

વર્ષ ૨૦ હું
પ્રથાંક
૨૪૦

વિવિધ ચંપમાલા

સં. ૧૯૮૬
બાસો

વાર્ષિક ૩.૪) પાકાં પૂઠા પો ચો. માક.
તંત્રી બિશુ-અખંડાનંદ.

ઉપદેશસારસંગ્રહ ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો

અનુવાદક:-
નાણુકલાલ નંદલાલ થોડસી
મહિવાળી ચોળ-વડોદરા

પ્રસિદ્ધિસ્થાન-મરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદ
ભંદ્રપાસે

સુંઘઈ-૨
કાથગાદેવી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૬૪૪

વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ બી.એ.સી. ૨૧૧૨ સંગ્રહ

વિષય ૨૨૩:૪

વિવિધ અંથમાળા, અંથાંક ૨૪૦, વર્ષ ૨૦ મું-સં. ૧૯૮૧

સસુપદેશસંગ્રહ

ભાગ પહેલો તથા બીજો

ઋષિ તિશ્વલ્લુવરના તામિલ વેદનો
તથા મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીના
સસુપદેશનો સારાનુવાદ

અનુવાદક:-નાણુકલાલ નંદલાલ ચોકસી
ધડિયાળી પોળ-વડોદરા.

સસુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશક:-ભિક્ષુ-અખંડાનંદ
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

૫૪ ૩૧૨, પ્રત ૫૩૦૦, પોષ-૧૯૮૭

કુટક ૨૧) સાદું પૂઠું ૦૧૧

“જાપવા જપાવવાની સર્વને છૂટ છે.”

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૬૩૪

“સરતુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય” ડૉ. રાયખડ-અમદાવાદમાં
લિશ્તુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

પ્રકાશક નિવેદન

‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ના સં. ૧૯૮૬ના આ છેલ્લા પુસ્તકમાં એ મહાત્માઓના સદુપદેશ સારાનુવાદરૂપે એ ભાગમાં સમાયલા છે.

શ્રીમાન વી. વી. એસ. આયરનો અંગ્રેજી અનુવાદ છપાયલો, અને તે ઉપરથી હિંદી અનુવાદ અજમેરના સસ્તા સાહિત્ય તરફથી છપાયલો; એ બંને ઉપરથી આમાંનો પહેલો ભાગ ચોખ્ખો લેવાથી એ બંનેના અનુવાદક અને પ્રકાશક મહાશયોનો ઉપકાર માનીએ છીએ. ઉપલા અનુવાદો ઉપરથી મૂળ ગ્રંથકાર મહાત્મા વિષે તથા તામિલ જાતિવિષે કેટલીક હકીકત આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં અપાઈ છે તે વાંચ્યા પછીજ આ પુસ્તક વાંચવું ઘટે. મૂળ તામિલ ગ્રંથનું નામ “કુરલ” છે. એ મૂળ ગ્રંથ તથા ગ્રંથકાર મહા-પુરુષ વિષે શ્રીમાન આયર લખે છે કે:-

“ જે કવિનો આ મૂળ ગ્રંથ છે, તેનું નામ તામિલ ભૂમિની બહાર બહુજ થોડાંના સાંભળવામાં આવ્યું હશે; તથાપિ તે એવા દ્રષ્ટાઓ કિંવા ઋષિઓમાંના એક છે કે જેમના સંદેશ તેમનાજ યુગ કે દેશપૂરતા નહિ, પણ સકળ યુગો અને દેશો માટે ઉપકારક મનાય છે. કવિવર તિરુવલ્લુવરનો જન્મ એક અછૂતજાતિમાં હોઈ ગૃહસ્થાશ્રમની છેવટ સુધી વણકરના ધંધાથી ગુજરાન કર્યું હતું; છતાં એ મહાત્મા દુનિયાને અસામાન્ય “કુરલ” મૂળ ગ્રંથરૂપ અમૂલ્ય વારસો આપી ગયા છે. એ મૂળ ગ્રંથની રચના એવી સંપૂર્ણ છે, એમાંના વિચાર એવા ગહન છે, ભાવ એવા ઉમદા છે અને ઉદ્દેશ પણ એવો ઉત્તમ અને વાસ્તવિક છે કે, માનવસમાજનાં મહાન ધર્મશાસ્ત્રો સિવાય બીજા થોડાજ ગ્રંથો તેની બરાબરી કરી શકે. એ ગ્રંથ એવો મહાન હોવાથી તામિલ જનતામાં એની ‘તામિલવેદ’ ‘વિશ્વ વેદ’ ‘પંચમ વેદ’ ‘ઈશ્વરી ગ્રંથ’ ઇત્યાદિ અનેક નામથી પ્રશંસા થાય છે. આવો અમૂલ્ય ખજાનો અત્યાર સુધી ભારતવર્ષની માત્ર એકજ જાતિવિશેષના ઉપયોગમાં રહ્યો એ બહુ દયાજનક છે. ”

બીજા ભાગમાં મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીના સદુપદેશ બંગાળી ઉપરથી આપેલા હોઈ તેમનું ચરિત્ર અગાઉ વિવિધ ગ્રંથમાળા દ્વારા નીકળેલું છે.

વિવિધ ગ્રંથમાલ્લાનો સંવત ૧૯૮૬ નો ષષ્ઠમઠ્ઠ

અંથાંક	અંથનું નામ	મૂલ્ય	સાદું	પૃષ્ઠ
૨૨૯ થી ૨૩૨	શુભસંમ્રહ-ભાગ ૬ કો	૧૧૧	૧૧	૬૯૬
૨૩૩ થી ૨૩૬	પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણ	૧૧	૧૧	૪૯૨
૨૩૭ થી ૨૩૯	સ્વામીવિવેકાનંદ-ભાગ ૧૨, ૧૩	૧૧	૧૧	૫૧૬
૨૪૦	ઉપદેશસારસંમ્રહ-ભાગ ૧, ૨	૧)	૦૧૧	૩૧૨
		કુલ	૫૧૧	૪૧૧ ૨૦૧૬)

વાર્ષિક ૧૬૦૦ પૃષ્ઠનું ધોરણ હોવાથી ઉપલામાંનાં ત્રણ પુસ્તક બસ થાત; છતાં ચોથું પુસ્તક અપાયાનું કારણ ધટ્ટેચ્છા છે.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬	૨૮	ટી છવાય	કુટી છવાય
૩૭	૧૮	આવશે.	આવશે.
૬૩	૧૪	કવચનોનો	વચનોનો
૬૮	૨૫	લખતાં	લેખતાં
૬૮	૨૭	મનુષ્યો	ને મનુષ્યો
૭૩	૧૦	થઈ જશે.	જશે.
૮૭	૨૦	સાભાગ્યલક્ષ્મીના	સૌભાગ્યલક્ષ્મીના
૧૦૭	૧૨	છે ?	છો ?
૧૪૩	૫	માનવાઅત્મામાં	માનવઆત્મામાં
૧૪૪	૨૦	તેઓછપને	તે ઓછપને
૧૫૩	૪	છટે	છૂટે
૧૭૭	૧૮	સ્થળ	સ્થૂળ
૨૦૬	૧૯	ચોથા	પાંચમા
૨૪૮	૧૯	વિદ્વા	વિદ્વો
૨૪૯	૨૦	મોક્ષેચ્છા	મોક્ષેચ્છા
૨૪૯	૨૮	સાધના અને	સાધના
૨૬૯	૩૧	વઘ	વૈઘ
૨૮૫	૫	૧ ટકા	ટકા

અનુક્રમણિકા

સદુપદેશસંગ્રહ-ભાગ પહેલો

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	ધર્મસ્તુતિ	૧
૨	મેધસ્તુતિ	૨
૩	સાચા ત્યાગીજનોનો મહિમા	૩
૪	ધર્મનો મહિમા	૪
૫	કૌટુંબિક જીવન	૫
૬	સહધર્મિણી	૬
૭	સંતતિ	૭
૮	પ્રેમ	૮
૯	અતિથિસત્કાર	૯
૧૦	મૃદુ ભાષણ	૧૦
૧૧	કૃતજ્ઞતા	૧૧
૧૨	પ્રમાણિકતા અને ન્યાયનિષ્ઠા	૧૨
૧૩	આત્મસંયમ	૧૩
૧૪	સદાચાર	૧૪
૧૫	પરસ્ત્રીની વાસનાનો ત્યાગ	૧૫
૧૬	ક્ષમા	૧૬
૧૭	અનસૂયા કિંવા ઈર્ષ્યાનો અભાવ	૧૭
૧૮	નિર્લોભતા	૧૮
૧૯	નિંદા કે ચુગલી કરવી નહિ.	૧૯
૨૦	મિથ્યા વાણી વદવી નહિ.	૨૦
૨૧	પાપકર્મોથી દૂર રહેવું.	૨૧
૨૨	પરોપકાર	૨૨
૨૩	દાન	૨૩
૨૪	કીર્તિ	૨૪
૨૫	દયા	૨૫
૨૬	નિરામિષ ભોજન	૨૬
૨૭	તપ	૨૭
૨૮	દંભ	૨૮
૨૯	નિષ્પ્રપંચતા	૨૯
૩૦	સમ્યાક	૩૦

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૩૧	અક્રોધ	૩૧
૩૨	નિરુપદ્રવતા	૩૨
૩૩	અહિંસા	૩૩
૩૪	સાંસારિક ચીજોની નિઃસારતા... ..	૩૪
૩૫	ત્યાગ	૩૫
૩૬	સત્યનો સ્વાદ	૩૬
૩૭	વાસનાનો નાશ	૩૭
૩૮	પ્રારબ્ધ અથવા ભાગ્ય	૩૮
૩૯	રાજના ગુણ	૩૯
૪૦	વિદ્યા-જ્ઞાન	૪૦
૪૧	વિદ્યાવિહીનતા	૪૧
૪૨	સુદ જનોની સલાહ સાંભળવી... ..	૪૨
૪૩	ખુદ્ધ	૪૩
૪૪	દોષોને દૂર કરવા	૪૪
૪૫	યોગ્ય મનુષ્યોની મિત્રતા	૪૫
૪૬	સોખત તેવી અસર	૪૬
૪૭	જે કરવું તે વિચારપૂર્વક કરવું.	૪૭
૪૮	શક્તિનો કયાસ	૪૮
૪૯	તક આવતાં સોગડી મારવી.	૪૯
૫૦	સ્થાનને ઓળખવું.	૫૦
૫૧	વિશ્વાસ મૂકવા માટે ચોકસી કરવી.	૫૧
૫૨	મનુષ્યોની પરીક્ષા અને નિમણુંક	૫૨
૫૩	સગાંસંબંધીઓનું પાલનપોષણ	૫૩
૫૪	અસાવધાનીથી સંભાળવું	૫૪
૫૫	ન્યાયી અમલ	૫૫
૫૬	જીલમી રાજ્ય	૫૬
૫૭	અયોગ્ય કામોથી દૂર રહેવું.	૫૭
૫૮	ઠાવકાષ કિંવા ઠરેલપણું	૫૮
૫૯	શક્તિ-ઉત્સાહ	૫૯
૬૦	અપ્રમાદ	૬૧
૬૧	આદતમાં પણ હિંમત	૬૨
૬૨	વાક્યાતુર્ય... ..	૬૩
૬૩	આચારવ્યવહારની પવિત્રતા	૬૪
૬૪	ગુણાવગુણનો નિર્ણય	૬૫
૬૫	કાર્યસંચાલન	૬૬
૬૬	રાજદૂત અથવા એલચી	૬૭

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૬૭	રાજાઓ સમક્ષ કેલું વર્તન રાખવું ? ...	૬૮
૬૮	આકૃતિ પરથી મનોભાવ પારખવા ...	૬૯
૬૯	વક્તાની યોગ્યતા ...	૭૦
૭૦	દેશ અથવા મુલક ...	૭૧
૭૧	દ્રવ્યસંપાદન ...	૭૨
૭૨	સૈન્યનાં લક્ષણ ...	૭૩
૭૩	શૂર યોદ્ધાનું આત્મભગૌરવ ...	૭૪
૭૪	મૈત્રી ...	૭૬
૭૫	મૈત્રી માટે યોગ્યતાની પરીક્ષા ...	૭૭
૭૬	ધરવટ ...	૭૮
૭૭	નુકસાનકારક મૈત્રી ...	૭૯
૭૮	જૂડી મૈત્રી... ...	૮૦
૭૯	મૂર્ખાઈ ...	૮૧
૮૦	અહંકારભરી મૂર્ખાઈ ...	૮૨
૮૧	તુચ્છકારનો ભાવ ...	૮૩
૮૨	શત્રુઓની સાથેનો વ્યવહાર ...	૮૪
૮૩	ધરભેદ ...	૮૫
૮૪	મદાજનોને દુભાવવાથી દૂર રહેવું. ...	૮૬
૮૫	સ્ત્રીનું ચલણ ...	૮૭
૮૬	ગુણકાઓ ...	૮૮
૮૭	મદ્યપાનનિષેધ ...	૮૯
૮૮	તૂત અથવા જુગદું ...	૯૦
૮૯	ઓસડવેસડ ...	૯૧
	કુલાનતા ...	૯૨
૯૧	પ્રતિષ્ઠા ...	૯૩
૯૨	મહત્તા ...	૯૪
૯૩	યોગ્યતા ...	૯૫
૯૪	વિનયશીલતા ...	૯૬
૯૫	સન્માર્ગે નહિ વપરાતું ધન ...	૯૭
૯૬	લજ્જાની લાગણી ...	૯૮
૯૭	કુટુંબની ઉન્નતિ ...	૯૯
૯૮	ખેતી ...	૧૦૦
૯૯	કંગાલપણ અથવા દારિદ્ર્ય ...	૧૦૧
૧૦૦	ભીખ ...	૧૦૨
૧૦૧	ભીખના ભય ...	૧૦૩
૧૦૨	ખરાબ જીવન ...	૧૦૪

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૦૩	મોહબાણનો જખમ...	૧૦૫
૧૦૪	ચિહ્નોપરથી હૃદયપરીક્ષા	૧૦૬
૧૦૫	પ્રેમનો મહિમા	૧૦૭
૧૦૬	સ્વપ્નાવસ્થાની પ્રશસ્તિ	૧૦૮
૧૦૭	સંખ્યાકાળનો ઉદ્દેગ	૧૦૯

સદ્ગુપદેશસંગ્રહ-ભાગ બીજો

૧	ધર્મ અને તેનું તાત્પર્ય	૧૧૫
૨	યોગસાધન	૧૨૯
૩	ઉપદેશ	૧૪૮
૪	આશાવતી ઉપાખ્યાન	૧૬૯
૫	પ્રશ્નોત્તરો	૨૦૬

સદુપદેશસંગ્રહ--ભાગ પહેલો

ઋષિ તિરુવલ્લુવરના તામિલ્લવેદનો સારાનુવાદ

અનુવાદક: નાળુકલાલ નંદલાલ ચોકસી.

ધડિયાળી પોળ-વડોદરા

કવિવર મહાત્મા તિરુવલ્લુવર

આ કવિવરના જીવન વિષે બહુ થોડી હકીકત મળતી હોવાથી અન્ય અનેક મહાપુરુષો વિષે બન્યું છે તેમ એમના સમય વિષે પણ અટકળોજ બાંધવી પડે છે. જનશ્રુતિ પ્રમાણે મદ્રાસ ઇલાકાના મયલાપુરમાં તેમનું રહેઠાણ હતું, અને ત્યાંના એલેલા શિંગન નામે શ્રીમંત સફરી વેપારી સાથે તેમને દોસ્તી હતી. આ શિંગન, સિંહલદ્વીપના મહાવંશમાં કદ્દા પ્રમાણે કલિ-અબ્દ ૨૯૬૦ ના સુમારમાં સિંહલદ્વીપ સામે સફળ વિગ્રહ ચલાવનારા ચોલ રાજાનો છઠ્ઠો વંશજ હતો. આ ઉપરથી કલિઅબ્દનું ૩૨ મું અને ઇસ્વી સનનું પહેલું શતક તિરુવલ્લુવરના જીવનકાળ-તરીકે જણાય છે. વળી જનશ્રુતિ પ્રમાણે આ કુરલ ગ્રંથ પાંડયવંશના ઉગ્રપેરુ વેલુડી રાજાના સમયમાં મદુરાની કવિ પાઠશાળામાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. મહાશય શ્રીનિવાસ આયંગર “તામિલ સ્ટડીઝ” નામના પોતાના વિદ્વત્તાપૂર્ણ ગ્રંથમાં આ રાજાના રાજ્યારોહણની સાલ ઇ. સ. ૧૨૫ એટલે કે કલિ અબ્દ ૪૩૨૭ ની આપે છે. વળી કુરલ ગ્રંથમાંનું એક સૂત્ર ‘શિલાધ્યાધિકારમ્’ અને ‘મણિમેખલિ’-એ નામનાં બે મહાન તામિલ કાવ્યોમાં અવ-તરણતરીકે અપાયું છે, અને એ કાવ્યો ઇસ્વી સનના પહેલા કિંવા બીજા સૈકામાં લખાયાં હોવાનું બીજા પૂરાવા ઉપરથી નક્કી થયું છે. એ બધા ઉપરથી સામાન્ય રીતે એવું અનુમાન કરી શકાય કે, ઉપરોક્ત કવિ કલિઅબ્દના ૩૨ થી ૩૪ માં સૈકા વચ્ચે થઈ ગયા છે. શ્રીમાન રાઘવ આયંગરે પોતાના ‘ચેરન ચેત-કુતુવન’ નામના પ્રતિભાશાળી ગ્રંથમાં ઉપરોક્ત બે કાવ્યોનો સમય ઇ. સ. નું પાંચમું સૈકું સૂચવ્યો છે; પરંતુ ‘કુરલ’ ગ્રંથ ઉપરોક્ત બન્ને કાવ્યો કરતાં પ્રાચીન ઠરતો હોવાથી તેના કર્તાના ઉપરોક્ત સમયને શ્રીમાન રાઘવ આયંગરનું કથન બાધક થતું નથી.

મહાત્મા તિરુવલ્લુવર વિષે નિશ્ચયાત્મક હકીકત લોકોને એટલી થોડી માલમ છે કે એમનું વાસ્તવિક નામ શું હતું તે પણ નક્કીપણે કહી શકાતું નથી. કેમકે ‘તિરુવલ્લુવર’ શબ્દનો અર્થ “વલ્લવા જાતિનો એક ભક્ત”-એવો થાય છે; અને વલ્લવા જાતિ

x કલિઅબ્દ ઇ. સ. થી ૩૧૦૧ કિંવા ૩૧૦૨ વર્ષો પૂર્વે શરૂ થયો હતો.

મદ્રાસ ઇલાકાની એક અશ્રુત જાતિ હોઈ હાથીની પીઠ ઉપર ઢાલ પીટીને રાજના હુકમો જાહેર કરવાનું તે જાતિનું કામ હતું.

તામિલ જનસમાજમાં ચાલતી એક પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે, મહાત્મા તિરુવલ્લુવરનો જન્મ પાંડયરાજાઓની રાજધાની મદુરામાં થયો હતો. ઉત્તરોત્તર ચાલી આવેલી ઇતિહાસ ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે, તિરુવલ્લુવરના પિતાનું નામ ‘ભગવન’ હોઈ તે બ્રાહ્મણજાતિના હતા અને માતાનું નામ ‘અડિ’ હોઈ તેમનો જન્મ એક અશ્રુત પારિયા કુટુંબમાં થયો હતો. ભાગ્યવશાત્ તે એક બ્રાહ્મણને ત્યાં ઉછરી હતી અને તે બ્રાહ્મણે તેને ભગવનની સાથે પરણાવી હતી. એ ઇંપતીને પેટે મહાત્મા તિરુવલ્લુવર સિવાય બીજા બે પુત્રો અને ચાર કન્યાઓ જન્મ્યાં હતાં અને તિરુવલ્લુવરની માફક તેઓ પણ બધાં કાવ્યકળામાં કુશળ હતાં. ‘ઓખ્યાર’ નામની તેમની એક બહેન તો તામિલ દેશની એક પ્રતિભાશાળી કવયિત્રી થઈ ગઈ છે. એ સાતે ભાઈબહેનોમાં મહાત્મા તિરુવલ્લુવર સૌથી નાના હતા.

એક જનશ્રુતિ ઉપરથી એવું પણ જણાય છે કે, આ બ્રાહ્મણ-પારિયા ઇંપતિએ કોઈ કારણથી સાતમા ગર્ભ વખતે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, જે સંતાન જન્મશે તે પ્રભુને સમર્પણ કરી દઈશું. પછી તે યાત્રાએ નીકળ્યાં ત્યારે મદ્રાસ પાસે આવેલા મયલાપુરના એક બાગમાં માતા અડિએ તિરુવલ્લુવરને જન્મ આપ્યો હતો. એ પછી માતા અડિ મોહવશ થઈ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આ બાગકનો ત્યાગ કરવા રાજી નહોતી. પછી એ બાગક તિરુવલ્લુવરે સ્નેહાધીન માતાને એક વાર કહ્યું કે “સર્વ કોઈની રક્ષા કરવાવાળો શું જગતપિતા નથી? અને શું હું પણ તેનું જ સંતાન નથી? જે કંઈ થનાર છે તે તો થશેજ, તો પછી મા ! તું વ્યર્થ ચિંતા શાને કરે છે?” બાગકના આ શબ્દોએ ભારે અસર કરી. માતાનો મોહ દૂર થઈ ગયો અને બાગક તિરુવલ્લુવરને મયલાપુરમાંજ છોડી દીધો. આ જનશ્રુતિ બહુ સુંદર અને બોધદાયક છતાં તે તાર્કિક અને બાહ્ય વૈજ્ઞાનિકોની નહિ પણ અધિકારસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની અથવા તો શ્રદ્ધાળુ પ્રભુપ્રેમીઓની જ સંપત્તિ થઈ શકે તેમ છે-અર્થાત્ એવાઓ સિવાય બીજાઓને ગળે એ વાત ભાગ્યે ઉતરે તેવી છે.

મયલાપુરમાં એ રીતે ત્યજાયેલા તિરુવલ્લુવરનું પાલનપોષણ

કોણે કયું, શિક્ષા-દીક્ષાનો શો પ્રબંધ થયો અને ખાલ્યાવસ્થા તથા કિશોર વય કેવી રીતે પસાર થઈ; એ બધી વાતો તેમના જીવનની ખીજી ઘટનાઓની પેઠે અંધારામાં જ રહી છે. લોકો જે કંઈ જાણે છે તે એટલું જ કે, તેઓશ્રી મયલાપુરમાં રહેતા અને ગુજરાન માટે વણકરનો ધંધો નિર્દોષ સમજીને સ્વીકાર્યો હતો. આ મયલાપુરમાં એલેલિ શિંગન નામનો જે શ્રીમંત સફરી વેપારી રહેતો હતો તે નૌકાવિદ્યામાં બહુ કુશળ હોઈ તિરુવલ્લુવરનો ગાઢ મિત્ર તથા શ્રદ્ધાળુ ભક્ત હતો. કહેવાય છે કે, એક વાર એનું એક વહાણ રેતીના મગામાં કળી ગયું અને અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં તેમાંથી ન નીકળ્યું. આથી મહાત્મા તિરુવલ્લુવરે કિનારાપર જઈને કહ્યું કે “ એલેલૈયા !” એ શબ્દ તેમના મુખમાંથી નીકળતાં જ વહાણ તરવા લાગ્યું ! પાસાળાજી રમતી વખતે કેટલેક ઠેકાણે લોકો જેમ રાજ નળનું નામ દઈને પાસા નાખે છે; તેમ ભારે ખોળે ઉંચકતી વખતે મદ્રાસી મજૂરો હાલ પણ “એલેલૈયા” શબ્દનો જે ઉચ્ચાર કરે છે, તે એ વખતથી શરૂ થયો હોય એવો સંભવ છે.

મ. તિરુવલ્લુવરે લગ્ન કયું હતું. તેમનાં પત્નીનું નામ વાસુકી હતું. એમનું ગૃહસ્થ જીવન શાંત, સુખી અને સંતોષી હતું. વાસુકી અત્યૂત જાતિની હતી કે અન્ય જાતિની તે જણાયું નથી. પરંતુ તામિલ લોકોમાં જે દંતકથાઓ ચાલે છે અને જેનું વર્ણન ભક્ત લોકો બહુ પ્રેમ અને ગૌરવ સાથે કરે છે; તે ઉપરથી કહી શકાય કે, વાસુકી એક પૂજનીય મહાસતી-અર્થાત્ સાચી આર્ય મહિલા હતી. અનન્ય પતિભક્તિનો આદર્શ આર્ય સ્ત્રીઓની ઉંચામાં ઉંચી અને પવિત્રમાં પવિત્ર ભાવના હોઈ એ ગુણ આગળ અભિમાનીમાં અભિમાની મનુષ્ય પણ ભક્તિસહિત મસ્તક નમાવે છે. દેવી વાસુકીમાં એ ગુણ સંપૂર્ણ ખીલેલો હતો. તિરુવલ્લુવરને લગતી જે કથાઓ પ્રચલિત છે, તે સર્વાંશે સાચી છે કે કેમ, એ તો કોણ કહી શકે ? પરંતુ એટલું તો નિઃસંદેહ છે કે, એમાંથી એમના ઉત્તમ ગૃહસ્થજીવનનો સરસ પરિચય મળે છે.

વાસુકી પોતાના પતિમાં એટલી બધી અનુરક્ત હતી કે પોતાનું વ્યક્તિત્વ વીસરી ગઈ હતી; અને એની ભાવનાઓ, ઈચ્છાઓ તથા વિચારશક્તિ સુદ્ધાં પતિભક્તિમાં લીન થઈ જઈને પતિ-આજ્ઞાનું યથાર્થ પાલન કરવું, એજ એનો પ્રધાન ધર્મ થઈ રહ્યો હતો. લગ્ન કરવા પહેલાં તિરુવલ્લુવરે કુમારી વાસુકીની ચોખ્ખતા

તપાસી જોઈ હતી. કેટલાક ખીલા અને લોખંડની કરચો વગેરે આપીને તે રાંધવાની એમણે આજ્ઞા કરી હતી, અને વાસુકી-એ જરા પણ શંકા કે આશ્ચર્ય બતાવ્યા વગર ભાવિ પતિની એ આજ્ઞા પ્રમાણે કર્યું હતું. એ પ્રકારે મહાત્મા તિરુવલ્લુવરને ખાત્રી થઈ કે વાસુકી ધર્મપત્ની થવાને સંપૂર્ણ ચોગ્ય છે, ત્યારેજ તેઓ તેની સાથે લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી બંધાયા હતા. વાસુકી પણ જીવનકાળપર્યંત સ્વામીની સેવામાં તનમનથી અનુરક્ત રહી હતી. તિરુવલ્લુવરના સુખી ગૃહસ્થાશ્રમની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાઈ રહી હતી; તે સાંભળીને એક બ્રહ્મચારી એ વાતની ખાત્રી કરવા માટે તેમને ત્યાં ગયા અને એવા ભાવનું પૂછ્યું કે “ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સુખેથી ભગવાન ભજી શકાય ? ” એનો જવાબ તિરુવલ્લુવરે સ્વમુખે આપવા કરતાં તે પોતેજ નિર્ણય કરી લે, એવા હેતુથી, તે સંતને થોડા દહાડા પોતાને ત્યાં રહેવા વિનંતિ કરી.

એક દિવસે સવારમાં એ તરફના રિવાજ પ્રમાણે પરોણાની સાથે મહાત્મા તિરુવલ્લુવર ટાઢા ભાતનો નાસ્તો કરી રહ્યા હતા. વાસુકી એ વખતે આંગણમાં આવેલા કૂવાપર પાણી ખેંચતી હતી; એવામાં તિરુવલ્લુવરે મોટેથી કહ્યું કે “ અરે ! આ ભાત કેટલો બધો ઉન્હો છે ! ખવાતો નથી ! ” પતિદેવનું એ વચન સાંભળતાંજ વાસુકી અર્ધો ખેંચેલો ઘડો અને દોરડું એમ ને એમ મૂકી દઈ તેમની પાસે દોડી આવી અને પંખો લઈને સ્વામીના ભાણાપર વાયુ ઢાળવા લાગી ! અને કેવું આશ્ચર્ય ! અહીંયાં વાસુકીએ પંખો હલાવતાંજ આખી રાત પાણીમાં ઝખોળી રાખેલા એ ટાઢા ભાત-માંથી ગરમ વરાળ નીકળવા લાગી, અને ત્યાં કૂવા ઉપર અડધો ખેંચેલો ઘડો અને દોરડું જેમનાં તેમ અદ્ધર લટકી રહ્યાં હતાં ! બીજે એક પ્રસંગે દિવસના ભરઉજાસમાં મહાત્મા તિરુવલ્લુવર શાળપર વણી રહ્યા હતા, ત્યારે વાણુનો કાંઠલો લોંચપર પડી જવાથી તેને શોધવા માટે દીવો માગ્યો. પતિદેવની આજ્ઞા થતાંજ દેવી વાસુકી દીવો પ્રગટાવી લાવી; પણ ધોળે દિવસે દીવાની શી જરૂર ? એવી શંકા પણ ન કરી !

પેલા સંતને આ બે પ્રસંગોથી આપોઆપ ઉત્તર મળી ગયો કે, દેવી વાસુકી જેવી સુચોગ્ય આજ્ઞાપાલક સ્ત્રી મળી હોય, તો તો ભલે પરમધ્યેય પાછળજ બધો સમય અને આખું જીવન ગાળવું હોય તોપણ ગાળી શકાય. કેમકે એવી સ્ત્રી આ સંસારમાં

બંધનકારી નહિ થતાં ઉલટી મોક્ષમાર્ગમાં સહાયકારી થાય છે. મહાત્મા તિરુવલ્લુવરે આ ગ્રંથમાં એવા ભાવનું પશુ કહ્યું છે કે, ઝુંપડીના નાના સરખા આંગણાને સ્ત્રી પોતાની સુયોગ્યતા વડે નંદનવન જેવું બનાવી શકે છે, અને અયોગ્ય મળી હોય તો મહેલાતને પણ નરકતુલ્ય દુઃખદાયક બનાવી દે છે. જ્યાં સાક્ષાત્ તપશ્ચર્યાની મૂર્તિસ્વરૂપ સતી વાસુકીદેવી પ્રસન્નતાપૂર્વક સદા ગંગાજીની પેઠે એમના જીવનવનને નિત્ય પ્રતિ હરિયાળું અને સુવાસિત રાખતી હોય, ત્યાં પછી તેની વિરુદ્ધ તેમને કલ્પના પણ ક્યાંથી આવે ! મહાત્મા તિરુવલ્લુવરે તો ઉલટું એક જગાએ સરળભાવે એવા ભાવનું કહ્યું છે કે “જે સ્ત્રી નિત્ય પતિદેવની પૂજા-વંદના કરે છે, તેનું કહ્યું જળથી ઉભરાતાં વાદળો પણ માને છે.” એ કથન ખરેખર એમની અનુભવવાણી હતી.

જ્યાંસુધી દેવી વાસુકી જીવતી રહી ત્યાંસુધી તિરુવલ્લુવરે આનંદપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન ગાળ્યું અને એના મૃત્યુ પછી એકાકી રહેવા લાગ્યા. કહેવાય છે કે, પોતાની જીવનસહચરીને દેહ છૂટ્યો ત્યારે એ મહાત્માના મુખમાંથી સરળભાવે નીચલા ભાવનું પદ સહસા નીકળ્યું હતું:—

“હે પ્રિયે ! તેં મારી કેવી સેવા કરી છે ? તેં મારા પડતા બોલ અદ્ધર ઝીડ્યા છે. તું મારે માટે સ્વાદિષ્ટ લોજન બનાવતી અને મારી આજ્ઞાને કદાપિ લોપ કરતી નહિ. તું મારા પગ દબાવતી, મારા ઉંઘ્યા પછી ઉંઘતી અને જાગવા પહેલાં જાગી ઉઠતી, એવી એ નિર્દોષ સરલ સાધ્વી ! શું તું આજે મને છોડી ગઈ !”

મ. તિરુવલ્લુવરજીને જન્મ અદ્ભૂત જાતિમાં થયો હતો, એ બાબતમાં કેટલાક વિદ્વાનોને સંદેહ છે. તેઓનું કહેવું એમ છે કે, તે સમયમાં આપણા હાલના “રાજકોઠારી” જેવો ‘વલ્લવન’ નામનો એક હોદ્દા હતો અને ‘તિરુ’ એ માનાર્થે ઉપસર્ગ લગાડવામાં આવતાં તિરુવલ્લુવર નામ બનતું હતું. આ તો એક કલ્પનામાત્ર હોઈ વિશેષ આધાર આજપર્યંત મળ્યો નથી. વળી આ કલ્પના ઘણે ભાગે એટલા માટેજ કરેલી લાગે છે કે, એથી મહાત્મા તિરુવલ્લુવરના જીવનમાં ‘અદ્ભૂતપણાનો-અસ્પર્શ્યતાનો’ જે ડાઘ લાગ્યો છે તેનું નિવારણ થઈ જાય. પરંતુ એવી કલ્પના કરીને કલ્પના કરનાર અને તેના પોષક પોતાની દુર્બળતાજ દર્શાવે છે. અમુક જાતિવિશેષમાં અવતરવાથી કાંઈ મહાત્માના મહત્ત્વમાં વધારો

કે ઘટાડો થતો નથી. ઉત્તમ જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ કોઈ પણ અમુક દેશની, જાતિની, વર્ણની કે આશ્રમની બાંધેલી મિલકત કોઈ કાળે થઈ નથી, અને તેના ઉપર કોઈનો ઇજારો કદાપિ થનાર પણ નથી. સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપે ભગવાનની જે બે પરમ સુંદર વિભૂતિઓ છે, તે તો નાતજાત કે વર્ણાશ્રમને નહિ પિછાનતાં ખુલ્લા દિલથી જે કોઈ એમનું સ્વાગત કરે તેના અંતરમાં વિનાસકોચે પ્રવેશે છે, ખીલે છે અને ફળે છે.

તિરુવલ્લુવર કયા સંપ્રદાયના હતા એ પણ એક વિવાદ-શસ્ત્ર પ્રશ્ન છે. શિવ, વૈષ્ણવ, જૈન, બૌદ્ધ-એ બધા સંપ્રદાયવાળાઓ તેમને પોતપોતાના સંપ્રદાયના ગણવા માગે છે. એ સંપ્રદાયોને મળતી કેટલીક વાતો પણ તેમના ગ્રંથમાં મળે છે; પરંતુ તેથી ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય નહિ કે, તેઓ અમુક સંપ્રદાયનાજ અનુયાયી હતા. તેમના ગ્રંથમાં કેટલીક વાતો અમુક મતને અનુકૂળ હોય એવી મળી આવે છે તો કેટલીક વાતો એ મતને બિલકુલ ગ્રાહ્ય હોય નહિ એવી પણ મળી આવે છે. આથી એમ સમજાય છે કે, તિરુવલ્લુવરજી એવા ઉદાર અને વિશાળ હૃદયવાળા મહાપુરુષ હતા, કે જેમણે પોતાના અંતઃકરણને કોઈ એક વિશિષ્ટ મતસંપ્રદાયના બંધનમાં પડવા નહિ દેતાં એક સાચા ઝવેરીની માફક જ્યાંથી પણ દિવ્ય રત્ન મળી આવે ત્યાંથી તે રત્ન ગ્રહણ કરીને પોતાના રત્નભંડારની અભિવૃદ્ધિ કરી હતી. એક ધર્મ-પિપાસુ ભ્રમરની માફક એમણે ભિન્નભિન્ન મતરૂપી પુષ્પોના રસનું પાન કર્યું ખરું; પણ કોઈ અમુક એકજ પુષ્પમાં પોતાની જાતને બંધાવા નહિ દેતાં ચતુરાઈથી સુંદર કૂત્રોનો માત્ર સાર-ભાગજ ગ્રહણ કર્યો; અને એ ઉત્તમ ધોરણે અંતરાત્માને પરમ ઉન્નત અને પ્રકુલ્લિત બનાવ્યો; એટલુંજ નહિ પણ એ સારભૂત જ્ઞાનને પોતાની અત્યંત લક્ષિત અને કાવ્યમય વાણીમાં ગુથીને સંસારને પણ તેનું દાન કરતા ગયા.

એક મઝાની વાત એ છે કે, બીજા સંપ્રદાયોની પેઠે ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયવાળા પણ એવો દાવો કરે છે કે, મહાત્મા તિરુવલ્લુવરની વાણી ઈસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશના પડઘારૂપ છે. વળી આ ગ્રંથના ખ્રિસ્તી અનુવાદક ડૉ. પોપ મહાશયે તો એક જગ્યાએ એવું પણ ચીતરી માર્યું છે કે “એમના પર ખ્રિસ્તી ધર્મનો સૌ કરતાં વધારે પ્રભાવ પડ્યો હતો.” આમ કહેવામાં ખ્રિસ્તી લોકોનો

આશય એ છે કે, મયલાપુરમાં સેન્ટ ટોમસના મુખે ઇસુ ખ્રિસ્તનો ઉપદેશ જાણ્યા સિવાય તિરુવલ્લુવરના આ ગ્રંથની રચના આવા પ્રકારની ને આટલી બધી ઉત્તમ થઈ શકે નહિ. પરંતુ નવાઈ જેવી વાત તો એ છે કે, સેન્ટ ટોમસ અને મ. તિરુવલ્લુવરનો મેળાપ થયો હતો કે કેમ, એજ વાત હજી પૂરવાર થવી બાકી છે !

એ લોકોએ એવી વાતો લખવાનું કારણ એમની એવી એકતરફી માન્યતા છે કે, ઇસાઈ ધર્મજ જગતનો સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ હોઈ એના જેવી પવિત્રતા બીજે ક્યાંય મળે તેમ નથી. આ વાત તો તેઓ જાણેજ ક્યાંથી કે ભારતવર્ષ તો ખ્રિસ્તની હજારો વર્ષ પહેલાંથી આત્રી ઉંચી કલ્પનાઓ, પ્રયોગો અને અનુભવો કરતું આવ્યું છે ને હજી પણ કરી શકે છે ? તેમને જો આ વાત સમજાઈ જાય કે, એમનો ખ્યાલો ઇસાઈ ધર્મજ ભારતવર્ષના એક મહાન ધર્મની પ્રેરણા અને સ્ફૂર્તિમાંથી જન્મેલો હોઈ તેમના દેશને અનુરૂપ એવી ભારતીય ધર્મની નકલમાત્ર છે; તો કદાચ તેમની આ ગર્વોક્તિ તેમના મોંમાં ને મોંમાંજ ગેબ થઈ જાય !

ખ્રિસ્તીધર્મ પણ ખેશક સારો છે. ઇસુખ્રિસ્તના બાળક જેવા વિશુદ્ધ અને પવિત્ર હૃદયમાંથી નીકળેલો ‘પહાડપરનો ઉપદેશ’ ખેશક ઉત્તમ, હૃદયને ઉન્નત કરવાવાળો અને આત્માના મધુરમાં મધુર તારમાં ગજુકાર નીપજાવી અપૂર્વ આનંદ આપવાવાળો છે; અને એના પ્રતિપાદનની ઢળ પણ અપૂર્વ અને મૌલિક છે; પરંતુ તેટલા ઉપરથી કંઈ વિચારોની મૌલિકતાનો દાવો નજ કરી શકાય. જે લોકોએ આર્યોનાં ઉપનિષદો અને ઇસુના ઉપદેશો, એ બન્નેનું અધ્યયન કર્યું છે; તેઓ તો એ ઉભયમાં રહેલી સમાનતા જોઈને આશ્ચર્યચકિત થાય છે. વળી એ વાત પણ સર્વમાન્ય છે કે, ઉપનિષદો ઇસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાં હજારો વર્ષ પર રચાયાં હતાં. બૌદ્ધધર્મ અને ઇસાઈ ધર્મની સમાનતા ઉપર તો ચર્ચા પણ ચાલી રહી છે; પરંતુ આ વાત પણ સ્પષ્ટ છે કે, ભગવાન બુદ્ધનો ઉપદેશ પણ એ ઉપનિષદ ધર્મનુંજ એક પ્રકારનું રૂપાન્તર છે.

બૌદ્ધધર્મની પ્રચારશક્તિ બહુ ભારે હતી. બૌદ્ધ ભિક્ષુ-સંઘ સંસારના મહાન સંગઠનનું એક પ્રબળ ઉદાહરણ છે. એમાં રાજકુમારો તેમજ રાજકુમારીઓ સુદ્ધાં જીવનભરનું પ્રદાયર્થવ્રત અંગીકાર કરી બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે પોતાનું સમસ્ત જીવન

અર્પણ કરી દેતાં હતાં. સમ્રાટ અશોકની બહેન રાજકુમારી સંઘ-
મિત્રાએ સિંહલદ્વીપમાં જઈને દીક્ષા આપવાનું કામ કર્યું હતું.
બ્રહ્મદેશ, આસામ, ચીન અને જાપાન દેશોમાં તો અદ્યાપિ બૌદ્ધ-
ધર્મ પ્રચલિત છે. પશ્ચિમ તરફ પણ બૌદ્ધભિક્ષુઓ અફઘાનિ-
સ્તાન, ઇરાન અને અરબસ્તાન સુધી પ્રાચીન ભારત ધર્મના આ
નૂતન સંસ્કરણનો યાને બૌદ્ધ ધર્મનો ઉજ્જવલ ઉપદેશ લઈને
પહોંચી ગયા હતા. પછી પેલેસ્ટાઈનની ફળદ્રૂપ ભૂમિએ તે
મુલકોમાં પ્રતિપાદિત થયેલાં ઉચ્ચ ધર્મતત્ત્વોનાં બીજને પોતા-
ના ઉદરમાં સ્થાન આપીને એક નૂતન ધર્મબાળકને જન્મ આપ્યો
હોય, તેમાં પણ આશ્ચર્ય જેવું શું છે ?

એ ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે, ક્ષમા
અને અહિંસાદિ ઉચ્ચ તત્ત્વોના શિક્ષણ માટે મ. તિરુવલ્લુવરને
ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ ભાળવાની જરા પણ જરૂર નહોતી. અમનું
સુસંસ્કારી હૃદય પણ એ ઉચ્ચ ભાવનાઓની સ્ફૂર્તિ માટે ફળ-
દ્રૂપ ક્ષેત્ર હતું, અને લાખો વર્ષની પુરાણી-રે! સંસારની પ્રાચીન-
માં પ્રાચીન અને મહાનમાં મહાન-સંસ્કૃતિ યાને સભ્યતા એમ-
ને વારસામાં મળેલી હતી કે જે સંસ્કૃતમાં ‘ધૃતિઃશ્મતા’ અને
‘અહિંસા પરમો ધર્મ.’ ‘અપકારિણુ યઃ સાધુઃ સધુત્વે તસ્ય
કો ગુણઃ । અપકારિણુ યઃ સાધુઃ સ સાધુઃ સદ્ભિરુચ્યતે”-
એ વગેરે અત્યુત્તમ ઉપદેશો ભર્યા પડ્યા છે.

મહાત્મા તિરુવલ્લુવરજીએ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ
ત્રણ પુરુષાર્થો ઉપર આ ગ્રંથમાં સરસ પ્રતિપાદન કર્યું છે. ચોથો
પુરુષાર્થ જે મોક્ષ તેનું વિવેચન મ. તિરુવલ્લુવરે આ ગ્રંથમાં
બુદ્ધ પ્રકરણરૂપે નથી કર્યું, તે ઉપરથી રૂઢચુસ્ત લોકો એમ કહે
છે કે, આધ્યાત્મિક સત્યનું શિક્ષણ બ્રહ્મણ સિવાય બીજાથી આપી
શકાય નહિ, એવી શાસ્ત્રાજ્ઞાનું તિરુવલ્લુવરે પરિપાલન કર્યું છે;
પરંતુ આ ગ્રંથમાં અનેક સ્થળે બીજી બાબતો ઉપરાંત અપરોક્ષા-
નુભૂતિને પ્રાપ્ત કરાવનારા આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો પણ મહાત્મા
તિરુવલ્લુવરજી ભાર દઈને ઉપદેશો છે, કે જે અપરોક્ષાનુભૂતિ
તે અનુપમ સામ્યદાનદં પદ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

તામિલ જાતિ અને માળાવિષે થોડી માહિતી

દક્ષિણમાં સમુદ્રતટપર ભારતમાતાનાં ચરણોમાં આ એક મહાન તામિલ જાતિ કેંઈ અજ્ઞાત કાળથી વસતી આવી છે. આ પ્રાચીન જાતિની સભ્યતા સંસારની પ્રાચીનતમ સભ્યતાઓની હારે ઉભી રહેવાનો દાવો કરે છે. એ જાતને તેનું પોતાનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય છે, કે જે મૌલિકતા તથા વિશાળતાની બાબતમાં સુવિખ્યાત સંસ્કૃત સાહિત્યથી કેાઈ રીતે પોતાને કમ નથી સમજતું. એ જાતિ અસલથી બુદ્ધિસંપન્ન હોઈ આજે પણ એનો શિક્ષિત વર્ગ અધિક બુદ્ધિમાન હોવાનો ગર્વ ધરે છે.

પોષાકની ટાપટીપવાળા આપણા દેશબંધુઓની દૃષ્ટિએ જ્યારે કાળી ચામડીવાળો, માથે ચોટલાવાળો, કમ્મરે તથા ખભાપર એક એક વસ્ત્ર વિંટાળેલો અને ઉઘાડું માથું તથા ઉઘાડા પગવાળો એક મદ્રાસી ભાઈ ચઢે છે; ત્યારે તેના પ્રત્યે તેને વિશેષ માન નથી ઉપજતું. સાધારણ રીતે તામિલ બંધુઓની રહેણીકરણી એટલી સરળ અને આડંબરરહિત હોય છે, તથા એમની કેટલીક વાતો એવી વિચિત્ર હોય છે કે જેથી સાધારણ પ્રવાસીના મનમાં ઉપડક નજરે તો તેમની સભ્યતા વિષે કેાઈ કેાઈ વાર સંદેહ પણ થાય છે; પરંતુ તેમની એ સરળતામાં ખરૂં જોતાં તો એક એવી સભ્યતા રહેલી છે, કે જેણે બાહ્યાડંબર તરફ ઝાઝું ધ્યાન ન આપતાં બૌદ્ધિક (બુદ્ધિની) ઉન્નાતિનેજ ધ્યેય માન્યું છે.

તામિલ લોકો મોટે ભાગે ચતુર, મહેનતુ અને શ્રદ્ધાળુ હોય છે. એમની વ્યવહારકુશળતા, સાહસ અને પ્રયત્ને એક વાર તેમને સમુદ્રના અધિપતિ બનાવી દીધા હતા. એમની નાવિક શક્તિ પ્રસિદ્ધ હતી. પોતાનાં બનાવેલાં વહાણોમાં એસીને હરિયામાર્ગે તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમના દૂર દૂરના દેશોમાં વ્યાપાર અર્થે જતા હતા. એ પ્રાચીન કાળમાં એમણે હિંદી મહાસાગરના કેટલાક દ્વીપોમાં પોતાનાં સંસ્થાન પણ સ્થાપ્યાં હતાં. એમના ઝંડા ઉપર માછલીનું ચિહ્ન હતું. તે પસંદ કરવાનું કારણ એવું સંભવે છે કે, એ લોકો પોતાને માછલીના જેવા જળયાનવિદ્યામાં યાને નૌકાકળામાં કુશળ બનાવવાની ઉત્કંઠા ધરાવતા હતા. એમની શિલ્પવિદ્યા પણ ઉન્નત દશાએ પહોંચી હતી. તેમનું જરીનું કામ

તો અત્યારે પણ બહુ સારું થાય છે.

મહુરામાં બનેલાં કપડાં આખા હિંદુસ્તાનના લોકો ચાહીને ખરીદે છે. સંગીતવિદ્યાના એ લોકો કેવળ બાણકારજ નહિ, પણ શોધક પણ છે. એમને પોતાની સ્વતંત્ર સંગીતપદ્ધતિ છે, પણ તે ઉત્તરહિંદુસ્તાનની પ્રચલિત પદ્ધતિથી નોખી પડે છે. એ પદ્ધતિ સહજ-સુગમ નહિ છતાં પાંડિત્યપૂર્ણ તો અવશ્ય છે. હિંદુસ્તાની રાગ અને ગઝલો એ લોકો બહુ શોખથી સાંભળે છે. એમની સ્થાપત્યકળામાં પણ એક પ્રકારનું નિરાળાપણું રહેલું હોઈને તેમણે નિર્માણ કરેલાં દેવાલયોમાં તે વિશેષરૂપે પ્રકટ થાય છે. એમનાં દેવાલયો એવાં મજબૂત અને વિશાળ હોય છે કે આપણે તેમને નાના મોટા ગઢજ કહી શકીએ. એ દેવાલયોની ચોતરફ દિવાલ હોય છે, અને તેનું સિંહદ્વાર બહુ ભવ્ય બનાવવામાં આવે છે. એ સિંહદ્વાર ઉપર ઘંટાકારનો એક સુંદર ધુમટ હોય છે, અને તેની અંદર દેવતાઓ વગેરેની મૂર્તિઓ કોતરી કાઢેલી હોય છે. આને એ લોકો ‘ગોપુરમ’ નામથી ઓળખે છે.

તામિલ લોકોની વૃત્તિ ધાર્મિક હોઈ એમની ભાવનાઓ ઘણું કરીને ભક્તિપ્રધાન હોય છે. એમના તહેવાર અને ઉત્સવો ભક્તિથી ભરપૂર હોય છે. પ્રત્યેક દેવાલયને અંગે એક બહુ મોટો અને ઉંચો રથ હોઈને ઉત્સવને દહાડે તે રથમાં દેવની મૂર્તિને પધરાવી સરઘસ કાઢે છે. એ રથને એક મજબૂત દોરડું બાંધવામાં આવે છે અને સેંકડો લોકો એ દોરડાને વળગી રથને ખેંચે છે. બીજા લોકો ગાતા ગાતા મોટા ટે.ગામાં ચાલે છે અને કોઈ કોઈ વાર તેઓ ગાતાં ગાતાં મસ્ત બની જાય છે. રથમાંની દેવમૂર્તિ આગળ લોકો સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે છે તો કોઈ કાન પકડીને ઉઠખેસ કરે છે. વળી જ્યારે આરતી ઉતરે છે ત્યારે લોકો નામસ્મરણ કરતાં કરતાં પોતાના બન્ને ગાલ બન્ને હાથથી ધીરેધીરે ઠપકારે છે.

‘તામિલનાડુ’નો પ્રદેશ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી ભરપૂર છે, પણ શારીરિક સૌંદર્ય તો ‘આયંગાર’જાતે સિવાય તામિલ લોકોમાં બહુ ઓછું જણાય છે. શારીરિક શક્તિમાં એ લોકો ગુજરાતી કે બંગાળીઓ જેવા છે—અર્થાત્ હલકી મનાતી કેમોમાં સાહસ અને બળ જણાય છે, પણ ઉંચ કહેવાતી કેમોમાં બળ અને પૌરુષ આછાં હોય છે. એમનો મુખ્ય ખોરાક ભાત હોઈ એનેજ એ લોકો ‘અન્નમ’ કહે છે. ઘઉંની વપરાશ નહિ હોવાથી એની અનેક વાની-

ઓથી તેઓ હજી પણ લગભગ અભણ્યા છે; તથાપિ ચોખાની વિવિધ વાનીઓ ખનાવવામાં એ લોકો બહુ નિપુણ છે. પુરીને એ લોકો ફલાહારતરીકે ગણે છે અને ‘રસમ’ એ એમનું પ્રિય પીણું હોઈ તે બહુ સ્વાદિષ્ટ અને પાચક હોય છે. થાળીમાં ખાવાનું એ લોકોને પસંદ ન હોઈ કેળનાં પાનપર ખાય છે. એમની ખાવાની રીત પણ વિચિત્ર છે.

તામિલ બહેનો પડદો નથી પાળતી, તેમ મારવાડી બહેનોની માફક ઉપરથી નીચે સુધી આખા શરીરે ઘરેણાંના ભારથી લદાઈ રહેવાનું પણ પસંદ નથી કરતી. હાથમાં એએક ચૂડીઓ કે બંગડીઓ અને નાક તથા કાનમાં હલકા ઝવેરાતવાળા થોડાક અલંકારો તામિલ સ્ત્રીઓ માટે પૂરતા ગણાય છે. તામિલ બહેનો નવ ગજની રંગીન સાડી પહેરે છે, કાછોટો મારે છે અને માથું ખુલ્લું રાખે છે; પણ તે વેણીબંધ હોય છે અને ચોટલામાં ઘણે ભાગે કૂત્રો ગુંથ્યાં હોય છે. માત્ર વિધવા સ્ત્રીઓજ માથું ઢાંકેલું રાખે છે. વિધવાઓના ચોટલા ઉતારી નાખવામાં આવે છે અને તેઓ સફેદ સાડીઓ પહેરે છે. મોટા અને ઉંચા ઘરની સ્ત્રીઓ પણ ઘરનું કામકાજ જાતે કરે છે. બજારસોદા પણ તેઓ હોરી લાવે છે અને પાણી પણ તેઓજ ભરી આવે છે; એટલે તેઓ બહુધા આરોગ્ય અને પ્રસન્નચિત્ત રહે છે. ઘરમાં કે બહાર તેઓ ધૂમટો તાણતી નથી. એમના મુખની ગંભીરતા અને શાંત નિઃશંક દષ્ટિ, એમને એ ધૂમટા કરતાં પણ વધારે કામ લાગે છે.

તામિલ ભાષા એક સ્વતંત્ર ભાષા ગણાતી હોઈ બીજી આર્ય ભાષાઓની પેઠે તે સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલી નથી મનાતી. તામિલ લિપિના સ્વર તો બીજી આર્ય ભાષાઓ જેવાજ છે, પણ વ્યંજનોમાં બહુ વિચિત્રતા છે. ‘ક’ વર્ગ, ‘ખ’ વર્ગ, ‘ટ’ વર્ગ, ‘ત’ વર્ગ અને ‘પ’ વર્ગના માત્ર પહેલાં અને છેલ્લાજ અક્ષરો તામિલ વર્ણમાળામાં હોય છે. વચલા ત્રણ અક્ષરો એ વર્ગોમાં નથી હોતા. દાખલાતરીકે ‘ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ’ ને ઠેકાણે તામિલમાં માત્ર ‘ક’ અને ‘ઙ’ જ હોય છે, અને બાકીના ‘ખ, ગ, ઘ’ નું કામ ‘ક’થીજ લેવામાં આવે છે. પરંતુ એમાં એક વિચિત્ર અક્ષર હોય છે કે જે આર્ય ભાષાઓમાં કિંવા અરબી-ફારસીમાં નથી. ક્રેન્ચ ભાષામાં એને મળતો અક્ષર હોવાનું કહેવાય છે, અને એનો ઉચ્ચાર ‘ર’ અને ‘જ’ની વચમાં થાય છે; પણ સર્વસાધારણ લોકો એનો

ઉચ્ચાર ‘ડ’ ના જોવો કરી દે છે. તામિલ ભાષામાં કઠોર અક્ષરોનું બહુધા પ્રાધાન્ય છે. પ્રાચીન અને આધુનિક તામિલ ભાષામાં પણ ફરક હોવાથી પ્રાચીન ગ્રંથો સમજવાને માટે સવિશેષ જ્ઞાનની જરૂર રહે છે. હિંદની અન્યન્ય ભાષાઓની પેઠે તામિલ ભાષાનું આધુનિક સાહિત્ય વર્તમાન સમયના વિચારોથી ભરાતું જાય છે. પરંતુ એનું પ્રાચીન સાહિત્ય તો બહુધા ધર્મપ્રધાન છે. તામિલ સભ્યતા અને તામિલ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ સ્વતંત્ર હોવાના સંબંધમાં કંઈ કહેવાનું નથી; પણ એટલું તો નિઃશંક છે કે, આર્ય સભ્યતા અને આર્ય સાહિત્યની એમના ઉપર ઉંડી છાપ પડી છે, અને આર્ય ભાવનાઓથી એ બંને એટલાં બધાં એતપ્રોત છે, અથવા તો એ ઉભયની ભાવનાઓમાં એટલું બધું સામ્ય છે, કે એમાં કંઈ ભૌતિક ભેદ છે કે કેમ એ સમજવું અઘરું થઈ પડે છે. તામિલ ભાષામાં ‘કમ્બન’નો રચેલો ‘કમ્બન રામાયણ’ નામનો ગ્રંથ છે. તેનો કથાભાગ વાલ્મીકિ રામાયણપરથી લેવામાં આવ્યો છે, પણ ભાવોની ઉચ્ચતા તથા ચરિત્રોની સજીવતામાં એ ગ્રંથ કોઈ કોઈ ઠેકાણે વાલ્મીકિ અને તુલસીકૃત રામાયણથી પણ ચઢિયાતો કહેવાય છે. માણિક્ય વાચક કૃત ‘તેરૂનાચક’ પણ એક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે; કિંતુ તિરવલ્લુવરનો રચેલો મૂળ ‘કુરલ’ અથવા ‘ત્રિકુરલ’ ગ્રંથ તો તામિલ ભાષાનો સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રંથ છે, તામિલ સાહિત્યનું તે સર્વોત્તમ પુષ્પ છે.

ઉપરોક્ત મૂળ ગ્રંથકાર ઈ. ૦ વિષે હિંદી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં સી. રાજગોલાચાર્ય લખે છે કે “તેઓ જાને અછત કિંવા અરપશ્ય હતા, કિંતુ આખા પુસ્તકમાં ક્યાંય પણ એ વાતનો આભાસ સરખો નથી મળી આવતો કે ગ્રંથકારના મનમાં પણ એ વાતનો કંઈ ખ્યાલ હતો. વળી અન્ય તામિલ કવિઓએ તિરવલ્લુવરની કવિતાઓનાં જ્યાં જ્યાં અવતરણ આપ્યાં છે કિંવા તેમની ચર્ચા કરી છે, ત્યાં પણ એ વાતનો આભાસ નથી મળતો કે તેઓ અછત હતા. આ ત્રિકુરલ ગ્રંથના રચનારની જન્મ-ભૂમિ તરફ ખિંડકુલ લક્ષ ન આપતાં તેના સમકાલીન તેમજ પછીના કવિઓ તથા દર્શનિકોએ પણ તેના પ્રત્યે ભારે શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો, એ ભારતવર્ષીય સંસ્કૃતિની ખુબીજ કહેવાય.

“આ ‘ત્રિકુરલ’ ગ્રંથ વિવેક, શુભ સંસ્કાર અને માનવપ્રકૃતિના વ્યાવહારિક જ્ઞાનની ખાણ છે. આ અદ્ભુત ગ્રંથની સૌથી સુખ્ય

વિશેષતા અને ચમત્કાર એ છે કે, એમાં માનવચરિત્ર અને તેની દુર્બળતાઓના વિચારની સાથે સાથે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતાનું પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. વિચારોના સચેત અને સંયત સૌંદર્યને માટે ત્રિકકુરલનો ભાવ એ એક એવું ઉદાહરણ છે, કે જે ચિરકાળપર્યંત અનુપમજ રહેશે. કળાની દૃષ્ટિથી પણ સંસાર-ભરના સાહિત્યમાં એનું સ્થાન ઉંચું છે. કારણ કે એ એક ધ્વનિકાવ્ય છે. ઉપમાઓ અને દૃષ્ટાંતો બહુ યોગ્ય આપવામાં આવ્યાં છે અને એની શૈલી વ્યંગપૂર્ણ છે.”

“આ પુસ્તકના વાચનથી ઉત્તરહિંદુસ્તાનના વાચકોને પણ જાણશે કે, તેમની ઉત્તરની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો (દક્ષિણની) તામિલજાતિની સાથે કેવો ગાઢ સંબંધ અને કેવું તાદાત્મ્ય છે, તેની સાથે દક્ષિણની પોતાની પણ વિશેષતા અને સુંદરતા આ ગ્રંથમાં પ્રકટ થાય છે.”

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાઓ

ગુજરાતી સરલાર્થ સાથે-મધ્યમ અક્ષર

આમાં શ્લોકના અક્ષર આવા છે.

તથા ટીકાના અક્ષર આ લીટી પ્રમાણે છે. કદ ૩૧૧×૫૧૧,
પૃષ્ઠ ૨૫૬, સાદુ પૂંકું ૦)૮, પાકું ૦)૮, શબ્દિયું ૦।

ગુજરાતી સરલાર્થ સાથે-મોટા અક્ષરમાં

આમાં શ્લોકના અક્ષર આવા છે. અને

ટીકાના અક્ષર આ પ્રમાણે છે.

૫×૬૧૧ નાં પૃષ્ઠ ૨૫૬, સાદુ પૂંકું ૦।, પાકું ૦।

શ્રીધરી અનુસાર ગુજરાતી ટીકા સાથે

૩૧૧×૫૧૧ નાં પૃષ્ઠ ૪૮૦, પાકું પૂંકું ૦।

મૂલમૂલ ભગવદ્ગીતાઓ

મધ્યમ અક્ષર, કદ ૩૧૧×૫૧૧, પૃષ્ઠ ૧૮૫, પાકું પૂંકું ૦।, સાદુ ૦)૮
મોટા અક્ષર ,, ૫×૬૧૧, ,, ૨૨૦ ,, ,, ૦।, ,, ૦।

પંચરત્ન ગીતાઓ

પંચરત્ન ગીતા ગુજરાતી સરલાર્થ સાથે

મોટા અક્ષર, ૫×૬નાં પૃષ્ઠ ૫૫૨, પાકા પૂંકા સાથે ૦।

મધ્યમ અક્ષર, ૩૧૧×૫૧૧ નાં પૃષ્ઠ ૭૨૦, પાકા પૂંકા સાથે ૦।

મૂલમૂલ પંચરત્ન ગીતાઓ

નાના અક્ષરમાં, ૩૧૧×૫૧૧નાં પૃષ્ઠ ૨૦૦, પાકું ૦।, સાદુ ૦)૮

મધ્યમ અક્ષરમાં, ,, ,, ૩૨૫ ,, ૦।, ,, ૦।

મોટા અક્ષરમાં, ૫૧૧×૭૧૧ ,, ૩૭૫ ,, ૦।, ,, ૦।

શ્રીરામાયણ ચિત્રાવલિ-૭૧૧×૧૦૦નાં ચિત્રો ૩૬, પાકું પૂંકું ૧)

શ્રીમહાભારતચિત્રાવલિ- ,, ,, ૩૦, ,, ૧)

શ્રીકૃષ્ણસુરાસીનું ત્રિરંગી ચિત્ર કદ ૧૪×૨૨, મૂલ્ય ૦।

શ્રીદ્વૈપદીવજ્રાહરણ ,, ,, ,, ,, ૦।

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ

~તામિલ વેદ~

અર્થાત્ તામિલ ઋષિ
તિરુવલ્લુવરનાં બોધવચનો

અધ્યાય ૧ લો-ઈશ્વરસ્તુતિ

૧-‘અ’ જેમ શબ્દમાત્રનું મૂળસ્થાન છે, તેમ આદિત્યદેવ
એ સર્વ પદાર્થોનું-અસ્તિત્વમાત્રનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે.

૨-એ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરનાં શ્રીચરણોની સેવા-પૂજા જે તમે
ન કરો, તો પછી તમારી ગમે તેટલી વિદ્યા શા કામની ?

૩-હૃદયકમળના અધિવાસી શ્રીલગવાનના પવિત્ર ચરણોનું
શરણુ જે જન લેશે, તે સંસારમાં દીર્ઘ કાળ અવિત રહેશે.

૪-પ્રેમ અને ઘૃણાના લાવોથી પર એવા શ્રીપરમાત્માના
પાદારવિંદને જે જનો દૃઢતાપૂર્વક વળગી રહે છે તેમનાં જીવન
ધન્ય છે. સંસારનાં કોઈ દુઃખો તેમને કદી સ્પર્શી શકતાં નથી.

૫-અંતઃકરણપૂર્વક મનુના ગુણાનુવાદ ગાનારા લોકોને પોતાનાં
લલાં-ખૂરાં કર્મોનાં ફળ નહિ લોગવવાં પડે.

૬-જે લોકો એ પરમ પુરુષે દર્શાવેલા ધર્મમાર્ગને અનુસરે
છે, તે લોકો દીર્ઘજીવી બને છે.

૭-એ અદ્વિતીય આદિપુરુષનું શરણુ લેનારા લોકોજ માત્ર
દુઃખ-શોકમાંથી બચી શકે છે.

૮-ધનવૈભવ તથા ઇન્દ્રિયસુખના તોફાની સાગરમાંથી તે
લોકોજ માત્ર પાર જઈ શકે છે, કે જેઓ એ ધર્મસાગર મુની-
શ્વરનાં ચરણોમાં લીન રહે છે.

૯-સર્વ મહત્તાઓના સાગર એવા શ્રીપરબ્રહ્મના પાદારવિંદ-

માં જે મસ્તક નમતું નથી, તે મસ્તક જીવ વગરના મુઠ્ઠા જેવું નકામું છે.

૧૦-જન્મમરણરૂપી મહાસાગરને ઉલ્લંઘવા તેઓજ માત્ર શક્તિમાન થાય છે, કે જેઓ પ્રભુના પાદારવિન્દનું શરણ લે છે; તેમ નહિ કરનારાં એ સમુદ્રને ઓળંગી જવા કદાપિ સમર્થ થતાં નથી.

અધ્યાય ૨ જો-મેઘસ્તુતિ

૧-વૃષ્ટિથીજ પૃથ્વી ટકે છે; માટે વૃષ્ટિને અમૃતરૂપ લેખો.

૨-સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ વૃષ્ટિથીજ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે અને મનુષ્ય પોતે પણ વૃષ્ટિથીજ આહારનું અંગ બને છે.

૩-પૃથ્વીની ચારે કોર પાણીથી છલકાતા મહાસાગર પથરાયલા હોવા છતાં જે વૃષ્ટિ નિષ્ક્રમ નીવડે તો સમસ્ત પૃથ્વીપર ઢુબકાળનો કેર વર્તે.

૪-અંતરિક્ષના ઝરા જે સૂકાઈ જાય તો ખેડુતો હળ જેડતા બંધ પડે.

૫-વૃષ્ટિ વિનાશ કરે છે, પણ એ રીતે નાશ પામેલાંને પાછાં ટટાર કરનાર પણ વૃષ્ટિજ છે.

૬-અંતરિક્ષમાંથી જલસિંચન થતું બંધ પડે, તો ઘાસનાં તણખલાં સરખાં ઉગતાં અટકી જાય.

૭-જે અંતરિક્ષ તેના પાણીનું શોષણ કરવાનું તથા ફરી પાછું તેને અર્પણ કરવાનું કાર્ય ત્યજ દે તો તો આ વિશાળ મહાસાગરે પણ ગંદકીથી ગંધાઈ ઉઠે.

૮-અંતરિક્ષના ઝરા જે સૂકાઈ જાય, તો દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવાને થતા યજ્ઞયાગો અને જમણવારે પણ થઈ શકે નહિ.

૯-અંતરિક્ષના જળભંડાર જે ભીડાઈ જાય, તો પછી આ પૃથ્વીપર કોઈ પણ ઠેકાણે દાન કે તપ જેવું અસ્તિત્વમાં રહે નહિ.

૧૦-સંસારમાં કોઈ પણ વ્યવહાર પાણીસિવાય ચાલી શકેતો નથી. સદાચારી મનુષ્યનો સદાચાર પણ આખરે તો વૃષ્ટિ ઉપરજ આધાર રાખે છે.

અધ્યાય ૩ જો-સાચા ત્યાગીજનોનો મહિમા

૧-જેઓ ઇન્દ્રિયસુખો તથા દંધને તપસ્વી જીવન જીવે છે, તેમનો મહિમા ધર્મશાસ્ત્રો બીજાં બધાં સત્કાર્ય કરતાં અધિક વર્ણવે છે.

૨-ત્યાગી તપસ્વી લોકોનો મહિમા અમાપ છે. મુએલાંની સંખ્યા કાઢવી જેટલી કઠિન છે તેટલુંજ કઠિન કામ એ મહિમાનું માપ કાઢવાનું છે.

૩-જુઓ, જે લોકોએ પરલોકની સાથે આ લોકની તુલના કર્યા બાદ આ સંસારનો પરિત્યાગ કરી દીધો છે, તેમનાજ મહિમાથી આ પૃથ્વી ઝંઘમઘી રહી છે.

૪-જે પુરુષ પોતાની સુદૃઢ ઇચ્છાશક્તિના પ્રભાવે પોતાની પાંચે ઇન્દ્રિયોને, મહાવત અંકુશવડે હાથીને વશ રાખે છે તેમ વશ રાખે છે, તે પુરુષ સ્વર્ગીય દેવોને પણ પૂજવા યોગ્ય છે.

૫-જિતેન્દ્રિયની શક્તિ જાણવી હોય તો દેવરાજ ઇંદ્ર અને અહલ્યાપતિ ગૌતમમુનિનો પ્રસંગ વિચારો.

૬-મહાન પુરુષ તેજ કે જે અસંભવ કાર્ય સિદ્ધ કરે; અને દુર્બળ મનુષ્ય તે કે જેનાથી એ કાર્ય સિદ્ધ ન કરાય.

૭-જુઓ, જે મનુષ્ય શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ-એ પાંચે વિષયોની યથોચિત અસારતા સમજતો થયો હશે, તે સારા સંસારપર પોતાનો અમલ ચલાવશે.

૮-સંસારભરનાં ધર્મશાસ્ત્રો ડિમડિમના નાદ સાથે સત્યવક્તા મહાત્માઓનો મહિમા જાહેર કરે છે.

૯-ત્યાગના ખડક ઉપર સ્થિર રહેલા મહાત્મા પુરુષનો કોઈ એક ક્ષણભર પણ સહન કરવો અશક્ય છે.

૧૦-+પ્રાક્ષણોને પણ ત્યાગી પુરુષતરીકે લેખવા જોઈએ; કારણ કે તેઓ બધાં ઉપર દયાભાવ રાખે છે.

+ સાધુ પ્રકૃતિવાળા અને સૌના ઉપર દયાભાવ રાખનારા બ્રહ્મ-વેતાઓનેજ પ્રાક્ષણ સમજવા જોઈએ.

અધ્યાય ૪ થો-ધર્મનો મહિમા

૧-ધર્મના ચોગે મનુષ્યને મોક્ષની તેમજ અર્થની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. તોપછી ધર્મ કરતાં વિશેષ લાભદાયી વસ્તુ સંસારમાં બીજી તે કયી હોય ?

૨-ધર્મના કરતાં ચઢિયાતું કોઈ સુકૃત નથી, અને તેને વિસરી જવા જેવું અન્ય કોઈ દુષ્કૃત્ય નથી.

૩-સુકૃત કિંવા સત્કાર્યો કરવામાં સતત મંડ્યા રહો, અને તે કાર્ય પોતાનાં સર્વ બળ અને સાધન સાથે પૂરઉત્સાહથી કર્યે જાઓ.

૪-પોતાના મનને નિરંતર પવિત્ર રાખો. ધર્મનો સમસ્ત સાર આ એક ઉપદેશમાંજ બસ સમાઈ જાય છે; બીજી બધી વાતો શબ્દોના કેવળ આડંબર સિવાય કશુંજ નથી.

૫-ઈર્ષ્યા, લોભ, ક્રોધ અને અગ્રિમ કિંવા કટુ વચનો-એટલાથી સદા અલગ રહો; ધર્મપ્રાપ્તિનો એજ માર્ગ છે.

૬-એવો વિચાર કદી ન કરશો કે, હું ધીરે ધીરે ધર્મ-માર્ગનું અવલંબન કરીશ; કિંતુ એક ક્ષણના પણ વિલંબ વગર અત્યારથીજ સુકૃત કરવા માંડો. કારણ કે ધર્મજ એક એવી વસ્તુ છે કે જે મૃત્યુસમયે તમારો સંગાથી થશે અને અમર મિત્ર બનશે.

૭-ધર્મિષ્ઠ થવાથી મનુષ્યને શો લાભ છે, એવું પૂછવાની તસ્તીજ લેશો ના. એને માટે બસ એકજ વાર પાલખી ઉંચકનારા લોધ લોકો તન્નજ નજર કરો અને પછી પાલખીમાં બિરાજનાર વ્યક્તિને પણ ભાળો.

૮-જો તમે પોતાનું આખું જીવન સુકૃત કરતાં રહો, તો ભાવિ જન્મમરણના દૈરાજ તમારે માટે અંધ થઇ જાય.

૯-ધર્મિષ્ઠ જીવનમાંથી ઉપજતાં સુખોજ વાસ્તવિક સુખો છે; બાકીનાં સુખો આખરે અપકીર્તિ અને પીડામાં પરિણમે છે.

૧૦-ધર્મસંગત કાર્યજ માત્ર કરવા ચોગ્ય છે; ધર્મી-જનોના ઠપકાને પાત્ર બનાવનાર બીજાં બધાંજ કાર્યો ધર્મવિરુદ્ધ હોઈ તેમનો ત્યાગ કરવો ઘટે.

અધ્યાય ૫ મો—કૌટુંબિક જીવન

૧—ગૃહસ્થાશ્રમ અન્ય ત્રણે આશ્રમોનો આધાર છે.

૨—ગૃહસ્થાશ્રમી અનાથોનો નાથ, ગરીબોનો બેઢી અને ત્યાગીઓ તથા પિતૃઓનો મિત્ર છે.

૩—(૧) મૃતસંબંધીઓનું શ્રાદ્ધ સારવું, દેવતાઓને યજ્ઞ-યાગોથી સંતોષવા, (૩) અતિથિસેવાને અનુસરવું, (૪) ધરનાંની સંભાળ ઉપરાંત સગાંસંબંધીઓને સહાય કરવી અને (૫) આત્મોન્નતિ સાધવી—એ પાંચ ગૃહસ્થનાં જરૂરી કર્તવ્ય છે.

૪—જે મનુષ્ય કુકર્મ કરતાં હરે છે અને પોતે જમવા કે વાપરવા પહેલાં તેમાંથી અન્યને આપે છે, તેનો વંશ કદાપિ નષ્ટ થતો નથી.

૫—જેના ધરમાં સ્નેહ અને પ્રેમનો સદા વાસો છે, અને જેના ધરમાં ધર્મ પ્રવર્તે છે, તેજ યથાર્થ ધર છે, અને તેનો સકળ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે.

૬—ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મોનું મનુષ્ય જો યથાયોગ્ય પાલન કરે, તો તેને અન્ય ધર્મકર્મો કરવાની જરૂરજ ક્યાં રહે છે ?

૭—જેઓ ધર્માનુસાર સકળ કાર્યો કરતા થકા કૌટુંબિક જીવન વીતાવે છે, તેઓ મુમુક્ષુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.

૮—જે ગૃહસ્થાશ્રમી અન્ય આશ્રમીઓનાં કર્તવ્યપાલનમાં સહાય કરતો થકો પોતે પણ ધાર્મિક જીવન જીવે છે, તે તપસ્વી રહી ઉપાસના કરનારા ત્યાગી કરતાં પણ મહાન છે.

૯—સદાચાર અને ધર્મનો સંબંધ મુખ્યત્વે કરીને ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે છે, અને સત્કીર્તિ એ એનું ભૂષણ છે.

૧૦—જે ગૃહસ્થ પોતાનું જીવન યથાયોગ્ય આચરણ આચરતો જીવશે, તે મનુષ્યોમાં દેવતા લેખાશે.

અધ્યાય ૬ ટો-સહધર્મિણી

૧-સહધર્મિણી તેજ છે કે જેનામાં સુપત્નીત્વના સકળ ગુણો વિદ્યમાન હોય, અને જે પતિના ગળ ઉપરાંત ખર્ચ ન રાખે. x

૨-સ્ત્રી જે સુપત્નીના ગુણોથી રહિત હોય, તો અન્ય સકળ સારાં વાનાં હોવા છતાં ગૃહસ્થજીવન અકારૂં લાગે છે.

૩-જેને સુયોગ્ય પત્નીની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય, તેને પછી કયી વસ્તુનો અભાવ રહે? અને જેની પત્નીમાંજ યોગ્યતા નહિ તેની પાસે ધનૈશ્વર્ય હોવા છતાં પણ સુખની હાજરી કયાં?

૪-સતીત્વના પ્રભાવથી સુરક્ષિત સ્ત્રીના કરતાં અધિક ભવ્ય અને મહિમાવાન વસ્તુ દુનિયામાં ખીજી કયી છે?

૫-જે સ્ત્રી અન્ય કોઈ દેવતાઓની પૂજા-અર્ચા નહિ કરતાં પથારીમાંથી ઉઠતાંજ નિજ પતિદેવની પૂજા-અર્ચા કરે છે, તેની મરજીને આધીન પાણીથી ભરેલું વાદળું પણ રહે છે.

૬-સર્વોત્તમ સહધર્મિણી એજ, કે જે પોતાના ધર્મ અને માનવ્યાખરૂની રક્ષા કરતી થકી પતિદેવની સેવાચાકરી કરે.

૭-કડક રીતે પડદાનું પાલન કરવાથી શો લાભ છે? સ્ત્રી-ધર્મનો સર્વોત્તમ ને સાચો રક્ષક તો તેનો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ છે.

૮-જે સ્ત્રીએ સુયોગ્ય પુત્રને જન્મ આપ્યો હોય છે, તે સ્ત્રીનું સ્થાન દેવલોકમાં પણ બહુ ઉંચું હોય છે.

૯-જેના ઘરની ખ્યાતિ સારી નથી તે શત્રુઓની સામે ગર્વથી ઉંચી ગરદન રાખીને સિંહસભી આલે આલી નથી શકતો.

૧૦-સુયશવાળા પવિત્ર ગૃહની પ્રાપ્તિ એ સર્વોત્તમ બક્ષીસ છે, અને સુયોગ્ય સંતતિ એ તેના મહત્ત્વની પરાકાષ્ટા છે.

x સા માર્યા યા ગૃહવક્ષા સા માર્યા યા પ્રજાવતી ।

સા માર્યા યા પતિપ્રાણા સા માર્યા યા પતિવ્રતા ॥

અધ્યાય ૭ મો-સંતતિ

૧-બુદ્ધિમાન સંતતિના જેવી મહાન ઇશ્વરી બક્ષીસ અન્ય કોઈ હોય તો તેની અમને બબર નથી.

૨-ધન્ય છે તે મનુષ્યને, કે જેનાં સંતાન નિષ્કલંક આચરણ-વાળાં હોઈ સાત જન્મોસુધી પાપ-દુઃખ પામે નહિ.

૩-સંતતિ એજ મનુષ્યની સાચી સંપત્તિ છે. કારણ કે તે પોતાને પ્રાપ્ત થતાં બધાં પુણ્યો તેનેજ અર્પણ કરે છે.

૪-નાનાં નાનાં બચ્ચાંઓએ તેમના કોમળ હાથવડે ડહોળીને ચુંથી નાખેલી રાખ કિંવા ઘેંશ, અમૃતથી પણ વધારે સ્વાદિષ્ટ છે.

૫-બચ્ચાંને ભેટવું ને ચૂમવાં એ શારીરિક સુખ છે, અને તેમની કાલીઘેલી વાણી સાંભળવી એ કાનનું સુખ છે.

૬-‘બંસરીનો નાદ મધુરો છે અને સિતારનો સ્વર કર્ણપ્રિય છે’ એવું તો એ લોકોજ માત્ર કહે છે, કે જેમને પોતાનાં બાળકની મીઠી તોતડી વાણી સાંભળવાનું ભાગ્ય મળ્યું નથી હોતું.

૭-પુત્રપ્રત્યે પિતાનું કર્તવ્ય એજ કે, તે એને સમાજમાં પ્રથમ પંક્તિને યોગ્ય બનાવે.

૮-બુદ્ધિની બાળતમાં બાળકને પોતાના કરતાં ટપી જતાં જોઈને હરકોઈને આનંદજ થાય છે.

૯-માતાની કૂખે જ્યારે પુત્રસંતતિનો જન્મ થાય છે ત્યારે તેના આનંદનો પાર નથી રહેતો; પણ એના કરતાં પણ પારાવાર આનંદ તો તે માતાને ત્યારે થાય છે, કે જ્યારે લોકોને મોઢ તે પુત્રની સુક્રીર્તિ તેના સાંભળવામાં આવે છે.

૧૦-પિતાપ્રત્યે પુત્રનું કર્તવ્ય શું છે ? એજ કે, એને જોઈને સારો સંસાર પિતાને પૂછવા લાગે કે કયા પુણ્યપ્રભાવથી-કયી તપસ્યાના ફળરૂપે-તમને આવા સુપુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ છે ?

અધ્યાય ૮ મો-પ્રેમ

૧-એવી ભોગળ ક્યાં છે, કે જે પ્રેમના દરવાજાને ભીડી રાખી શકે ? પ્રેમીઓની આંખોનાં સુકોમળ અને સ્વાભાવિક અશ્રુખિંદુઓ એ ભોગળની ખાસ હાજરી દર્શાવે છે.

૨-જેઓ પ્રેમ નથી કરી જાણતા, તેઓ માત્ર પોતાને માટેજ જીવે છે; અને જેઓ પ્રેમ કરી જાણે છે તેઓ પોતાનાં હાડકાં પણ ખીજાઓ માટે આપી દેશે.

૩-કંઈવાય છે કે, પ્રેમની મજા ફરી ચાખવા માટેજ આત્મા ફરીવારકે હાડપિંજરમાં પૂરાવાને સંમત થયો છે.

૪-પ્રેમના પ્રભાવથી હૃદય સર્વપ્રત્યે કોમળ અને સ્નેહી બને છે અને એ સ્નેહમાંથીજ મિત્રતારૂપી બહુમૂલ્ય રત્ન પ્રાપ્ત થાય છે.

૫-લોકો કહે છે કે, ભાગ્યશાળીનું સૌભાગ્ય એ તેમના ગત જન્મના પ્રેમથી ઉભરાતા સ્વભાવના બદલામાં દેવતાઓએ આપેલા પારિતોષિક સિવાય અન્ય કંઈજ નથી.

૬-પ્રેમનો વ્યવહાર માત્ર સદાચારી સજ્જનો પ્રત્યેજ ચાલે, એવું કહેનારા લોકો મૂર્ખ છે. કારણ કે દુર્જનની સામે ઉભા રહેવા માટે પણ પ્રેમજ એકમાત્ર મનુષ્યનો સંગાથી છે.

૭-જુઓ, હાડકાં વિનાના કીટકને સૂર્યનાં કિરણો ખાળીને ભસ્મ કરી દે છે, તેમ સદાચાર અને સ્નેહભર્યાં કામો દુષ્ટની દુષ્ટતાને પણ ખાળી દે છે.

૮-જે માણસનું હૃદય પ્રેમને નથી સમજતું, તેની ઉન્નતિ ત્યારેજ થશે, કે જ્યારે મરુઝ્મિનાં ડુંઠાંઓને કુંપળો ફૂટશે.

૯-જે હૃદયમાં પ્રેમ ન હોય, તો બહારનું સૌંદર્ય શા કામનું ?

૧૦-પ્રેમજ જીવનનો પ્રાણ છે. જે મનુષ્યમાં પ્રેમનો અભાવ હોય તે ચામડીથી વિંટાયલો હાડકાંને થેલો માત્ર છે.

અધ્યાય ૧ મો-અતિથિસત્કાર

૧-બુદ્ધિમાન લોકો પરિશ્રમ ઉઠાવતા થકા ગૃહસ્થાશ્રમી શાથી બને છે? તો કે, અતિથિને ભોજન અને યાત્રિકોને સહાય આપવા માટે.

૨-ઘરમાં કોઈ મહેમાન હોય ત્યારે અમૃત કાં નથી હોતું, પણ તેનો ઉપભોગ એકલાએ નહિ કરતાં મહેમાનને પણ તે આપવું જોઈએ.

૩-ઘેર આવતા અતિથિનો આદરસત્કાર કરવાને જે ગૃહસ્થાશ્રમી ચૂકતો નથી, તેના ઉપર કોઈ જાતની આપત્તિ આવતી નથી.

૪-જે મનુષ્ય અતિથિનું પ્રસન્નમુખે સ્વાગત કરે છે, તેના ઘરમાં લક્ષ્મીને રહેતાં આનંદ થાય છે.

૫-જુઓ, જે જન પ્રથમ પોતાના અતિથિ અથવા મહેમાનને જમાડીને ત્યારબાદ જે કંઈ રહ્યું હોય તે પોતે ખાય છે, તેના ખેતરમાં વાવવાની પણ જરૂરિયાત રહે ખરી કે ?

૬-જુઓ, જે મનુષ્ય વિદ્યાય થનારા અતિથિનો યોગ્ય સેવાસત્કાર કરી ચૂક્યો હોય છે, અને આવનાર અતિથિની રાહ જોતો રહે છે, તે મનુષ્ય દેવતાઓનો પણ પ્રિય અતિથિ બને છે.

૭-અતિથિસેવાનું માહાત્મ્ય એટલું બધું છે કે તેનું વર્ણન કોઈ રીતે કરી શકાય તેમ નથી. અતિથિયજ્ઞનું માપ તો આ તિથ્યની યોગ્યતા ઉપરજ છે.

૮-જુઓ, જે મનુષ્ય અતિથિ-યજ્ઞ નથી કરતો, તેને એક દિવસ અવશ્ય કહેવું પડશે કે “ભારે પરિશ્રમ ઉઠાવીને મેં આટલી બધી દોહત એકઠી કરી, પણ હાય! એ બધીજ નકામી ગઈ છે; કેમકે મને શાંતિ આપે એવું કશુંજ એ વડે થયું નથી.”

૯-ધન અને વૈભવની છોળો ઉડતી હોવા છતાં, જે માણસ યાત્રિકનો આદરસત્કાર નથી કરતો, તે માણસ વસ્તુતઃ હરિદ્રીજ છે. મૂર્ખ હોય તેજ એવું કરે.

૧૦-કૂલ તોડવાથી તે કરમાઈ જાય છે, પણ અતિથિનાં દિલભંગ માટે તો એકમાત્ર દષ્ટિજ બસ છે.

અધ્યાય ૧૦ મો-મૃદુ ભાષણ

૧-સત્પુરુષોની વાણી સ્વભાવથીજ સ્નેહ, દયા, કૌમળતા અને સરળતાથી નીતરતી હોય છે.

૨-મધુર વાણી અને પ્રેમભરી અમીદષ્ટિ ઉદાર હોયે આપેલા દાન કરતાં પણ વધારે ગુણકારી થાય છે.

૩-હૃદયમાંથી નીતરતી મધુર વાણી અને સ્નેહભરી દષ્ટિમાંજ ધર્મનું નિવાસસ્થાન છે.

૪-જે મનુષ્ય સદા સર્વ કોઈ સાથે મૃદુ સંભાષણ કરતો રહેશે, તેની આગળ દુઃખશોકને વધારનારી દરિદ્રતા ફરકશે પણ નહિ.

૫-નમ્રતા અને સ્નેહભરી વાણી-એ જો મનુષ્યના સુંદર અલંકાર છે.

૬-તમારા વિચાર જો શુદ્ધ અને પવિત્ર હશે, અને તમારી વાણી જો નમ્ર અને સ્નેહાળ હશે, તો તમારી પાપવૃત્તિનો ક્ષય થઈ ધર્મશીલતા જરૂર વધશે.

૭-સેવાભાવને દર્શાવતી સ્નેહાળ વાણી મિત્રો બનાવે છે અને બીજા પણ અનેક ક્ષાયદા કરે છે.

૮-સહૃદયતા અને સ્નેહથી ઉભરાતી ક્ષુદ્રતાવિહોણી વાણી આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં-ઉભય સ્થળે લાભદાયી નીવડે છે.

૯-સ્નેહભર્યા શબ્દોમાં જે મીઠાશ રહેલી છે તેનો અનુભવ એક વાર કર્યા બાદ પણ મનુષ્ય નિષ્કુર અને કર્કશ વાણીનો પ્રયોગ કરવો કેમ નહિ છોડતો હોય ભક્ષા?

૧૦-જ્યાં આગળ મીઠા અને મૃદુ શબ્દોથી ચાલી શકતું હોય ત્યાં આગળ પણ નિષ્કુર અને કડવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરનારો માણસ, પાકાં ને મીઠાં ફળ છોડીને કાચાં ને કુસ્વાદુ ફળની પસંદગી કરે છે, એમજ માનો.

અધ્યાય ૧૧ મો-કૃતજ્ઞતા

૧-ઉપકાર કરવાના વિચારપૂર્વક જે દયા દર્શાવાય છે, તેનો બદલો સ્વર્ગલોક અને મૃત્યુલોક બન્ને લેગા મળીને પણ નથી વાળી શકતા.

૨-અણીને વખતે કરેલી સહાય દેખાવમાં ભલેને ઓછી હોય, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો તે ભલભલા દાનથી પણ વધારે વજનદાર છે.

૩-બદલાના ખ્યાલ વગર જે ભલાઈ કરવામાં આવે છે તેની તુલનામાં વિશાળ મહાસાગર પણ તુચ્છ છે.

૪-સમજીને થયેલો ઉપકાર રાઈના દાણા જેવો નાનો હોય તોપણ સમજી આદમી તો તેને પહાડ જેવો વિશાળ લેજે છે.

૫-કૃતજ્ઞતાનું માપ, ઉપકારના માપ ઉપર નથી પરંતુ ઉપકૃત વ્યક્તિની ખાનદાની ઉપરજ આધાર રાખે છે.

૬-મહાત્માઓની મિત્રતા અને સંતસમાગમની અવગણના કરશો ના, અને મુસીબતને વખતે મદદગારોને ત્યજશો ના.

૭-સુયોગ્ય વ્યક્તિ પોતાને અણીને વખતે ઉગારનારનું નામ સાત જન્મોસુધી કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સંભાર્યા કરશે.

૮-ઉપકારને ભૂલી જવો એ નીચતાનું લક્ષણ છે; પણ ઉપકારને બદલે કોઈ અપકાર કરે તો તેને તત્ક્ષણ વિસરી જવો, એ કુલીનતાની નિશાની છે.

૯-અપકાર કરનારને હાથે થયેલો એકાદ નાનોશો ઉપકાર પણ જો યાદ કરાય તો તેને હાથે થયેલો અવલેણમાં અવલેણ અપકાર પણ તરતજ ક્ષમાપાત્ર બને.

૧૦-ખીજાં બધાં પાપોથી મનુષ્ય છૂટી શકે છે; પરંતુ અકૃતજ્ઞતાના પાપથી અભાગીઓ પ્રાણી છૂટી શકતો નથી.

અધ્યાય ૧૨ મો-પ્રમાણિકતા અને ન્યાયનિષ્ઠા

૧-હૃદયની પ્રમાણિકતા અને ન્યાયનિષ્ઠાનો સાર માત્ર એજ છે કે, મનુષ્ય પક્ષપાતરહિત બનીને જેના તેના હક્ક જેને તેને આપી દે-પછી આદ્ય તો તે અભણ્યો હોય કે ઓળખીતો હોય, મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય.

૨-ન્યાયનિષ્ઠ મનુષ્યની સંપત્તિ કદી ઘટતી નથી, પણ પેઢી દર પેઢી દીર્ઘકાળપર્યંત આદ્યાજ કરે છે.

૩-પ્રમાણિકતા યા ઈમાનદારીના લોગે મળતા દ્રવ્યનો સ્પર્શસરખો કરશે ના; પછી ભલેને એ દ્રવ્યથી લાભ સિવાય અન્ય કશાનો સંભવ ન હોય તોપણ થઈ શું ગયું ?

૪-ભલી અને ખૂરી વ્યક્તિ યાને ન્યાયી અને અન્યાયી આદમી એની ઓલાદ ઉપરથી પણ ઓળખાઈ આવે છે.

૫-સુખ-દુઃખ તો બધાયના ભાગ્યમાં આવે છે; પ્રમાણિકતાજ બુદ્ધિમાન માણસ માટે ગર્વનો વિષય છે.*

૬-તમારું મન જ્યારે ન્યાયનો રસ્તો છોડીને અન્યાયને પંથે પળે, ત્યારે સમજી લેવું કે તમારો સર્વનાશ પાસેજ છે.

૭-ન્યાયી અને સદાચારી વ્યક્તિની નિર્ધનતા તરફ કોઈ પણ અભાવ બતાવતું નથી.

૮-ત્રાજવાની ઢાંડી તરફ નજર કરો, તે પોતે સીધી હોય છે અને તેથીજ તે સીધી રીતે યાને પક્ષપાતરહિત તોળે છે. બુદ્ધિમાનોનું ખરૂં ગૌરવ આ બાબુ કે તે બાબુ પક્ષપાતપણે ન ઝૂકતાં ત્રાજવાની ઢાંડી માફક ન્યાયી રહેવામાં છે.

૯-જે મનુષ્ય પોતાના મનથી પણ ન્યાયથી ચલાયમાન નથી થતો, તેના પ્રમાણિક સુખમાંથી નીકળતી વાણી સદા સાચી અને નિર્ણયાત્મક હોય છે.

૧૦-સામાના સ્વાર્થને પોતાનાજ સ્વાર્થ બરાબર ગણનારા ધંધાદારીનો ધંધો અવશ્યમેવ ખીલશે.

* નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ
લક્ષ્મીઃ સમાવિશન્તુ ગચ્છન્તુ વા યથેષ્ટમ્ ।
અથૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા
ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥

(ભટ્ટરિનીતિસતક-૮૪.)

અધ્યાય ૧૩ મો-આત્મસંયમ

૧-આત્મસંયમદ્વારા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે અસંયત ઈન્દ્રિયલાલસા, એ રૌરવ નરકનો ધોરી રસ્તો બને છે.

૨-આત્મસંયમનું રક્ષણ તમારા ધનભંડારની માફક કરો. એથી ચઢીઆતું ધન આ સંસારમાં બીજું કશું નથી.

૩-જે માણસ આ દુન્યવી વસ્તુઓની ખરી કિંમત આંકી બાણે છે અને પોતાની ઇચ્છાઓનું યોગ્ય રીતે દમન કરી સંયમી જીવન જીવે છે, તેને બુદ્ધિ અને બીજી બધી બક્ષીસો આપો-આપ આવી મળે છે.

૪-જેણે પોતાની ઇચ્છામાત્રને જીતી લીધી હોય છે અને જે સ્વકર્તાવ્યભાંથી લેશ પણ ચલાયમાન થતો નથી, તેની આકૃતિ પ્રચંડ પહાડ કરતાં પણ વધારે પ્રતિભાશાળી હોય છે.

૫-નમ્રતા સર્વ કોઈને શોભાવે છે, પરંતુ તેના પૂરબહારમાં તો તે શ્રીમંત શાહુકારોમાંજ દીપી નીકળે છે.

૬-જે આદમી પોતાની પંચેન્દ્રિયોને કાચબાનાં અવયવોની માફક પોતાની અંદર ખેંચી લઈ શકે છે, તેણે જન્મજન્મમાં તર ચાલે એટલો ખબરો સંધરી રાખ્યો છે, એમ સમજવું.

૭-બીજા કશાને બલે તમે ના રોકો, પણ તમારી જીભડી-પર તો લગામ અવશ્ય રાખજો; કેમકે બે-લગામ જીભ આડું અવળું ગમે તેમ બકશે અને પરિણામે તમને આકૃતમાં ઉતારશે.

૮-તમારો એકાદ શબ્દ પણ સામાને દુઃખદાયક નીવડે, તો તમારું બધુંજ પુણ્ય પરવારી ગયું સમજો.

૯-અમિથી ઉઠેલો ડામ કાળે કરીને પણ રૂઝાય છે, પરંતુ જીભથી ફેવાયેલો ડામ ચિરકાળ તાબે ને તાબેજ રહે છે.

૧૦-બુદ્ધિ અને આત્મસંયમ જેણે કેળવ્યાં છે, તથા ક્રોધને જે અવકાશ આપતો નથી, તેનાં પુનિત દર્શન કરવાને કાળે ધર્મ-રાજ સ્વયં તેને ત્યાં પધારે છે.

અધ્યાય ૧૪ મો-સદાચાર

૧-સદાચારી મનુષ્ય સર્વત્ર પૂજ્ય છે; માટે સદાચારને પ્રાણથી પણ અધિક કિંમતી સમજો.

૨-પોતાના આચરણની ખૂબ સંભાળ રાખો. કારણ કે ક્ષાવે તેટલી ખોળ કરતાં પણ તમને સદાચાર જેવો જીવનન મિત્ર બીજો નહિ મળી શકે.

૩-સદાચારી જીવન મનુષ્યના પ્રતિષ્ઠિત કુળને પ્રકટ કરે છે; ત્યારે દુરાચરણ મનુષ્યને અકુલીનોની પંક્તિમાં મૂકાવે છે.

૪-વેદોના પાઠ એક વાર વિસરી જવાય તો તેને ફરીથી શીખી શકાય છે; પરંતુ સદાચાર ચૂકી જતાં પોતાનું સ્થાન ચિર-કાળને માટે જાય છે.

૫-સુખ-સમૃદ્ધિ ઈર્ષાળુ જનો માટે નથી હોતી; તેજ પ્રમાણે ગૌરવ અને માન દુરાચારીઓના નસીબમાં નથી હોતાં.

૬-સ્થિર ચિત્તવાળા શખ્સો સદાચારનો માર્ગ છોડતા નથી. કેમકે એથી કેવી ને કેટલી આપત્તિઓ ઉભી થાય છે તેનું તેમને જ્ઞાન હોય છે.

૭-સદાચારી મનુષ્યનું સદાય સન્માન થાય છે; પરંતુ જે લોકો એ સન્માર્ગમાંથી ચલાયમાન થાય છે, તેમના નસીબમાં તો જ્યાં ત્યાં અપમાન અને અપકીર્તિજ આગળ આંચા કરે છે.

૮-સદાચાર સુખ-સંપત્તિનું બીજરોપણ કરે છે, ત્યારે દુરાચાર અનંત આપત્તિઓને જન્મ આપે છે.

૯-કુલીન આદમીના મુખેથી ગંદા ને ગલીચ શબ્દો બૂલે-ચૂકે પણ કદાપિ નીસરવા પામતા નથી.

૧૦-મૂર્ખાઓને તમે ક્ષાવે તે બીજું શીખવાડી શકો, પરંતુ સદાચારને રસ્તે ચાલવાનું તો તેમને કદી શીખવાડી શકો નહિ.

અધ્યાય ૧૫ મો-પરસ્ત્રીની વાસનાનો ત્યાગ

૧-જે લોકોની નજર ધર્મ અને શુભ સંપત્તિ પર ઠરેલી હોય છે, તેઓ પરસ્ત્રીની અભિલાષાની મૂર્ખતા કરતા નથી.

૨-સદાચારરૂપી ધર્મથી બ્રહ્મ થનારાઓમાં એના કરતાં અધિક મૂર્ખ કોઈ નથી, કે જે પારકે આંગણે અટવાયા કરે.

૩-જેઓ મિત્રના ઘર પર હુમલો કરે છે, તેઓ અવશ્ય મૃત્યુના જડખામાં ફસાય છે.

૪-કોઈ મનુષ્ય ક્ષણે તેવો મોટો હોય, પણ જો તે વ્યભિચાર માટે શરમનો કિંચિત્ પણ ખ્યાલ ન ધરતાં પરસ્ત્રીગામી બને તો તેની મોટાઈમાં ધૂળ પડી !

૫-સહજપ્રાપ્ય એવી પડોશીની સ્ત્રીને લાગુ થનારનું નામ પણ સદાને માટે કલંકિત બને છે.

૬-તિરસ્કાર, પાપ, ભય અને શરમ-એ ચારેમાંથી વ્યભિચારીનો છૂટકો થતો નથી.

૭-પરાઈ સ્ત્રીના રૂપલાવણ્યથી જેનું ચિત્ત ચંચળ બનતું નથી તેજ પુરુષ સાચો સદ્ગૃહસ્થ છે.

૮-શાબાશ છે એ નરની મરદાનગીને, કે જે પારકી સ્ત્રીને લોલુપતાભરી નજરે નથી નિહાળતો ! એવો નર કેવળ સદાચારી અને ધર્માત્માજ નથી, પણ સંત છે.

૯-સંસારભરની સકળ શુભ વસ્તુઓના અધિકારી કોણ છે ? તેઓજ કે જે પરાઈ સ્ત્રીને સ્પર્શ પણ નથી કરતા.

૧૦-બીજું ગમે તે થાઓ, પણ પરસ્ત્રીગમનના પાપથી તો સદાય અળગા રહો; એમાંજ તમારું અંતિમ હિત છે.

અધ્યાય ૧૬ મો-ક્ષમા

૧-ધરતીમાતા એને પોતાને ખણુનારા અને ખોદનારાને પણ આશ્રય આપે છે; તેમ તમે પણ તમને સતાવનારાની વાતોને સાંખી દ્યો. કેમકે ખરી મોટાઈ એમાંજ છે.

૨-ખીબ લોકો તમને જે કંઈ હાનિ પહોંચાડે તેને તમે ક્ષમા તો સદા કરોજ; પરંતુ એ હાનિને સમૂળગી વિસરી નહો. તો તો એના જેવું ખીબું રૂડું થું ?

૩-અતિથિસત્કાર કરવાની ના પાડવી એના જેવી અધમ ગરીબાઈ અન્ય કોઈજ નથી; અને મૂર્ખ લોકોની બેહુદી વાતોને સહી લેવી એના જેવી ઉત્તમ બહાદૂરી ખીબ નથી.

૪-તમે જો નિરંતર ગૌરવશાળી રહેવા આહતા હો, તો ખીબાંએના અપરાધોને ક્ષમા કરવાની ટેવ અંતપૂર્વક કેળવો.

૫-જે લોકો અપકારનો બદલો લે છે, તેમની કિંમત શાણા લોકો ઝાઝી આંકતા નથી; પરંતુ જેઓ પોતાના હડહડતા દુરમન-ને પણ માફી બક્ષે છે, તેમને તેઓ કંચનવત્ કિંમતી ગણે છે.

૬-વેર વાળ્યાનો આનંદ માત્ર એકજ દિવસ ટકવાવાળો છે, ત્યારે ક્ષમાવાનની કીર્તિ ચિરકાળપર્યંત ટકે છે.

૭-પોતાને થયેલું નુકસાન ફાવેતેવું હોય, છતાં પણ તેને ન લેખવવું અને વેર વાળવાનો વિચાર સરખો ન સેવવો તેમાંજ માનવીની ખરી મહત્તા છે.

૮-ધમંડમાં ઘેરાઈને જે લોકોએ તમને હાનિ કરી હોય તેમને તમારી ભલમનસાઈ અને ઉદારતાથી જીતી દ્યો.

૯-સંસારત્યાગી કરતાં પણ ઉચ્ચ કોટિના સાધુ એ લોકો છે, કે જેઓ પોતાના નિંદકોની કટુ વાણીને પણ સહી લે છે. x

૧૦-અનશનવ્રતપૂર્વક તપસ્યા કરનારા લોકો બેશક મહાન છે; કિંતુ તેમનો દરબજો નિંદકોને ક્ષમા આપનારાથી ઉતરતો છે.

x કખીરજી તો એટલે સુધી કથો ગયા છે કે:-

નિન્દક નિયરે રાખિયે, આંગન ટી છવાય ।

ચિનપાની સાવન વિલા, નિર્મલ કરે સમાય ॥

અર્થાત્ નિંદકને તો પોતાના આંગણમાં ઝુંપડી બાંધી આપી-ને નિકટ ને નિકટ રાખવો જોઈએ કે તે વગર પાણીએ અને વગર ઝાડુએ સજાને સ્વચ્છ રાખ્યા કરે.

અધ્યાય ૧૭ મો-અનસૂયા કિંવા ઈર્ષ્યાનો અભાવ

૧-ઈર્ષ્યાના વિચારે તમારું મન જ્યારે સાવ છોડી દે, ત્યારે જાણવું કે તેનું વલણ ધર્માચરણ તરફ થયું છે.

૨-સર્વ પ્રકારની અનસૂયા કિંવા અદેખાઇથી રહિત પ્રકૃતિ થવી, એના જેવી ઉત્તમ અન્ય કોઈ ઈશ્વરી બક્ષીસ નથી.

૩-જે મનુષ્યને ધર્મ અને ઐશ્વર્યની પરવા ન હોય, તેજ પડોશીની સમૃદ્ધિ જોઈ આનંદ ન પામતાં ઈર્ષ્યાશિમાં બળે.

૪-સમજી લોકો ઈર્ષ્યાના માર્યા કોઈનું નુકસાન નથી કરતા, કેમકે એ અવગુણમાં રહેલી આપત્તિઓનું તેમને ભાન હોય છે.

૫-ઈર્ષ્યાખોરને માટે ઈર્ષ્યાજ પૂરતી સજ છે. કારણ કે એના દાના દુશ્મનો જોડે એને જતો કરે છે તોપણ એની પોતાની ઈર્ષ્યાની આગમાંજ એનો સર્વનાશ થઈ જાય છે.

૬-જે ખીજને દેવાતાં દાન દેખી શકતો નથી, તે જનનો પરિવાર આંગણે આંગણે રખડી નષ્ટભ્રષ્ટ થઈ જશે.

૭-લક્ષ્મીદેવી ઈર્ષ્યાખોરની પાસે નહિ રહેતાં તેને તેમની મોટી બહેન(દરિદ્રતા)ને હુવાલે કરી અગીઆરા ગણી જાય છે.

૮-હુષ્ટ ઈર્ષ્યાખોરી ઘોર દરિદ્રતાને આણે છે, અને તેના માલીકને નરકને દરવાજે ધસડી જાય છે.

૯-અદેખા આદમીની સમૃદ્ધિ અને ઉદારચેતાની કંબુ-સાઇ, એ બન્ને એકસરખાં આશ્ચર્યજનક છે.

૧૦-ઈર્ષ્યા અને અસૂયાથી કોઈની કદાપિ ઉન્નતિ થઈ નથી, તેમજ ઉદારચેતા નરની કદાપિ તેથી પડતી થઈ નથી.

અધ્યાય ૧૮ મો-નિર્લોભતા

૧-જે શખસ સન્માર્ગથી ચલિત થઇને અન્યની મિલકત પડાવી લેવાની ઇચ્છા કરશે તેની દુષ્ટતા વધતી જશે અને તેના વંશની પડતી થશે.

૨-જે લોકો દુષ્ટતામાત્રથી દૂર રહે છે, તેઓની વૃત્તિ લોભી બનતી નથી અને તેઓ કોઇ પણ દુષ્કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી.

૩-જે મનુષ્યોને અનન્ય સુખાનંદની આકાંક્ષા હોય છે તેઓ નજીવા સુખાનંદનો લોભ અને અન્યાયનો આશ્રય કરતા નથી.

૪-પોતાની ઇદ્રિયોને જેમણે વશ બનાવી હોય છે તેઓ, અને જેમની વિચારદૃષ્ટિ વિશાળ હોય છે તેઓ, પારકી વસ્તુ જોઇ લોભાતા નથી કે 'અહો ! અમને એની જરૂર છે.'

૫-એ બુદ્ધિમાન અને વિચક્ષણ મન શા કામનું કે જે લાલચમાં લપટાઇને અબ્જુગતાં કામો કરવાને તૈયાર થાય ?

૬-સુજશના ભૂખ્યા અને સન્માર્ગે ચાલનારા પણ જો લક્ષ્મીની લાલચમાં પડીને કંઈ કાવતરું રચશે કે પ્રપંચ કરશે, તો તેઓની પણ છેવટે તો ખરબાદી થઇ જશે.

૭-લાલચને લીધે એકઠા કરેલા ધનમાલની કામના કરે નહિ. કારણ કે તેનું ક્ષણ લોગવતી વખતે બહુ કટુ નીવડે છે.

૮-તમારી સંપત્તિમાં ઉણપ ન આવે એવી જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો તમારા પાડોશીની મિલકત મેળવવાની દાનત ન રાખો.

૯-જે સમજદાર મનુષ્ય પારકી ચીજને પડાવી લેવાની લાલચ નથી રાખતો, તેની યોગ્યતા લક્ષ્મીદેવીની નજરે તત્કાળ ચઢે છે અને તે તેને શોધતી તેને ઘેર પધારે છે.

૧૦-સ્વાર્થની પાર નહિ જોઈ શકનારી લોભવૃત્તિ નાશનું કારણ થાય છે; અને કશાની અપેક્ષા નહિ રાખનારી સાચી યોગ્યતા સર્વત્ર વિજયી નીવડે છે.

અધ્યાય ૧૯ મો—નિંદા કે ચુગલી કરવી નહિ.

૧—જે માણસ રાતઢહાડો પુરાઈનાંજ કામોમાં મગ્યો રહે છે અને સદાચરણનું નામ સુદ્ધાં કદી લેતો નથી, તે માણસના સાંભળતાં પણ જો કોઈ કહે કે “ જુઓ, આ માણસ કદીજ કોઈની ચુગલી કરતો નથી ”—તો તેનું પણ મન તે સાંભળી રાજ થાય છે.

૨—સદાચારથી વિમુખ રહી દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થવું એ ખેશક ખોટું છે, પરંતુ સામે મોંયે હસવું અને પીઠ પાછળ ખોઢણી કરવી, એ એના કરતાં પણ વધારે ખોટું છે.

૩—જૂઠ અને ચુગલીને આધારે જીવતા રહેવું તેના કરતાં તત્કાળ મૃત્યુમુખમાં પેસવું બહેતર છે. કારણ કે એવી રીતે મોતને વધાવી લેવાથી સદાચરણનાં ફળ તત્કાળ ફળે છે.

૪—કોઈ માણસે તમને મોઢામોઢ ગાળો દીધી હોય કે અપમાન કયું હોય, તો પણ પીઠ પાછળ તેની બઢખોઈ કરો ના.

૫—મોઢથી કોઈ સદાચાર ને નેકીની વાતો બલે કરે, પણ તેની ચુગલીખોર જીભ તેના અંતરની નીચતા પ્રકટ કરી દે છે.

૬—તમે જો સામાની નિંદા કરશો, તો તે પણ તમારાં છિદ્રો શોધી કાઢીને પ્રકાશમાં આણશે.

૭—જેમને પરનિંદામાં રસ પડે છે તેમને મિત્રો બનાવવાની મધુરી કળાતું જ્ઞાન નથી હોતું, અને તેઓ ફૂટનાં બીજ વાવી પોતાના જૂના મિત્રોને પણ કંટાળો આપી દૂર કાઢે છે.

૮—જેમને પોતાના મિત્રોના ઢોષોની પણ બહોરમાં ચર્ચા કરવામાં આનંદ આવે છે તેઓ બીજાઓનાં છિદ્રો શી રીતે જતાં કરશે ?

૯—નિંદાખોરોને પોતાની છાતીપર ધારણ કરવામાં પૃથ્વી માતા નિજકર્તાવ્યનિષ્ઠાને મદદમાં ખોલાવતી હશે કે શું ?

૧૦—મનુષ્ય જો પોતાના ઢોષોને દુશ્મનોના ઢોષોની માફક શોધી શકે, તો અધર્મ અને દુષ્ટતા તેને સ્પર્શી શકે કે ?

અધ્યાય ૨૦ મો-મિથ્યા વાણી વદવી નહિ.

૧-જે માણસ મિથ્યા વાણી વદીને બીજાંઓને ગુસ્સે કરશે તે માણસ સર્વ કૌંઈના તિરસ્કારને પાત્ર બનશે.

૨-પોતાના મિત્રોનું અહિત કરવું તેના કરતાં પણ વધારે ખરાબ કામ અનેક જણની આગળ મિથ્યા ભાષણ કરવું તે છે.

૩-મિથ્યા શબ્દોનો વધારો કરનાર શબ્દ પોતાની નાલાયકીની ઢાંડી પીટે છે.

૪-જે જન સભા વચ્ચે ઉભો રહીને મિથ્યા વચન ઉચ્ચારે છે, તેને પોતાને તેથી કશોજ ફાયદો થતો નથી; ઉલટું એની પડખેથી શુભમાત્ર પલાયન કરી જાય છે.

૫-મહાન પુરુષ પણ મિથ્યા વાણી વદવા માંડતાં આખરે શુભાવી દેશે.

૬-ખાલી શબ્દોને ચાહનાર આદમી, આદમી નામને યોગ્ય નથી; એને મનુષ્યોના એઠવાડાતરીકે ઓળખવો એજ ઠીક છે.

૭-સુઝ જનોને યોગ્ય લાગે તો કડવાં વેણ ભલે ઓચરે; પરંતુ તેમના સ્વહિત માટે પણ મિથ્યાવાણી વદતાં તો અટકેજ.

૮-જગતના મહાન કૌયડા ઉકેલનામાં જેમનું ધ્યાન લાગે છે એવી બુદ્ધિમાન વ્યક્તિઓનું એકે વચન એવું નથી હોતું, કે જેમાં કંઈ ને કંઈ ગૂઢ અર્થ રહ્યો ન હોય.

૯-જેમની દષ્ટિ સાબુત છે, તેઓ દષ્ટિદોષથી પણ મિથ્યા વચન ઉચ્ચરતા નથી.

૧૦-એવાંજ વચન માત્ર વદો, કે જે વદવાને યોગ્ય હોય. નકામાં અને દાંભિક વચનોને તો હોઠ બહાર પણ આવવા દો નહિ.

અધ્યાય ૨૧ મો-પાપકર્મોથી દૂર રહેવું

૧-કુદ્ધ લોકો પાપ નામે ઝોળખાતી મૂર્ખાઇથી બહીતા નથી, પણ સજ્જન મનુષ્ય તેનાથી હમેશ દોઢ ગાઉ દૂર રહે છે.

૨-કુદ્ધતા કુદ્ધતાને જન્મ આપે છે; એટલા માટે કુબ્ધર્મ કિંવા પાપથી આગ કરતાં પણ અઢકા બહીતા રહેવું.

૩-દુશ્મનને પણ ઇજા કરવાથી અલગ રહેવું તેને સર્વોત્તમ ડહાપણ કહ્યું છે.

૪-શરતચૂકથી પણ કોઇના સર્વનાશનો વિચાર ન કરો; કારણ કે જે પારકાનું ભુંડું કરવાનો પ્રયત્ન રચે છે, તેના વિનાશની યુક્તિ ન્યાયદેવતા વિચારી કાઢે છે.

૫-“હુ કંગાલ હરિદ્રી છું” એમ કહીને કોઇએ પણ પાપ કરવું ન ધટે. કેમકે એમ કરવાથી તે અગાઉના કરતાં પણ વધારે કંગાલિયત વહોરી લે છે.

૬-જે મનુષ્ય આપત્તિઓથી હેરાન થવા ન ઇચ્છતો હોય, તેણે પારકાને હાનિ પહોંચાડવાથી છેટા રહેવું જોઇએ.

૭-ખીજ બધી જાતના દુશ્માનોથી બચી શકાય છે, પરંતુ પાપરૂપી દુશ્મનથી છટકવું અશક્ય છે. કારણ કે પાપનો કદી વિનાશ નહિ થતાં તે પાપીનો પીછો પકડે છે ને નષ્ટબ્રહ્મ કરીનેજ છોડે છે.

૮-છાયા જેમ મનુષ્યનો પીછો નહિ છોડતાં પાછળજ બમે છે; તેમ પાપકર્મો પણ પાપીનો પીછો પકડીને અંતે સર્વનાશ કરી નાખે છે.

૯-પોતાની જાતપર જેને પ્રેમ હશે તે માણસ પાપની બાણી જરા પણ નહિ ઝૂકે.

૧૦-એ માણસને આપત્તિઓથી સદા સુરક્ષિત સમજો, કે જે અનુચિત કામ કરવાને માટે સન્માર્ગથી લેશ ચલિત થતો નથી.

અધ્યાય ૨૨ મો-પરોપકાર

૧-મહાન પુરુષ જે ઉપકાર કરે છે તેનો ખદલો મેળવવાની આશા નથી રાખતા. સંસારને જળ પૂરું પાડનાર વાહાણોનો ખદલો સંસાર કદી પણ કેવી રીતે ચૂકવી શકે ?

૨-મહાન પુરુષ નિજપરિશ્રમથી જે ધન સંચય કરે છે, તે બધું પારકાનાજ ઉપયોગ માટે હોય છે.

૩-હાર્દિક ઉપકાર કરતાં ચઢિયાતી કોઈ ચીજ આ ભૂલોકમાં કે સ્વર્ગલોકમાં મળી શકે તેમ નથી.

૪-તેજ મનુષ્ય કેવળ જીવે છે, કે જેને સારાસારનું જ્ઞાન છે. જેને યોગ્ય-અયોગ્યનું જ્ઞાન નથી તે મુડાથી પણ ખરાબ છે.

૫-જે માણસ સમસ્ત સૃષ્ટિપર પ્રેમ રાખે છે તેની સંપત્તિ અને આબાદી છલાછલ ભરાયલા અખૂટ તળાવના જેવી છે.

૬-સહૃદય ઉદારાત્માનો વૈભવ ગામની વચ્ચે ઉગેલા અને કૃષ્ણનાં લૂમથી લચી પડતા કૃષ્ણ-ઝાડ જેવો છે.

૭-પરોપકારી સભજનનું ધન એક એવા વૃક્ષ જેવું છે, કે જેની ઔષધિ જ્યારે જોઈએ ત્યારે સર્વને સહજે મળે છે.

૮-ધર્મ અને યોગ્યતાને પીછાણનારા લોકોને જુઓ, તેઓ પોતાના આપત્કાળમાં પણ પારકાપર ઉપકાર કરવા ચૂકતા નથી.

૯-પરોપકારી સભજન પોતાને ત્યારેજ દરિદ્રી લેખે છે, કે જ્યારે તે મદદ માગવા આવનારની માગણી પૂરી કરી શકતો નથી.

૧૦-પરોપકારને પરિણામે પાપમાલી આવે, તો પોતાની જાતને પણ વેચીને પરોપકાર કરવાની તક વધાવી લેવી જોઈએ.*

* સરખાવો:—

પરોપકારાય ફલન્તિ વૃક્ષાઃ પરોપકારાય વહન્તિ નદયઃ ।

પરોપકારાય દુહન્તિ ગાવઃ પરોપકારાર્થમિદં શરીરમ્ ॥

અર્થાત્ પરોપકારને માટે વૃક્ષો ફૂલે કૃષ્ણે છે, પરોપકારને માટે નદીઓના પ્રવાહ વહે છે, પરોપકારને માટે ગાયો દૂધે છે અને પરોપકારને માટેજ આ શરીર છે.

અધ્યાય ૨૩ મો-દાન

૧-ગરીબોને આપવું તેનુંજ નામ દાન છે. બીજા બધાજ આપવાના પ્રકાર તો ધીરધાર સમાન છે.

૨-દાન લીધાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તોપણ દાન ગ્રહણ કરવું એ ખરાબ છે; અને દાન દેનારને માટે સ્વર્ગ પણ જતું હોય, તોપણ દાન દેવાનોજ ધર્મ સર્વોત્તમ છે.

૩-‘મારી પાસે નથી’-એવો અધમ ભાવ કદી દર્શાવ્યા વગર દાન કરનારજ ખરો કુળવાન છે.

૪-યાચકના મુખ ઉપર સંતોષસૂચક હાસ્યરેખા જોયા વગર દાનીનું દિલ પ્રસન્ન થતું નથી.

૫-ભૂખને જીતવી એ આત્મવિજયીના વિજયોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વિજય છે; પરંતુ એ વિજય કરતાં પણ ચઢીઆતો વિજય તો એ માણસનો છે કે જે (અન્યની) ભૂખને તૃપ્ત કરે છે.

૬-ગરીબોની આંતરડી ઠારવાને તેઓને સંકટસમયે કામ લાગે માટેજ ધનિકોએ પોતાને માટે ધનસંચય કરી રાખવો જોઈએ.

૭-ભૂખની ભુંડી બીમારી તેને લાગુ પડતી નથી, કે જે પોતાની ભાખરી બીજાઓની સાથે વહેંચીને ખાય છે.

૮-જે નિષ્કુર લોકો ધનનો સંચય કરીને છેવટે તેની ખરાબી કરે છે, તેમણે દાનની લહેજત શું કદી ચાખીજ નથી ?

૯-કંબુસનું સંઘરી રાખેલું એકલવાયું ખાણું બીખના રોટલાથી પણ વધારે અકાંચ છે.

૧૦-મોત જેવી અકારી વસ્તુ બીજી નથી; પરંતુ મોત પણ દાનીને એ વખતે મીઠું લાગે છે, કે જ્યારે દાનીની પાસે યાચક-ને સહાય આપવાનું કંઈ સાધન નથી હોતું.

અધ્યાય ૨૪ મો-કીર્તિ

૧-ગરીબોને દાન આપીને કીર્તિ મેળવો, એના જેવો મોટો લાભ મનુષ્યને માટે અન્ય કશાયમાં નથી.

૨-પ્રશંસકોની જીભપર દાતારની કીર્તિજ સદા વસે છે.

૩-આ સંસારમાં બીજી બધી વસ્તુ નષ્ટ થઈ જાય છે; પરંતુ અતુલ પરાક્રમી મહાપુરુષોની કીર્તિ સદા અમર રહે છે.

૪-જગદ્ગ્યાપી સ્થાયી કીર્તિ મેળવનારને સ્વર્ગના દેવતાઓ, સાધુસંતો કરતાં પણ વધારે માને છે.

૫-કીર્તિમાં વધારો કરનાર એવી જે યશપ્રદ પાયમાલી અને મૃત્યુ તે મહાન આત્માઓ સિવાય અન્યને પ્રાપ્ત થવાં અશક્ય છે.

૬-આ સંસારમાં જન્મીને મનુષ્ય સુયશ મેળવે એજ ઉચિત છે. જેઓ તેમ નથી કરતાં તેઓ જન્મ્યાંજ ન હોત તો ઠીક હતું.

૭-જે લોકો પોતે સર્વાંશે દોષમુક્ત નથી છતાં તેઓ પોતાની જાતપર ચીઢાતા નથી; તો પછી તેમના નિંદકોપર ચીઢાવાનો તેમને શો અધિકાર છે વા? ?

૮-કીર્તિ ન મેળવાય, તો તે હરકોઈને માટે શરમની વાત છે.

૯-કીર્તિવિહોણા લોકોના બારથી દબાયલા દેશ તરફ દષ્ટિ કરો. એ દેશ ભૂતકાળમાં સમૃદ્ધિથી ભરેલે બરપૂર હોય, પણ ધીરે ધીરે તે ઘોર દરિદ્રાવસ્થાને પ્રાપ્ત થશે.

૧૦-એ લોકોજ ખરૂં જીવે, છે કે જેઓ નિષ્કલંક જીવન જીવે છે; અને ખરૂં જોતાં એ લોકોજ મરે છે, કે જેઓ કીર્તિહીન જીવન જીવ્યા હોય છે.

અધ્યાય ૨૫ મો-દયા

૧-હયાથી ઉભરાતું હિલ એ મોટામાં મોટી દોલત છે. કારણ કે જડ દોલત તો નીચ મનુષ્યો પાસે પણ હોય છે.

૨-સન્માર્ગે ચાલી દયા કરતાં શીખો; અને અન્ય પંથોમાં પણ તમને એજ જણાશે કે, દયા એજ મુક્તિનું મુખ્ય સાધન છે.

૩-દયાળુઓને અંધકારમય નરકમાં જવું પડતું નથી.

૪-પાપકર્મોનાં જે ફળ જોઈને જીવાત્મા થરથર કંપે છે તે ફળ સર્વ પ્રત્યે મમતા અને દયા રાખનારની પાછળ પડતાં નથી.

૫-કલેશનો સ્પર્શ સુદ્ધાં દયાળુ માણસને થતો નથી. ભરપૂર વાયુથી વિંટળાયલી પૃથ્વી એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

૬-દયાધર્મને વિસરી જઈને પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થનાર વ્યક્તિ તરફ દષ્ટિપાત કરો. એને વિષે સાધુજનો કહે છે કે, દયા-ધર્મને ભૂલી જવા માટે ગત જન્માન્તરોમાં એને લયંકર દુઃખો ખમવાં પડ્યાં છે, છતાં પણ આ જન્મમાં તે એ વાત ભૂલી ગયો છે.

૭-નિર્ધન મનુષ્યને માટે જેમ આ સંસાર નથી, તેજ પ્રમાણે દયાહીન માટે પરલોક પણ નથી.

૮-દ્રવ્યહીન હરિદ્રી કોઈકે હહાડો પણ દ્રવ્યવાન થાય, એ ખનવાળો છે; પરંતુ જેઓ દયાહીન છે તેઓ તો ખરેખાર હરિદ્રી હોઈ તેમનો દિવસ ફરતો નથી.

૯-નિર્દય માણસને હાથે સત્કર્મો થવાં એટલાં અશક્ય છે, કે જેટલાં અશક્ય વ્યગ્ર ચિત્તવાળાને સત્યનાં દર્શન છે.

૧૦-જ્યારે કોઈ નબળાં પોતાં પીડવાનું તમને મન થાય, ત્યારે યાદ કરો કે તમારા કરતાં અધિક બળવાનની આગળ તમે ભયથી કાંપતા હો તે વખતે તમને પોતાને કેવી લાગણી થાય ?

અધ્યાય ૨૬ સો-નિરામિષ ભોજન

૧-જે ખીજાનું માંસ ખાતો હોય, તેના હિલમાં હયાની લાગણી ક્યાંથી હોય ?

૨-ઉડાઉના હાથમાં ધનનો સંચય કદાપિ રહી શકતો નથી; તેમ માંસભક્ષીના હિલમાં હયાનો સંચય રહી શકતો નથી.

૩-જનવરોની હત્યા કરવી એ નિઃસંદેહ નિષ્કુરતા છે; અને તેમના માંસનું ભક્ષણ કરવું એ ખરેખરાત પાપ છે.

૪-માંસ ભક્ષણ નહિ કરવામાંજ શુભ છે. જે માંસાહાર કરશે તો નરકનું દ્વાર તમારા છૂટકારા માટે કદાપિ નહિ ખુલે.

૫-કુનિયા જે લોજનને માટે માંસની ઇચ્છાજ ન કરે, તો તેને વેચનાર કોઈજ ન રહે.†

૬-શુવંત પ્રાણીઓને લોગવવી પડતી વ્યથા અને યંત્રણાનો સાચો ખ્યાલ એક વાર પણ જે મનુષ્યને આવે, તો પછી કોઈ દહાડો તે માંસભક્ષણને નહિ ઇચ્છે.

૭-જે લોકો માયા અને અજ્ઞાનના ખંધનમાંથી મુક્ત થયા હોય છે, તેઓ પ્રાણુરહિત માંસનું કદી ભક્ષણ નથી કરતા.

---

† આ ઉક્તિ એ લોકો માટે છે, કે જેઓ કહે છે કે, અમે જાતે કંઈ હિંસા કરતા નથી, અમને તો તૈયાર માંસ વેચાતું મળે છે.

અધ્યાય ૨૭ મો-તપ

૧-શાંતિપૂર્વક દુઃખ સહન કરવું અને જીવહિંસા કરવી નહિ; તપનો સમગ્ર સાર બસ એમાંજ આવી જાય છે.

૨-તપ એવા લોકો માટેજ માત્ર શક્ય અને છે, કે જેમણે તેવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હોય છે;

૩-જો તમે તમારા શત્રુઓનો નાશ અને તમારા પ્રેમીઓની ઉન્નતિ ઇચ્છતા હો તો જાણજો કે, તે શક્તિ તપમાંજ રહેલી છે.

૪-તપ સર્વ કામનાઓ પૂરી કરે છે, એટલા માટેજ લોકો આ જૂલોકમાં તપ કરવાની કોશીષ કરે છે.

૫-તપશ્ચરણ કરનારા લોકોજ વાસ્તવમાં પોતાનું હિત સાધે છે; જીજ્ઞાસુ મનુષ્યો તો માયાની ઝંઝટમાં સપડાઈ કામનાઓની પાછળ બાટકાં ભરતાં પોતાનું હિત કેવળ બગાડેજ જાય છે.

૬-સોનાને જેટલા કડક તાપમાં પીગાળવામાં આવે છે, તેટલા જાળ ચળકાટ સોનાના રંગમાં આવે છે. તેમ તપશ્ચરણમાં જેટલી કડક મુશીબતો તપસ્વીને સહેવી પડે છે, તેટલી વિશુદ્ધ અને નિર્મળ તેની પ્રકૃતિ બને છે.

૭-પોતાની જાતપર કાળુ કરેલા પુરુષોત્તમને પેષો! બધાજ લોકો એને પૂજે છે.

૮-તપસ્યાદ્વારા શક્તિ અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલા મહાત્માઓ મૃત્યુને જીતવામાં પણ સફળતા મેળવી શકે છે.

૯-કામનાવાળાઓની સંખ્યા દુનિયામાં હોવાનું કારણ એ છે કે, તપ તપનારાં જૂજ છે, અને નહિ તપનારાં અધિક છે.

અધ્યાય ૨૮ મો-દંભ

૧-દંભીનો દંભ જોઈને તેનાં પંચતરવો પણ હસે છે.

૨-દિલમાં દુષ્ટતા ભરેલી હોય, અને દિલને તે વાતની ખબર પણ હોય તો તો પછી રૂઆબદાર ચેહરોજ શા કામનો ?

૩-પોતાની જાતપર કાબુ કર્યા સિવાય તપસ્વીના જેવો વેશ કરનાર, વાઘનું ચામડું ચોઢીને ચરતા ગધેડા જેવો છે.

૪-ભોખધારી દુરાચારી તરફ જુઓ ! એ દંભી ઝાડીમાં છુપાઈ પક્ષીઓને પકડનાર વાઘરી જેવો છે.

૫-ઢોંગી ધૂતારા દેખાવની ખાતર પવિત્રતાસૂચક સ્વાંગ સજે છે અને કહે છે કે “મેં મારા મનોવિકારને વશ કર્યા છે.” પરંતુ આખરે તો એવાઓને દુઃખ લોગવતા રોવું પડશે કે “મેં આ શું કર્યું ? હાય ! શું કર્યું ?”

૬-હૃદયથી જેણે કશાનો ત્યાગ કર્યો નથી અને ઉપર ઉપરથી ત્યાગીનો ડોળ કરીને લોકોને છેતરતો ફરે છે, તેના જેવો ખરાબ ધૂતારો બીજો કેઈજ નથી હોતો. ગમે તેવી ખરાબ ઠગાઈ કરતાં પણ તેના દિલમાં અરે ઉત્પન્ન નહિ થાય.

૭-ચણાઠીની એક બાજુ દેખાવમાં તો બહુ સુંદર હોય છે, પણ બીજી બાજુ પર તેને કાળું ધાણું હોય છે. કેટલાક માણસો પણ એવા હોય છે. બહારથી તો તેઓ બહુ સુંદર અને પવિત્ર દીસે છે, પણ તેમનું અંતઃકરણ સાવ મેલું હોય છે.

૮-એવા પણ અનેક જણ હોય છે, કે જે અંતઃકરણના અપવિત્ર છતાં તીર્થક્ષેત્રોમાં દેહ ઝંખાવતા શિકાર શોધતા ફરે છે.

૯-તીર સીધું છતાં લોહીનું તરસું હોય છે, ત્યારે વીણા વાંકી છતાં ચોમેર મધુર સરોવરને વિસ્તારનારી હોય છે. માટે મનુષ્યોને પારખો તે તેમના ડોળ ઉપરથી નહિ, પણ તેમનાં અંતરપરથીજ પારખજો.

૧૦-દુનિયા જેને ઘણાની દૃષ્ટિએ જુએ છે એવાં કર્મોથી જો તમે બચી શકો તો તમારે જટા કે મુંડન પૈકી એકેની જરૂર નથી.

અધ્યાય ૨૧ મો-નિષ્પ્રપંચતા

૧-જેને જગખત્રીસીએ ચઢવાની (તિરસ્કારપાત્ર થવાની) ઇચ્છા ન હોય, તેણે છળપ્રપંચના વિચારમાત્રથી બચવું જોઈએ.

૨-‘મારા પડોશીની અમુક ચીજ હું છળથી પડાવી લઈશ’ એવું પોતાના મનમાં ને મનમાં ઇચ્છવું એ પણ પાપ છે.

૩-દગાફટકાથી એકઠી કરેલી દોલત ભલે વધતી લાગે, પણ તે ચિરકાળને માટે હુઃખદાયી છે.

૪-લૂંટની લાલસા તેના વળત ભરાતાં તેના કર્તાને હુઃખના અગાધ દરિયામાં હડસેલી દે છે.

૫-પારકાની મિલકત પચાવી પડવાની દાનતવાળા અને ક્યારે લાગ મળે કે પચાવી પડું એવું તકાસી ખેસનાના લણી નજર કરે. એને ખિચારાને ઇશ્વરે આપેલી મહેરબાનીની મુદતનો ખ્યાલ નથી, અને પ્રેમધર્મ તો તેના દિલથી ખહુ દૂર છે.

૬-જે માણસને લૂંટની લાલસા હોય છે તેનાથી વસ્તુઓની વાસ્તવ તુલના થઈ શકતી નથી; તેમ સદાચારી થવાનું પણ તેનાથી બની શકતું નથી.

૭-જે મનુષ્યોએ આ દુન્યવી વસ્તુઓની યોગ્યતા સમજીને પોતાના હૃદયને દૃઢ બનાવ્યું હોય છે, તેઓ પોતાના પડોશીઓને કદીજ દગો દેતા કે ઠગતા નથી.

૮-વસ્તુઓની વાસ્તવ કિંમત પીછાનનારના દિલમાં જેમ ન્યાયધર્મનો વાસો હોય છે, તેમ ચોરના હૃદયમાં છળપ્રપંચે આસન જમાવ્યું હોય છે.

૯-જે માણસનું ધ્યાન દગાફટકા ને છેતરપંડી સિવાય અન્ય કશા તરફ નથી હોતું, તે સન્માર્ગનો સીધો રસ્તો છોડીને વિનાશને પંથે વળશે.

૧૦-પારકાને ઠગનારો માણસ પોતાના દેહસુદ્ધાનો માલિક નથી રહેતો; ત્યારે જેઓ પ્રમાણિક ને નિષ્પ્રપંચ રહે છે, તેઓ દેવલોકના અટળ વારસાના અધિકારી બને છે.

અધ્યાય ૩૦ મો-સત્વાઈ

૧-સત્વાઈ એટલે શું? અનર્થ કે ખોટાના સહજ પણ છાંટા સિવાયની વાત વધવી તેનું નામ સત્વાઈ.

૨-એ જૂઠમાં પણ સત્વાઈનું લક્ષણ છે, કે જેના પરિણામ-તરીકે નર્મ શુભ ને મંગળજ પ્રવર્તે છે.

૩-જે વાતને તમારું મન જૂઠતરીકે પીછાને છે, તે વાતને તમારા હોઠ બહાર કઢી ન નીકળવા દો; કારણ કે જૂઠી વાત કદાચ પછી તમારું અંતઃકરણજ તમને બાળી નાખશે.

૪-જે મનુષ્યનું હૃદય જૂઠથી અલિપ્ત છે, તેનો અમલ સર્વ ઉપર ચાલે છે.

૫-જેનું મન સત્વાઈના સાગરમાં ડૂબેલું છે તે વ્યક્તિ તપસ્વી કરતાં પણ મહાન અને દાની કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે.

૬-એના કરતાં વધારે મહાન કીર્તિ બીજી નથી કે જે મનુષ્ય લોકોમાં જૂઠના સાવ અબાધતાતરીકે પંકાય. એવો સત્યવાદી નર નિજદેહને દમ્યા વગર પણ પ્રત્યેક ધર્મને યા પુણ્યને પ્રાપ્ત કરે છે.

૭-જૂઠું કદી ન બોલવાના ધર્મનું મનુષ્ય જે પાલન કરી શકે, તો બાકીના બીજા ધર્મો તેને માટે જરૂરી નથી.

૮-જળથી માત્ર શારીરિક શુદ્ધિ થાય છે; આંતરિક શુદ્ધિ તો સત્વાઈથીજ સિદ્ધ થાય છે.

૯-બુદ્ધિમાન લોકો અન્ય સકળ પ્રકાશને પ્રકાશતરીકે નથી લેખતા; સત્યની જ્યોતિનેજ તેઓ સાચો પ્રકાશ માને છે.

૧૦-અનેક ચીજો મેં આ સંસારમાં બાળી છે; પણ મેં બાળેલી ચીજોમાં સત્યના કરતાં ચઢીઆતી ચીજ કોઈજ નથી.

અધ્યાય ૩૧ મો-અક્રોધ

૧-માણસે ગમ ખાધી વા ક્ષમા કરી ત્યારેજ કહેવાય, કે જ્યારે તેનામાં શિક્ષા કરવાની શક્તિ હોય છતાં ન કરે. જેનામાં એવી શક્તિજ નથી તે ગમ ખાય તોયે શું ને ન ખાય તોયે શું ?

૨-પીટવાની કે અન્ય રીતે રંજડવાની શક્તિની ગેરહાજરીમાં પણ ગુસ્સે થવું ખરાબ છે; અને જ્યારે એવી શક્તિ તમારામાં હોય ત્યારે તો ક્રોધ કરતાં વધારે ખરાબ ક્રોધ ચીજ નથી.

૩-તમને હાનિ પહોંચાડનાર ગમે તે વ્યક્તિ હોય, છતાં ક્રોધ કરવો ભૂલી જાઓ; કારણ કે ક્રોધમાંથી અનેક અનર્થો જન્મે છે.

૪-ક્રોધ હાસ્યનો સંહાર કરે છે અને હર્ષનો વિનાશ કરે છે; ક્રોધ કરતાં વધારે ભયાનક શત્રુ મનુષ્યનો ક્રોધ છે ખરો કે ?

૫-તમે જો તમારું પોતાનું ભલું ચાહતા હો, તો ક્રોધને સર્વથા દૂર કરો; કેમકે એનાથી જો તમે આધા નહિ રહો, તો તે તમારાપર ઉલટીને તમારો સર્વનાશ કરી નાખશે.

૬-ક્રોધની જ્વાળા જેની જેની પાસે પહોંચે છે, તે પ્રત્યેકનો નાશ કરે છે; અને તેને સેવનારનું તો નખખોદ કાઢે છે.

૭-જો વ્યક્તિ ક્રોધનું રત્નની માફક જતન કરે છે, તે પોતાનો હાથ જોરથી જમીનપર અક્ષાળનાર ખીજી વ્યક્તિના જેવો છે; એ ખીજી વ્યક્તિના હાથને જેમ નુકસાન થયા વગર રહેતું નથી, તેમ પહેલીનો વિનાશ થયાવગર પણ રહેતો નથી.

૮-તમને થયેલી હાનિ ભડભડતા અગ્નિના જેવી તીવ્ર ઢાહક યાને દુઃખદ હોય, ત્યારે પણ ક્રોધથી અળગા રહેવામાં માત્ર છે.

૯-જો મનુષ્ય નિજ અંતરમાંથી ક્રોધને દેશવટો દઈ દે, તો તેની સકળ કામનાઓ તત્કાળ તૂટ થઈ જાય.

૧૦-જો ક્રોધ ક્રોધરિપુના ભારથી દબાઈ જાય છે તે મુએલા જેવો છે; પણ જેણે ક્રોધને તિલાંજલિ આપી હોય તેજ સંત છે.

અધ્યાય ૩૨ મો-નિરુપદ્રવતા

૧-દ્રેષના માર્યા જ્યારે કોઈએ હાનિ પહોંચાડી હોય, ત્યારે પણ પવિત્રાત્મા નુકસાનને બદલે નુકસાન કરતો નથી.

૨-સામા માણસે તમારા તરફની કોઈ પણ ઉશ્કેરણીવિના તમને નુકસાન પહોંચાડ્યું હોય, ત્યારે પણ જો તમે તેનું કંઈ બગાડો, તોયે તમે તમારી જાતપર વધારે દુઃખો વહોરી લો છો.

૩-પોતાને નુકસાન કરનારને માણસ કેવી રીતે સજા કરે? તો કે અપકારને બદલે ઉપકાર કરી તેમના હૃદયમાં તેમને શર-મીઠા બનાવીને.

૪-બુદ્ધિમાન મનુષ્યની બુદ્ધિમત્તા શા કામની, જો તે અન્ય પ્રાણીઓને સહન કરવી પડતી વ્યથાને પોતાની વ્યથાતરીકે ન અનુભવે, અને કોઈ પ્રકારની વ્યથા કોઈને પહોંચાડતો પોતે ન અટકે?

૫-મનુષ્યને પોતાને જ્યારે કોઈ પીડાનો અનુભવ થાય, ત્યારે તેણે સાવધ બની જવું કે એવી પીડા બીજા કોઈ પણ પ્રાણીને તે ન પહોંચાડે.

૬-કોઈ પણ માણસને, કોઈ પણ પ્રસંગે અને કોઈ પણ અંશે જાણી જોઈને નુકસાન ન પહોંચાડવું એ મોટી વાત છે.

૭-પીડા એ શી વસ્તુ છે તેનો અનુભવ જેને પોતાને થઈ ગયો હોય તે બીજાંઓને પીડવાને કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થાય?

૮-જે મનુષ્ય પોતાના પાડોશીને બપોર પહેલાંના વખતમાં પાડે છે, તેની પાસે પીડા પોતાની મેળેજ બપોર પછીના વખત-માં હાલી ચાલીને આવે છે.

૯-બધાંજ દુઃકૃત્યો તેના કરનારના શિરપર પ્રત્યાઘાત કરે છે; માટે જે લોકોની ઇચ્છા અનિષ્ટમાંથી ઉગરી જવાની હોય છે, તેઓ દુઃકર્મોનો ત્યાગ કરે છે.

અધ્યાય ૩૩ મો-અહિંસા

૧-અહિંસાધર્મ સકળ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે હિંસાની પૂંઠળ હરેક જાતનાં પાપ ચાલ્યાં આવે છે.÷

૨-ભૂખ્યાંની સાથે પોતાની ભાખરી વહેંચી વહેંચીને ખાવી અને હિંસાથી દૂર રહેવું—એ બે ફરમાનો સકળ ધર્માચાર્યો અને પેગંબરોનાં ફરમાનોમાં મોટામાં મોટાં છે.

૩-અહિંસા સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે; સત્યનો દરજ્જો એની હેઠળ છે.

૪-સારો રસ્તો તો એજ છે, કે જેમાં આવાતનો ખ્યાલરખાય છે કે સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ જંતુઓને પણ હિંસામાંથી કેવી રીતે બચાવી શકાય ?

૫-સાંસારિક જીવનના અનર્થોથી બહીને જેમણે સાંસારિક ત્યાગ કરી દીધો હોય છે, તેમની અંદર પણ અગ્રગણ્ય તો તેજ મહા-પુરુષ છે, કે જે રખેને હિંસાના ડરથી જીવમાત્રનો સમાદર કરે છે.

૬-અહિંસામતને ધારણ કરનાર મનુષ્યપર સર્વલક્ષી મૃત્યુ પણ હુમલો નથી કરતું.

૭-તમારા પોતાના લલા ખાતર પણ, સૌને ખ્યારો એવો પ્રાણ કોઈ પણ પ્રાણી પાસેથી ઝુંટવી લ્યો ના.

૮-લોકો લલેને કહે કે, બલિદાન આપવાથી મનુષ્યને અનેક

÷ સમ્યાઈ વિષેના ૩૦ મા અધ્યાયના છેલ્લા કથનમાં આગળ કહેવાઈ ગયું છે કે “સત્યના કરતાં ચઢીઆતી ચીજ કોઈજ નથી.” પણ અહીં આ અધ્યાયમાં સત્યનો દરજ્જો ઉતરતો બતાવ્યો છે; કારણ કે મનુષ્ય જ્યારે તલ્લીન થઇને કોઈ વિષયનું ધ્યાન કરે છે, ત્યારે તેને તે વિષયજ સૌ કરતાં અધિક પ્રિય લાગે છે. આને લઇને કોઈ કોઈ વાર આવી જાતનો વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ એ માનવસ્વભાવનો એક ચમત્કાર છે.

હિંદુ મહાસભાના એક વારના સભાપતિ મહુર્મ પંજબકેસરી લાલા લજપતરાયજીએ આ બાબતમાં પોતાનો વિચાર આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે:—

“અહિંસા એ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ છે, પણ સત્યના કરતાં ચઢી-આતો ધર્મ કોઈજ નથી. અહિંસા અને સત્યનો પરસ્પર મેળ જમવો જોઈએ; હકીકતમાં તોએ બંને એકજ વસ્તુ છે.”

કૃણની પ્રાપ્તિ થાય છે; પરંતુ પવિત્રાત્માની દૃષ્ટિમાં તો એ જાતની હિંસાદ્વારા પ્રાપ્ત થનારા કૃણલોગો ત્યાજ્ય અને નિંદ્ય છે.

૬-હિંસાપર જીવનારા લોકોની તુલના, સારાસારનો વિચાર કરનારા લોકો, મુડદાલ માંસ ખાનારની સાથે કરે છે.

૧૦-પરથી ભરેલા લીખારીની ભણી ભાળો; સુસા જનો કહે છે કે, એણે આગલા જન્મોમાં હિંસા કરીને લોહી વહેવડાવ્યું હશે.

અધ્યાય ૨૪ મો-સાંસારિક વીજોની નિઃસારતા

૧-જે મોહને લઈને મનુષ્ય અસ્થાયી પદાર્થને સ્થાયી માની લે છે, તે મોહ કરતાં વિશેષ મૂર્ખાઈ ખીજી કોઈજ નથી.

૨-ધનનો સંચય એ તમાશો જેવા માટે આવેલા લોકોની મળેલી મેદની જેવો છે, અને એનો ક્ષય એ મળેલી મેદની વીખે-રાઈ જવા જેવો છે—અર્થાત્ ધનવૈભવ ક્ષણભંગુર છે.

૩-ભાગ્યવશાત્ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, તો વિનાવિલંબે એવાં કામો કરો, કે જે સ્થાયી કલ્યાણ કરનારાં હોય.

૪-કાળ દેખવામાં તો એક નિર્દોષ પદાર્થ જેવો લાગે છે; પણ વસ્તુતઃ તો તે એક એવી કરવત છે, કે જે માનવીની જીંદગી કાપ્યાજ કરે છે.

૫-વાચ્યા બંધ થઈ જાય અને ગળામાં ખોખરી ખાઝી હેડકીઓ આવવા માંડે તે પહેલાં શુભ કાર્યો કરવાની ઉતાવળ કરો.

૬-ગઈ કાલે તો એક માણસ હતો અને આજે તે નથી. આ સંસારનું મોટામાં મોટું અચરજ હોય તો તે એજ છે.

૭-મનુષ્યને ખબર સરખી નથી હોતી કે પોતે ખીજી પળે જીવતો હશે કે કેમ? છતાં એના તરંગો જોશો તો કરોડો હશે.

૮-પાંખો ફૂટતાંજ પંખીનું બચ્ચું ફૂટેલું ઇંડું ત્યજી ઉડી જાય છે. શરીર અને આત્મા વચ્ચે આવેજ સંબંધ છે.

૯-મોત નિદ્રાસમાન, અને જીંદગી જાગવાસમાન છે.

૧૦-આત્માને શું પોતાનું કોઈ નિશ્ચિત રહેઠાણ નથી કે તે આ નકામા નાલાયક શરીરમાં આશ્રય શોધતો ફરે છે?

અધ્યાય ૩૫ મો-ત્યાગ

૧-મનુષ્યે જે જે વસ્તુને ત્યાગ કર્યો છે, તે તે વસ્તુથી થનારા દુઃખમાંથી તેણે પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લીધો છે. x

૨-સત્ય સુખની ઇચ્છાજ હોય તો તો શીઘ્ર ત્યાગ કરો.

૩-તમારી પાંચે ઇન્દ્રિયોનું દમન કરો, અને જે લોગમાં ખાસ આનંદ આવતો હોય તેનો તો ખિલકુલ ત્યાગ કરી દો.

૪-પોતાની પાસે કશું પણ ન રાખવું એ ત્યાગના વ્રતધારીનો નિયમ છે. એક પણ ચીજનો પરિગ્રહ સેવ્યાથી જે કંદાનો મનુષ્યે એક વાર ત્યાગ કર્યો હોય છે તેના તેજ કંદામાં તેને પાછું ફસાવું પડે છે.

૫-જે લોકો પોતાના પુનર્જન્મના ચક્રને બંધ પાડવા માગતા હોય, તેમને માટે તો આ શરીર પણ અનાવશ્યક છે; તો પછી બીજા બંધનો તો કેટલાં બધાં બેઢાં અને અનાવશ્યક હશે ?

૬-‘હું’ અને ‘મારા’ના ભાવ માયા અને મહ સિવાય બીજા કંઈજ નથી. જે વ્યક્તિ એમનું દમન કરે છે તે વ્યક્તિ સ્વર્ગથી પણ ચઢિયાતા લોકને પ્રાપ્ત થાય છે.

૭-જે મનુષ્ય આસક્તિઓને વળગી રહે છે અને તેમનો ત્યાગ નથી કરી દેતો, તેને ચિંતા અને દુઃખ આવીને ઝડપી લે છે અને તેનો કેટો પછી કેમે કર્યો છોડતા નથી.

૮-જે લોકોએ સર્વાંશે ત્યાગવ્રતનો અંગીકાર કર્યો છે, તેઓ મુક્તિના પંથે ચઢી ચૂક્યા છે; બાકીનાં બધાંજ કંદામાં ફસાયલાં છે.

૯-આસક્તિઓનાં બંધનો તોડી નાખતાંજ પુનર્જન્મનું ચક્ર તત્કાળ બંધ પડે છે. જે માણસ એ બંધનોને નથી તોડતો તે ભ્રમભળમાંજ પડ્યો રહે છે.

૧૦-સર્વ પ્રકારના મોહ અને આસક્તિઓથી પર એવા પ્રભુ-પ્રત્યે આસક્ત થાઓ અને તેની સાથે એવા તો દૃઢ સંકળાઓ કે તમારી અન્ય સકળ સાંકળો તૂટીને છિન્નભિન્ન થઈ જાય.

x વાંચિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની ચિંતા, તે ખોવાઈ જવાની ખીક અને ન મળવાથી થતી નિરાશા તથા અતિભોગથી જે કષ્ટકર ઝાનિ થાય છે, એ દુઃખોથી તે બચી ગયો છે.

અધ્યાય ૩૬ મો-સત્યનો સ્વાદ

૧-મિથ્યા પદાર્થોને સત્ય માની બેસવાના ભ્રમથી જીવને આ દુઃખમય સંસારમાં ફરી ફરીને આવવું પડે છે.

૨-ભ્રમની જાળમાંથી જે મનુષ્ય મુક્ત થઈ જાય છે અને જેની દૃષ્ટિ નિર્મળ ને આવરણરહિત બને છે, તેને માટે અધિકાર અને દુઃખ અદૃશ્ય થઈ જઈને પ્રકાશ અને આનંદ આવે છે.

૩-જે શબ્દ શક પડતી વાતોમાંથી છૂટી જાય છે અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર પામે છે, તેને માટે સત્યલોક આ મર્ત્યલોકથી પણ વધારે સમીપ બને છે.

૪-મનુષ્યનો શ્રેષ્ઠ જન્મ પ્રાપ્ત થયા છતાં જે સત્યનો સ્વાદ ન લે તો તેનું મનુષ્ય થવું વૃથા છે.

૫-હરકોઈ પ્રકારની વસ્તુમાંથી સત્યને અસત્યથી જૂઠું કરી લેવું એ બુદ્ધિનું ખાસ કર્તવ્ય છે.

૬-જે મનુષ્યે અધ્યાત્મશાસ્ત્રાધ્યયન કર્યું હશે અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ કર્યો હશે, તેને ફરીને આ સંસારમાં આવવું નહિ પડે.

૭-જે લોકો ધ્યાન અને ધારણાદ્વારા સત્ય મેળવી લે છે, તેમને પુનર્જન્મનો ખ્યાલ કરવાની પણ અગત્ય રહેતી નથી.

૮-સમજી માણસ તો એજ છે, કે જે ફરી જન્મવા જેવી મૂર્ખાઈમાંથી ઉગરી સત્ય અને સંપૂર્ણતા મેળવવા મથે છે.

૯-જે મનુષ્યને મુક્તિનાં સાધનોની યથાર્થ સમજ છે અને જે સકળ જાતના મોહપાશમાંથી છૂટવાની કોશીષ કરે છે, તેનાં સઘળાંજ ભાવિ લોગાતનો દ્વર ભાગી જાય છે.

૧૦-કામ, ક્રોધ અને મોહ ઉપર વિજય મેળવતાંજ મનુષ્યનાં સઘળાં દુઃખો એકે એકે ખંધ પડે છે.

અધ્યાય ૩૭ મો-વાસનાનો નાશ

૧-વાસના એક એવું બીજ છે, કે જે પ્રત્યેક જીવાત્માને સર્વદા વગર ચૂકયે જન્મેનો નિશ્ચિત પાક આપે છે.

૨-કોઈ પણ જાતની વાસના તમારે રાખવીજ હોય, તો તે પુનર્જન્મની પરંપરામાંથી છૂટવાનીજ રાખો; અને એ છૂટકારો તમને ત્યારેજ મળશે કે જ્યારે તમે વાસનાને જીતવા ઇચ્છશો.

૩-નિર્વાસના જેવી ઉત્તમ દોષત આ સંસારમાં બીજી કોઈજ નથી; અને પરલોકમાં પણ એના જેવો ખબરો તમને મળવાનો નથી.

૪-વિશુદ્ધિ કિંવા પવિત્રતા એ વાસનામાંથી મુક્ત થવા સિવાય બીજું કંઈજ નથી; અને એ મુક્તિ સંપૂર્ણ સદ્ગુણોનો આદર્શ પામવાની ઉત્કંઠાથીજ સિદ્ધ થાય છે.

૫-જેમણે વાસનાને વશ કરી હોય છે, તેઓજ ખરા મુક્તાત્મા છે. બાકીના મુક્ત જેવા દેખાવા છતાં વાસ્તવિક રીતે તો તેઓ બંધનમાં હોય છે.

૬-જો તમને ધર્મ પ્રિય હોય, તો તો વાસનાથી દૂર ને દૂર રહો; કારણ કે વાસના એ એક જાળ અને મૃગતૃષ્ણા છે.

૭-જો કોઈ પોતાની વાસનામાત્રને સર્વથા દાખી દેશે, તો પછી મુક્તિને તે જો રસ્તે આવવાનું કહેશે તે રસ્તે તે ચાલી આવશે.

૮-જો કોઈ જાતની વાસના નથી, તેને કોઈ દુઃખ પણ નથી હોતું; પણ જે જન ચીજોની પ્રાપ્તિને માટે તલસ્યા કરે છે, તેનાપર તો દુઃખ ઉપર દુઃખ આવી પડે છે.

૯-મોટામાં મોટી આપત્તિરૂપ જે વાસના, તેનો નાશ કરવાથી મનુષ્યને આ મર્ત્યલોકમાં પણ સનાતન સુખ ખચિત મળે છે.

૧૦-વાસનાની તૃપ્તિ કદીજ થતી નથી; પણ જો મનુષ્ય તેનો સમૂળો ત્યાગ કરી દે છે, તો તો તેને સંપૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ પણ અવશ્ય થાય છે.

અધ્યાય ૩૮ મો-પ્રારબ્ધ અથવા માગ્ય

૧-પ્રારબ્ધ જ્યારે પ્રસન્ન થઈ મનુષ્ય ઉપર કૃપા કરવા માંડે છે, ત્યારે તે મનુષ્ય ટેકીડો બને છે; પરંતુ ભાગ્યલક્ષ્મી જ્યારે તેને ત્યજવા માંડે છે, ત્યારે તેનામાં ચંચળતા ને શિથિલતા આવે છે.

૨-દુર્ભાગ્ય શક્તિઓને મંદ કરી દે છે અને પ્રારબ્ધ ઉઘડવાનું હોય છે, ત્યારે ભાગ્યદેવી પ્રથમ મનુષ્યની બુદ્ધિનો વિકાસ કરે છે.

૩-વિદ્યા અને બીજી સઘળી ચતુરાઈ શું કામ આવે તેમ છે? જ્યારે ભાગ્ય ઉઘટે છે ત્યારે એ બધાંના ઉપર અધિકાર ફરી વળે છે.

૪-જગતમાં પરસ્પર વિરોધી એવી બે અવસ્થાઓ પ્રવર્તે છે. સકુળ સંસાર ચાને આળાદ જીવન એ એક વસ્તુ છે, અને સાધુતા તથા પવિત્રતા એ તદ્દન બીજી વસ્તુ છે.

૫-પ્રારબ્ધ જ્યારે પ્રતિકૂળ હોય છે ત્યારે મંગળ વસ્તુઓ પણ અમંગળકારી નીવડે છે, અને જ્યારે તે અનુકૂળ હોય છે ત્યારે અમંગળ વસ્તુઓ પણ મંગળકારી બને છે.

૬-પ્રારબ્ધ અથવા વિધાતાને જે વસ્તુ મંજુર નથી તે વસ્તુ ક્યારે તેટલી સાચવ્યા છતાં સચવાતી નથી-ચાને તમારી પાસેથી તે જતીજ રહે છે, ત્યારે જે વસ્તુઓ તમારા પ્રારબ્ધમાં લખાયલી છે તેમને તમે આગ્રહપૂર્વક આમતેમ ઉસેટી દેશો, તોપણ તે તમારી ને તમારીજ રહેવાની.

૭-તે મહાન શાસકની મરજી વિરુદ્ધ કરોડપતિથી પણ પોતાના ધનવૈભવનો ઉપલોગ કરી શકાતો નથી.

૮-દરિદ્રતામાં રીખાતા લોકો પોતાનાં દિલ વૈરાગ્ય તરફ વાળવાને સાચેજ ઇચ્છે છે; પણ ભાગ્યદેવી તેમને તેમનાં નસીબમાં લખાયલાં દુઃખો માટેજ અનામત રાખી લે છે.

૯-સૌભાગ્ય આવતાં જે લોકો રાજી થઈને મકલાય છે, તેમણે દુર્ભાગ્ય આવતાં શાથી નારાજ ને શોકાતુર થવું જોઈએ?

૧૦-પ્રારબ્ધ કરતાં બળવાન બીજું છેજ શું? કારણ કે જ્યારે તેનો શિકાર બનેલો શબ્દ તેને મહાત્ કરવાની કોઈ યુક્તિ વિચારતો હોય છે, ત્યારે તેજ ઘડીએ તે એનો ટોટો ગાલી તેને નીચે જાટકી પાડે છે.

અધ્યાય ૩૯ મો-રાજાના ગુણ

૧-જેની પાસે સેના, વસ્તીની આબાદી, ધનસંપત્તિ, મંત્રીમંડળ, મૈત્રી સંબંધો અને કિલ્લાઓ-એ છ વસ્તુઓ યથેષ્ટ પ્રમાણમાં હોય, તે રાજા સકળ રાજમંડળમાં સિંહસમો છે.

૨-હિંમત, ઉદારતા, ચતુરાઈ અને કાર્યક્ષમતા-એ ચાર ગુણોનો રાજામાં કદીજ અભાવ ન હોવો જોઈએ.

૩-આ પૃથ્વીપર પોતાનું શાસનચક્ર ચલાવવાને માટે જે પુરુષો જન્મ્યા હોય છે તેમનો, અને સાવચેતી, જ્ઞાનમત્તા તથા શીઘ્ર નિર્ણયબુદ્ધિ, એ ત્રણ ગુણોનો કદી વિયોગ પડતો નથી.

૪-રાજા પોતે ધર્માચરણથી સ્થપિત ન થાય અને અધર્માચરણનો નાશ કરે; પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું તે કાળજીપૂર્વક રક્ષણ જરૂર કરે, પણ વીરતાના નિયમવિરુદ્ધનું પાપાચરણ તો તે નજ કરે.

૫-પોતાના રાજ્યનાં આર્થિક સાધનોની ખીલવણી કેવી રીતે થાય અને પોતાનો રાજ્યભંડાર કેવી રીતે સમૃદ્ધ થાય, એ વાતનું જ્ઞાન રાજાને અવશ્ય હોવું જોઈએ; તેમજ રાજ્ય-સમૃદ્ધિની રક્ષા અને તેનો સદુપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય તેનું પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

૬-જે રાજા પોતાની સઘળી રૈયત માટે રાજદ્વાર ખુલ્લાં રાખશે અને કઠોર વચનનો પ્રયોગ નહિ કરે, તેનું રાજ્ય અન્ય સકળ રાજ્યો કરતાં શ્રેષ્ઠ લેખાશે.

૭-જે રાજા રહેમદિલીથી દાન દેશે અને ગ્રેમપૂર્વક અમલ ચલાવશે, તેની કીર્તિ આખી પૃથ્વીપર વિસ્તરશે.

૮-જે રાજા નિષ્પક્ષપાતપૂર્વક ન્યાય કરે છે, અને પોતાની પ્રજાનું યથાયોગ્ય પાલન કરે છે, તેની ગણત્રી મનુષ્યોમાં દેવ-તરીકે થાય છે.

૯-જે રાજામાં કાનને કડવો લાગે તેવો પણ પ્રજાનો પોકાર સાંભળવાનો ગુણ હોય છે, તેના છત્રની છાંય પ્રજા કદીજ છોડતી નથી.

૧૦-જે રાજામાં ઉદારતા, હયાણુતા અને ન્યાયનિષ્ઠાનો ગુણ હોય છે તથા જે પોતાની પ્રજાનું કાળજીપૂર્વક જતન કરે છે, તે રાજા રાજમંડળની અંદર જ્યોતિસ્વરૂપ છે.

અધ્યાય ૪૦ મો-વિદ્યા-જ્ઞાન

૧-મેળવવાને યોગ્ય જે જ્ઞાન હોય તે સંપૂર્ણરૂપે મેળવી લેવું, અને તે મેળવ્યા પછી તેને અનુસરીને વ્યવહાર આચરવો.

૨-જીવતીજગતી આંખો બે છે:-એકનું નામ છે અંક અને બીજીનું નામ છે અક્ષર.

૩-વિદ્યાવાન લોકોજ આંખવાળા કહી શકાય છે; વિદ્યા-વિહીનોના મુખપર તો આંખને સ્થાને માત્ર બે ખાડાજ હોય છે.

૪-વિદ્વાનોનો મિલાપ થતાં આનંદની રેલંછેલ થઇ જાય છે, પણ તેમની વિદ્યાયની વેળા આવે છે, ત્યારે હૃદય ઉદાસીન થાય છે.

૫-ભિક્ષુકને ધનિકની પાસે જેટલા નમ્ર થવું પડે છે, તેટલા શિક્ષકની પાસે થવું પડે તોયે વિદ્યા મેળવવી ઉચિત છે. મનુષ્યોમાં જેઓ વિદ્યાપ્રાપ્તિનો ઇન્કાર કરે છે, તેઓ અધમમાં અધમ છે.

૬-જ્ઞાન એ રેતાળ ઝરણાસમાન છે. રેતીમાંના ઝરણાને જેમ જેમ ઉંડા ખોદતા જઇએ છીએ, તેમ તેમ અધિક પાણી હાથ લાગે છે; તેવી રીતે જ્ઞાનક્ષેત્ર પણ જેટલું વધારે ખેડાય છે તેટલી તમારી વિદ્યા વધે છે.

૭-વિદ્યાવાનને માટે સકળ સ્થાન તેનાં પોતાનાં ઘર છે તેમ વતન પણ છે; તો પછી મરણપર્યંત વિદ્યા પ્રાપ્ત કરતા રહેવાનું મનુષ્ય શા માટે ચૂકે છે ?

૮-આ જન્મમાં સંપાદન કરેલી વિદ્યા મનુષ્યને તેના સાત જન્મો સુધી ઉચ્ચ અને ઉન્નત બનાવશે.

૯-વિદ્વાન માણસ અનુભવે છે કે, જે વિદ્યા તેને પોતાને તેમજ તેના શ્રોતાસમુદાયને આનંદ આપે છે, તે વિદ્યાને તે અધિકે આદ્ય છે.

૧૦-વિદ્યાસંપત્તિ એજ મનુષ્યની નિર્દોષ અને અવિનાશી સંપત્તિ છે; એની આગળ અન્ય ધનસંપત્તિ તુચ્છ છે.

અધ્યાય ૪૧ મો-વિદ્યાવિહીનતા

૧-વિદ્યાની વિપુલતા વગર ઉંચા આસને ચઢવું તે બાજુના ચિત્રપટ વગર પાસાના દાવ ખેલવા જેવું છે.

૨-વિદ્વાનોની હાજરીમાં જે મૂર્ખ માણસ મૌન જાળવશે તો તે પણ ડાહ્યો લેખાશે.

૩-વિદ્યાવિહીન નર ગમે તેટલો ડાહ્યા હોય તોપણ શાણા ને સમજી લોકો તેના અભિપ્રાયોની કંઈજ કિંમત આંકતા નથી.

૪-વિદ્યાવિહીન નર તેની પોતાની દૃષ્ટિએ ગમે તેટલો ડાહ્યો હશે, છતાં સભા સમક્ષ હોઠ ખોલતાંજ તેને શરમાવું પડશે.

૫-વિદ્યા સંપાદન કરવાનું જે ચૂક્યો હોય છે, તે મનુષ્ય કોઈ પણ જાતનો પાક નહિ આપનાર ખરાબાની પડતર જમીન જેવો છે; તેના સંબંધમાં લોકો માત્ર એટલુંજ કહી શકશે કે, તે હયાત છે, મુઓ નથી; એ સિવાય વિશેષ કંઈજ નહિ.

૬-જે માણસની યુદ્ધિ ભવ્યતા અને કુશાગ્રતાથી ભેદાઈ નથી, તેનું શારીરિક સૌંદર્ય માટીના પૂતળાના સૌંદર્ય જેવું છે.

૭-વિદ્યાવાનની દરિદ્રતા ખરેજ ખરાબ છે; પણ વિદ્યાવિહીન મૂર્ખના હાથમાંની દોલત તે કરતાં પણ વધુ ખરાબ છે.

૮-ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલી મૂર્ખ વ્યક્તિની કિંમત ઉતરતા કુળની પણ વિદ્યાસંપન્ન વ્યક્તિના કરતાં ઓછી અંકાય છે.

૯-પશુઓ કરતાં માનવપ્રાણી કેટલાં બધાં ચઢીઆતાં છે ! આખેહુબ તેટલીજ ચઢીઆતી વિદ્યાવાન વ્યક્તિઓ વિદ્યાવિહીન વ્યક્તિઓ કરતાં છે.

અધ્યાય ૪૨ મો-સુજ્ઞજનોની સલાહ સાંભળવી.

૧-સૌ કરતાં કિંમતી ખજાનો કાનોનો ખજાનો છે; સાચેજ તે સર્વ પ્રકારની સંપત્તિનો મુકુટ છે.

૨-કાન માટેનું ભોજન જ્યારે ખલાસ થઈ જાય, ત્યારેજ પેટને ભોજન આપવું.

૩-બહુશ્રુત મનુષ્યો પૃથ્વીપરના સાક્ષાત દેવતાઓ છે.

૪-કોઈ મનુષ્યમાં વિદ્યાનો છેક અભાવ હોય, તોપણ તેનો ઉપદેશ સાંભળો કારણ કે માથા ઉપર જ્યારે કોઈ મુશીબત આવશે, ત્યારે એ ઉપદેશ પણ ટેકાડપ થશે.

૫-ધર્મીઓનો ઉપદેશ એક મજબૂત દંડા જેવો છે; કારણ કે તે તેના શ્રોતાઓને લપસી પડતાં બચાવે છે.

૬-શુભ શબ્દો થોડા હોય તોપણ તેમને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. કેમકે એ થોડા શબ્દો પણ તમને વધારે પ્રતિષ્ઠાવાન કરશે.

૭-જે માણસે પુષ્કળ મનન કર્યું હોય છે અને શાણા લોકોનાં સંભાષણો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને શિખામણોનો કોઠાર જમાવ્યો હોય છે, તે ભૂલેચૂકે પણ અર્થવિનાની વાતો કરતો નથી.

૮-સાંભળવાની શક્તિ છતાં તે કાન બહેરા છે, કે જેમને ઉપદેશશ્રવણનો અભ્યાસ નથી.

૯-શાણાઓનાં માર્મિક વચનો જેમણે ધ્યાનપૂર્વક કાને ધયાં નથી હોતાં, તેમનામાં વાણીની નમ્રતા આવવી કઠણ છે.

૧૦-જે માણસો જીલના રસ પારખે છે પણ કાનના રસ પારખતા નથી, તેઓ જીવે કે મરે તેમાં દુનિયાને લેવા દેવા નથી.

અધ્યાય ૪૩ મો-બુદ્ધિ

૧-બુદ્ધિ એ સર્વ પ્રકારની આકસ્મિક ઘટનાઓમાંથી રક્ષણ કરનારા અખતરરૂપ છે; એ એક એવો ગઢ છે, કે જેના ઉપર પ્રબળ દુશ્મનોથી પણ છાપો મારીને વિજય મેળવાતો નથી.

૨-કેળવાયદી બુદ્ધિ ઇંદ્રિયોના આડા અવળા ભ્રમણપર અંકુશ રાખી તેમને સન્માર્ગે વાળે છે.

૩-કોઈ પણ વક્તાના કથનમાંથી સત્યાંશને તારવી કાઢવાનું કામ સમજદાર બુદ્ધિજ કરે છે.

૪-બુદ્ધિમાન માણસ જે કંઈ બોલે છે, તે સર્વ કોઈથી સમજાય તેવી રીતે બોલે છે; અને અન્યના મુખમાંથી નીકળતા શબ્દોના મર્મ તે પોતે પણ ઝટ સમજી જાય છે.

૫-બુદ્ધિમાન મનુષ્ય સૌ કોઈનાં દિલને જીતી લે છે, અને તેનો મિજાજ સદા સર્વદા એકસરખો રહે છે; તેનો ભાવ એકદમ ઉભરાઈ જતો નથી કે ઉતરી જતો પણ નથી.

૬-સંસારના રીતરિવાજ મુજબ વ્યવહાર રાખવો, એ પણ બુદ્ધિમતાનું કામ છે.

૭-ભાવિ ઘટનાની ખબર સમજી વ્યક્તિને અગાઉથી પડે છે; બુદ્ધિહીન મનુષ્યને ભવિષ્યની સમજ હોતી નથી.

૮-ભયભરેલા સ્થાનમાં આંધળિયાં કરીને ધસી જવું, એ મૂર્ખાઈનું કામ છે. જેનાથી ડર રાખવો ઉચિત હોય, તેનાથી ડરતા રહેવું એ બુદ્ધિમતાનું લક્ષણ છે.

૯-જે દૂરદર્શી માણસ પ્રત્યેક આકસ્મિક બનાવ માટે અગાઉથી સજ્જ રહે છે, તેને થથરાટી પેદા થાય એવો આઘાત જોવા વારો આવતો નથી.

૧૦-જેને બુદ્ધિ છે, તેને સર્વ કંઈ છે; પરંતુ બુદ્ધિના બુકા મૂર્ખાની પાસે સર્વ કંઈ હોવા છતાં વાસ્તવિક કશું જ નથી.

અધ્યાય ૪૪ મો-દોષોને દૂર કરવા

૧-જે માણસ કામ, ક્રોધ અને મદથી મુક્ત હોય છે, તેનામાં એક પ્રકારનું એવું ગૌરવ હોય છે, કે જે તેના ઐશ્વર્યને શોભાવે છે.

૨-કંબુસાઈ, અહંકાર અને વધારે પડતી આપવડાઈ, એ રાજામાં ખાસ દોષરૂપ ગણાય છે.

૩-જે લોકોને પોતાની કીર્તિની કાળજી હોય છે, તેઓ પોતાના રાઈ જેવા દોષને પણ તાડના ઝાડ જેટલો મોટો સમજે છે.

૪-દોષોરૂપી દુર્બળતાઓમાંથી કાળજીપૂર્વક પોતાની જાતનું રક્ષણ કરે; કારણ કે દોષો એ એવા દુશ્મન છે, કે જે તમને વિનાશના ખાડામાં ઘસડી લઈ જશે.

૫-જે મનુષ્ય ઓચિંતી આવી પડનારી આફત માટે પહેલેથી તૈયારી નથી રાખતો, તે મનુષ્ય અશ્વિના એક તણખાથી જેમ ઘાસની આખી ગંજીનો નાશ થાય છે તેમ નાશ પામે છે.

૬-રાજા જે પ્રથમ પોતાના દોષો સુધારે અને પછી બીજાઓના દોષો તરફ લક્ષ આપે, તો કયું અનિષ્ટ તેની પાસે આવી શકે ?

૭-જ્યાં ખર્ચ કરવો ઉચિત હોય ત્યાં પણ નહિ કરનારા કંબુસ તરફ જોશો, તો તેની દોલત જુંડી રીતે નષ્ટ થતી જણાશે.

૮-ખંધ મુઠ્ઠીની કંબુસાઈ એ એવો દોષ નથી, કે જેની ગણતરી અન્ય દોષોની સાથે થઈ શકે; એનો વર્ગ તો તદ્દન નિરાળોજ પડે છે.

૯-તમારા અંતઃકરણને જેમાં આનંદ પડે છે એવી તમારી શોખની બાળતોનો પત્તો બીજાઓને નહિ લાગવા દો, તો તમારા શત્રુઓનાં સઘળાં કારસ્તાનો વ્યર્થ નીવડશે.

અધ્યાય ૪૫ મો-યોગ્ય મનુષ્યોની મિત્રતા

૧-ધર્માચરણ કરતાં કરતાં જે લોકો ઘરડા થઈ ગયા હોય, તેમનો આદર કરો અને તેમની મૈત્રી સંપાદન કરો.

૨-તમારે શિર ગુજરેલા અનિષ્ટોનું જેઓ નિવારણ કરી શકે અને ભાવિ અનિષ્ટોમાંથી તમને બચાવી લઈ શકે તેમ હોય, તેમની મૈત્રી ઉત્સાહભરે કેળવો.

૩-યોગ્ય માણસોની પ્રીતિ. સંપાદન કરી શકાય, તો તે એક દુર્લભમાં દુર્લભ સૌભાગ્ય કહેવાય.

૪-જે લોકો તમારા કરતાં વધારે યોગ્ય હોય, તે લોકો જે તમારા મિત્ર થઈને રહે તો તમને એક એવી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય, કે જેની આગળ અન્ય સકળ શક્તિઓ નિસ્તેજ બની જાય.

૫-મંત્રીઓ એજ રાજાનાં ચક્ષુરૂપ હોવાથી રાજાએ તેમની પસંદગી બુદ્ધિપુરઃસર અને ચતુરાઈથી કરવી જોઈએ.

૬-જે નર સુયોગ્ય મિત્રની ગાઢ સોબતમાં વિચરી શકશે, તેના દુશ્મનો તેની સામે સાવ શક્તિહીન થઈ જશે.

૭-જેને ઠપકાપૂર્વક દોષ દાખવવાની તાકાતવાળા મિત્રો મળ્યા હોય, એ માણસનો નાશ કેાણ કરી શકે તેમ છે ?

૮-જે રાજા પ્રસંગ પડે ત્યારે પોતાને ઠપકો આપી શકે કેવળી શકે તેવા સુયોગ્ય માણસોની સહાયતા ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી તે રાજાની, દુશ્મનોની ગેરહાજરીમાં પણ પાયમાલી થશે.

૯-જેમની પાસે મૂળમાં મુડીજ નથી હોતી તેમને જેમ નફો પણ નથી મળતો, તેમજ જે લોકો શાણા અને સમજદાર માણસોની સુદૃઢ સહાયતા ઉપર વિશ્વાસપૂર્વક આધાર નથી રાખતા, તેમને સુસ્થિરતા પણ પ્રાપ્ત નથી થતી.

૧૦-ઢગલાખંધ શત્રુઓ બનાવવા એ મૂર્ખતાનું લક્ષણ છે; પણ સુજનોનો ગાઢ પરિચય જતો કરવો એ તેનાથી દશગણું ખરાબ છે.

અધ્યાય ૪૬ મો-સોબત તેવી અસર

૧-સુયોગ્ય લોકો નીચ સોબતથી ભડકે છે; ત્યારે પાછા લોકો પોતાનો કુટુંબપરિવાર હોય તેમ તેની સાથે હળે ભળે છે !

૨-પાણીનો પ્રવાહ જે જાતની જમીનમાંથી વહે છે તે જમીનનો શુણ્ણસ્વભાવ ધારણ કરે છે, અને તેનો અસલ સ્વભાવ બદલાઈ જાય છે; તેવીજ રીતે મન ઉપર પણ ‘સંગ તેવો રંગ’ ચઢે છે.

૩-બુદ્ધિનો સંબંધ મન સાથે છે; પરંતુ પ્રતિષ્ઠાનો આધાર સોબત-આચરણ-ઉપર રહે છે.

૪-અંતરની પવિત્રતા અને કર્મોની પવિત્રતા સંગતની પવિત્રતા ઉપર આધાર રાખે છે.

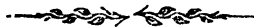
૫-પવિત્ર અંતઃકરણવાળાઓની ઓલાદ ધર્મનિષ્ઠ નીવડશે; અને સુસંગત રાખનારાઓની ઉન્નતિ થાય છે.

૬-હૃદયની પવિત્રતા એ માનવીની દોલતનો મહાન ખજાનો છે, અને સાધુસંગત તેને દરેક પ્રકારની આબરૂ અપાવે છે.

૭-બુદ્ધિમાન લોકો સર્વશુણ્ણસંપન્ન હોય તોપણ સાધુસંગને તેઓ પણ શક્તિનો સ્તંભ ગણે છે.

૮-ધર્મ યાને સદ્વર્તન મનુષ્યને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરાવે છે અને સત્સંગ ધર્માચરણને દૃઢ બનાવે છે.

૯-સત્સંગ જેવો મહાન મિત્ર મનુષ્યનો કેઈજ નથી; અને કુસંગ કરતાં વધારે આકૃત આણનાર બીજું કશું નથી.

અધ્યાય ૪૭ મો-જે કરવું તે વિચારપૂર્વક કરવું.

૧-કોઈ પણ કાર્ય કરવા પહેલાં તેના નફાનુકસાનનો ખ્યાલ કરી તે પછીજ તે કાર્યમાં તમારો હાથ ધાલો.

૨-જે રાજા ચુનંદા સલાહકારોની સલાહ લીધા પછીજ કોઈ પણ નવું સાહસ ઉઠાવે છે, તેને માટે કશું અશક્ય નથી.

૩-કેટલાંક સાહસ એવાં હોય છે, કે જે ઉપર ઉપરથી મોટા નફા ખતાવી મનુષ્યને લલચાવે છે, પણ પરિણામે તો મુડનો પણ નાશ કરે છે. એવાં કામ શાણા લોકો ઉપાડે નહિ.

૪-ખીજાંઆની આગળ હાસ્યપાત્ર બનવાનો જેમને ભય હોય તેઓ કોઈ પણ કામ પૂર્ણ વિચાર વગર કરતા નથી.

૫-દરેક બાબતની અગાઉથી યોજના કર્યા વગર રણમેદાનમાં ઉતરવું, એ પોતાના શત્રુપક્ષને કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરેલી ભૂમિપર સ્થાપન કરવા સમાન છે.

૬-કેટલીક બાબતો એવી હોય છે, કે જે તમારે હરગીજ ન કરવી જોઈએ, અને જે તે કરે તો પાયમાલજ થાઓ છો; ત્યારે કેટલીક બાબતો એવી પણ હોય છે, કે જે અવશ્ય કરવી જોઈએ, અને તે જે નહિ કરે તો પાયમાલ થશે.

૭-સાવધાનતાપૂર્વક વિચાર કર્યા વગર કોઈ પણ કાર્ય કરવાનો નિર્ણય કરી નાખવો નહિ. મૂર્ખ હોય તેજ પ્રથમ કાર્ય હાથમાં લે છે અને ધારી લે છે કે “પાછળથી વિચાર કરી લઈશ.”

૮-જે આદમી સીધે રસ્તે કામ નથી લેતો, તેની સઘળી મહેનત, અનેક જણની મદદ છતાં, પણ ખરબાદ જાય છે.

૯-ભણું કરવામાં પણ, જેનું ભણું કરવું હોય તેના સ્વભાવ અને લક્ષણનો ખ્યાલ જો નહિ રાખો, તો ભલાઈ કરવામાં પણ ભૂલથાપ થવા પૂરો સંભવ છે.

૧૦-જે કામ કરવાનો તમે નિર્ણય કરો, તે કામ નિંદાથી ખિલકુલ પર હોવું જોઈએ. કારણ કે જે માણસનું વલણ એવા અયોગ્ય કામ તરફ થાય છે, તે ફિટકારને પાત્ર બને છે.

અધ્યાય ૪૮ મો-શક્તિનો વ્યાસ

૧-કેઈ પણ કામ ઉઠાવવા પહેલાં તે કામમાં રહેલી મુશ્કેલીનો, તમારી તેમજ સામાવાળાની શક્તિનો તથા તમારા અને સામાવાળાના સહાયકોની શક્તિનો ખરાખર તોલ કરી જોવો, અને તે પછીજ તે કામમાં પડવું.

૨-જે રાજા પોતાના દળની યથાર્થ શક્તિને ઓળખતો હોય છે, અને જે કંઈ જાણી લેવા જેવું હોય તે તેણે જાણી લીધું હોય છે, તથા જે પોતાની શક્તિ અને માહિતીની મર્યાદા ઓળંગતો નથી, તે રાજાનું આક્રમણ નિષ્ફળ નીવડતું નથી.

૩-એવા અનેક રાજાઓ થઈ ગયા છે, કે જેમણે આવેશમાં આવી પોતાની શક્તિનો હદ ઉપરાંત ખ્યાલ બાંધીને સાહસો આદર્યા હતાં, પણ એ આદર્યાં તેમને અધવચ્ચ મૂકવાં પડ્યાં હતાં.

૪-જેમને સુલેહ-શાંતિમાં રહેવાની આવડ નથી હોતી, જેમને પોતાની શક્તિ-અશક્તિનું જ્ઞાન હોતું નથી અને જેઓ છકેલા હોય છે, તેમને વિનાશ સત્વર થાય છે.

૫-મોરનાં પીછાંનો પણ હદ ઉપરાંત ભાર ભરવાથી એ મોર-પિચ્છ પણ ગાડાની ધરી ભાંગી નાખશે.

૬-જે લોકો ઝાડની છેક ટોચે ચઢ્યા પછી પણ ઉપર ચઢવાની કેશીષ કરશે તેઓને જાન ખોવાવારો આવશે.

૭-આવકનાં સાધન સાંકડાં હોય તેની ફિક્કર નહિ, જે વ્યયના દરવાજા પણ અધિક મોકળા ન હોય.

૮-જે જન પોતાની આવકનો હિસાબ નથી રાખતો કિંવા તેની હદમાં નથી રહેતો, તે ભલેને મઝા મારતો ને આખાદ થતો લાગે, તોપણ અંતે તો તેને એવા વિનાશમાં ઉતરવું પડશે, કે તેની પાછળ તેનું નામનિશાન સરખું રહેવા નહિ પામે.

૯-જે મનુષ્ય પોતાની સંપત્તિનું માપ રાખ્યા વગર ઉડાવે-જ જાય છે, તેનું તળીઉં સત્વર સફાચટ થઈ જાય છે.

અધ્યાય ૪૧ મો-તક આવતાં સોગઠી મારવી.

૧-દિવસે જેમ કાગડો ઘુવડ ઉપર ફતેહ મેળવે છે, તેવીજ રીતે જે રાજા પોતાના દુશ્મનને મહાત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તેને માટે અનુકૂળ તક સાધવી એ એક મોટી વાત છે.

૨-સમયને અનુસરીને ચાલવું એ એક એવું દોરડું છે, કે જે સૌભાગ્યની દેવીને તમારી સાથે દઢતાથી બાંધશે.

૩-પાકી તક ઓળખીને અને યોગ્ય સાધનોને વાપરીને તમે કોઈ કામ ઉપાડો તો કોઈ વસ્તુ અશક્ય નથી.

૪-સુયોગ્ય તકો અને સાધનો જે તમે પસંદ કરો તો સારી દુનિયાને જીતવાને તમે સમર્થ થાઓ.

૫-જેઓ વિજયો મેળવવાને ઉત્સુક છે, તેઓ તો શાંતિપૂર્વક તક આવવાની રાહ જોતા રહેશે. નકામી ગડબડ કે ઘાઈ તેઓ નહિ કરે.

૬-(સાઠમારીમાં) મેંઢો, ખેહોશ બનાવી દે એવી ચોટ લગાવતાં પહેલાં એક વાર તો કેટલાક કદમ પાછો હઠે છે. શક્તિશાળી મનુષ્યની શાંતિ અને નિષ્ક્રિયતા પણ એવાજ પ્રકારની છે.

૭-શાણા લોકો પોતાનો ક્રોધ જ્યાંત્યાં નથી દાખવતા; પણ અંતઃકરણમાં સેવી સુઅવસરની રાહ જુએ છે.

૮-તમારા પ્રતિપક્ષીઓ જ્યારે તમારા કરતાં અધિક બળવાન હોય ત્યારે તેમની આગળ ઝૂકી જાઓ. તેમની અવનતિનો અવસર આવતાં જો તેમના પર તમે આક્રમણ કરશો તો તેઓ બહુ સહેલાઈથી જીતી શકાશે.

૯-જ્યારે કોઈ અસાધારણ સુંદર તક મળી જાય, ત્યારે તો વગર અચકાચે, અસાધ્ય મનાતી વસ્તુ માટે પણ પ્રયત્ન આદરી દો.

૧૦-સમય પ્રતિકૂળ હોય ત્યારે બગલાના જેવી નિષ્કર્મણ્યતા અને શાંતિનો દેખાવ ધારણ કરો; પરંતુ સમય અનુકૂળ થતાંજ બગલાની પેઠે એકદમ ઝડપથી ત્રાપ મારો.

અધ્યાય ૫૦ મો—સ્થાનને ઓઠાવવું.

૧—કાર્યક્ષેત્રની ચોક્કસ ભાગ મેળવ્યા વગર લડાઈ છેડવી નહિ કે લડાઈની શરૂઆત કરી દેવી નહિ.

૨—ખળવાન અને શક્તિશાળી પક્ષને માટે પણ કિલ્લેખંદીનાં સ્થાનોમાં મેળવ્યા માંડવા અત્યંત લાભદાયી છે.

૩—હુખળ પક્ષ પણ જો યોગ્ય કાર્યક્ષેત્રને પસંદ કરીને સાવ-ધાનતાપૂર્વક સંગ્રામ કરે છે, તો પ્રખળ પ્રતિપક્ષ સામે ટકી શકે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેને હરાવે પણ છે.

૪—યુદ્ધને પ્રસંગે જો તમે પૂર્વપરિચિત સુદૃઢ સ્થળોનો આશ્રય લેશો, અને તેમનેજ તમારાં કેન્દ્રસ્થાન બનાવી રાખશો, તો તમારા વિરોધીઓની બધીજ યુક્તિઓ નિષ્ફળ થશે.

૫—મધર અગાધ પાણીમાં સર્વશક્તિમાન હોય છે; પરંતુ પાણીની બહાર તો તે માણસનું રમકડું માત્ર બની જાય છે.

૬—મજબૂત પૈડાંવાળો રથ સમુદ્ર ઉપર નથી દોડતો, તેમ સમુદ્રપર તરતું જહાજ સૂકી ધરતીપર નથી ચાલી શકતું.

૭—જો રાજા પોતાની યોજનાઓ અગાઉથી ઘડી રાખે છે અને ઉચિત સ્થાનપર આક્રમણ કરે છે, તેને પોતાના પરાક્રમસિવાય અન્ય કોઈ મદદગાર મિત્રની જરૂર પડતી નથી.

૮—જો રાજાનું સૈન્યબળ નબળું હોય, તે રાજા જો સુયોગ્ય સંગ્રામસ્થળનોજ માત્ર આશ્રય લે છે તો પ્રખળમાં પ્રખળ શત્રુઓના પણ તેની સામેના તમામ પ્રયત્નો વ્યર્થ નીવડે છે.

૯—સંરક્ષણનાં સાધનો અને બીજી યુદ્ધસામગ્રી બરાબર ન હોય, તો પણ શત્રુઓને તેમનાજ મુલકમાં મહાત્કરવા મુશ્કેલ છે.

૧૦—જુઓ, લાલાવાળાઓની આખી ફેાજની ફેાજ સામે જે હાથી આંખનો પલકારો પણ માર્યા વગર ટક્કર ઝીલે છે, તેજ મસ્ત હાથી લેજવાળી જમીનમાં ફસાઈ પડતાં એક ક્ષુદ્ર શિયાળ પણ તેનાપર વિજય મેળવે છે.

અધ્યાય ૫૧ મો—વિશ્વાસ મૂકના માટે જોઈ શકાયેલી.

૧-ધર્મ, અર્થ, કામ અને પ્રાણભય, એ ચાર મનુષ્યની કસોટી છે. એ સકળ કસોટીઓમાંથી પાર ઉતરનારનેજ તમારો વિશ્વાસ અર્પણ કરો.

૨-જે માણસ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ્યો હોય, દોષોથી મુક્ત હોય અને જેને માનહાનિ કે અપ્રતિષ્ઠાનો ડર હોય, તેવોજ માણસ તમારા વિશ્વાસને માટે લાયક છે.

૩-દુર્લભ વિદ્યાસંપન્ન અને હૃદયના પવિત્ર મનાતા પુરુષોને પણ કસોટીએ ચઢાવી જોશો તો તેઓ પણ સર્વ પ્રકારના અજ્ઞાનથી સાવ મુક્ત તો નહિજ જણાય.

૪-મનુષ્યના સારાપણા અને નરસાપણાનો તોલ કરો; અને તેમાંજેનું પ્રમાણુવધારે મળી આવે તે તેનો સ્વભાવ છે એમ માનો.

૫-માણસ ઉદારચેતા છે કે અધમવૃત્તિનો છે તે જણતાં શીખવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો જાણો કે, વર્તન અથવા આચાર-વ્યવહાર એ ચારિત્ર્યની કસોટી છે.

૬-જેમને આગળ પાછળ કોઈજ ન હોય, તેવાનો વિશ્વાસ કરતાં સંભાળજો. કારણ કે તેમનાં દિલ મમતાહીન અને નક્કર હશે.

૭-કોઈ મૂર્ખા ઉપર તમારો રોષ હોય તેથીજ જો તમે તેને તમારા વિશ્વસનીય સલાહકારતરીકે પસંદ કરશો, તો તમારા રાખો કે તે તમને અનંત મૂર્ખતામાં ઘસડી જશે.

૮-જે શખ્સ ચોંકસી કર્યા વગર બીજા ઉપર વિશ્વાસ મૂકે છે, તે પોતાના વંશવારસોમાટે પણ અનિષ્ટો પેદા કરી જાય છે.

૯-કસી જોયા વગર કોઈનો પણ વિશ્વાસ કરો ના, અને તે પછી પણ જે માણસ જેને લાયક હોય તેનેજ તે કામ સોંપો.

૧૦-જેનું પારખું જોયું નથી તેનાપર ભરોસો મૂકવો અને પરીક્ષામાં જે લાયક ઠર્યો છે તેનાપર સંદેહ લાવવો-એ બન્ને એકસરખાં અનર્થોનાં કારણ બને છે.

અધ્યાય ૫૨ મો-મનુષ્યોની પરીક્ષા અને નીમણુંક

૧-જીઓ, જે માણસ સારાંને તેમજ નરસાંને બન્નેને જોતો હોય અને તેમાંથી માત્ર સારાંનીજ પસંદગી કરતો હોય, તેનેજ તમારી નોકરીમાં હાખલ કરજો.

૨-જે માણસ તમારા રાજ્યનાં આર્થિક અને અન્ય સાધન-સામગ્રીનો વિકાસ કરી શકે તેમ હોય અને તેનાપર આવી પડતી આપત્તિઓનું નિવારણ કરી શકે તેમ હોય, તેનાજ હાથમાં તમારી રાજ્યવ્યવસ્થાની દોરી સુપ્રત કરો.

૩-તમારી નોકરી માટે એ આદમીનેજ માત્ર પસંદગી મળવી જોઈએ, કે જેનામાં દયા, બુદ્ધિ અને શીઘ્ર નિશ્ચયના ગુણો હોય અને જે લોભલાલચથી રહિત હોય.

૪-અનેક આદમી એવા પણ હોય છે, કે જે કસોટીમાં પાર ઉતરે છે, પરંતુ કર્તવ્ય પાલન વખતે પલટાઈ જાય છે.

૫-મનુષ્યોને કામ સોંપવું તે તેમની કુશળતા, કાર્યદક્ષતા અને અનુભવજ્ઞાનાદિનો વિચાર કરીને સોંપવું, અને નહિ કે તમારી જાતપ્રત્યેના તેમના પ્રીતિભાવ અને મમતાના આલથી.

૬-નોકરની પસંદગી કરીને જે કામ માટે તે યોગ્ય હોય તેજ કામ કરવાનું સોંપો; અને પછી તે કરવાની જ્યારે પાકી તક આવે ત્યારેજ તેની પાસે તે શરૂ કરાવો.

૭-પ્રથમ નોકરની શક્તિ તેમજ જે કામ માટે તેની લાયકાત હોય તે કામનો નિશ્ચય કરી લો; અને પછી તેને તે કામની જવાબદારી સોંપી દો.

૮-અમુક આદમી અમુક પદવીને માટે લાયક છે એવો તમારો નિશ્ચય બંધાઈ જાય, ત્યારપછી તેને તે દરજ્જે ચઢાવો અને તે પદવીને તે દીપાવી શકે તેવી અનુકૂળતાઓ તેને પૂરી પાડો.

૯-જીઓ, જે આદમી કાર્યકુશળ એવા નોકરને હાથે (પ્રસંગોપાત) લેવાયલી છુટછાટને! અને મિત્રતાસૂચક વ્યવહારનો ઉંઘો અર્થ સમજે છે, તેની ભાગ્યલક્ષ્મી તેનાથી ભાગી જશે.

૧૦-રાજાએ પ્રતિદિન પ્રત્યેક બાબતની દેખરેખ રાખવી ઘટે. કારણકે જ્યાંસુધી રાજ્યના અમલદારોમાં કોઈ જાતનો બગાડો નથી પેદા થતો, ત્યાંસુધી દેશને કોઈ પણ જાતની હેરાનગતિ લોગવવી પડતી નથી.

અધ્યાય ૫૩ મો—સર્ગાસંબંધીઓનું પાલનપોષણ

૧—આકૃતના વખતમાં પણ ચુસ્ત રીતે વળગી રહેવાનો ભાગ માત્ર સર્ગાસંબંધીઓ અને ભાયાતવર્ગમાંજ હોય છે.

૨—જેમના સ્નેહભાવમાં ન્યૂનતા કદી ન આવે એવાં સર્ગાસંબંધીઓ જે મનુષ્યને સદ્ભાગ્યથી પ્રાપ્ત થયાં હોય, તેની ચઢતી કળાજ થશે.

૩—જે મનુષ્ય પોતાના જાતિભાઈઓની સાથે મોકળે મને મળતો હળતો નથી અને તેમના સ્નેહભાવનો અધિકારી હોતો નથી, તેની સ્થિતિ પાળ વગરના તળાવ જેવી છે; ઉન્નતિનાં પાણી તેના ભાગ્યમાં સ્થિર ન રહેતાં વહી જશે.

૪—પોતાના જાતિભાઈઓનો જમાવ કરી તેમને પોતાને વળગેલા રાખવા, એજ પોતાની આખાદાનીનો ઉપયોગ અને હેતુ છે.

૫—માણસની જીભમાં મીઠાશ અને હાથ ઉદાર હશે, તો તેનો સજાતીય વર્ગ તેની આસપાસ એકઠો થશે.

૬—જે મનુષ્ય ઉદાર હાથે ભેટ—સોગાદો આપે છે અને ગુસ્સો કરતો નથી, તેના કરતાં વધારે દૃઢ ભક્તિવાળો ભાયાતવર્ગ અને સજાતીયોનો સાથ દુનિયામાં કોઈને નથી હોતો.

૭—કાગડો પણ પોતાના જાતિબંધુઓથી પોતાનો ખોરાક સ્વાર્થવશ ખની કદી છુપાવતો નથી, પણ તેની સાથે સ્નેહભાવથી વહેંચીને ખાય છે. એવાજ મનુષ્યોની આખાદી રહેશે.

૮—રાજા પોતાના સઘળાજ જાતિભાઈઓ જોડે એકસરખું વર્તન ન રાખતાં દરેકની સાથે તેની યોગ્યતા પ્રમાણે વર્તનની વિવિધતા રાખે, એ સાફ છે. કારણકે ઘણાઓને ખીજ ન ભોગવતા હોય એવા ખાસ હકકો ભોગવવાનો મોહ હોય છે.

૯—ભાયાતનું મનોમાલિન્ય દૂર કરવાનો ઈલાજ સહેલો છે; એના અભાવાનું કારણ દૂર કરો એટલે તરતજ તે તમારે પડખે ઢોડી આવશે.

૧૦—જ્યારે કોઈ રીસાયલો ભાયાત તમારી પાસે કોઈ કારણસર પાછો આવે, ત્યારે તેનો અંગીકાર કરો, પણ સાથે સાથે સાવચેતી પણ રાખો.

અધ્યાય ૫૪ મો—અસાવધાનીથી સંભાળવું.

૧—મિથ્યાભિમાનથી ભરેલા સ્વસંતોષમાંથી જન્મતી અસાવધાનતા બેહુક ગુસ્સા કરતાં પણ વધારે ખરાબ વસ્તુ છે.

૨—ઘોર દારિદ્ર્યદુઃખ જેમ બુદ્ધિને કચડી નાખે છે, તેમ સલામતીની ખોટી ભાવના કીર્તિનો સંહાર કરે છે.

૩—કીર્તિ અથવા ગૌરવ અસાવધ માટે છેજ નહિ; દુનિયામાંના સકળ સંપ્રદાયોના વિચારકોનો એ નિશ્ચિત મત છે.

૪—ભીરુ અને બીકણને કિલ્લા અને ગઢાથી શું ફાયદો થાય ? તેમજ અસાવધાનને પુષ્કળ સાધનસામગ્રીથી પણ શું ?

૫—જે આદમી પ્રત્યેક આશંકા સામે અગાઉથી નહિ ચેતે, તેને અકસ્માત્ આકૃત આવતાં એ શરતચૂક માટે પસ્તાવું પડશે.

૬—બધા પ્રસંગો અને બધાજ મનુષ્યો સામે સાવચેત રહેવામાં જો તમે પ્રમાદ ન કરો, તો એના જેવું એકે નહિ.

૭—એ શખ્સને માટે કશુંજ અશક્ય નથી, કે જે પોતાના હરકામમાં સદા બચત અને સાવધાન મન સંચાલે શકે.

૮—રાજાએ, બુદ્ધિમાનોએ ભલામણ કરેલાં કિંવા વખાણેલાં કાર્યોમાં ખંતથી મંડ્યા રહેવું ઘટે. એ કર્તવ્યોનો જો તે ત્યાગ કરી દેશે, તો દુઃખલોગમાંથી સાત જન્મોમાં પણ તેનો છૂટકારો નહિ થાય.

૯—મિથ્યાભિમાનમાં ફૂલાઈ જવાની લાલચ જ્યારે જ્યારે તમને થાય, ત્યારે ત્યારે પ્રમાદ અને ગફલતથી જે લોકોનો વિનાશ થયો છે તેમના દાખલા મનમાં સંભારી જાઓ.

૧૦—પોતાની જે કંઈ ઇચ્છા હોય તે મેળવવાનું માનવીને માટે સાચેજ સહેલું છે; પણ શરત એટલી કે, તે પોતાનો હેતુ નિરંતર પોતાના મન આગળ બચત રાખે.

અધ્યાય ૫૫ મો-ન્યાયી અમલ

૧-ખૂબ વિચાર કરે અને બે પક્ષમાંથી એકેના તરફ તમારું વલણ બતાવે નહિ. નિષ્પક્ષપાત બનો અને કાયદાબાજ લોકોની સલાહમસલત લ્યો. ન્યાય છણવાની એ રીત છે.

૨-સંસાર પોતાના જીવનનિભાવને માટે મેઘ તરફ દષ્ટિ કરે છે, તેવીજ રીતે પ્રજાજન પોતાના જનમાલના રક્ષણ માટે રાજદંડ ઉપર નજર ઠેરવે છે.

૩-જે રાજા પોતાની પ્રજા ઉપર સ્નેહથી અમલ ચલાવે છે, તેનીજ રાજ્યલક્ષ્મી દીર્ઘ કાળ રહેશે.

૪-જે રાજા ધર્માનુસાર રાજ્ય ચલાવે છે, તેના મુલકમાં નિયમિત વર્ષાઋતુ અને ઉત્તમ પાકો પોતાનું ઘર કરીને રહે છે.

૫-રાજાને વિજય અપાવનાર એનો ભાલો નથી; પણ એનો ન્યાયી રાજદંડ છે, કે જે હમેશાં સીધો રહે ને કોઈ પણ પક્ષની તરફ કદી ન નમે.

૬-રાજા પોતાની સકળ રૈયતનો રક્ષણહાર છે; અને જો તે એને કોઈ પણ પક્ષની બાજુએ કદી ઢળવા નહિ દે, તો તેનું રક્ષણ તેનો ન્યાયી રાજદંડજ કરશે.

૭-જે રાજાની સમીપ તેની પ્રજા સહેલાઈથી જઈ શકતી નથી, અને જે પોતાની પાસે આવતી ક્રિયાદોનો સંભાળથી ધન્સાક્ર કરતો નથી, તે રાજા સ્થાનભ્રષ્ટ થઈને કોઈ શત્રુની ગેરહાજરીમાં પણ નાશ પામશે.

૮-જુઓ, જે રાજા પોતાની પ્રજાનું બહારના તેમજ અંદરના બન્ને પ્રકારના દુસ્મનોથી રક્ષણ કરે છે, તે રાજા અપરાધ કરનાર પ્રજાજનોને જો દંડે તો તે તેનો દોષ ન કહેવાય; ઉલટું એમ કરવું એ તેનો ધર્મ છે.

૯-દુષ્ટ લોકોને મૃત્યુની સજા કરવી, એ અનાજના ખેતરમાંથી નિંદામણ ફર કરી દેવા બરાબર છે.

અધ્યાય ૫૬ મો--જુલમી રાજ્ય

૧-જે રાજા પોતાની પ્રજા ઉપર અત્યાચાર ગુજારે છે અને અન્યાયનાં કામ કરે છે, તે રાજા ખૂની કરતાં પણ ભૂંડો છે.

૨-અન્યાયી રાજાની રાજનીતિ સશસ્ત્ર વાટપાડુના મુખમાંથી નીકળતી “ ઉભા રહો, અને જે હોય તે આપી દો ”-એવી ધમકીના જેવી હોય છે.

૩-જે રાજા પોતાના રાજતંત્રની હરહમેશ દેખરેખ રાખતો નથી અને તેની અંદરની અવ્યવસ્થા અને ત્રુટીઓ દૂર કરતો નથી, તેનો રાજ્યઅમલ દિવસે દિવસે ઘસાતો જાય છે.

૪-જુઓ, જે અવિચારી રાજા ન્યાયના રસ્તાથી આડો અવળો ચાલે છે, તેને પોતાનું રાજ્ય અને ઐશ્વર્ય ગુમાવવું પડશે.

૫-જુલમ નીચે કચડાતા લોકોની હાય અને આંસુજ રાજાની રાજ્યસમૃદ્ધિનો વાસ્તવિક રીતે ક્ષય કરે છે.

૬-રાજાએને કીર્તિ અપાવનાર તેમનો ન્યાયી અમલજ છે; પણ અન્યાયી રાજ્યઅમલ તેમની કીર્તિને કલંકિત કરી દે છે.

૭-વર્ષાહીન આકાશની તળે પૃથ્વીની દશા કેવી થાય છે ? આગ્રેહુખ તેવીજ દશા નિર્દય પ્રજાપીડક રાજાના અમલતળે પ્રજાવર્ગની થાય છે.

૮-જુલમગાર રાજાના અમલ તળે ધનવાનની સ્થિતિ ગરીબના કરતાં વધારે દુઃખી થાય છે.

૯-જે રાજા ન્યાય અને ધર્મના માર્ગમાંથી વાંકોચુંકે ચાલશે, તેો મેઘરાજ તેના રાજ્યમાં સમયસર વૃષ્ટિ નહિ કરે.

૧૦-જે રાજા ન્યાયપુરઃસર પોતાનું શાસન નહિ ચલાવે તેો ગાયોનાં થાન સૂકાઈ જશે અને બ્રાહ્મણ પોતાની વિદ્યા ભૂલી જશે.

અધ્યાય ૫૭ મો-અયોગ્ય કામોથી દૂર રહેવું.

૧-રાજાએ ગુન્હેગારના ગુન્હાનું ખરાખર માપ કાઢવું અને તેને એવી જાતની સજા કરવી કે તે ફરીને એવો ગુન્હો ન કરે; પરંતુ એ સજા હુકમારની કડક ન હોવી જોઈએ.

૨-જેમની ઇચ્છા પોતાની રાજસત્તા ટકાવવાની હોય, તેમણે પોતાનો દંડ હોશિયારીથી વિંઝતો રાખવો; પણ તેનો ફટકો પોતેથી મારવો, બહુ જોસથી નહિ.

૩-જુઓ, જે રાજા લોહદંડથી શાસન કરે છે અને લોકોમાં ત્રાસ ઉપજાવે છે, તેને મિત્રરહિત બનીને શીઘ્ર નાશ પામવા વખત આવે છે.

૪-જુઓ, જે રાજાની નિર્દયતા તેની રૈયતમાં કહાણીરૂપ થઈ પડશે, તેને આપત્તિવેળાએ રાજ્ય ગુમાવવું પડશે અને તેનો આવરદા પણ ટુંકો થશે.

૫-જે રાજા નિષ્કુર હૃદયી અને વિકરાળ મોઢાનો હોઈ તેની પ્રજાને માટે અગમ્ય હોય છે, તેના હાથમાં રહેલ સમૃદ્ધિ એક બચકર રાક્ષસથી રક્ષાતા ધનબંડાર જેવી છે.

૬-રાજા જો કઠોરભાષી અને ક્ષમાહીન હશે તો તેની રાજ્ય-સમૃદ્ધિ, ફાવે તેટલી મોટી હોવા છતાં, સત્તર નષ્ટ થઈ જશે.

૭-કઠોર વચનો અને હુકમારની કડક સજાઓ-એ એવી કાનસો છે, કે જે સત્તારૂપી લોખંડને ઘસી ઘસીને સાફ કરી નાખે છે.

૮-જુઓ, જે રાજા પોતાની યોજના નિષ્ફળ નીવડતાં મંત્રીમંડળની સલાહમસલત નહિ લે અને ઉફકેરાઈ જઈને ત્રાસ વર્તાવશે, તેની રાજ્યલક્ષ્મી ક્ષીણ થઈ જશે.

૯-જે રાજા સવેળાએ પોતાના બચાવનાં સાધનોની પેરવી નહિ રાખે, તેને એકાએક લડાઈનો પ્રસંગ આવતાં ભયથી થર-થર કંપવું પડશે ને સત્તર નષ્ટ થવું પડશે.

અધ્યાય ૫૮ મો-ઠાવકાઈ કિંવા ઠરેલપણું

૧-ઠાવકાઈ નામે ઓળખાતી ચિત્તચોર સુંદરી તરફ જુઓ; સંસારનું ચક્ર નિર્વિઘ્ને ચાલે છે તે એનાજ પ્રતાપે.

૨-ગાઇ ન શકાય એવા ગીતની કિંમત શી? અને અનુગ્રહ કે મહેરબાની ન દાખવનાર આંખની પણ કિંમત શી છે?

૩-માત્ર ચેહરામાંજ દેખાવ દેનાર આંખોનો શો ઉપયોગ છે, જે તેઓ ખીજાઓ પ્રતિ તેમના પ્રમાણમાં ઠાવકાઈ ન દેખાડે?

૪-વિચારશીલતા અથવા ગાંભીર્ય એજ આંખનું ભૂષણ છે. જે આંખમાં તે ન હોય તો તેની ગણના માત્ર બાકાંમાંજ થશે.

૫-ખીજાઓ પ્રતિ વિચારશીલતા ન દાખવનાર આંખોવાળા માણસો તરફ જુઓ! ખરેખર, તેઓ જમીનમાં ઉભેલા સૂકા ડુંઠા કરતાં વધારે સારા નથીજ.

૬-તે લોકો સાચેજ આંધળા છે, જેઓ ખીજાઓ પ્રતિ ઠાવકાઈ નથી દેખાડતા; અને ખીજાઓના અપરાધપ્રતિ મીઠી નજરે જોનારના જેવા વાસ્તવ જોનારા પણ કેઈજ નથી.

૭-નિજકર્તાવ્યના પાલનમાંથી જરાયે રચુત થયા વગર ખીજાઓ પ્રત્યે જે રહેમદિલી અને ઠાવકાઈ દાખવી શકે છે, તે માણસ આ પૃથ્વીનો વારસદાર થશે.

૮-તમારો અપરાધ કયો હોય તેવા લોકોપ્રત્યે પણ ક્ષમાપ્રદાન કરવું અને રહેમદિલી દાખવવી એ કુલીનતાનું લક્ષણ છે.

અધ્યાય ૫૧ મો-શક્તિ-ઉત્સાહ

૧-જેમનામાં શક્તિ અથવા ઉત્સાહ હોય, તેઓજ શ્રીમંત કહેવાય. અશક્ત લોકો શુ' પોતાની મિલકતના પણ માલીક છે કે ?

૨-ઉત્સાહ અને ઉદ્યમ એજ માણસનું સાચું ધન છે. કેમકે ધનદોલત તો કોઈ ને કોઈ દિવસ તેની પાસેથી જવાનીજ.

૩-જે લોકોના હાથમાં અખૂટ ઉત્સાહ અને પુરુષાર્થરૂપી સાધનસામગ્રી હોય છે તે લોકો નિરાશ થઈને કદીજ કહેશે નહિ કે “હાય ! અમે પાયમાલ થઈ ગયા !”

૪-જે મનુષ્ય ઉદ્યમમાંથી કદીજ પાછી પાની કરતો નથી, તેનું ઠેકાણું પૂછતી ભાગ્યલક્ષ્મી તેને ઘેર પધારે છે.

૫-જે જળવડે છોડવાનું સિંચન થાય છે, તેજ જળ તેનાં ફૂલના ઉતારા અથવા ફાલનું માપ છે; તેવીજ રીતે માણસનો કાર્ય કરવાનો જીરસો એજ તેની ભાગ્યલક્ષ્મીનું માપીક છે.

૬-તમારા બધાજ કાર્યહિતુઓ મહાન અને ભવ્ય થવા દો. કારણ કે જો તેઓ નિષ્ફળ નીવડશે તોપણ તમારી કીર્તિને અંબપ લાગશે નહિ.

૭-વીર્યવાન પુરુષો હાર થવા છતાં હિંમત હારતા નથી. હાથીના શરીરમાં સુતીકણ તીર ઉંડે ખુંપતાં તે પોતાના પગ રણક્ષેત્રમાં ચોર દઢતાથી જમાવે છે.

૮-જે માણસો પુરુષાર્થહીન હોય છે યાને જેમનામાં ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગનો અભાવ હોય છે, તેમના નસીબમાં અખૂટ કીર્તિ કદીજ સંભવતી નથી.

૯-હાથીનું ભારે મોઢું કદ અને તેના અણિયાળા દંતૂશળો તેને શુ' કામ લાગે છે ? વાઘને પોતાના પર તરાપ મારવાની તૈયારી કરતો જોઈનેજ હાથીનાં મોતીઆં મરી જાય છે.

૧૦-ઉત્સાહની ભરપટ એજ બસ બળ છે. જેમનામાં તે નથી તે લોકો માત્ર ઝાડનાં ફુંઠાં કે થાંભલા જેવા છે. તેમને માનવીનું શરીર છે એટલોજ માત્ર તક્ષવત.

૧૧-“ આ કામ અશક્ય છે ”-એમ કહીને કદી પાછા પડે ના. કેમકે શ્રમ તમને પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ અર્પશે.

૧૨-ખબરદાર ! કેાઇ પણ કામ અધુરું છોડ્યું તો ! કારણ કે આરંભેલું કામ અધુરું મૂકનારની પરવા દુનિયા કરતી નથી.

૧૩-જનસેવા કરવાને શક્તિમાન થવાનો ગૌરવભર્યો આનંદ માત્ર મહાન લોકોનેજ મળે છે, કે જેઓ કેાઇ પણ જાતનો પરિશ્રમ ઉઠાવવામાં પાછી પાની કરતા નથી.

૧૪-પ્રમાદી પુરુષની ઉદારતા એ હીજડાના હાથમાંની તલવાર જેવી છે; તે લાંબો વખત નભશે નહિ.

૧૫-જે માણસ સુખલોગને ન ચાહતાં, કામ અને શ્રમનેજ ચાહનારો હોઇ પોતાના મિત્રમંડળને શક્તિના સ્તંભરૂપ થઇ પડશે અને તેમનાં શોક-દુઃખનાં આંસુ લૂછશે.

૧૬-ઉદ્યોગ એ અબ્યુદય અને આબાદીની જનની છે; ત્યારે નિરૂદ્ધમ અથવા આળસ એ દળદર અને તગીને જન્મ આપે છે.

૧૭-દુર્દશાદેવીનું રહેઠાણ પ્રમાદ અથવા આળસમાં છે; ત્યારે અપ્રમાદી જનના પરિશ્રમમાં સાક્ષાત્ કમલાદેવીનો વાસો છે.

૧૮-સમૃદ્ધિ મનુષ્યનો ત્યાગ કરી જાય તેમાં શરમાવાનું નથી; પણ ઉદ્યોગમાંથી ઈરિદા પૂરેક પાછા પડવું તે અકીર્તિંકર છે.

૧૯-સકળ દેવતાઓ વિરુદ્ધ હોય, તોપણ ઉદ્યોગની દેવીને પરિશ્રમનો રાજ ચૂકવ્યા વગર ચાલતું નથી.

૨૦-જે લોકો દૈવને આધીન થઇ બેસી નથી રહેતા, પણ તે રૂઠેલું હોવા છતાં અવિશ્રાંત મહેનત કરે છે તેઓ એ દૈવને પણ આંગળી કરશે અને ચીઠવશે.

અધ્યાય ૬૦ મો-અપ્રમાદ

૧--‘વંશ’ અગર ‘વેલો’ એ નામે ઓળખાતો જથ્થકનો દીવો, પ્રમાદ નામની ગંદી હવાનો હુમલો થશે તો હોલવાઈ જશે.

૨-જેમને પોતાનો વંશ પાકે પાચે સ્થાપવો હોય તેમણે પ્રમાદ-ને તેના વાસ્તવ નામથી પીછાની તેનાથી સદંતર દૂર રહેવું ઘટે.

૩-જે મૂર્ખો પ્રમાદવશ બનીને ખુનીને પોતાની કોટે વળગાડે છે, તેના વંશનું અકાળે આવી બને છે.

૪-જે લોકો પ્રમાદમાંજ પડ્યા રહે છે અને ઉચ્ચાશયી તથા ઉમદા કામો પ્રતિ પોતાના હાથ વાળતા નથી, તેમનો વંશ વિનાશના પંથે પળશે અને તેમના દુર્ગુણો ડગલે ને પગલે વધતા જશે.

૫-લાસરીઆપણું, ભૂલકણાવેડા, આળસ અને ઉંઘ-એ ચાર, વિનાશને માટે સરજાયેલા લોકોની વિલાસનૌકા છે.

૬-પ્રમાદીજનો રાજઓના કૃપાપાત્ર હોય, તોપણ સંસારમાં તેમનો કદાપિ અબ્યુદય થતો નથી.

૭-જેના પણ કુટુંબ ઉપર આપત્તિઓ આવી હોય, તે જ પ્રમાદનો ત્યાગ કરી દેશે તો તેજ ધડીએ તેની ઉપાધિઓ ટળી જશે.

અધ્યાય ૬૧ મો-આફતમાં પળ હિંમત

૧-જ્યારે તમારા ઉપર કોઈ આફત આવી પડે, ત્યારે હસતે મોઢે તમે તેની સામા થાઓ. કેમકે આફતની સામે શક્તિ આપવા-માટે હાસ્ય જેવું બીજું કંઈજ નથી.

૨-ચંચળ વૃત્તિનો આદમી પણ મુશીબતની સામે થવાને જો પોતાની મનોવૃત્તિઓને એકાગ્ર કરશે, તો તેની સાથે તેજ ઘડીએ મુસીબતોનો ઉલટેલો આખો દરિયો શમી જશે.

૩-મુસીબતોની પરવા ન કરનારાઓજ મુસીબતોને મુઝવીને પાછી વાળે છે.

૪-જે મનુષ્ય હરેક આફતને ખુંદીને આગળ વધવાની તનતોડ મહેનત કરવાની તૈયારી રાખે છે, તેને તેમ કરવામાં વિધ્નો ભલે નડે, પણ આખરે તો તે એ વિધ્નોનેજ નિરાશ બનાવીને પાછાં કાઢશે.

૫-આપત્તિઓની આખી ફાજને પોતાની સામે ગોઠવા-યદ્વી જોઈને પણ જેવું હૃદય મોળું નથી પડતું, તેના માર્ગમાં વિધ્નોને આવતાંજ વિધ્ન નડે છે.

૬-સૌભાગ્યને વખતે જેઓ અભિમાનમાં આવી જતાં નથી, તેમને “હાય, અમે પાયમાલ થઈ ગયાં !” એમ કહીને રોવાપણું હોય ખરૂં કે ?

૭-શાણા તો સમજતાજ હોય છે કે, આ શરીર એ આપ-ત્તિઓનો ઉતારો છે, અને તેથી તેમના ઉપર જો કોઈ આફત આવી પડે છે તો તેઓ તેની પરવાજ કરતા નથી.

૮-જુઓ, જે આદમી સુખચેનની ચાહના રાખતો નથી અને જે જાણે છે કે આપત્તિઓ પણ સૃષ્ટિકર્મના કાયદાનો એક અંશ છે, તે આદમીને કોઈ પણ આપત્તિથી ચચણાટ થતો નથી.

૯-જે મનુષ્ય પરિશ્રમની પીડા, તકલીફ અને કડાફ્ટને કર્તાવ્ય-તરીકે માને છે, તેનાં વખાણુ તેના હુસ્મનોને મોઢે પણ થાય છે.

અધ્યાય ૬૨ મો-વાક્ચાતુર્ય

૧-આખાદી અને પાયમાલી, અથવા સંપત્તિ ને વિપત્તિ જીભની શક્તિમાં યાને જીભને વશ રહેલી છે; માટે વાણીનો અ-વિવેક ન થાય તેવી ખાસ સંભાળ રાખવી.

૨-જે વાણી મિત્રોનો મૈત્રીસંબંધ દઢાવે અને દુશ્મનોનાં દિલ પીગળાવે તેજ વાણી 'વાણી' નામને યોગ્ય છે.

૩-પ્રત્યેક પરિસ્થિતિની એક વાર વાજળી તુલના કરો, અને તે પછીજ ઉચિત વાણી ઉચ્ચારો; કારણ કે ધર્મની વૃદ્ધિ અને લાભની દૃષ્ટિએ એના કરતાં વધારે કિંમતી અન્ય કંઈજ તમારે નથી.

૪-તમે એવી વાણીનું ઉચ્ચારણ કરો, કે જેને અન્ય કોઈજ વાણી દબાવી દઈ શકે નહિ.

૫-પોતાના શ્રોતાઓનાં દિલ પોતાની સાથે એકરૂપ બનાવી દે એવી વક્તૃતા કરવી, અને સામાવાળાઓનાં +વચનોનો સાર ઝડપભેર સમજી લેવો, એ પક્ષા મુત્સદ્દીનું ખાસ લક્ષણ છે.

૬-જે મનુષ્ય વાક્યાતુર્યસંપન્ન છે અને જે ગભરાટ કે ડરને ઓળખતો નથી, તેને ચચા કે વાદમાં હરાવી દેવાનું કામ ભલ-ભલાને માટે પણ અશક્ય છે.

૭-જે માણસની વક્તૃતા સુસંબદ્ધ અને સમજવટભર્યા શબ્દોથી સુસન્નિજત હોય છે, તે સમગ્ર સંસારને પોતાની આંગળી-ને ટેરવે નચાવે છે.

૮-જે લોકોને પોતાના મનના વિચાર થોડા અને ચુનંદા શબ્દોમાં બહોર કરી દેવાની કળા સાધ્ય નથી હોતી, તેઓમાંજ સાચે ઝાઝું પિંજણ પિંજવાની લત હોય છે.

અધ્યાય ૬૩ મો-આચારવ્યવહારની પવિત્રતા

૧-મૈત્રીસંબંધો માનવીને વિજય અપાવનારા છે, પરંતુ આચારવ્યવહારની પવિત્રતા મનુષ્યની હરેક ઇચ્છાને તૃપ્ત કરે છે.

૨-જે કૃત્યોથી સુયશ અને જાથુકનો લાભ થાય તેમ ન હોય, તેવાં કૃત્યોથી હુમેશાં છેટા રહો.

૩-જે લોકો સંસારમાં ઉન્નતિ સાધવાના અભિલાષી હોય, તેમણે કીર્તિને કલંકિત બનાવનાર સર્વ પ્રકારનાં આચરણોથી અળગા રહેવું ઘટે.

૪-જે લોકો વસ્તુઓને તેમના વાસ્તવિક પ્રમાણમાં જ નિરખે છે, તેઓના પર આકૃતની વેળા આવી પડતાં પણ તેઓ અકીર્તિકર અને અધમ આચરણને આશ્રય લેતા નથી.

૫-સત્પુરુષો જે કામોને નિંદ્ય ગણતા હોય, એવાં કામો પોતાને જન્મ આપનારી માતાને ભૂખમરામાંથી બચાવવા ખાતર પણ ક્રોધએ ન કરવાં.

૬-અપયશભરેલાં અધમ સાધનોથી એકઠી કરેલી દોલત ને જાહોજલાલી કરતાં સદાચારી મનુષ્યની કંગાલિયત અને તંગી અનેક દરજ્જે સારી છે.

૭-સામાને રોવરાવીને જે સંપત્તિ એકઠી કરવામાં આવે છે તે બધીજ, તેના સંચયકર્તાને રોતો રાખીનેજ વિદાય થઈ જાય છે; પરંતુ સદાચારને રસ્તે સંપાદન કરેલી સંપત્તિ, વચમાં નષ્ટ થઈ જાય છે તોપણ આખરે આવી મળેજ છે.

૮-દગાફટકા દ્વારા દ્રવ્યનો સંચય કરવાની કોશીષ કરવી, તે વણપકવેલા માટીના ઘડામાં પાણી ભરી રાખવા સમાન નિષ્ફળ છે.

અધ્યાય ૬૪ મો-ગુણવગુણનો નિર્ણય

૧-સફળતાની મહત્તા, સફળતાને માટે મથનારી ઇચ્છા-શક્તિની મહત્તા સિવાય અન્ય કંઈજ નથી. (અર્થાત્ ઇચ્છા-શક્તિ પણ મહાન હોવી જોઈએ.)

૨-નિષ્ફળ જાય એવાં કૃત્યોથી અજગા રહેવું, પણ સફળતાનો સંભવ છતાં માત્ર વિઘ્નોથી ડરીને પ્રયત્નથી દૂર ન થવું, એ બે સિદ્ધાંતો બુદ્ધિમાન લોકોના માર્ગદર્શક ભોમિયા કહેવાય છે.

૩-ખરો કાર્યસાધક પોતાની મતલબને ત્યારેજ પ્રગટ થવા દે, કે જ્યારે તે મતલબ પાર પડે. કારણ કે કવેજાની બહિરાત-થી કદાચ એવાં વિઘ્નો આવે કે જે ટાળવાં અશક્ય થાય.

૪-હરકોઈ વાત કરવી સહેલી છે, પણ તે વાતને પ્રયોગસિદ્ધ કરી આપવી કઠિન છે.

૫-મહાન કામો પાર પાડવાને પંકાયલ હોય એવા માણસની સેવા-સહાયતા મેળવવાને રાજઓ પણ પડાપડી કરે છે, અને બધેજ તેની સેવાનાં વખાણુ થાય છે.

૬-જે પણ કામ કરવાની મનુષ્યો ઇચ્છા કરે છે, તે કામ તેમનું પાર પડે છે અને તે પણ તેમની ઇચ્છેલી રીતેજ. પરંતુ શરત એટલી કે, તેઓ જે કરવાની ઇચ્છા કરે તે પોતાની પૂરી શક્તિ અને પૂરા હિલથી કરે.

૭-દેખાવપરથીજ કોઈ શખ્સનો તિરસ્કાર ન કરો. કારણ કે એવાં પણ માણસો દુનિયામાં છે, કે જેઓ વેગબંધ દોડતા ભારે મોટા ગાડાની ધરીના ખીલા સમાન હોય છે.

૮-પોતાની સમગ્ર કુશળતા ને કુનેહબુદ્ધિને કામે લગાડીને અમુક બાબતનો એક વાર જો તમે નિશ્ચય કરી લીધો, તો પછી તેમાંથી જરાયે ન ડગમગતાં પાર પાડવા મંડી પડો.

૯-એવાંજ કામો ઉપાડવાં, કે જે સુખ વધારનારાં હોય; અને એવાં કામને આચરતાં કદાચ તમને નિર્ઘય ફજેતીના ભોગ થવું પડે, તોપણ છેવટ સુધી મજબૂત રહો.

૧૦-જે માણસોમાં ગુણવગુણના નિર્ણયનો અભાવ હશે, તેમણે ખીજી રીતે ક્ષેત્રે તેટલી મહત્તા મેળવી હશે તોપણ દુનિયા તેમની પરવા કરશે નહિ.

અધ્યાય ૬૫ મો-કાર્યસંચાલન

૧-હરકોઈ એક નિર્ણયપર પહોંચવું, એજ વિચારમાત્રને ઉદ્દેશ છે; અને એક વાર નિર્ણય થયો એટલે તેને અમલમાં મૂકવાની ઢીલ કરવી એ મોટી ભૂલ છે.

૨-જે બાબતો આરામથી ને અવકાશને વખતે કરવા જેવી હોય તે તો ખૂબ શોચી વિચારીનેજ કરવી; પરંતુ જેમાં તાકીદની જરૂર હોય તેવી બાબતોમાં તો એક ઘડીનો પણ વિલંબ ન કરવો.

૩-પરિસ્થિતિ બધી અનુકૂળ હોય ત્યારે તો સડસડાટ લક્ષ્ય-સ્થાન ભણીજ ચાલ્યા જાઓ. પરંતુ સંજોગો પ્રતિકૂળ હોય ત્યારે તો એવોજ માર્ગ ગ્રહણ કરો, કે જેમાં ઓછામાં ઓછો અંતરાય નડે તેમ હોય.

૪-અધુરું કાર્ય અને જીત્યા વગરના શત્રુઓ અમિના હોલવાયા વગરના અંગારા જેવા છે. અવસર મળતાં તે વધી જશે અને વેઠઉતાર કામ કરનાર માણસને દબાવી દેશે.

૫-પોતાને હસ્તકનાં સાધનસામગ્રી, ઓળાર, કાર્યનું સ્વરૂપ, સમયની યોગ્યતા અને કાર્ય માટે પસંદ કરેલા સ્થાનનું વાજબીપણું-એ પાંચ બાબતોનો પ્રત્યેક કામ કરતી વખતે કાળજીપૂર્વક વિચાર થવો જોઈએ.

૬-અમુક કામ કરવામાં કેટલો પરિશ્રમ પડશે, વચમાં કેટલા ને કયા અંતરાયો ઉપસ્થિત થશે અને તે કરવાથી કયો લાભ થવાની આશા છે, એ વાતોનો પ્રથમથી નિશ્ચય કરી લેવો, અને તે પછીજ તે કામ હાથ ધરો.

૭-જે કામમાં જે મનુષ્ય ખાસ હુશિયાર હોય તેની પાસેથી તે કાર્યનું રહસ્ય યુક્તિપૂર્વક શીખી લેવું, એજ કામમાં સફળતા મેળવવાની રીત છે.

૮-હાથી પકડનારાઓ એક હાથીદ્વારા બીજા નવા હાથીને ફસાવે છે; તેવીજ રીતે એક કામને બીજા કામનું સાધનભૂત બનાવવું.

૯-મિત્રોને ઇનામ અકરામોથી નવાજે તેના કરતાં પણ વધારે સ્ફૂર્તિથી છ'છેડાયલા શત્રુઓને શાંત પાડીને મિત્ર કરી લેવાની પ્રવૃત્તિ આવશે.

૧૦-દુર્બળ હોય તેમણે જાથુકના ભયમાંથી પોતાનો જાન બચાવવાની કૌશીય કરવી જોઈએ; તેથી જ્યારે પણ સંજોગ આવે ત્યારે બીજા બળવાનોની સંગાથે મૈત્રીસંબંધથી તરત બંધાઈ જવું.

અધ્યાય ૬૬ મો—રાજદૂત અથવા ફલ્ચી

૧—પ્રેમાળ સ્વભાવ, ઉંચું કુળ અને રાજાઓના હિલનું રંજન કરે તેવી રીતભાત—એ એલચીના કાર્ય માટેની લાયકાતો છે.

૨—પોતાના રાજપ્રત્યેની એકનિષ્ઠાભરી વક્ષાદારી, તેજસ્વી બુદ્ધિ અને વાક્યાતુરી, આ ત્રણ ગુણ એલચીમાં ખાસ જરૂરી છે.

૩—પોતાના માલીકને ખચિત લાભદાયી નીવડે એવાંજ વચનો સામા સમક્ષ બોલવાનું માથે લે છે, તે સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્વાન હોવો જોઈએ.

૪—જેનામાં અછલ્લ તેમજ જ્ઞાન બંને હોય અને જેનો ચેહરો ભવ્ય અને તેજસ્વી હોય, તેવાનેજ દૂતકાર્ય માટે જવા દેવો. x

૫—દુઠું વક્તવ્ય, જીભની મીઠાશ અને અપ્રિય ભાષાનો ત્યાગ—એ સાધનોદ્વારા એલચી પોતાના માલીકનું હિત અવશ્ય સાધી શકશે.

૬—વિદ્વત્તા, ઠંડો મિનજ, સચોટ વાણી અને કયે પ્રસંગે શું બોલવું કે કરવું તે સમજવાની શક્તિ યાને પ્રસંગાવધાનતા—એ ગુણો એલચીની અંદર હોવાની આવશ્યકતા છે.

૭—જેને સમય અને સ્થળને ઝટ વર્તી લે એવી ચોક્કસ આંખ હોય, જેને પોતાના કર્તવ્ય કર્મનું યથાર્થ ભાન હોય અને જે પોતાના શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતાં પહેલાં તેમને જોખી જોતો હોય, તેવો નર દૂતકાર્ય માટે લાયકમાં લાયક છે.

૮—દૂતકાર્ય માટે જેને મોકલવામાં આવે, તે માણસ ચિત્તનો દૃઢ, હૃદયનો પવિત્ર અને મનોહર પ્રકૃતિવાળો હોવો જોઈએ.

૯—જે દૃઢચિત્તવાળો દૂત પોતાના મુખમાંથી અણુછાજતાં અને દુર્બળ વચનો કહી નીસરવા દે નહિ, તે પરદેશી દરબારોમાં પોતાના રાજના પેગામ પહોંચાડવાને બિલકુલ લાયક છે.

૧૦—મોત માથે ઝડુમી રહ્યું હોય ત્યારે પણ એક સાચો એલચી પોતાની સરકારનું હિત સમાલવાની પૂરી કૌશીશ કરશે.

---

xચેહરાની ભવ્યતાનો ગુણ તો રાજદૂતમાં અવશ્ય હોવાનું મનુ-સ્મૃતિ અને શુકનીતિમાં પણ વર્ણવાયું છે. જુઓ:-મનુસ્મૃતિ ૭-૬૪ અને શુકનીતિ ૧-૧૭૪ અને ૧૭૫.

અધ્યાય ૬૭મો-રાજાઓ સમક્ષ કેવું વર્તન રાખવું?

૧-રાજાઓની સાથે ફરવાના જેમને કોડ હોય, તેમણે પોતાનું વર્તન, અગ્નિ સમક્ષ તાપવા બેઠેલાં મનુષ્યો જેવું રાખે છે તેવુંજ રાખવું ઉચિત છે; એટલે કે તેઓ આજા પાસે પણ ન જાય અને આજા ફર પણ રહે નહિ.

૨-જે ચીજોની લાલસા ખુદ રાજાને હોય તે ચીજોની લાલસા તેણે કદી ન ધરવી. રાજાની જાથુકની કૃપા મેળવવાનો અને તે દ્વારા પોતાની સમૃદ્ધિ વધારવાનો એ ખાસ મંત્ર છે.

૩-જો અપયશ મેળવવાની તમારી મરજી ન હોય, તો ગંભીર જાતના દોષોથી તમારે હરહમેશ સ્વચ્છ રહેવું જોઈએ, કારણ કે શંકા એક વાર પણ જાગત થવા પામી તો પછી કેમે કરી તે ટળતી નથી.

૪-મોટાંઓની સમક્ષ કાનમાં ગુસપુસ કરો ના કે તેમના દેખતાં બીજાની સામે જોઈને હસો યા મોં મલકાવો ના.

૫-કોઈ પણ વાત લપાઈ ને સાંભળી લેવાની કે તમારાથી ગુપ્ત રખાયેલી વાત યુક્તિપૂર્વક કઢાવી લેવાની કેશીષ કરવી નહિ; અને એ ગુપ્ત વાત ત્યારેજ ગ્રહણ કરવી, કે જ્યારે તમને સ્વેચ્છાપૂર્વક કહેવામાં આવે.

૬-રાજાનો મિજાજ અમુક વખતે કેવો છે અને અમુક તકે પણ કેવી છે તેને કળી લીધા પછીજ જે કંઈ કહેવું હોય તે તેને રુચિકર થઈ પડે એવા શબ્દોમાં ધીમેથી કહેવું.

૭-રાજાને ગમતી હોય તેવીજ વાતો તેની આગળ કાઢવી; પણ નજીવી-નમાલી વાતોવિષે તે પૂછે તોપણ ચર્ચા ન કરવી.

૮-રાજા નાનો હોય, સગોસંબંધી હોય અથવા વગસગવાળો હોય તોપણ તેને તુચ્છ નહિ લખતાં તેના રાજતેજ આગળ અદબસર ચાલો.

૯-મનુષ્યો રાજાની ધરવટ અને ગાઢ મૈત્રી ઉપર ભરોસો રાખીને અનુચિત કાર્યો કરશે તેઓને પાયમાલ થવું પડશે.

અધ્યાય ૬૮ મો-આકૃતિપરથી મનોભાવ પારખવા

૧-હિલની વાત કહેતાં પહેલાં સમજી જાય તેવા મનુષ્યને માત્ર મનુષ્ય નહિ પણ દેવ સમજો.

૨-દેખાવપરથીજ મનુષ્યના મનોભાવ પાત્રી જવાની જેમના-માં શકિત છે, એઓને હરકોઇ પ્રકારે તમારા સલાહકાર બનાવો.

૩-જે લોકો શબ્દોત્તુ ઉચ્ચારણ થતાં પહેલાં મનના ભાવ કળી જવાને સમર્થ હોય, તેમની મુખાકૃતિ બીજા તેમ નહિ કરી શકનારાના જેવીજ ભલેને હોય, તથાપિ તેમનો વર્ગ નોખોજ પડે છે.

૪-મનની વાત એક નજરમાત્રથી આંખ કળી ન શકે, તો પછી જ્ઞાનેન્દ્રિયોની અંદર ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની વિશેષતા શી રહી ?

૫-સ્ફટિક અથવા બિલોરી પથ્થર પોતાનો અસલ રંગ બદલીને પાસેની વસ્તુનો રંગ ધારણ કરી લે છે, તેવીજ રીતે મુખાકૃતિનો દેખાવ પણ બદલાઇ જાય છે, અને હૃદયમાં ઓતપ્રોત થયેલા ભાવ પ્રગટ કરી દે છે.

૬-ચેહરાના કરતાં ચઢીઆતી ભાવપ્રદર્શક ચીજ બીજી કયી છે ? કારણ કે મનમાં દિલગીરી છે કે ખુશી છે તે વાત ચેહરાજ પ્રથમ કહી આપે છે.

૭-તમારા અંતરના ભાવ વગરખોલ્યે સમજી જઇ શકે એવો કોઇ આદમી જો તમને મળી જાય, તોપછી તમારા મનો-ભાવની પૂર્તિ માટે તમારે તેના તરફ એક દષ્ટિપાત કરવાનીજ માત્ર જરૂર પડે છે. એક દષ્ટિપાતમાત્રથી તમારી સકળ ઇચ્છાઓ સિદ્ધ થઇ જાય છે.

૮-આંખના ને મોંના હાવભાવ સમજી શકે તેવાં બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો જો પડખામાં હશે, તો તેમની આંખજ એકલી કહી આપશે કે, સામા માણસના દિલમાં મૈત્રી છે કે દ્વેષભાવ છે.

૯-જે લોકો પોતાને કાબેલ અને કુશાગ્ર કહેવડાવે છે, તેમનો માપવાનો ગજ જો તમારે જાણવો હોય, તો તેમની આંખ છે, બીજું કંઈજ નહિ.

અધ્યાય ૬૧ મો-વક્તાની યોગ્યતા

૧-અરે, ઓ વક્તૃત્વકળાના પારંગત અને રસજ્ઞતાના સંપાદક ! તારા શ્રોતાઓનો ખરાખર અભ્યાસ કરી લે અને તેમને અનુકૂળ આવે એવુંજ તારૂં વક્તવ્ય થવા દે.

૨-જે લોકો સભાની પ્રકૃતિને ખરાખર પીછાન્યા વગર તેની આગળ વ્યાખ્યાન કરે છે, તેઓને વક્તૃત્વકળાની ગતાગમજ નથી.

૩-શાશ્વતોનીજ સભામાં શાશ્વતપણની ચર્ચા કરે. અને મૂર્ખાઓની સાથે તો સાદાઈજ ધારણ કરી દેયો.

૪-વૃદ્ધોની સભામાં આગળ નહિ પડવા જેટલો આત્મસંયમ કેળવો. એ પણ એક અગત્યનો ગુણ છે.

૫-બુદ્ધિમાનોની આગળ અવિચારી વચનો ઉચ્ચારીને જે આદમી પોતાની ક્ષેત્રી કરાવશે, તેને ધર્મથી પતિત થઈ ગયેલાના જેવીજ લાગણી અનુભવવી પડશે.

૬-વિક્ષાનની વિક્ષતા ગુણજ્ઞોની સભામાંજ ઝળકી ઉઠે છે.

૭-સમન્વયો આગળ સમજથી ભરપૂર વ્યાખ્યાન આપવું, એ જીવતા છોડવાના મૂળમાં પાણી સિંચવા સમાન છે.

૮-અરે ઓ પોતાની વક્તૃતાથી બુદ્ધિમાન લોકોને રીઝવવાની ને તેમની પ્રશંસા પામવાની ઈચ્છા રાખનારા લોકો ! મૂર્ખાઓની આગળ ભૂલથી પણ વ્યાખ્યાન નહિ આપવા જેટલી સાવધાનતા રાખજો.

૯-તમારાથી વિરુદ્ધ વૃત્તિવાળાઓની આગળ વક્તવ્ય કરવું, એ કાદવકીચડવાળી જમીનમાં અમૃત ઢોળી દેવા સમાન છે.

૧૦-રણક્ષેત્રમાં અડગ ઉભા રહી મોતને ભેટવાની બહાદુરી બતાવનારાના દાખલા સામાન્ય છે, પણ વણધૂજતે ટાંટીએ શ્રોતાવૃંદ આગળ વ્યાખ્યાનપીઠપર ઉભા રહી શકનારના દાખલા ગણ્યાગાંઠ્યાજ હોય છે.

૧૧-તમે પોતે જે જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હોય, તે વિક્ષાનોની આગળ નિશ્ચયપૂર્વક માંડો; અને જેતું તમને જ્ઞાન ન હોય, તે તજ્ઞોની (યાને તે વિષયમાં પ્રવીણ પુરુષોની) પાસેથી શીખી દેયો.

૧૨-તર્કવિદ્યામાં પ્રવીણતા મેળવો, કે જેથી કરી સભાની અંદર તમે નીડરપણે તમારા વિચાર માંડી શકો.

અધ્યાય ૭૦ મો—દેશ અથવા મુલક

૧—મહાન દેશ એ કહેવાય, કે જેની ફસલો કદાપિ નિષ્ફળ નીવડતી નથી, અને જેમાં સંતસાધુઓનો તેમજ ધર્મપરાયણ શ્રીમંતોનો વાસો હોય.

૨—મહાન દેશ એજ કહેવાય, કે જે પોતાની છલકાતી સમૃદ્ધિથી લોકોને પોતાના તરફ આકર્ષતો હોય અને જે આકર્ષતો થી મુક્ત રહી માતબર ફસલ આપતો હોય.

૩—કોઈ મહાન રાષ્ટ્ર તરફ નજર કરો; તેના ઉપર કચરી નાખનારા બોબા ઉપર બોબા આવીને પડે છે, તોપણ તે બહાદૂરી-પૂર્વક તેમને ઝીલે છે અને અદા કરવાના સર્વ કર ચૂકવી આપે છે.

૪—એ દેશ મહાન છે, કે જે દુષ્કાળ અને મહામારીના રોગોથી મુક્ત છે અને જે શત્રુઓના હુમલાઓથી પણ સલામત છે.

૫—મહાન પ્રબલ એજ છે, કે જે પરસ્પર ઝઘડતા પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગઈ નથી હોતી, અને જે હત્યાકારી અંધેરપ્રવર્તકોથી (એનાર્કિસ્ટોથી) રહિત હોઈ તેની અંદર તેનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા દેશદ્રોહીઓ પણ નથી હોતા.

૬—જે દેશ દુશ્મનોને હાથે થતી ખરાબીને પીછાનતો સરખો નથી, અને એવો કોઈ પ્રસંગ આવે તોયે જેની પેદાશમાં ઉણપ આવે તેમ નથી, એવા કોઈ મુલક તરફ મીટ માંડો; એ મુલક દુનિયાના મુલકોમાં રત્નરૂપ મનાશે.

૭—પૃથ્વીની સપાટીપરનું પાણી, તેના ભીતરભાગમાં વહેતું પાણી, સમયસરની વૃષ્ટિ, ઉચિત સ્થાને આવેલા ડુંગરાઓ અને મજબૂત કિલ્લાઓ—એટલાં વાનાં પ્રત્યેક દેશને માટે જરૂરી છે.

૮—ધનસંપત્તિ, સુપાક ધરતી, રૈયતની ખુશાલી, વ્યાધિની વિમુક્તિ અને દુશ્મનોના હુમલાઓથી સહીસલામતી—એ પાંચ વાનાં કોઈપણ રાષ્ટ્રનાં ભૂષણ છે.

૯—અગર કોઈ દેશપર આ બધાજ આશીર્વાદો ઉતરેલા હોય, છતાં પણ જો તેનો શાસક રાબા સારો નહિ હોય તો તે દેશની કિંમત કોડી જેટલી પણ નથી.

અધ્યાય ૭૧ મો-દ્રવ્યસંપાદન

૧-અપ્રસિદ્ધ અને નગણ્ય માણસોને પ્રસિદ્ધિ અને ગણ્યતામાં લાવવાની શક્તિ જેટલી દ્રવ્યમાં છે તેટલી બીજા કશામાં નથી.

૨-ગરીબોને બધાજ હડધૂત કરે છે; પરંતુ માલદાર મનુષ્યને સૌ કોઈ સત્કાર આપે છે ને વખાણે છે.

૩-ધનરૂપી સુસ્થિર જ્યોતિ પોતાના માલીક માટે સકળ અંધકારમય સ્થાનોને પણ ઉજાગરાળાં કરી દે છે.

૪-જુઓ, જે દ્રવ્ય પાપરહિત સાધનોદ્વારા પ્રાપ્ત કરાઈ હોય છે, તેમાંથી ધર્મ અને સુખનાં ઝરણાં વહે છે.

૫-દયા અને મમતાના ગુણોથી રહિત દ્રવ્યની તમે કદીજ વાંચના કરો નહિ, કે તેને તમારો હાથ સરખો અડાડો નહિ.

૬-નવારસી અને છંડાયલી મિલકતો, ઢાણવેરા ને બીજી ન્યાયી લાગતો, તેમજ સુદ્ધદરમિયાન પ્રાપ્ત થયેલો માલ એટલાં વાનાં રાજાના ધનભંડારની અભિવૃદ્ધિ કરનારાં છે.

૭-દયાળુતા જે પ્રેમનું અન્યું છે, તેના જતન ને પોષણમાટે સંપત્તિ નામે ઓળખાતી દયાળુ દિલની ધાવની જરૂર પડે છે. +

૮-જુઓ, દ્રવ્યવાન આદમી જ્યારે પોતાના હાથમાં કોઈ કામ લે છે, ત્યારે તેની સ્થિતિ ટેકરીની ટોચ પર બેસીને હાથની સાઠમારી જોનારના જેવી સુરક્ષિત હોય છે. ÷

૯-દ્રવ્યનો સંચય કરો; કારણ કે તમારા શત્રુનો તોર તોડવા માટે એ સિવાય સારી ધારવાળું એકે હથિયાર નથી.

૧૦-જે માણસે નીતિને માર્ગે અર્થનો સરસ સંગ્રહ કરી લીધો હોય છે, તેને માટે બાકીના બે પુરુષાર્થ—ધર્મ અને કામ હસ્તામલકવત પ્રાપ્ત બને છે.

+ અર્થાત્ કે હૃદયમાં દયાભાવ વિકસાવવા માટે સંપત્તિ અથવા દ્રવ્યની જરૂર છે. દ્રવ્યસાધનથી બીજાઓની સેવા કરી શકાય છે.

÷ કારણ કે કોઈ પણ જાતની દહેશત કે ચિંતા વગર તે પોતાનું કામ ઠંડે કસેજે કરી શકે છે.

અધ્યાય ૭૨ મો-સૈન્યનાં લક્ષણ

૧-એક સુવ્યવસ્થિત અને સખળ સેના કે જે હરકોઈ ભયમાં અંપલાવતાં ન ડરે, તે રાજ્ય પાસેની સમગ્ર વસ્તુઓમાં અગ્રગણ્ય વસ્તુ છે.

૨-ભયંકર હુમલાઓની પણ દરકાર કર્યા વગર નિરાશાપૂર્ણ સંજોગોમાં પણ કસાયલા અડગ લડવૈયાજ ટકી શકે છે.

૩-ઉંદરો જેવી ડરપોક સેના સમુદ્રની માફક ઘુઘવાટા મારતી હોય તોયે શું થઈ ગયું ? ક્ષણીય નાગના એકજ કુતારથી તે ભાગી થઈ જશે.

૪-સેનાનું નામ એનેજ શોભે છે, કે જે પરાજય જેવું કશું જાણતી ન હોય, જેને લાંચરૂશ્વતથી ફેાડી શકાય તેમ ન હોય અને જેનાં પરાક્રમેની લાંબી તવારીખ હોય.

૫-સૈન્ય નામને એજ યોગ્ય છે કે જેની સામે સાક્ષાત્ યમરાજ પણ પોતાના સઘળા ઝનુન સાથે આવીને ઉભો રહે, તોપણ જે બહાદૂરીભેર તેનો મુકાબલો કરી શકે.

૬-શૌર્ય, સન્માન, ધાંધલ અને ગભરાટ વચ્ચે પણ નિશ્ચયખળ અને ઉજ્જવલ પરાક્રમેના ઇતિહાસ પ્રત્યેના આદરભાવ, એ ચાર વાનાં સેનાના સંરક્ષણ માટેનાં બખ્તરો છે.

૭-સેનાનું નામ જેને શોભતું હોય તે તો હરહંમેશ દુશ્મનનીજ વાટ જોઈ રહે છે. કેમકે લડાઈનો પ્રસંગ આવતાંજ દુશ્મનને કચડી નાખવાની તેનામાં શ્રદ્ધા હોય છે.

૮-સૈન્યમાં પ્રચંડ ધસારો કરવાની શક્તિની ખામી હશે, તોપણ ચઢીઆતા પ્રકારની ચાલખાજ અને વ્યૂહરચનાથી વિજય પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

૯-સૈન્ય જો સંખ્યામાં ઉતરતું નહિ હોય, સૈનિકોમાં જો પરસ્પર હાડવેર કે ઝેર નહિ હોય, અને જો તેને પગાર નહિ મળવાથી જૂખે મરવું પડતું નહિ હોય, તો તેનોજ વિજય થશે.

૧૦-સેનાપતિની ગેરહાજરીમાં, હારખંધ સૈનિકો હોવા છતાં પણ સેના નામનું સાર્થક થતું નથી.

અધ્યાય ૭૩ મો-શૂર યોદ્ધાનું આત્મગૌરવ

૧-અરે ઓ દુશ્મનો ! મારા માલીકની સામે ન થાઓ. કારણ કે ભૂતકાળમાં જેઓએ તેને યુદ્ધ માટે આહ્વાન આપ્યું હતું, તેઓ આજે માત્ર પથ્થરના પાળિયાડપેજ રહ્યા છે.

૨-હાથીપર ચલાવેલો ભાલો કદાચ ખાલી જાય, તોપણ તે સસલા ઉપર છોડેલા આખાદ તીર કરતાં વધારે યશપ્રદ છે. x

૩-જે પ્રચંડ સાહસ સખત ફટકો લગાવે છે તેને લોકો વીરતા નામે ઓળખે છે; પરંતુ ઉદાર વીરતા તો એજ છે, કે જે પડેલાને પાર પહોંચાડે છે.

૪-યોદ્ધાએ હાથમાંનો ભાલો હાથી ઉપર ચલાવીને પછી ખીજે ભાલો શોધવા માંડયો; એટલામાં એની નજર પોતાનાજ શરીરમાં વાગેલા ભાલાપર પડી, અને તેને બહાર ખેંચી કાઢતાંજ તેના મુખ ઉપર આનંદનું હાસ્ય ફરકી રહ્યું.+

૫-શૂરવીરના ઉપર ભાલો ચાલતાં તેની આંખ જરાશો પલકારે, મારે, એ પણ શું તેને માટે શરમની વાત ન કહેવાય ?

૬-શૂરવીર યોદ્ધો એ દિવસોને એળે ગયેલા લેખે છે, કે જે દિવસોએ તેના શરીર ઉપર કેઇ ઘા નથી પડતા.

૭-જુઓ, જે વીરો જાતની પરવા ન કરતાં પૃથ્વીભરમાં પથરાઇ રહેતી કીર્તિનીજ માત્ર આકાંક્ષા રાખે છે, તેનાજ પગમાંનો તોડો આંખને આનંદ આપી શકે છે. †

x સરખાવો:—“ અધમ પ્રકારની સફળતા કરતાં ઉચ્ચ-કોટિની નિષ્ફળતાની છલંગ બહુ દૂરગામી હોય છે”—(મોરિસ.) અને “ ઉચ્ચતર ધારણાઓ બર ન આવે તોપણ તેઓ પાર પડેલી અધમ ધારણાઓ કરતાં અધિક કિંમતી છે.”

+ અર્થાત્ કે ભાલો વાગ્યાનું ભાન કે દુઃખ એમાંથી એકે એ વીર યોદ્ધાને હતું નહિ, અને પોતાને જરૂર પડતાં એ ભાલો નિજ શરીરમાંથી ખેંચી કાઢતાં પણ તેને દુઃખની લાગણી થઇ નહિ, પણ ઉલટો હર્ષ થયો; એવો તે યુદ્ધરસમાં તરબોળ બન્યો હતો.

† તામિલ દેશ જ્યારે સ્વતંત્ર હતો, ત્યારે પરાજય નહિ પામેલો વીર પોતાની ડાબી ધુંટીની આસપાસ એક સાંકળું અથવા તોડો ધારણ કરતો.

૮-જે પરાક્રમી પુરુષોને યુદ્ધક્ષેત્રમાં મોતનો ડર નથી હોતો, તેઓ સરદારની સખ્તાઈ છતાં પણ સૈનિકવૃત્તિને ભૂલતા નથી.*

૯-હાથ ધરેલા કામને પાર પાડવા પાછળ જેઓ જાન ખુએ, તેમને ઠપકો આપવાનો કે વખોડવાનો કોને અધિકાર છે ? †

૧૦-જો કોઈ વીર નર એવી રીતે મરી શકે કે જે જોઈને તેના સરદારની આંખમાંથી આંસુ સરી પડે, તો એવા મોત માટે બીજા માગવી પડે કે ખુશામત કરવી પડે તો તેમ કરીને પણ એવું મોત મેળવવું ઉચિત છે.

---

* અર્થાત્ જયમાં નહિ ઝંપલાવવાની પોતાના સરદારની સખ્ત મનાઈ છતાં પણ તેઓ દુશ્મનોની સામે ઉલટબેર ધસી જાય છે.

† સરખાવો ગ્રીકલેખક 'સેનેકા'નું કથન--“ કોઈજ કહેતું નથી કે ૩૦૦ ફ્રેન્ચ વીરો હાર્યા; લોકો માત્ર એટલુંજ કહે છે કે તેઓ કપાઈ મુઆ. ”

અધ્યાય ૭૪ મો-મૈત્રી

૧-હુનિયામાં મૈત્રી સંપાદન કરવાનું કામ જેટલું અઘરું છે તેના જેટલું અઘરું કામ બીજું કયું છે ? અને શત્રુઓના કાવા-હાવા સામે રક્ષણ કરનારે બાજતર પણ મૈત્રીના જેવું બીજું કયું છે ?

૨-યોગ્ય નરોની મૈત્રી એ વૃદ્ધિ પામતી ચંદ્રકળાના જેવી છે; ત્યારે અયોગ્ય મૂર્ખાઓની મૈત્રી ક્ષીણ થતી ચંદ્રકળા જેવી છે.

૩-બુદ્ધિમાન અને લાયક પુરુષોની મૈત્રી એ દિવ્ય ગ્રંથોના અધ્યયન જેવી છે. તેઓ સાથે જેટલો ગાઠ સંબંધ થશે, તેટલી ખુબીઓ અને આકર્ષણ તેમનામાં વધારે જણાશે.

૪-મિત્રતાનો ઉદ્દેશ મોજમજ ઉડાવવા પૂરતો નથી; પણ જ્યારે કોઈ મિત્ર બહેકી જઈને અવળે રસ્તે ચાલવા લાગે, ત્યારે તેને વારવો અને ઠપકો આપવો એ મૈત્રીનો સાચો ઉદ્દેશ છે.

૫-અવિરામપણે મળતા રહેવું અને સદા સર્વદા સાથે રહેવું એની જરૂર મૈત્રી નિભાવવા માટે એટલી બધી નથી. હૃદયોની એકતાજ મિત્રના સંબંધને સ્થિર અને સુદૃઢ બનાવે છે.

૬-સાથે બેસીને હસવા રમવાનું નામ મૈત્રી નથી; મૈત્રી તો ખરી રીતે એ પ્રેમસંબંધ છે, કે જે હૃદયને હર્ષિત કરે છે.

૭-તમારો સાચો મિત્ર તેજ છે, કે જે તમને ખોટો માર્ગ જતાં ખાળે, શુભ માર્ગે ચલાવે અને આપત્તિના પ્રસંગે પડખે ઉભો રહીને સાથ દે.

૮-જુઓ, જે આદમીનાં વસ્ત્ર હવાથી ફરફર ઉડ્યા કરે છે, તેનો હાથ પોતાનાં અવયવોને ઢાંકવાને કેવી રકૂર્તિથી આમતેમ ફેરે છે ! મુશીબતમાં આવી પડેલા માણસની બહારે દોડી જનારા સાચા મિત્રનો આદર્શ પણ આવોજ છે.

૯-મૈત્રીદેવીનો દરબાર ત્યાંજ ભરાય છે, કે જ્યાં બે હૃદયો વચ્ચે સંપૂર્ણ પ્રેમ અને એકતા હોય છે અને જેઓ હરેક રીતે એકબીજાને ઉન્નત બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે.

૧૦-તે મૈત્રીસંબંધમાં બીજારીપણું રહેલું છે, કે જેનો હિસાબ કાઢી શકાય—પછી તે ભલેને ગર્વ સાથે કહે કે “ હું એને આટલો ચાહું છું અને તે મને આટલો ચાહે છે. ”

અધ્યાય ૭૫ મો-મૈત્રીમાટે યોગ્યતાની પરીક્ષા

૧-પરીક્ષા કર્યા વગર મૈત્રી બાંધવા જેવી અનર્થકારી વાત બીજી નથી. કારણ કે એક વાર એવો સંબંધ બંધાઈ ગયા પછી તે છોડી દેવાનું સહેલું નથી.

૨-જે લોકો પરીક્ષા વગર અન્ય મનુષ્યોને પોતાના દોસ્ત બનાવી દે છે, તેઓ એવી આપત્તિઓને હાથે કરીને વહોરી લે છે, કે જેમનો અંત તેમના મોત સાથે આવે છે.

૩-જેને મિત્ર બનાવવા ચાહતા હો, તેના કુળનો, તેના ગુણ-દોષોનો, તેમજ તેના સમગ્ર સાથી સંબંધીજનોનો સારી પેઠે વિચાર કરી લેવો, અને તે પછીજ તેની જોડે મૈત્રી બાંધો.

૪-જે ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ્યો હોય અને અપકીર્તિથી ડરતો હોય, એવાની સાથે જરૂર હોય તો કિંમત આપીને પણ મૈત્રી બાંધવી ઘટે છે.

૫-જે લોકો શાણાઓનો સન્માર્ગ સમજતા હોય, અને તમે આડે રસ્તે ચાલતા હો ત્યારે તમને ઠપકો આપવાને તેમજ શિક્ષા કરવાને પણ સમર્થ હોય, એવા સજ્જનોને તો જરૂર ખોળી કાઢો અને મિત્ર બનાવો.

૬-આપત્તિમાં પણ એક ગુણ રહેલો છે. કારણ કે આપત્તિ એક એવો ગજ છે, કે જેના વડે મિત્રોની વફાદારી અને નિષ્ઠાનું માપ નીકળી શકે છે.

૭-મનુષ્યને માટે મોટામાં મોટો લાભ કયો છે ? એજ કે, મૂર્ખાઓની સોબતથી બચી જવું.

૮-નિષ્કુળતા મળે એવાં કામો કરવાનો સંકલ્પ સેવો નહિ; તેમ આપત્તિ પડતાંમાંજ તમારો ત્યાગ કરી દે એવા લોકોની મૈત્રી કરો નહિ.

૯-જે લોકો ખરી આકૃતની વખતે ઢગો દે છે, એવા લોકોની ચાહી મરણની વખતે પણ ડુઝ ઉપજાવે છે.

૧૦-પવિત્ર પુરુષોની મૈત્રી ઉત્સાહપૂર્વક કરો; પણ તમારે માટે અયોગ્ય હોય એવા લોકોની સોબત તો તેમને જે પણ લોઠ આપવી પડે તે આપીને પણ ટાળો.

અધ્યાય ૭૬ મો-ઘરવટ

૧-પોતાનો પ્રિયજન કાવે તે પ્રકારની પોતાની સાથે છૂટ લે છતાં તેનો પ્રતીકાર કર્યા વગર તેને તેમ કરવા દે, એવી જાતની મૈત્રી તે ઘરવટ કહેવાય છે.

૨-પરસ્પર મોકળા મનવાળા અને સુખીઆ થવું, એ સાચી મિત્રતાનું હાર્દ છે; અને એવી જાતના ગાઠ પરિચયથી કઠી પણ ના-ખુશ ન થવું એ બુદ્ધિમાન અને યોગ્યતાવાળાં મનુષ્યોનું લક્ષણ છે.

૩-મૈત્રીને નામે લેવાતી છૂટોને પણ જે માન્ય રાખે નહિ, એવી દીર્ઘકાળની મૈત્રી પણ શા કામની?

૪-જ્યારે મિત્રો પોતાની ઘરવટ પર ભરોંસો રાખે અને પરસ્પરની પરવાનગી લીધા વગર કોઈ કામ કરે, ત્યારે પ્રેમી મિત્ર પરસ્પરના પ્રેમનોજ વિચાર કરે અને મિત્રના કાર્યને સારા અર્થ-માં સમજે.

૫-તમને દુઃખદ નીવડે એવું કોઈ કામ મિત્રોને હાથે થાય, ત્યારે તેના કારણતરીકે તમારી સાથેની તેમની સંપૂર્ણ ઐક્યવૃત્તિને કિંવા તેમની ગેરસમજનેજ સમજો.

૬-જે આદમીએ દીર્ઘકાળપર્યંત ભાવથી પ્રીતિ કરી હોય છે, તેના પોતાના મિત્રપ્રત્યેનો પ્રેમ જરાયે ઓછો થતો નથી, જો કે તેને હાથે તેને વારંવાર નુકસાન ખમવું પડતું હોય છે.

૭-પોતાના જીવજન મિત્રની વિરુદ્ધ કરાતાં દોષારોપણો કાને ધરવાની પણ ના પાડનારા લોકોને, જ્યારે પોતાનેજ કોઈ નુકસાન એને હાથે ખમવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે તેઓ એ પ્રસંગને એક ઉત્સવતરીકે વધાવી લે છે.X

૮-જે આદમી અનંત અને અમર પ્રેમથી ળીળને ચાહે છે, તે સમસ્ત સંસારને વહાલો થઈ પડે છે.

૯-જે માણસોનો પોતાના જૂના મિત્રો પ્રત્યેનો રનેહભાવ બદલાતો નથી, તેમના તરફ શત્રુઓ પણ માયાળુ નજરે નીરખે છે.

X કારણ કે-એ પ્રસંગ તેમને, ઠપકાનો એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વગર પોતાને થયેલા નુકસાન બદલ મિત્રને માફી બક્ષી તેના પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમની ગહનતા ખતાવી આપવાની એક સુંદર તક પૂરી પાડે છે.

અધ્યાય ૭૭ મો-નુકસાનકારક મૈત્રી

૧-જે માણસો પ્રેમના માર્યા તમને કાચા ને કાચા ખાઈ જશે કે શું એવું આચરણ રાખતા જણાય, પણ જેમના અંતરમાં પ્રેમ જેવું કશુંજ તમારે માટે ન હોય, તેમની મૈત્રી વધવા કરતાં ઘટે તેજ વધારે મીઠી લાગે છે. (અર્થાત્ કે છોડી દેવીજ સારી.)

૨-એ નાલાયક કમળખતો કે જેઓ પોતાને લાભ થતો હોય ત્યારે તમારા ઉપર વારી વારી જાય અને તમારી ખુશામત કરતા ફરે, પણ સ્વાર્થ સરતાંજ જેઓ તમને ત્યજી જાય-એવા પાછા લોકોની મૈત્રી મેળવી તોયે શું અને ખોઈ તોયે શું ?

૩-જુઓ, જે માણસો અમુક મિત્રથી પોતાને શો ફાયદો થશે તેની ગણતરી ગણનારા હોય છે, તેમની ગણના વેશ્યાઓ અને ચોરોના જેવી છે.

૪-પીઠપરના સવારને રણમેદાનપર ફેંકી દઈ ત્યારે પગે ફૂદી જનારા અણપલોટાયલા ઘોડા જેવા ફેટલાકો હોય છે. એવા લોકોની મૈત્રી કરવા કરતાં એકલા અટુલા રહેવું ઘણું સારું છે.

૫-ખરી જરૂરની વખતે મિત્રને છોડી જનારાં દુષ્ટ લોકોની મૈત્રી રાખવા કરતાં ન રાખવી એજ બહેતર છે.

૬-શાણ્યો સાથેની શત્રુવટ મૂખ્યાં સાથેની ઘરવટ કરતાં હજાર દરજ્જે સારી છે.

૭-શત્રુઓનો દ્વેષભાવ ડોળઘાણુ સોખતીઓ અને ખુશામતી-આઓની મૈત્રી કરતાં ઘણોજ વધારે સારો છે.

૮-તમારાથી પાર પડી શકે એવા કામમાં જ્યારે તમે રોકાયલા હો, ત્યારે તમારા માર્ગમાં અંતરાયો ઉભા કર્યા કરે, એવા માણસો જે તમારા મિત્ર બન્યા હોય તો તેમને તમારે એક પણ શબ્દ મોઢથી કહેવો નહિ; પરંતુ ધીમે ધીમે એમની મૈત્રી ત્યજતા જવી.

૯-જે માણસોનાં કૃત્ય તેમનાં બોલેલાં વચનોને ખોટાં પાડતાં જણાય, તેમની મૈત્રી સ્વપ્નમાં પણ યાદ કરવી, એ કડવો ઘુંટડો ગળી જવા સમાન છે.

૧૦-જે લોકો તમારી આગળ મીઠું મીઠું બોલે, પણ સમાજ-માં તમારી નિંદા કરતા જણાય તેમની સંગતિ જરા પણ ન રાખવી.

અધ્યાય ૭૮ મો-જૂઠી મૈત્રી

૧-દુશ્મનની દંભી મૈત્રી એક એવી ચોરણ છે કે જેના ઉપર લાગ મળતાંજ તમને મૂકીને હથોડાના ઘાથી તે ટીપી શકે.

૨-જે લોકો ઉપર ઉપરથી તો દોસ્તી દેખાડે છે પણ દિલમાં દુશ્મનાવટ રાખે છે, તેમની દોસ્તી સીના ચંચળ ચિત્તની માફક જરા વારમાં પલટાઈ જશે.

૩-દુશ્મનમાં ગમે તેટલી વિદ્રુતા હોય તોપણ તેના દિલમાં નો દ્રેષ સાવ નિર્મૂળ થયો અશક્ય છે.

૪-જેઓ સામે મોઢે તો હસતા હોય અને અંદરખાનેથી હાડવૈર રાખતા હોય તેવા ઢોંગી બદમાશોથી ડરતા રહો.

૫-જેમનાં હૃદયનો મેળ તમારી સાથે ન મળતો હોય તેવા લોકોનાં વચનો તમને મોહક અને આકર્ષક લાગે તોપણ તેઓ-પર જરા સરખો વિશ્વાસ મૂકશો નહિ.

૬-દુશ્મન દોસ્તીની મુલાયમ ભાષામાં બોલતો હશે, તોપણ ક્ષણવારમાં તે દુશ્મનતરીકે પરખાઈ જશે.

૭-દુશ્મન નમ્રતાપૂર્વક ઝૂકી ઝૂકીને વાતચીત કરે, તોપણ તેનો વિશ્વાસ કરો ના; કેમકે કમાન અથવા કામકું જ્યારે ઝૂકે છે ત્યારે કંઈ અનિષ્ટનીજ આગાહી કરે છે.

૮-જૂઠો મિત્ર અથવા દુશ્મન હાથ જોડતો આવે તોપણ તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. કારણ કે તેના એ જોડેલા હાથમાં પણ કંઈ હથિયાર છુપાવેલું હોય એ બનવાજોગ છે. એનાં આંસુમાં પણ મુદ્દલ વિશ્વાસ રાખો નહિ.

૯-જે દુશ્મન તમારી સાથે જાહેર રીતે દોસ્તીનો દંભ રાખતો હોય, તેની સાથે ખુદલખુદલા વેર કરવાનું તમારું ગળું ન હોય, તો તમે પણ જાહેરમાં એની સાથે દોસ્તીનો દેખાવ કરો, પણ અંતરથી તો સદા તેને અળગોજ રાખો.

અધ્યાય ૭૧ મો-મૂર્ખાઈ

૧-મૂર્ખાઈ એટલે શું એ તમારે જાણવું છે? જે વસ્તુ લાભ-
દાયક હોય તેને ફેંકી દેવી અને હાનિકારક હોય તેને વળગી રહેવું,
તેનું નામ મૂર્ખાઈ છે.

૨-બધા પ્રકારની મૂર્ખાઈઓમાં મુખ્ય મૂર્ખાઈ, અધમ અને
અયોગ્ય વસ્તુઓપ્રતિ દિલનું વલણ રાખવું, એ છે.

૩-મૂર્ખ મનુષ્ય પોતાનાં કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે, ઉદ્ધત અને
બેશરમ હોય છે અને ઈચ્છવા જેવી વસ્તુ ઈચ્છતો નથી.

૪-કોઈ આદમી વિદ્વાન અને બીજાઓનો ગુરુ પણ હોય,
છતાં તે પોતે ઈદ્રિયજન્ય વાસનાઓનો ગુલામ હોય; તો તેના જેવો
મોટો મૂર્ખ બીજો નથી.

૫-મૂર્ખ માણસ આ એકજ જન્મમાં પોતાને માટે નરકલોક-
માં એક ખાસ સ્થાન લવિષ્ય માટે અગાઉથી નક્કી કરી લે છે.

૬-મૂર્ખ માણસ જે કોઈ અગત્યનું કામ પોતાના હાથમાં લે
છે, તો તેને બગાડી મૂકે છે; એટલુંજ નહિ, પણ સાથે સાથે પોતે
બંધનમાં પડવાની પણ લાયકાત મેળવી લે છે.

૭-ભાગ્યવશાત્ મૂર્ખાના હાથમાં જે દોલત આવી ચઢે, તો
તે દોલતના પ્રતાપે અજાણ્યાં ને આલતુફાલતુ લોકોજ મગા
મારશે અને તેનાં સગાં-સંબંધીઓ બાપડાં ભૂખે તરફડશે.

૮-મૂર્ખ આદમીને જે કોઈ કિંમતી પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય
છે, તો તેનું વર્તન એક ગાંડા અને વળી પીને છાકટા બનેલાના
જેવું થાય છે.

૯-મૂર્ખાઓની મૈત્રી એટલી બધી ખુશકારક હોય છે, કે
તેમનાથી છૂટા પડતાં કોઈનેજ કશી દુઃખની લાગણી થતી નથી!

૧૦-શાણ્ણાઓની સભામાં મૂર્ખાનું દાખલ થવું, એ સ્વચ્છ
પલંગ ઉપર કાદવવાળો પગ મૂકવા બરાબર છે.

અધ્યાય ૮૦ મો-અહંકારમરી મૂર્ખાઈ

૧-અક્લદની ગરીબી એજ વાસ્તવિક ગરીબી છે; બીજી બધી ભતની ગરીબીને દુનિયા ગરીબીતરીકે ગણતીજ નથી.

૨-મૂર્ખ આદમી જ્યારે પોતાની સ્વેચ્છાથી ક્રોધને બક્ષિસ આપે છે, ત્યારે તેનું તે કાર્ય બક્ષિસ મેળવનારના સદ્ભાગ્યનેજ આભારી છે, અન્ય કશાયને નહિ.

૩-મૂર્ખ આદમી પોતાના શિર ઉપર જે મુશીબતો પોતે આણે છે, તેવી મુશીબતો તો તેના કદા દુઃખનોથી પણ તેના શિરે લાવવી કઠણ હોય છે.

૪-“અક્લદનાં છબછબીઆં” કેને કહે છે તે તમારે જાણવું છે? તો જાણો કે “હું ડાહ્યો છું” એવો ફાંકો રાખવો તેનુંજ નામ “અક્લદનાં છબછબીઆં” છે.

૫-પોતાને જેનું જ્ઞાન ન હોય તેનું જ્ઞાન ધરાવવાનો ઢાંગ કરનાર મૂર્ખાઓને જોશો તો જણાશે કે, તે જે વસ્તુઓનું પોતાને બરાબર જ્ઞાન હોવાનું ગુમાન રાખતો હોય છે, તેનાજ સંબંધમાં શંકાઓ ઉઠાવતો હોય છે.

૬-મૂર્ખ આદમીના મનની એબ બીનઠંકાયેલી રહે, તો પછી તેણે પોતાના શરીરની એબને ઢાંકી હોય તેથી શું લાભ?

૭-જે છાલકો માણસ ગુપ્ત વાત પેટમાં રાખી શકશે નહિ, તે પોતાના શિરપર મોટી આફતોને નોતરશે.

૮-જે મૂર્ખ માનવી ખુદ પોતે ભલા-બૂરામાં સમજતો નથી, તેમ બીજાની શિખામણ કાને ધરતો નથી, તે મરતાંસુધી પોતાના સાથીઓ માટે પ્લેગના રોગ જેવો દુઃખદાયી રહે છે.

૯-મૂર્ખાની આંખો ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કરનાર પણ મૂર્ખોજ છે. કારણકે મૂર્ખ હોય છે તે એકજ રીતે જુએ છે, અને તે જે રીતે જુએ છે તે રીત તેની પોતાની દૃષ્ટિએ કદી ખોટી દીસતી નથી.

અધ્યાય ૮૧ મો-તુચ્છકારનો ભાવ

૧-તુચ્છકાર એ એક એવો અનિષ્ટ ભાવ છે, કે જે મનુષ્યમાં દ્વેષ નામનો રોગ ઉપજાવે છે.

૨-તમારો પાડોશી ખાસ ઝઘડો કરવા ખાતરજ તમને કંઈ નુકસાન પહોંચાડે, ત્યારે પણ એવો વેરભાવ મનમાં ન રાખવો કે નુકસાનનો બદલો નુકસાનથી વાળી આપીશ.

૩-પારકાંઓની સાથે જાણી જોઈને બખેડા કરતા ફરવાની ટેવ સાચેજ એક દુઃખદાયી વ્યાધિ છે. મનુષ્યની તે ખૂરી ટેવ છોડવામાં જ ભલાઈ ને ઉન્નતિ થશે.

૪-તુચ્છકારભરી વૃત્તિ જેવા મોટામાં મોટા દુર્ગુણને જો તમારા દિલમાંથી દૂર કરી દેશો, તો સુખશાંતિ સહજે પામશો.

૫-જે મનુષ્યમાં દુશ્મનાવટથી દૂર રહેવાની કુશળતા હશે તેને નુકસાન કરવાની ઇચ્છાજ કેને ઉત્પન્ન થઈ શકશે ?

૬-જે મનુષ્યને ખીજા મનુષ્ય બંધુઓપ્રત્યે તુચ્છકારની નજરે જોવામાં આનંદ પડતો હોય છે, તે માણસને આકૃત આવતાં વાર નહિ લાગે.

૭-કજીઆ-કંકાસથી દૂર રહેવાથી ઉન્નતિ અને આબાહી થાય છે; પરંતુ તેમને જો તમે ડગલે ને પગલે વધવા દેશો, તો પાયમાલી બહુ પાછળ નહિ રહી જાય.

૮-સૌભાગ્યની દેવી મનુષ્ય ઉપર જ્યારે પ્રસન્ન થવાની હોય છે, ત્યારે તે દરેક પ્રકારની હાડછેડની પણ અવગણના કરે છે; પરંતુ ભાગ્યવિધાતાએ જ્યારે તેની પાયમાલીનું ફરમાન કાઢ્યું હોય છે, ત્યારે તો તે તુચ્છકાર વૃત્તિની હદજ ઓળંગી જાય છે.

૯-તુચ્છકારમાંથી સકળ પ્રકારનાં કટુ પરિણામોજ ઉદ્ભવે છે; પરંતુ સહુકાઈભર્યો વ્યવહાર સદા શાંતિ અને એકતા આપે છે.

અધ્યાય ૮૨ મો-શત્રુઓની સાથેનો વ્યવહાર

૧-દુશ્મનાવટ નામની ગોઝારી ચીજને મશ્કરીમાં પણ સ્વેચ્છાપૂર્વક કદી ન છેડવી જોઇએ.

૨-તીર-કામઠાથી સજ્જ થયેલા મનુષ્યોને તમે ભલે યુદ્ધને માટે પડકારો, પણ જેમનું હથિયાર માત્ર તેમની જીભ છે એવા માણસોની છેડતી તો કદાપિ ન કરો.

૩-કોઈ પણ સહાયકની મદદવગર કદાચ તમારે એકલે હાથે બે દુશ્મનો સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવે, તો તે બેમાંથી હરકોઈને પણ તમારા પક્ષમાં મેળવી લેવાની કૈશીષ કરો.

૪-તમારા પોતાના પાડોશીને દુશ્મન કિંવા દોસ્ત બેમાંથી ગમે તે બનાવી લેવાનો તમે મનમાં સંકલ્પ કર્યો હોય, તોપણ તમે જ્યારે કોઈ આંટીઘુંટીમાં આવી પડ્યા હો, તે વખતે તો તેને એ બેમાંથી એકેય ન બનાવતાં જે તે સ્થિતિમાંજ રહેવા દેવો.

૫-જે લોકો તમારી મુશ્કેલીઓથી અબાણ્યા હોય તેમની આગળ તેનો સ્ફોટ ન કરો; તેમ તમારા દુશ્મનોની આગળ તમારી દુર્બળતાઓ પણ દેખાડો નહિ.

૬-કોઈ કુશળતાભરી યોજના ઘડી રાખો, પોતાનાં સાધન-સામગ્રીનો જમાવ કરો અને તમારા બચાવની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી રાખો. જો આટલું કરશો તો તમારા શત્રુઓનો દર્પ ચૂર્ણ-વિચૂર્ણ થઇ ધૂળમાં મળી જતાં બહુ વાર નહિ લાગે.

૭-કાંટાળાં ઝાડો નાનાં સરખાં હોય તેવામાંજ તેમને ઉખાડી કાઢો. કારણ કે તેઓ મોટાં વધી જશે ત્યારે પછી ઉખેડી નહિ શકાતાં તમને પીડાકારી થશે.

૮-જે લોકો પોતાનો તુચ્છકાર કરનારનો તોર અથવા મદ નથી ઉતારતા, તે લોકોથી ઝાઝો વખત ટકી નહિજ રહેવાય.

અધ્યાય ૮૩ મો-ઘરભેદુ

૧-કુંજગદ્વીઓ અને હોજના કૂવારા પશુ જો વ્યાધિના ઉત્પાદક બને છે તો આનંદદાયી ન રહેતાં અકારાં લાગે છે; તેવીજ રીતે કોઈના જાતિભાઈઓ જ્યારે તેનું કાસળ કાઢવાનો ઘાટ ઘડે છે ત્યારે તેઓ પશુ ધિક્કારને પાત્ર થઈ પડે છે.

૨-નાગી તલવારના જેવા ખુલ્લા હુસ્મનથી ડરવું નહિ; પશુ મિત્રને વેશે આવનાર શત્રુથી સદા સાવચેત રહેવું.

૩-ગુપ્ત શત્રુથી સદા ચેતતા રહો. કારણ કે તમારી મુંઝવણની ઘડીએ તે કુંભારના દોરાની માફક ઝડપ દઈને તમને સાફ કરી નાખશે.

૪-મિત્રના સ્વાંગમાં તમારી આસપાસ ફરતો કોઈ શત્રુ જો તમારે હશે, તો તેના કાવાદાવા અનેક જાતના હશે, અને તે તમારા જાતિબંધુઓ અને સગાંસંબંધીઓને પશુ ફેડીને, તમને નુકસાન પહોંચાડશે ત્યારેજ ઝંપશે.

૫-જ્યારે બંધુવર્ગમાંથીજ કોઈ તમારી સામે દ્રોહ કરે છે ત્યારે તે તમારા શિરપર અનેક આપત્તિઓ આણે છે અને તમારી જીંદગીને પશુ કફેડી સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે.

૬-જે ઘર પોતાના આંતરભાગમાં એક દ્રોહી અથવા ભેદુને આશ્રય આપે છે, તે ઘરની સ્થિતિ ઢાંકણું લગાડેલા વાસણના જેવી છે. તે ઘર દેખાવમાં અવિભક્ત ભલે લાગે, પશુ વાસ્તવમાં તો તે સંયુક્ત સમગ્ર વસ્તુતરીકે કદી હોઈ શકતું નથી.

૭-જુઓ, જે ઘરમાં ફાટકૂટ છે, તે ઘર કાનસથી ઘસાતા લોખંડના ટુકડાની માફક રજ રજ થઈને ધૂળમાં મળી જશે.

૮-જે ઘરમાં દ્રોહીને આશ્રય મળતો હોય છે, તે ઘરની ફાટકૂટ તલના દાણાની અંદર પડેલી ફાટ જેવી નાની ને નજીવી હોય તોપણ તે ઘરના માથાપર પાયમાલીનો પેગામ ઝંજુમી રહ્યો છે.

૯-જે કોઈ દ્વેષ ધરાવનારાની સાથે ધરવટના ભાવથી હળે મળે છે, તે માણસ વિષધર નાગને પોતાના સોખતીતરીકે રાખી એકજ ઝૂંપડીમાં વસનારના જેવો છે.

અધ્યાય ૮૪ મો-મહાજનોને દુભાવવાથી દૂર રહેવું.

૧-જે માણસને પોતાની સલામતીની પરવા હોય, તેણે મહાન પુરુષોની લાગણી નહિ દુભવવાની ખાસ સંભાળ રાખવી જોઈએ.

૨-જે કોઈ આદમી મહાન પુરુષોને તુચ્છકારશે, તો તેમની શક્તિ તે આદમીના શિરપર અનિવાર્ય દુઃખોનો વરસાદ વરસાવશે.

૩-તમારી ઈચ્છા શું તમારો સર્વનાશ કરાવી નાખવાની છે ? જો તેમ હોય, તો ભલે તમે તમારાં કર્ણદ્વાર શુભ સલાહ માટે બંધ રાખો અને સદાચારી પવિત્ર મહાત્માઓની હાડછેડ કરો.

૪-દુર્બળ મનુષ્ય જો શક્તિશાળી અને સત્તાધીશ લોકો કેાતું કંઈ નુકસાન કરે છે, તો તેયમરાજને પોતા તરફ બોલાવ્યા સમાન છે.

૫-જખરદસ્ત આગમાં સપડાયલાં માણસો પણ કદાચ બચી શકે; પણ મહાન પુરુષોને દુભવનાર આકૃતથી બચનાર નથી.

૬-આત્મશક્તિથી બળવાન બનેલા મહાપુરુષનો ક્રોધાગ્નિ જો તમારી સામે ભભૂકી ઉઠશે, તો પછી વિવિધ કીર્તિવાળી તમારી આ જીંદગી અને તમારાં વિવિધ ધનવૈભવાદિ ક્યાં રહેશે ?

૭-જે રાજાઓ પોતાને સુસ્થિર પાયા ઉપર સ્થિત થયેલા માને છે, તેઓ પણ પહાડ જેવા શક્તિશાળી મહાપુરુષો જો તેમના સર્વનાશની ઈચ્છામાત્ર કરશે તો તેટલાથી પણ પોતાના સમસ્ત બંધુ-બાંધવો સાથે ક્યાંના ક્યાંય ઉખડી જશે.

૮-દેવતાઓનો રાજા ઈંદ્ર પણ, જો પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાવાળા સાધુ પુરુષોને ક્રોધે ભરાવાનું કારણ આપશે, તો (નહુષરાજની પેઠે) પોતાના પદ અને પ્રભુત્વ બન્નેથી પતિત થઈ જશે.

૯-મહાન આધ્યાત્મિક શક્તિના અધિકારી મહાત્માઓ જો રોશે ભરાશે, તો તેમના રોષ આગળ મઠ્ઠમમાં મઠ્ઠમ આશ્રય ઉપર આધાર રાખનારા રાજાઓનું પણ રક્ષણ થઈ શકશે નહિ.

અધ્યાય ૮૫ મો-સ્ત્રીનું ચલણ

૧-જે પુરુષો પોતાની સ્ત્રીઓની પાછળ ઘેસા બને છે યાને તેમના નચાબ્યા નાચે છે તે પુરુષો મહત્તાને કદી પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી; તેથી જેમને મહાન કાર્યો કરવાની આકાંક્ષા હોય, તેઓ તો ખ્યારના એવા ક્ષંદાથી વિમુખજ રહે.

૨-જે પુરુષને પોતાની સ્ત્રીપ્રત્યે અધમ પ્રકારનો મોહ હશે, તેની સમૃદ્ધિજ લોકોમાં કહેવતરૂપ થઈ પડશે અને તેને શરમના માર્યા પોતાનું મોં છુપાવવું પડશે.

૩-જે નામદં પોતાની સ્ત્રી આગળ ઝૂકી ઝૂકીને ચાલે છે, તેને સંભાવિત જનોની આગળ મુખ બતાવતાં શરમાવું પડશે.

૪-નિજ પત્નીની આગળ થરથરતા અભાગીઆ નરને ધિક્કાર છે ! તેના ગુણો અને કૌશલ્યની કશી કદર નહિ થાય.

૫-જે માણસ પોતાની સ્ત્રીથી ડરે છે, તેનામાં સન્નનોની સેવાશુશ્રૂષા કરવા જેટલી પણ હિંમત હોઈ શકશે નહિ.

૬-જે મદો પોતાની સ્ત્રીઓનું ચલણ પોતાના ઉપર ચાલવા દે છે, તેઓ પોતાના મિત્રોની જરૂરીઆતોને પણ સંતોષી શકતા નથી કે કંઈ સત્કાર્ય પણ કરી શકતા નથી.

૭-જુઓ, જે પુરુષોના વિચાર મહાન કાર્યોપર સ્થિત થયા હોય છે, અને જેઓ સાભાગ્યલક્ષ્મીના લાડીલા લાલ હોય છે, તેઓ મોહબળમાં લપટાવાની મૂર્ખાઈને વશ થતા નથી.

અધ્યાય ૮૬ મો-ગુણકાઓ

૧-પુરુષને પ્રેમની ખાતર નહિ પણ તેના પૈસાનીજ ખાતર ઈચ્છનારી ગુણકાઓ તરફ જુઓ; તેમનાં સવાસલાં અને પટામણુ-વેડા માત્ર દુઃખનાંજ ઉત્પાદક હોય છે.

૨-જેઓ મોઢે ખ્યારનો દંભ કરે છે પણ જેમના વિચારો સર્વદા પોતાના આર્થિક લાભ ઉપરજ ચોંટેલા હોય છે, એવી વેશ્યાઓના રીતરિવાજોનો વિચાર કરો અને તેમને દૂરજ રાખો.

૩-વેશ્યા જ્યારે પોતાની સાથે ચારી કરનારને પોતાની છાતી સાથે ચાંપે છે, ત્યારે ખ્યારનો ઢાંગ કરે છે; પણ તેના દિલમાં તો ખસ એવીજ લાગણી હોય છે કે, જાણે પોતે એક અંધારા ચોરડામાં કેઈ એક અજાણ્યા મડદાને સ્પર્શ કરી રહી છે.

૪-જે પુરુષોનાં દિલનું વલણ પવિત્રતાનાં કામો કરવા તરફ હોય છે, તેઓ ગુણકાઓના સ્પર્શથી પોતાને અપવિત્ર કરતા નથી.

૫-જે પુરુષો પોતાની નિર્મળ ખુદ્ધિમાં ઉંડા વિદ્યાબ્યાસથી વધારે કરવાવાળા છે, તેઓ એવી સ્ત્રીઓના સ્પર્શથી પોતાની જાતને બ્રહ્મ કરતા નથી, કે જે સ્ત્રીઓનાં રૂપલાવણ્ય જાનરૂ વસ્તુ હોઈ સૌ કોને માટે ખુલ્લી હોય છે.

૬-જેમને પોતાના હિતની પરવા હોય છે, તેઓ એ વેશ્યાઓના હાથને અડકતા સુદ્ધાં નથી કે જેઓ પોતાનાં દૂષિત રૂપલાવણ્યને ખજારમાં વેચાતાં મૂકે છે.

૭-જે શખ્સો હલકાં દિલવાળા હશે, તેઓજ એવી સ્ત્રીઓને શોધતા જશે, કે જેઓ પોતાના શરીરથી આલિંગન આપતી છતાં તેજ વખતે તેનું મન કંઈ બીજેજ ભટકતું હોય છે.

૮-જે લોકો અક્ષલના હીણા હોય છે, તેમનેજ કપટદિલ-વાળી છીનાળ સ્ત્રીઓનાં આલિંગન અપ્સરાની મોહિની જેવાં મધુર લાગે છે.

૯-ખની ઠનીને ઝેઠેલી વારાંગના નારીની મૃદુમાંસલ જુજાઓ એક પ્રકારનો નરકકુંડ છે, અને તેમાં જઘન્ય મૂર્ખાઓજ અંપલા-વીને ડૂબી મરે છે.

૧૦-જે મન ધરાવનારી સ્ત્રીઓ યાને ગુણકાઓ, મદ્ય અને જુગાર-એ એવા લોકો માટે આનંદની વસ્તુઓ ખને છે, કે જેમની ભાગ્યલક્ષ્મી તેમને છોડી ગઈ હોય છે.

અધ્યાય ૮૭ મો-મધપાનનિવેધ

૧-જે લોકોને મધપાનની ખૂરી લત લાગુ પડી હશે, તેમનાથી તેમના શત્રુઓ કદીજ બહીશે નહિ, અને પોતે સંપાદન કરેલી કીર્તિ પણ તેઓ ખોઈ બેસશે.

૨-કોઈ પણ મધનું સેવન ન રાખે; એમ છતાં કોઈ પીવાજ ઇચ્છે તો તે લોકોજ માત્ર પીએ, કે જેમને સુપાત્ર સજ્જનોને હાથે માન-પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની દરકાર ન હોય.

૩-પીધેલ છાકટા માણસના દેહાર તેની સગી માને પણ કંટાળો આપે છે, તો પછી સારા લોકોના કંટાળાનું તો પૂછવુંજ શું ?

૪-જુઓ, છાકટા બનવાની ખૂરી લત જેને લાગે છે, તેની સામેથી લબ્બા-સુંદરી પોતાનું મુખડું ફેરવી લે છે. (અર્થાત્ કે તે માણસ નફ્ટ અને નિર્લબ્બ બની જાય છે.)

૫-પોતાની પાસેનાં નાણાંની ખરબાદી કરવી અને તેના બદલામાં બેહોશી વહોરી લેવી, એ તો બેવકુફીની પણ મહાબેવકુફી છે.

૬-દારૂ નામે ઓળખાતું ઝેર જે લોકો રોજનું રોજ પીતા હોય તેમના તરફ દષ્ટિ કરો. તેઓ ઉંઘણુસી જેવા હોય છે, અરે ! એમનામાં અને મડદાંઓમાં કંઈજ તફાવત નથી.

૭-જુઓ, જે લોકો ગુપ્ત રીતે નીશો કરે છે અને પોતાના દહાડા મુડદાલ અચેતન અવસ્થામાં ગુબરે છે, તેમના પાડપાડોશીને એ વાતની તુરત ખબર થઈ જાય છે અને તેઓ તેના તરફ તિરસ્કારની દષ્ટિએ જેવા માંડે છે.

૮-“છાકટાપણું કોને કહે એની મને ખબર સુદ્ધાં નથી”-એમ કહી દારૂડીઆએ કદીજ દંભ ન કરવો ! કેમકે એથી તો પોતાના એ હુગુંણની સાથે જૂઠું બોલવારૂપી પાપનું જોડાણ કરવા જેવું થશે.

૯-જે મનુષ્ય નીશામાં ચકચૂર બનેલા શખ્સની સાથે ચર્ચા કરીને દારૂ પીવાના હુગુંણો તેના મનમાં ઠસાવી આપવાની કોશીષ કરે છે, તે મનુષ્ય પાણીમાં ડૂબેલા માણસને હાથમાં મશાલ લઈને બોળનાર વ્યક્તિના જેવા છે.

૧૦-જે નિશાબાજ માણસ પોતાની સાવધ સ્થિતિમાં બીજા માણસની છાકટી સ્થિતિ અને તેના હાલહવાલ પોતાની નજરે નિહાળે છે, તે માણસ દારૂબાજીમાં પોતાની પણ કેવી દુર્દશા થતી હશે તેનો ખ્યાલ શું નહિ કરી શકતો હોય ?

અધ્યાય ૮૮ મો-ઘૂત અથવા જુગટું

૧-તમારી જીત થતી હોય તોપણ ઘૂતની કિંવા જુગારની લડતમાં પડો નહિ, કારણ કે તમારી જીતો એ માછલાં માટેના ગલમાં લેરવેલી લલચાવનારી વસ્તુ જેવી છે.

૨-માત્ર એક જીતીને સો ગુમાવનારા જુગારીઓ માટે આ દુનિયામાં આબાદ ને સુખી થવાનો માર્ગ કોઈ છે કે? નહિજ.

૩-માણસ જે વારંવાર જુગાર ખેડ્યા કરશે, તો તેનું સર્વસ્વ પારકાંઓના હાથમાં જઈ પડશે, એટલુંજ.

૪-કંગાલિયતને જુગટું જેટલું ખાત્રીપૂર્વક આણે છે તેટલું ખાત્રીપૂર્વક અન્ય કશુંજ આણતું નથી. કેમકે તે મનુષ્યની સુ-કીર્તિનો સંહાર કરે છે અને તેને દરેક નીચ કૃત્ય કરવા પ્રેરે છે.

૫-જુગટું રમવામાં કુશળતાનો ફાંકો ધરાવનારા અનેક થઈ ગયા છે, અને તેઓ જુગારની પાછળ ગાંડા બન્યા હતા; પરંતુ તેવા બધામાંથી એકે એવો નથી કે જેને ખરાબ થવું પડ્યું ન હોય.

૬-જુગારવૃત્તિના વેશે આવતી દુઃખદારિદ્ર્યની ડાકણે જે લોકોની આંખે આંધળા પાટા બાંધી દીધા હશે, તેઓ ભૂખે ફાંકા મારતા થઈ જશે અને હરેક પ્રકારનાં દુઃખકલેશ ભોગવશે.

૭-જુગટાથી તમારી માલમિલકત ખલાસ થઈ જવા ઉપરાંત તમારી પ્રમાણિકતામાં પણ પૂજો મૂકાશે, તમારું હૃદય નિબંડુર બનશે અને તમારી બહુજ દુર્દશા થશે.

૮-ઘૂતની લડતમાં પડનારની પાસેથી લક્ષ્મી, સરસ્વતી ને કીર્તિ ત્રણે વિદાય થઈ જશે; એટલુંજ નહિ પણ તેને પોતાને જોઈતાં અન્નવસ્ત્ર માટે પણ બીખ માગતા ફરવું પડશે.

અધ્યાય ૮૧ મો-ઓસડવેસડ

૧-વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ પ્રકૃતિઓનું ઋષિ લોકોએ વર્ણન કર્યું છે, તેમાંથી હરકોઈ પ્રકૃતિમાં હદ કરતાં વધારે વધઘટ થાય છે, તો તે વ્યાધિનું રૂપ લે છે.

૨-કરેલો આહાર પૂરેપૂરો પચી ગયા બાદ જો નૂતન આહાર કરવામાં આવે છે, તો શરીરને કશા ઓસડની જરૂર પડતી નથી.

૩-મિતાહાર કરો અને તે પણ એક વાર ખાધેલું ખરાબર પચી ગયા પછીજ દીર્ઘાયુષી બનવાનો બસ આજ એક માર્ગ છે.

૪-જ્યાંસુધી તમારું ખાધેલું છેક હજમ ન થઈ જાય અને તમને કકડીને ભૂખ ન લાગે, ત્યાંસુધી ફરી ખાતા રોકાઓ; અને ત્યારબાદ પણ એવાજ ખોરાકનો મિતાહાર કરો, કે જે ખોરાક તમારી પ્રકૃતિને અનુકૂળ હોય.

૫-તમારી પ્રકૃતિને પ્રતિકૂળ ન હોય એવા ખોરાકનું જો તમે મિતાહારપણે સેવન રાખશો, તો તમારા દેહમાં કોઈ પણ જાતની ગેરવ્યવસ્થા કે બેચેની ઉભી નહિ થાય.

૬-જેવી રીતે આરોગ્ય, પેટ ખાલી થયા પછીજ ખાનારાને શોધતું આવે છે, તેવી રીતે રોગ હદ ઉપરાંત ખાનારાને ખોળતો આવે છે.

૭-જે માણસ ભૂખથી વધારે ઠાંસી ઠાંસીને આરોગવાની મૂર્ખાઈ કરશે, તેના રોગો પણ હદ ઉપરાંત વધી જશે.

૮-રોગ, તેનું કારણ અને તેના નિદાનનો પ્રથમ વિચાર કરી લ્યો, અને પછીજ તેને મટાડવાના પ્રયત્નમાં સાવધાનતા-પૂર્વક મંડી જાઓ.

૯-વૈદ્ય હોય તે પ્રથમ રોગીની શક્તિ, રોગની ઉચ્ચતા અને મોસમની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાનો આંક પ્રથમ કાઢી લે, અને ત્યારબાદ સાવચેતીપૂર્વક રોગનો ઉપાય કરવા માંડે.

૧૦-રોગી, વૈદ્ય, ઓસડ અને ઓસડ તૈયાર કરનાર-એ ચાર ઉપર રોગના નિદાનનો આધાર છે; અને વળી એ ચાર પૈકી દરેકના ચારચાર ગુણ છે.

અધ્યાય ૧૦ મો-કુલીનતા

૧-સાફ દાનત અને શરમાળપણું એવાજ માણસોમાં સ્વભાવથી હોય છે, કે જેમનો જન્મ કુળવાન કુટુંબમાં થયો હોય છે.

૨-ખાનદાન કુળમાં જન્મેલાં માણસો સદાચાર, સત્ય-શીલતા અને શિષ્ટાચાર-એ ત્રણથી કદી પતિત થતાં નથી.

૩-સાચા કુળવાનનાં આ ચાર લક્ષણ છે:-(૧) હસમુખ ચેહરો, (૨) ઉદાર હાથ, (૩) મધુર ભાષણ અને (૪) વિનયશીલ વર્તન.

૪-કરોડો રૂપિયાનો લાભ થતો હશે, તોપણ કુળવાન મનુષ્યો પોતાના નામને બદો નહિ લગાડે.

૫-જુઓ, જે મનુષ્ય પોતાના કુળના પ્રતિષ્ઠિત આચાર-વ્યવહારોને પવિત્ર રાખવાને આતુર હોય તેઓ દગાખાજીના દાવ ખેલે નહિ કે અન્ય કુકર્મો કરે નહિ.

૬-કુળવાન કુટુંબમાં જન્મેલા માણસનો દોષ ચંદ્રમાના કલંકની પેઠે સ્પષ્ટભાવે સમાજમાં તરી આવે છે.

૭-જમીનની જાત તેની અંદર ઉગતા ને ઉછરતા છોડ ઉપરથી સમજાય છે; તેવીજ રીતે મનુષ્યનું કુટુંબ પણ તેના મુખમાંથી ઝરતા શબ્દો ઉપરથી ઓળખાઈ જાય છે.

૮-સફુણનીજ જો તમને વાંચ્યા હોય, તો તો લજ્જનો ગુણ તમારે કેળવવોજ રહ્યો; અને જો તમારે તમારા કુટુંબને પ્રતિષ્ઠિત બનાવવું હોય, તો તમારે સર્વપ્રતિ સન્માન રાખ્યેજ છૂટકો.

અધ્યાય ૧૧ મો-પ્રતિષ્ઠા

૧-તમને નીચે ઉતારી પાડનારી બાબતોથી સદા અળગા રહો. પછી તે બાબતો તમારા બનના રક્ષણમાટે પણ જરૂરી કાં ન હોય !

૨-જે લોકો પોતાની નામના મૂકી જવાની ઇચ્છા રાખતા હોય, તેઓ કોઈ પણ અનુચિત કામ ન કરે.

૩-તમારી ઉન્નત અવસ્થામાં તો વિનયને ફેળવો; પણ પડતી-ના વખતમાં તો તમારા માનગૌરવને ચીવટાઈથી વળગી રહો.

૪-જે લોકોએ પોતાના પ્રતિષ્ઠિત નામને બોળ્યું હોય છે, તેઓ કાતરીને ફેંકી દીધેલ વાળનાં ઝુલકાં જેવા નકામા છે.

૫-મહાન પુરુષો પણ જો કોઈ દુષ્કર્મ કરશે, તો તેઓ સમાજની નજરે નાના દેખાવા માંડશે. પછી તેમને હાથે થયેલું એ દુષ્કર્મ ચણાઈ જેવડું નાનું ભલેને હોય !

૬-પોતાનો તિરસ્કાર કરનારની ખુશામત કરીને જીવવાની કોશીષ માણસ કરેજ શામાટે ? ખુશામતમાં નથી તો કીર્તિ અપાવવાની શક્તિ કે નથી સ્વર્ગમાં લઈ જવાની શક્તિ.

૭-પોતાના ઉપર બિચ્છારભરી નજરે જોનારાની મહેરબાની ઉપર રહેવા કરતાં, બહેતર છે કે મનુષ્ય મોતને તત્કાળ વધાવી લે.

૮-અરે ! આ ચામડીથી મઢેલો દેહ શું ખરેખર અમર છે, કે તેને બચાવવાને લોકો પ્રતિષ્ઠાને લોગે પણ ઇચ્છા કરે ?

૯-અમરીમૃગના શરીર ઉપરથી તેના વાળ ઉતારી લેવામાં આવતાં તત્કાળ તે પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કરી દે છે; તેની પેઠે કેટલાંક માનવીઓ પણ એવાંજ બારીક લાગણીવાળાં હોઈ તેઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠા કોઈ પણ રીતે બચાવી શકાય તેમ ન લાગે ત્યારે પોતાનાં જીવનનો અંત આણી નાખે છે.

૧૦-જે પ્રતિષ્ઠિત લોકો પોતાની પ્રતિષ્ઠાના આદ્યા ગયા બાદ જીવવાને ના પાડે છે, તેમનાં જીવન તરફ જોશો તો જણાશે કે, સારો સંસાર તેમના કીર્તિમંદિર આગળ હાથ જોડીને ઉભો રહે છે અને તેમની કીર્તિવેદી ઉપર ભક્તિની ભેટ ચઢાવે છે.

અધ્યાય ૧૨ મો-મહત્તા

૧-મહાન અને ઉમદા કાર્યોને સંપાદન કરવાની મહત્ત્વા-
કાંક્ષાનેજ લોકો મહત્તાને નામે ઓળખે છે.

૨-જન્મવાની રીત તો સર્વ મનુષ્યોની એકસરખીજ હોય
છે, પરંતુ તેમની પ્રતિષ્ઠાના પ્રકાર વિવિધ હોય છે; કેમકે એમની
જીવવાની રીત જૂદી જૂદી હોય છે.

૩-કુલીન કહેવાવા છતાં જેઓ આચારવ્યવહારમાં કુલીન
નથી, તેઓ કુલીન કહેવાશેજ નહિ; ત્યારે જેઓ નીચ કુળમાં
જન્મ્યા છતાં વર્તનથી નીચ નથી તેઓ વસ્તુતઃ નીચ પણ નથી.

૪-સ્ત્રીઓના શિયળની માફક મહત્તાનું રક્ષણ પણ પોતાની
જાતપ્રતિ સાચા ને એકનિષ્ઠ રહેવાથીજ થઈ શકે છે.

૫-મહાપુરુષોમાં યોગ્ય સાધનો કામે લગાડીને અશક્ય
મનાતી વાતો પણ પાર પાડવાનું સામર્થ્ય હોય છે.

૬-મહાન પુરુષોની આદરભક્તિ કરી તેમની કૃપા મેળવવાની
વૃત્તિ ક્ષુદ્ર માણસોમાં નથી હોતી.

૭-ક્ષુદ્ર વૃત્તિવાળાંઓના હાથમાં નસીબસંભેગે જે સંપત્તિ
સાંપડે છે, તો તો પછી તેમની ઉચ્છ્રંખલતાને સીમાજ નથી રહેતી.

૮-મહત્તા સદાસર્વદા દંભરહિત અને વિનયશીલ હોય છે;
અને ક્ષુદ્રતા અથવા હલકાઈ પોતાની લાયકાતોની સંસારભરમાં
ડંકાસ હાંકે છે.

૯-મહત્તા સર્વ કોઈના પ્રત્યે નમ્રતા ને વિનય દેખાડે છે,
ત્યારે હલકાઈમાં તો ઉચ્છ્રંખલતા યાને અવિનયની પરાકાષ્ઠા હોય છે.

૧૦-મહત્તા હંમેશાં બીજાઓની નબળાઈઓ છાવરે છે;
અને ક્ષુદ્ર વૃત્તિને બીજાઓની એળ ઉઘાડવા સિવાય બીજો વિષય
જ જાણતો નથી.

અધ્યાય ૧૩ મો-યોગ્યતા

૧-જે લોકોને પોતાનાં કર્તવ્યોનું જ્ઞાન હોય છે અને જેઓ પોતાની અંદર યોગ્યતા ખીલવવાની ઇચ્છા રાખતા હોય છે, તેમની દૃષ્ટિને તો સાડું એટલું બધું જ કર્તવ્યરૂપ લાસે છે.

૨-વર્તનમાં જ લાયક મનુષ્યોની લાયકાત રહેલી છે; બાકીની સૌ ઉપાધિઓ કે ભેદસૂચક નિશાનીઓ તેમની યોગ્યતામાં રજ પણ વધારે કરતી નથી.

૩-સર્વ પ્રત્યે પ્રેમ, લાજ-શરમ, સૌજન્ય, અદોષદૃષ્ટિ અને સત્યશીલતા-આ પાંચ વસ્તુઓ સદ્વર્તન નામની ઇમારતને ટેકવનારા સ્તંભો છે.

૪-સંતજનોનો ધર્મ છે અહિંસા અને યોગ્યતાવાળાં મનુષ્યોનો ધર્મ છે પરનિંદાનો ત્યાગ.

૫-નમ્રતા એજ બળવાનોનું બળ અને શત્રુઓની સામે રક્ષણ કરનારું કવચ અથવા બળતર છે.

૬-યોગ્યતાની કસોટી એ છે કે પોતાના કરતાં ખીજ બધી બાબતોમાં ઉતરતા દરજ્જાના હોય એવા લોકોમાં પણ જ્યારે કોઈ વિશેષતા જણાઈ આવે, ત્યારે તેનો સ્વીકાર કરવો-અર્થાત્ લોકો આગળ કોઈ બાબતમાં પોતાની હાર થતાં તે હારને કબૂલ કરી લેવી, એ યોગ્યતાની કસોટી છે.

૭-યોગ્યતાવાળો આદર્શ પોતાનું ખૂરું કરનારનું પણ જો ભણું ન કરે, તો પછી તેની સરસાઈ કે વિશેષતા ક્યાં રહી ?

૮-મનુષ્યની પાસે જો આરિગ્ય અથવા સદ્વર્તનરૂપી સંપત્તિ હોય, તો નિર્ધનતા એ તેને માટે જરાયે શરમનું કારણ નથી.

૯-ધરતીકંપના આંચકાથી બધું જ પલટાઈ જાય તો પણ જે સન્માર્ગ મૂકશે નહિ, તેઓ યોગ્યતાના સાક્ષાત્ દેવતા કહેવાશે.

૧૦-સુયોગ્ય લોકો જો તેમની યોગ્યતામાંથી ચલાયમાન થઈ જાય, તો આ ધરતી માતા પણ મનુષ્યજીવનનો બોલે ઝીલી રાખવા શક્તિમાન રહેશે નહિ.

અધ્યાય ૧૪ મો-વિનયશીલતા

૧-કહે છે કે, વિનયશીલતા એ લોકોનેજ સહજસિદ્ધ થાય છે, કે જેઓ સર્વ કોઈનું ખુદલા દિલથી સ્વાગત કરે છે.

૨-માણસાઈ અને સુસંસ્કારિતાજ વિનયશીલતા અથવા સૌજન્યના ઉમદા ગુણમાં પ્રકટ થાય છે.

૩-બાહ્યલક્ષણોની એકવાક્યતાથીજ મનુષ્યોનો પરસ્પર સંબંધ દૃઢ બંધાતો નથી; પણ 'દેહ જૂજવા ને મન એક'-એવો સજ્જડ સંબંધ તો સદ્વર્તનની એકવાક્યતાથીજ સિદ્ધ થાય છે.

૪-જુઓ, જે લોકોને ન્યાય અને ધર્મનિષ્ઠા ઉપર ભાવ હોય છે, અને જેઓ પરોપકારી હોય છે, તેમની કદર દુનિયા જરૂર કરે છે.

૫-મજાકમાં ઉચ્ચારાયલા હીણા ને હલકા શબ્દો પણ મનુષ્યની લાગણી દુઃખવે છે, એટલા માટે સુસંસ્કારી લોકો પોતાના દુશ્મનોપ્રત્યે પણ અવિનયી વર્તન રાખતા નથી.

૬-સુસંસ્કારી લોકોના પ્રભાવથીજ દુનિયાનો કારભાર નિર્વિઘ્ને ચાલ્યા કરે છે; બાકી એમની હયાતિ વગર સાચેજ આ બધી એકરાગતા મૃતવત્ બનીને ધૂળમાં દટાઈ જાય.

૭-જે લોકોમાં સારી રીતભાતનો અભાવ હોય છે, તેઓની પ્રકૃતિ કાનસના જેવી પાણીદાર હોય તેથી શું થયું? નર્યાં લાકડાના ઓળર કરતાં તેઓ જરાયે સારા નથી.

૮-અમિત્ર અને અન્યાયીપ્રત્યે પણ વપરાતો અવિનય મનુષ્ય માટે શોભારૂપદ નથી.

૯-જેઓ સ્મિત હાસ્ય કરી જાણતા નથી, તેમને આ સુવિશાળ સંસારમાં ઘોળે દહાડે પણ અંધકારવિના કંઈજ દેખાશે નહિ.

૧૦-અછકલા યાને અવિનયીના હાથમાં આવેલું ધન, મેલા ને ગંદા વાસણમાં રાખવાથી બગડી ગયેલા દૂધના જેવું છે.

અધ્યાય ૧૫ મો—સન્માર્ગે નહિ વપરાતું ધન

૧-જે માણસ ઢગલાખંધ દોલત એકઠી કરે છે, પણ ખર્ચતો કરતો નથી, તે માણસ સુડઠા બરાબર છે.

૨-જે માણસ ધનનેજ સર્વસ્વ માની સંચય કર્યે બચ છે, પણ સન્માર્ગે વાપરતો નથી, તે માણસ ખીબા અવતાર-માં રાક્ષસ થવાનો છે.

૩-જે લોકો સદા ધન સંઘરવાનુંજ સમજે છે અને કીર્તિની પરવા કરતા નથી, તેઓ ભૂતળને બારડૂપ છે.

૪-જે લોકો સન્માર્ગે ખર્ચતા નથી કે ઉપસોગ પણ કરતા નથી, તેઓ પાસે કરોડો હોય તોપણ નિર્ધન છે; અને પોતાની દોલત માટે એક પ્રકારના રોગરૂપ તથા અનર્થનું મૂળ છે.

૫-લોકોનો જેના પર ચાહ ન હોય એવા માણસની બહો-જલાલી, ગામની વચમાં ઉગેલા મોટા વિષવૃક્ષ જેવી છે.

૬-જે માણસ સ્વધર્મ અને પરોપકારનો વિચાર નહિ કરતાં ધનના ઢગલાજ ખડકચે બચ્ચ છે, તે ઢગલા અબણ્યાઓનાજ અપમાં આવે છે.

૭-જે કોઈ લોકકલ્યાણનાં કામોમાં પોતાનો ખબનો ખાલી કરી નાખે છે, તેની એ ખાલી સ્થિતિ લાંબો વખત રહેવાની નથી.

અધ્યાય ૧૬ મો-લજ્જાની લાગણી

૧-સુયોગ્ય લોકોને શરમાવાનું થાય છે તો તે તેમના અયોગ્ય કૃત્ય માટે થાય છે; માટે સુંદરીઓની શરમ કરતાં એ શરમ જુદાજ પ્રકારની હોય છે.

૨-અન્ન, વસ્ત્ર અને સંતતિ, એ ત્રણ તો સારા અને ખોટા માણસ પાસે પણ હોય છે. માત્ર લજ્જાનીજ ખાખતમાં તેઓ જુદા પડે છે.

૩-સુયોગ્ય લોકો માટે શરમની લાગણી એ શું રત્નસમાન નથી ? અને એ લાગણી જે માનવીમાં નથી હોતી, તેની શેખી અને તેનો તોર ગમે નહિ એવાં અયોગ્ય નથી હોતાં ?

૪-જે કોઇ બીજાની ક્ષેત્રી જાણે, તો તે પણ પોતાની હોય તેમ શરમાય છે; તેને લજ્જા અને કોમળતાનું ધામ જાણવો.

૫-પોતાને કદી શરમાવું ન પડે એવાં સાધનો સિવાયનાં અન્ય સાધનોથી રાજ્યો મળતાં હોય તોપણ યોગ્ય માણસ તો તે સ્વીકારવાની નાજ પાડે છે.

૬-જે લોકોને પ્રતિષ્ઠા અને શરમની સાચી લાગણી હોય છે, તેઓ પોતાને અપ્રતિષ્ઠા અને શરમમાંથી બચાવવા માટે જીંદગી તજ દેશે, પણ શરમનો ઘુંટડો નહિ ગળે.

૭-જેથી સારા માણસો શરમાય તેવાં કાર્યોથી જે શરમાતો નથી, તેનાથી ધર્મ અને સદાચાર પણ શરમાશે-દૂર રહેશે.

૮-કુલાચાર ભૂલવાથી મનુષ્ય કુળભ્રષ્ટ થાય છે, પણ લાજ-શરમ ભૂલી નફ્ટ બનનારનું તો બધુંજ હવામાં ઉડી જાય છે.

અધ્યાય ૧૭મો-કુટુંબની ઉન્નતિ

૧-મનુષ્યની કૌટુંબિક ઉન્નતિ જાતમહેનત અને દૈ નિશ્ચયવડે જેવી થાય છે, એવી બીજા કશાથી નથી થતી.

૨-મદાનગીભર્યો પુરુષાર્થ અને સાફ દાનતથી કુટુંબની ઉન્નતિ થાય છે.

૩-જ્યારે મનુષ્ય દૈ નિશ્ચય સાથે કામ કરવા લાગે છે, ત્યારે દેવો પણ કમર કસીને તેની આગળ ને આગળ ચાલે છે.

૪-જે લોકો ઉન્નતિ માટે ઉદ્યોગ કરવામાં પાછા નથી હોતા, તેઓએ પોતે ખાસ શ્રમ લઈ ચોજના નહિ ચોજી હોય તે તેમના કામકાજને લીધે પણ આપોઆપ બરકત આવવાની.

૫-જેઓ અન્યાય કે અનાયારનો આશરો લીધા વગર ઉન્નતિ સાધે છે, તેમને માટે સારો સંસાર મિત્ર બની રહે છે.

૬-જે વંશમાં પોતે જન્મ્યો હોય તે વંશને ઉન્નત અવસ્થામાં લાવવો, એમાં પણ મનુષ્યની મોટી મરદાનગી રહેલી છે.

૭-જેવી રીતે યુદ્ધનો સખત અપાટો ભડવીરો ઉપરજ પડે છે, તેમ કુટુંબપોષણનો ભાર પણ જે ભાર ખમી શકે તેનાજ ખભા ઉપર પડે છે.

૮-જે લોકો ઉન્નતિ કરવાની ઈચ્છાવાળા હોય છે, તેમને માટે ઋતુ બેઋતુ જેવું કંઈજ હોતું નથી. જો તેઓ પોતાના કામમાં લાસરીઆવેડા કરશે અથવા બેપરવાઇ રાખશે, કે પછી મિથ્યા અભિમાનને વળગી રહેશે તો તેમની પડતી દશાજ આવશે.

૯-ત્યારે શું પોતાના કુટુંબનું દરેક આકૃત સામે રક્ષણ કરનાર મનુષ્ય મહેનતમજૂરી અને મુશીબતોજ ઉઠાવવાને સર-બંધલો છે ? x

૧૦-જે કુટુંબના આધારસ્વરૂપ કોઈ નેક આદમી હોતો નથી, તે કુટુંબનાં મૂળીઆંને આપત્તિઓપર આપત્તિઓ આવી પોતરી કાઢશે અને તે કુટુંબવૃક્ષ લોચપર તૂટી પડશે.

---

x મહર્ષિ તિરુવલ્લુવર આ ઠેકાણે, જે મુંગી ધીરજથી તે બહો આદમી દરેક કૌટુંબિક બોલે ઉઠાવે છે, તેની દયા ખાય છે.

અધ્યાય ૧૮ મો-સેતી

૧-લોકો ભલે કાવે ત્યાં આથડે, પણ આખરે તો તેમને ખોરાક માટે હળજ સંભાળવું પડે છે. માટે કાવે તેટલો મુશી-ખતભર્યો છતાં પણ ખેતીનોજ ધંધો સર્વોપરિ છે.

૨-ખેડુતો સમાજરૂપી ગાડાની ધુરાસમાન છે. કારણ કે જે લોકો હળ ખેડવાની પોતાની અશક્તિને કારણે ખીજાં કામ કરે છે, તે બધાંયને નભાવવાનો ભાર ખેડુતોજ ઝીલે છે.

૩-વાસ્તવિક જીવન માત્ર તે લોકોનુંજ છે, કે જેઓ ખેતી કરીને જીવે છે. ખીજાં બધાં તો તેમની પાછળ જોડાયલાં ગાડાં જેવાં હોઇ ઓશિયાળો રાટલો ખાવાવાળાં છે.

૪-જે લોકોનાં ખેતરો ધાન્યથી લચી પડતાં કષ્ટસલાંની શ્યામ છાયામાં પોંદે છે, તેઓ અન્ય રાજાઓનાં છત્ર પોતાના રાજ આગળ ઝૂકતાં જોશે.

૫-ખેતીનો રળેલો રાટલો ખાનારા લોકોને નિહાળો. તેમને કદી ભીખ માગવી પડતી નથી, અને બિશ્નુકોને દાન આપે છે.

૬-તમારા ખેતરની ભોંય જો તમે ખેડી ખેડીને એવી સૂકવો કે જેથી તે ભોંયની એક શેર માટી સૂકાઈ સૂકાઈને માત્ર પાંશેર બની રહે; તો ખાતરની કશી જરૂર નહિ પડતાં મળલક પાક પાકે.

૭-ખેડ સાથે ખાતર પણ હોય તો વળી ઘણો વધારે ફાયદો આપે છે; અને નિંદણકામ બરાબર થયા પછી રખેવાળી પણ બરાબર થાય તો તે પવાત કરતાં પણ વધારે લાભદાયી થાય છે.

૮-કોઈ લોળો આદમી ખેતરો પર જતો નહિ જતાં ઘેર બેસી રહેશે, તો ભોંય પણ તેની સાથે રીસાળ સ્ત્રીની પેઠે રૂસણું માંડશે.

૯-“હાય ! મારી પાસે ખાવાના આંસા છે, હવે હું શું ખાઈશ ?”-એવું બ્યારે કોઈ એદીને બોલતાં સાંભળે છે, ત્યારે ધરતીસુંદરી મનમાં તેના ઉપર હસે છે.

અધ્યાય ૧૧ મો—કંગાલપણું અથવા દારિદ્ર્ય

૧—કંગાલિયત કરતાં વધારે દુઃખદાયી વસ્તુ બીજી કયી હોય ? કેમકે કંગાલિયત પોતેજ કંગાલિયત કરતાં વધારે દુઃખકારી છે.

૨—કમબખ્ત કંગાલિયત આ જીવનમાં તો સુખની શત્રુ છેજ, પણ સાથે સાથે તે બીજા જન્મની પણ દુશ્મન છે.

૩—તંગી એવી ખૂરી ચીજ છે કે, તે ઉંચા કુળનો માન-મર્તાઓ ભુલાવી દઇ દીનતાનાં વચનો બોલાવે છે.

૪—આ કંગાલિયતને એથે હજારો દુઃખ છુપાયેલાં હોય છે.

૫—કંગાલ માણસના શબ્દો, આશ્ચર્ય પમાડે એવા કૌશલ્ય અને જ્ઞાનથી ભરપૂર ભવ્ય સત્યોનું પ્રતિપાદન કરતા હોય છે, તોપણ તેમનો ભારબોજ પડતો નથી યાને અસર થતી નથી.

૬—એક તો કંગાલિયત હોય અને તેની સાથે સદ્ગુણ કે ધર્મને નામે મીડું હોય, તો તો તે અભાગીઆની પડખેથી તેની માતા પણ ખસી જશે.

૭—સજગતીજવાળા વચ્ચે પણ ઉંઘ આવી શકે, પણ હડહડતી હરિદ્રતાનાં દુઃખો વચ્ચે આંખની પાંપણો મીચાવી પણ અશક્ય છે.

૮—કંગાલો માટે તો ખસ એકજ રસ્તો છે, અને તે એ કે, તેમણે પોતાના જીવનનો પણ ત્યાગ કરી દેવો. કેમકે તેમના જીવનથી બીજાનાં અન્નપાણીનો નકામો નાશ થાય છે.

અધ્યાય ૧૦૦ મો-મીસ્વ

૧-તમને સહાયરૂપ થઇ પડે એવા શક્તિવાળા દાતા પાસે બીજી બધે માગો. તેઓ આપવાની અશક્તિનો ઢાંગ કરે, તો તેમાં વાંકે તેમનો છે, તમારો નહિ.

૨-જે લોકો પોતાનો ધર્મ યથાર્થ સમજતા હોય અને જેઓ સહાય કરવામાં પોતે અશક્ત હોવાનો ઢાંગ કરે નહિ, તેમની આગળ તો બીજી માગવામાં પણ મંજૂ રહી છે.

૩-જે માણસ સ્વપ્નમાં પણ યાચકને ના પાડતો નથી, તેને હાથે બીજી લેવી, એ તો દાન દેવા જેટલું માનભર્યું છે.

૪-લોકો નિર્વાહ માટે બીજનો ધંધો સ્વીકારે છે; તેનું એ પણ કારણ છે કે, ભિક્ષા આપવાની ના પાડે નહિ, એવા દેવ-મનવોની સંસારમાં હયાતિ છે.

૫-જે લોકોમાં નકાર કરવાની બુદ્ધિ નથી હોતી, તેમનાં દર્શનમાત્રથી કંગાલિયતનાં દુઃખ ટળી જાય છે.

૬-જેઓ ભિક્ષુકોને તુચ્છકાર્યા વિના દાન દે છે, તેમનો મેળાપ થતાં ભિક્ષુકનું હૃદય આનંદથી ઉછળવા લાગે છે.

૭-બીજી માગનારાજ જે દુનિયામાં કોઇ ન રહે, તો જૂતા-વળના નાચસિવાય આ દુનિયાનો વિશેષ કશો અર્થ રહે નહિ.

૮-જે કોઇ બીજી માગનારૂંજ આ દુનિયામાં ન રહે, તો પછી ઉદારતાનો મહિમા પણ ક્યાંથી રહે?

૯-દાન દેવાની કોઇ માણસ અશક્ત જણાવે, તો યાચકે નાખુશ થવું નહિ. કેમકે તેની પોતાનીજ તંગ હાલત તેને સમજાવે એમ છે કે, સામે માણસ પણ એવી સ્થિતિમાં કેમ ન હોય?

અધ્યાય ૧૦૧ મો-મીસ્વના મય

૧-માગનારો મનુષ્ય ભલે એવાજ દાતાઓ પાસેથી ભીખ લેતો હોય કે તેઓ જે આપે તે ખરા દિલથી અને પ્રેમથી આપતા હોય; છતાં તેના કરતાં અચાચક હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે.

૨-“હું માગી ભીખીને પણ કંગાલ જીવન છેવટ સુધી જીવીશ” એમ કહેવામાં રહેલી નફ્ટાઇથી વધુ નફ્ટાઇ બીજી નથી.

૩-ધન્ય છે એ ગૌરવ અને મોટાઇને કે જે ભૂખે મરવા છતાં પણ ભીખ માગતી નથી ! એવા મનુષ્યને સંઘરવા માટે આ સમગ્ર વિશ્વ પણ બહુ નાનું છે.

૪-જાતમહેનતથી રળેલો ખોરાક ભલેને પાતળી ઘેંસનો હોય, તોપણ તેના જેવો સ્વાદિષ્ટ ખોરાક બીજો નથી.

૫-તમે ચાહો તો માત્ર ગાયને માટે અને માત્ર પાણીનીજ યાચના કરતા હો, તોપણ યાચના જેવી હીનતા બીજી નથી.

૬-જે લોકો યાચના કરનારા છે તે સૌ પ્રત્યે મારી એ યાચના છે કે “તમારે ભીખ્યા વગર ચાલતું જ ન હોય, તો ભિક્ષા આપતાં અચકાનારાઓ પાસે તો કદી પણ ભીખ માગશો નહિ.”

૭-ભીખનું કમનસીબ વહાણ હડધૂતના ખડકે અચડાતાંજ ભાગીને ભૂકો થઇ જશે.

૮-ભીખારીના ભાગ્યનો વિચાર કરતાં હૃદય કંપે છે, પણ તેને સાંભળવાં પડતાં હડધૂતનાં વચનોનો વિચાર કરતાં તો તે બસ મરવા જેવોજ બની બાય છે.

૯-ભીખારીને ‘ના’ કહીને ધૂતકારી કાઢતી વખતે ધૂતકારનારનું-હૃદય ક્યાં સંતાઇ જતું હશે? એના મુખનાં ધૂતકારવચ્ચનો સાંભળીને ભિક્ષુક બિચારાના તો રામજ રમી બાય છે.x

---

x રહિમન લે મર મર ચૂકે. જો કહું ઝાંગ ન જાહિ ।
વનતે પહિલે લે મુખ, જિન મુખ નિકસત નાહિ ॥

અધ્યાય ૧૦૨ મો-સ્વરાવ જીવન

૧-આ ખરાબ મનુષ્યો અને બીજાં સારાં મનુષ્યો બહારથી ફેટલાં બધાં મળતાં આવે છે ! બાહ્ય આચાર અને ઉચ્ચારમાં આવું સરખાપણું બીજે ક્યાંય અમે કદી જોયું નથી.

૨-વળી શુદ્ધ ચિત્તવાળા સજ્જનો કરતાં આ ધિક્કારપાત્ર મલિન જીવો સુખીઆ પણ વધુ છે. કેમકે તેમના અંતરમાં મેલ વધુ હોવાથી તેમને પોતાના અયોગ્ય હેતુ અને જૂઠપ્રપંચાદિ તેવા રૂપે જણાતા નથી તેથી આંતરિક ડાંગો પણ વેઠવા પડતા નથી !

૩-આ ભૂતળપરના ભ્રષ્ટ જીવો તો સાક્ષાત્ દેવો જેવાજ કહેવાય. કેમકે તેઓ પણ દેવોની પેઠે 'મરજી પડે તે નીતિ'ને પાળનારા સ્વેચ્છાચારી હોય છે.

૪-જ્યારે કોઈ પાકા પામરને કાચા પામર સાથે પ્રસંગ પડે છે, ત્યારે તે દુષ્ટતાની બાબતમાં કાચાને મહાત કરે છે, અને પછી પોતાના એ પરાક્રમ માટે બીજાઓ આગળ બડાશ હાંકે છે.

૫-પામરોને પાંશરા ચલાવનારી શક્તિ એક ભયની છે, અને બીજી શક્તિ ભૂખ છે; કેમકે એથી પણ સહેજસાજ લાભ થાય છે.

૬-નીચ પામરો તાસાં અને ઢોલ જેવા છે. કારણ કે એમને કહેલી શુભ બાબત બીજાઓ આગળ ગાઈ બજાવ્યા વગર તેમને જપજ વળતો નથી.

૭-પામર મનુષ્યો પોતાના એંઠા હાથ પણ બીજાની તરફ ત્યારેજ ઝાટકે, કે જ્યારે એ બીજાઓમાં ઠોસો મારીને તેમનું ડાચું ફેરવી નાખવાની શક્તિ હોય !

૮-સજ્જનને સમજાવવામાં તો એક શબ્દ પણ પૂરતો થાય છે, અને પામરને તો અનાજનાં ડુંડાંની પેઠે જૂડવા ઝાપટવાથીજ કંઈક કઢાવી શકાય છે.

૯-પામર લોકો પોતાના પાડોશીને જરા પણ સુખી જુએ કે લાગલાજ તે દુષ્ટો તેની ચાલચલકતમાં કંઈ ને કંઈ ખોડ-ખાંપણ શોધવા મંડી પડે છે.

૧૦-દુષ્ટ મનુષ્ય ઉપર કોઈ આકૃત આવતાંજ તે તેની દેખાડવામાત્રની ધર્મનીતિ વેચી દહને આવેલી આકૃત ટાળશે.

અધ્યાય ૧૦૩ મો-મા બાળનો જન્મ

#પ્રેમીક:-

૧-પણે દેખાતી આ રત્નવિભૂષિત આકૃતિ કોઈ મોહમયી અપ્સરાની છે, કે પછી તેનાથી પણ વધારે સુંદર કોઈ મયૂરની છે? ખરેખર! હું એ આકૃતિ જોઈને એટલો મોહ પામ્યો છું કે મારાથી એમાંનું કંઈજ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાતું નથી.

૨-કોઈ મોહક અપ્સરા સખીઓ સાથે ચઢી આવે તો પુરુષોની કેવી દશા થાય? જ્યારે કોઈ રૂપાળી આકૃતિ મારા તરફ નેત્ર-કટાક્ષ મારે છે; ત્યારે મારી પણ તેવી દશા થાય છે.

૩-અત્યાર આગમચ મોતના દેવ ચમરાજને હું ઓળખતો નહોતો, તે હવેજ ઓળખતાં શીખ્યો કે તે સ્ત્રીનું રૂપ લે છે અને તેને મોટી ભમરાળી આંખો હોય છે.

૪-તે છે તો સરળ અને સુંદર, પણ તેની આંખો યુદ્ધકુશળ યાને લડાઈની રીતોથી વાકેફગાર લાગે છે. કારણકે તે આંખો તેની સામે જોનારની છાંદગીને તત્કાળ હોઈયાં કરી ભાય છે.

૫-હું જે આ જોઉં છું તે કોઈ ખરો યમદેવ છે કે તેના જેવી માત્ર આંખોજ છે? કે પછી અનિમેષ દષ્ટિનો એ દેખાવમાત્ર છે? કેમકે આ સરળ મૂર્તિની આંખોમાં એ ત્રણે વાનાં જણાય છે.

૬-જ્યારે તેણીની ભુકુટિઓ વાંકી વળતી બંધ પડશે અને તેનાં નેત્રકટાક્ષોનું આવરણ જશે, ત્યારેજ તેણીની કાતીલ આંખો મને વ્યથા કરતી અને કંપાવતી અટકશે.

૭-આ સુંદરીના સુંદર સ્તનમંડળને ઢાંકી રાખનાર કાંચળી ઉન્મત્ત હાથીની આંખોપર ચઢાવાતા ડાબલા અથવા બપ્પર જેવી છે. x

૮-યુદ્ધભૂમિ ઉપર જે લોકોનો હજી મને સાક્ષાત્ મેળાપ થયો નથી, તેમને પણ થરથર ધ્રુજવનાર એવું માફું ચરાતન આ સુંદરીના મનોહર ભાલપ્રદેશના પ્રભાવથીજ હબાઈ ગયું છે કે શું!

૯-તેના સૌંદર્યને બગાડી નાખનારા આ બાહ્યાલંકારોનું કામજ શું? તેની મૃગબાળકના જેવી નિર્દોષ લોળી નજર, અને શરમાળપણું એજ એના ખાસ શણગાર છે.

* હવેના અધ્યાયોનાં પદ કાં તો પ્રેમી, પ્રેમિકા અથવા તો પ્રેમિકાની વિશ્વાસુ દાસીના વચનતરીકે સમજવાનાં છે.

x અર્થાત્ એ કાંચળી ન હોત તો પુરુષો એના સૌંદર્યથીજ ધાયલ થઈને મૃત્યુ પામત. જે હાથીઓ ગાંડા થઈ જાય એવા હોય તેમની આંખો ધાતુના બપ્પરથી ઢાંકી દેવાનો મહાવત લોકોનો રિવાજ છે.

અધ્યાય ૧૦૪ મો-ચિદ્વનોપરથી હૃદયપરાધા

પ્રેમીકઃ—

૧-સુરમાનું અંજન કરેલી તેની આંખોના કટાક્ષ બે જાતના છે. તેમાંનો એક કટાક્ષ મારા કાળજીને ફેરી નાખે છે, પણ બીજો કટાક્ષ તે ઘાને રૂઝવનાર મલમનું કામ કરે છે.

૨-પ્રેમીકની નજર જરા આડી અવળી થતાં વિજળી જેવી અપળતાથી નાખેલો (પ્રિયાનો) છુપો દૃષ્ટિપાત પ્રિયાના પ્રેમનું કાંઈ અડધું પડધું સૂચક ચિહ્ન નથી, પણ એથી વિશેષ છે.

૩-તેણીએ મીટ માંડી અને નમન કર્યું; એ કામ તો થયું અમારા બેની વચ્ચે ઉગતા પ્રેમ-રોપાને જળસિંચન કરવાનું.

૪-હું તેના તરફ મારી દૃષ્ટિ ફેરવું છું, ત્યારે તેણી બોંય તરફ નિહાળે છે; પરંતુ મારી નજર હું ખેંચી લઉં છું કે પાછી તરતજ તે મારાપર પોતાની નજર ઠેરવે છે અને મંદ મંદ હસે છે.

૫-તે મને જોતીજ ન હોય એમ લાગે છે; પરંતુ આંખનો માત્ર ચલકારો મારવાનો તે ડાળજ કરે છે ત્યારે તો સાચેજ તેના સ્મિત અને હિલમાં મને આનંદની રેલમછેલ થતી દેખાય છે.

૬-એ સુંદરીનાં વચનો નાખુશ થયેલા ત્રાહિત જન જેવો ભાવ દેખાડવાનો ક્ષવે તેટલો ડાળ કરે છે, તોપણ એ વચનો વસ્તુતઃ મહોખતનાં છે, એવું પળવારમાં જણાઈ જાય છે.

૭-અર્ધદગ્ધ ઠપકો અને ક્રોધસૂચક કટાક્ષ, એ બહારથી આપણને તરછોડવાનો ડાળ દેખાડે છે; પણ ખરું જોતાં તો તે આપણને અંતઃકરણપૂર્વક ચાહનારીનાં લક્ષણ છે.

૮-એ કૃશાંગી કુમારિકા મારી કાકલુદીભરી દૃષ્ટિ જોઈને પીગળે છે અને કોમળ સ્મિત હાસ્ય કરે છે; પણ એ મૃદુ સ્મિત હાસ્ય તેની લાવણ્યતામાં અજબ વધારો કરે છે.

૯-માત્ર આપણને વાસ્તવિક ચાહતી હોય તેનીજ આંખોમાં જાણે આપણે સાવ પરાયા હોઈએ એવી બેપરવાઈનો ભાવ આપણાં જોવામાં આવે છે.

૧૦-જ્યારે નજર નજર મળે છે અને આંખ આંખને સંમતિ આપે છે, ત્યારે મુખનાં વચન બીનજરૂરી છે.

અધ્યાય ૧૦૫ મો-પ્રેમનો મહિમા

પ્રેમિકા:—

૧-મારી આગળ હવે આ આંખો શામાટે ફરિયાદ કરે છે ? આ અશાંતિકારક સંતાપ મારી ઉપર આવી પડ્યો છે તે એમને લીધેજ. શામાટે એ આંખોએ મને એ પ્રીતમના દિહાર દેખાડ્યા ?

૨-જે આંખોએ તે દિવસે પ્રીતમના ઉપર વગર વિચારે દષ્ટિ ઠેરવી, તેજ આંખો હવે પોતાની મૂર્ખાઈનાં ફળ અપૂરીથી સહન કરવાને બદલે શામાટે દુઃખી થતી હશે ?

૩-તે દિવસે આંખોએ પોતાની મરજીથી તેના ઉપર દષ્ટિ માંડી હતી, અને આજે તેઓ પોતાનીજ મેળે આંસુ સારે છે. રે આંખો ! એમ કરીને તમે પોતાની જાતને કેવી હાસ્યપાત્ર બનાવો છે ?

૪-મને બાળીને ખાક કરનારા શોકસંતાપનો વારસો મારે માથે માર્યા પછી હવે એ આંખો પોતે પણ કેવી આંસુભંડાર ખાલી કરીને સૂકાઈ ગઈ છે !

૫-મહાસાગરથી પણ વિશાળ દુઃખ આણનારી મારી આ આંખો હવે શોકસંતાપથી ઝૂંચી કરે છે અને ઉંઘી પણ શકતી નથી.

૬-ભુંડું થજો એ આંખોનું, કે જે તે દહાડે આવેશભર્યા આતુર પ્રેમસહિત તે મૂર્તિ તરફ જોવા લાગી ! હવે તો હું એમજ ઇચ્છું છું કે, એ આંખો ઝૂરી ઝૂરીને સમૂળગી ચાલી જાય.

૭-વહાલાના વિયોગને સંમતિ આપનારી પણ હુંજ હતી; તો પછી મારી ફીકાશ અને નિસ્તેજતા માટે ફરિયાદ કેને કરવી ?

૮-ફીકાશ તો મારા પ્રાણવલ્લભનું ફરજંદ હોવાની મગફરી રાખે છે, તેથીજ તે મારા આખા અંગ ઉપર ફરી વળે છે.

૯-મારા સૌંદર્ય અને શરમને એ હરી ગયો અને તેના બદલામાં હૃદયની વ્યથા અને આ ક્ષિક્ષા રંગસિવાય બીજું કંઈજ મને આપી ગયો નથી.

૧૦-મારા દિલમાં હું તેના સિવાય બીજા કશાના વિચાર કરતી નથી, અને મારી જીભવડે તેના ગુણ સિવાય બીજું બોલતી નથી; છતાં જુઓને. કેવો બહુ કે આ ફીકાશ મારા આખા શરીરે વ્યાપી ગઈ છે !

૧૧-તે દિવસે પ્રીતમ તે તરફ ગયો અને આ તરફ ક્રીકાશ મને શોધતી આવી !

૧૨-હોલવવાના હીવામાટે જેમ અંધકાર લપાઈ રહે છે, તેમ ક્રીકાશ મારા વલ્લભથી થનારા મારા વિયોગમાટે સંતાઈ રહી હતી.

૧૩-“ જુઓ તો ખરા, એ કેવી ઘોળી ધબ અને પીળીપથ પડી ગઈ છે” એમ કહી મને ઠપકો આપનારા તો છે; પરંતુ મને ત્યજી જવા માટે એને ઠપકો આપનાર તો કોઈજ જણાતું નથી.

૧૪-મારી આમડીની પીળાશ માટે લોકો મને મહેણાંટુણાં મારશે તો તે મને પ્રિય લાગશે; પણ તે જો મારા વહાલાને માથે નિર્દયતાનો આરોપ તેઓ નહિ મૂકે તોજ.

૧૫-મારો ખ્યારો મારાં નયનોમાં સદા સર્વદા વસે છે તેથીજ હું નયનોમાં અંજન આંજતી નથી. કેમકે એથી રખેને એ ખ્યારાની મોહક મૂર્તિ અકળાઈને ક્ષણમાટે પણ આંખોનો ત્યાગ કરી જાય એવો ભય રહે છે.

૧૬-મારો વહાલો નિરંતર મારા હૃદયમાં રહે છે, તેથી ઉન્હો ખોરાક ખાતાં પણ મને ડર લાગે છે કે રખેને એ દાઝશે !

૧૭-એક પળભર પણ હું તેનાં દર્શન ચૂકી જાઉં એવા ભયથી હું પાંપણોના પલકારા મારતી નથી; છતાં એ માટે પણ ગામલોકો તો મારા એ પ્રીતમ ઉપરજ નઠોરતાનો આરોપ મૂકે છે ! x

૧૮-મારા ચિત્તમાં તે પ્રેમપૂર્વક વસ્યો છે અને ત્યાંથી તે કદીજ આઘો પાછો થતો નથી; છતાં ગામના લોકો તો એમજ કહેતા ફરે છે કે, એણે મારો ત્યાગ કર્યો છે અને તેથી તે નઠોર છે.

૧૯-મારા વહાલુડાને હું ગમે તેટલી વાર મારા સ્મરણ-મંદિરમાં બોલાવું છું, તોપણ તે ગુસ્સે નથી થતો; એટલો બધો અનુગ્રહ મારો પ્રીતમ મારા ઉપર હજી પણ કર્યા કરે છે !

x એવા ખ્યાલથી કે તેણે આ બિચારીનો ત્યાગ કર્યો તેથીજ એ નિદ્રારહિત બની છે.

અધ્યાય ૧૦૬ મો-સ્વપ્નાવસ્થાની પ્રજ્ઞાસ્તિ

પ્રેમિકા:—

૧-મારા ખ્યારાનો સંદેશો લાવનાર સ્વપ્નના તે હું શા શા સત્કાર કરું ?

૨-મારી આંખોને જો હું નિદ્રાદેવીને જોળે જરા આરામ લેવાતું કોઈ રીતે સમજાવી શકું છું, તો સ્વપ્નની વાટે હું મારા પ્રીતમની પાસે ઉડી જઈ છું, અને હું માફ જીવન કેવી રીતે ટકાવી રહી છું તે વાત તેને કહી સંભળાવું છું.

૩-હું અત્યારસુધી જીવન ટકાવવાને સમર્થ થઈ છું, તેનું કારણ માત્ર એજ છે કે, જાગ્રત અવસ્થામાં જો મને પોતાના હિદ્દાર નથી દેખાડતો, તેનાં મને સ્વપ્નમાં દર્શન થાય છે.

૪-લોકો મારા પ્રાણપ્યારને દોષ દે છે કે, તે તેમને ખબર પડે તેમ આવીને મને મળતો નથી; પરંતુ સ્વપ્નમાં તે તેમને દેખાતો નથી તેથીજ તેઓ એમ કરે છે.

૫-આ લોકો કહે છે કે, તે મને છોડીને જતો રહ્યો છે; પણ એતું કારણ તેઓ બિચારાં એને સ્વપ્નમાં જોતાં નથી, એ તો નહિ હોય ?

અધ્યાય ૧૦૭ મો-સંધ્યાકાળનો ઉદ્દેગ

પ્રેમિકા:—

૧-સાફ થાઓ તારું ઓ સંધ્યા ! પણ તને બોલાવી કેણે ? ખરું જોતાં વિરહી જનોનો જીવ લેવાવાળી તુંજ છે, ઓ સંધ્યા !

૨-તું પણ દેખાય છે તો ઉદાસ અને ફિક્કી કૂચ, માટે ઓ વહાલી સંધ્યા ! કૃપા કરી કહે કે, તારો પ્રીતમ પણ મારાની જેઠે નોકર થયો છે કે શું ?

૩-આકળના જેવી ધીમે ધીમે વરસતી સંધ્યાની વેળા, કે જે એક વાર મારી આગળ આવતાં થરથર ધ્રુવતી તે હવે હિંમત સાથે આગળ ધપે છે અને મારા અંતરમાં શોક-નિરાશા આણે છે !

૪-પ્રીતમ જ્યારે પરવર્યો હોય છે દૂર દેશાવરમાં, ત્યારે આ સંધ્યા, વધસ્થાનમાં આગળ ધપતા મારાની પેઠે આગળ ધપે છે.

૫-પ્રભાતના ઉપર મેં ઉપકાર પણ શો કર્યો છે, અને સંધ્યાનું મેં ખગાડ્યું છે પણ શું ? x

૬-હાય રે તે દિન ! જ્યાંસુધી મારો વહાલો મારી પડ્યો હતો, ત્યાંસુધી તો સંધ્યાના ડાંખનું મને જ્ઞાન સરખું પણ નહોતું !

૭-મારું આ દરદ પ્રભાતના પહોરે ખીડાઇને કળીરૂપ બની જાય છે, દિવસભર તેની પાંખડીઓ ધીમે ધીમે વિકસતી જાય છે અને સાંજ થતાં સુધીમાં તો તે સંપૂર્ણ ખીલી રહે છે !

૮-લોકો જેને ભરવાડ ને ગોવાળીઆની વાંસળી કહે છે તે મારે માટે તો સાચેજ એક જીવલેષુ શત્રુની ગરજ સારે છે. કારણ કે તે મને દમનારા સંધ્યાઠાળનો આભાસ કરાવે છે.

૯-મને ક્યારની ઉન્મત્ત બનાવી દેનારી ઓ સંધ્યા ! જો હવે વધુ આગળ વધીશ, તો પલવારમાં આખા ગામને શોકસાગરમાં ડૂબી જવું પડશે, અને એથી મારું તો બસ મોતજ થશે.

૧૦-મને હજીસુધી વળગી રહેલા પ્રાણ હવે જાણે તસ્તજ જતા રહેશે; કારણ કે આ ઘોર સંધ્યાઠાળ મને, લક્ષ્મી પાછળ ગાંડા બનેલા એ મારા વિદેશવાસી વહાલાનું તીવ્ર સ્મરણ કરાવે છે.

x કારણ કે સવારની વેળા તેનો સંતાપ કંઈક સમાવે છે અને સાંજ તેને તીવ્ર બનાવે છે.

ઉપ-શસારસંગ્રહ ભાગ બીજો

શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીના
ઉપદેશોનો સારસંગ્રહ

અનુવાદક: નાજુકલાલ નંદલાલ ચૌકસી.
ધડિયાળા પોળ-વડોદરા

ઝલેસ્વકની પ્રસ્તાવના

(સારાનુવાદરૂપે)

શ્રીવિજયકૃષ્ણ જોસ્વામીજીએ આચાર્યરૂપે, બ્રાહ્મસમાજમાં તેમના પ્રવેશકાળથી માંડીને જીવનના છેલ્લા દિવસસુધા બિન બિન્ન સંપ્રદાયના ધર્માર્થીઓને તથા પોતાની શિષ્યમંડળીને, દેશ-કાળ તથા પાત્રના ભેદ અનુસાર જે જે અમૂલ્ય ઉપદેશો આપ્યા હતા, તે બધાનો સાર એકઠો કરી વિભાગવાર ગોઠવીને પુસ્તકરૂપે છપાવવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તક સાદાંત વાંચવાથી સમજાશે કે, તેઓત્રીના ધર્મવૃક્ષના બીજને કેવી રીતે બીજાનાનો અંકુર ફૂટ્યો હતો, અને તેમાંથી ઋષિમુનિપ્રવર્તિત યોગમાર્ગવાટે તેને ડાળી-પાંદડાં ફૂટીને અંતે ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી કૃષ્ણ-કૃણથી સુશોભિત બનીને સંપૂર્ણ વૃક્ષરૂપે તે કેવી રીતે પરિચ્છેદ્યું હતું-તે દર્શાવતી પેઠે અથવા હસ્તામલકવત્ પ્રતીત થશે. વળી આ પુસ્તકના વાચનથી ધર્મ એટલે શું અને તેનું અનુષ્ઠાન કેવી રીતે કરવાથી ભવદુઃખ સદાને માટે છૂટી જઇ સમ્યક્દાનંદમય પરમપદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય, તેનો યથાર્થ ખુલાસો શ્રીવિજયકૃષ્ણ જોસ્વામી મહારાજના આ ઉપદેશસંગ્રહમાં અપાયેલા ગહન પ્રાનોનો અભ્યાસ કરવાથી મળી રહે છે. એ બધોજ ઉપદેશ જાતિ-વર્ણના ભેદ વગર સર્વ સાધકોને ગ્રાહ્ય અને સહાયરૂપ થઇ રહે એવો છે. સાધન અને સાધનાના માર્ગમાં આગળ વધવામાં જે જે અંતરાયો ને વિધ્નો નડે છે, તે તમામને સહીસલામત વટાવી જવાના ઉપાય આ ઉપદેશસંગ્રહમાં ઠેકઠેકાણે બતાવેલા છે. તેનું આગ્રહપૂર્વક પાલન કરાશે તો તે ધર્મજિજ્ઞાસુ અને મુમુક્ષુજનોને સમ્યક્દાનંદમય સ્થિતિએ પહોંચાડવા-ને શક્તિમાન થશે, એમાં શંકા નથી. વિશેષ તો શું ?

કલકત્તા,
૨૧ પોષ, ૧૩૨૮ બંગાળ }

નિવેદક
શ્રી અમૃતલાલ સેન

મંગળાચ પા

જન્માદ્યસ્ય યતોઽન્વયાદિતરતથાર્યેષ્વભિજ્ઞઃ સ્વરાદ્ ।

તેને વ્રજ્ઞ હૃદાય આદિકવચો મુક્ષન્તિ યત્સૂરયઃ ॥

તજોવારિન્દાં યથા વિનિમયો યત્ર ત્રિસર્ગોઽમૃષા ।

ધામ્ના સ્વેન સદા નિરસ્ત-હકં સત્યં પરં ધીમહિ ॥

જે પરમાત્માથી આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે; ઘડામાં વ્યાપી રહેલી માટી અને અલંકારોમાં વ્યાપી રહેલા સુવર્ણની પેઠે જે પરમાત્મા આ કાર્યરૂપ જગતમાં વ્યાપી પણ રહેલા છે, જગતથી પર (શ્રેષ્ઠ-જુદા-ખૂદાર) પણ છે અને જ્ઞાનરૂપ તથા સ્વયંપ્રકાશ પણ છે. વળી જે વેદોનો અર્થ બાણવામાં મહાબુદ્ધિમાનો પણ મોહ પામે છે, તે વેદને જે પરમાત્માએ આદિકવિ બ્રહ્માના મનમાં અંતર્યામીરૂપે પ્રકાશ કર્યા છે; તથા જેમ સૂર્યનાં કિરણોવિષે બ્રાંતિથી દેખાતું ઝાંઝવાનું પાણી સાચું નહિ છતાં પણ સૂર્યનાં કિરણોની સત્તાથી તે સાચા જેવું લાગે છે; જેમ સ્થિર પાણીમાં બ્રાંતિથી ‘આ કાચ છે’ એવી બુદ્ધિ થાય છે તે સાચી નહિ છતાં પણ તે પાણીની સત્તાથી સાચા જેવી લાગે છે; તથા જેમ કાચમાં બ્રાંતિથી ‘આ પાણી છે’ એવી પ્રતીતિ થાય છે તે પણ સાચી નથી તોપણ કાચની સત્તાથી સાચા જેવી લાગે છે; તેમ જે અધિષ્ઠાન પરમાત્મામાં તમોગુણના કાર્યરૂપ આ પંચભૂતની સૃષ્ટિ અને સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ દેવતાઓની સૃષ્ટિ કલ્પિત અને અસત્યરૂપ હોવા છતાં પણ જે પરમાત્માની સત્તાથી તે સાચા જેવી લાગે છે; જે પરમાત્માએ પોતાના જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે માયારૂપ કપટને ટાળી નાખ્યું છે; અને જે પરમાત્માએ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમાં તથા બ્રહ્મત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં નાશ થતો નથી; એવા તે પરમ સત્યસ્વરૂપ, પરમજ્ઞાનસ્વરૂપ, પરમ શક્તિસ્વરૂપ તથા પરમ આનંદસ્વરૂપ સર્વશ્રેષ્ઠ પરમાત્માનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

(ભાગવતનો પહેલો શ્લોક)

અધ્યાય પંચેલા

[શ્રીમદ્વાચાર્ય શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી બ્રાહ્મસમાજમાં હતા તે વખતે તેમણે સાધારણ રીતે જે ઉપદેશ કરેલો, તે તેમણે રચેલા “ ધર્મશિક્ષા ” “ ધર્મવિપવક પ્રશ્નોત્તર ” “ બ્રાહ્મસમાજની વર્તમાન અવસ્થા ” ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાંથી સારરૂપે સંગ્રહ કરીને આ અધ્યાયમાં અપાયો છે. મૂળ લેખક]

(આ પુસ્તકમાં શરૂભાગમાં કદાચ ઓછો રસ પડશે, પણ જેમ જેમ આગળ વંચાતું ચાલશે, તેમ તેમ જ્ઞાનચારિત્રના પ્રેમી-ઓને વધારે રસ આવશે. સંપાદક)

પ્રશ્ન—ધર્મ કોને કહેવો ?

ઉત્તર—સ્વભાવનું જ નામ ધર્મ છે.

પ્રશ્ન—એનું તાત્પર્ય શું ?

ઉત્તર—જેમ અગ્નિનો ધર્મ હાલકશક્તિ, પાણીનો ધર્મ શીતળતા, સૂર્યનો ધર્મ પ્રકાશ તથા ઉષ્ણતા, અને વૃક્ષનો ધર્મ ફળફૂલ આપવાનો છે; તેમ અપાર જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમેશ્વરે પ્રત્યેક પદાર્થ અને પ્રત્યેક વસ્તુને એક એક ઉદ્દેશની સિદ્ધિને માટે પેદા કર્યા છે અને સર્વને એક એક પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવની બક્ષિસ આપેલી છે. એ સ્વભાવ અનુસાર કાર્ય કરવામાં આવે તો નિશ્ચય તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય—અર્થાત્ અગ્નિ, જળ અને સૂર્યની માફક મનુષ્યને પણ તેનો પોતાનો જે સ્વભાવ છે; તે સ્વભાવજ મનુષ્યનો ધર્મ છે. ફળફૂલ આપવા માટે પરમેશ્વરે જાતજાતનાં વૃક્ષ-વેલાની સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી છે. એ સઠળ ફળફૂલાદિ ઉત્પન્ન કરવામાં જે કંઈ પ્રયોજન રહેલું છે, તે સઠળ પ્રયોજન વૃક્ષાદિના કુદ્ર બીજમાં પણ સમાયેલું છે. આથીજ તે બીજને મટોલીમાં રાપતાં તે પાણી, પ્રકાશ, ગરમી, વાયુ, આકાશ ઇત્યાદિ બાહ્ય સાધનોની સહાયથી અંકુશિત મધને કયે

કેમે વૃદ્ધિગત થાય છે. એજ પ્રમાણે મનુષ્યમાં સમસ્ત ઉત્તમ ભાવોનો સમાવેશ કરીને ઈશ્વર તેને પેદા કરે છે. સત્સંગ, શ્રવણ-મનન, શિક્ષણ ઇત્યાદિ વિવિધ ઉપાયોદ્ધારા આત્મામાંના એ ભાવો પ્રકટ થાય છે અને વિકાસ પામે છે.

પ્રશ્ન—ઈશ્વર એટલે શું ? અને તેનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે સમજી શકાય ?

ઉત્તર—જે આ અનંત બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનારો છે, તેજ ઈશ્વર. ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે આલોચના કરવી એ માત્ર વધારે પડતી વાત છે. કારણ કે ઈશ્વરજ્ઞાન યુક્તિ કે તર્કદ્વારા પ્રાપ્ત કરાતું નથી; પણ મનુષ્ય-માત્રના અંતરમાં એ જ્ઞાન મૂળથીજ રહેલું છે. આ સંબંધમાં જેઓ સંદેહ કરે છે તેમને પણ ઈશ્વરજ્ઞાન પ્રકૃતિસિદ્ધ છે. કારણ કે એવો માણસ જો શુદ્ધ અને સરળભાવથી અંતરાભિમુખ દષ્ટિ કરશે યાને અંતરમાં જોશે, તો તેને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ માટે જરા પણ સંદેહ રહેશે નહિ. ઈશ્વરજ્ઞાન જો મનુષ્યને સ્વભાવસિદ્ધ ન હોત, અને જો તે યુક્તિ ને તર્કદ્વારાજ પ્રાપ્ત કરવાનું રહેતું હોત, તો તો કોઈ પણ મનુષ્યને ઈશ્વરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકત નહિ. પૃથ્વીના સકળ દેશોના સભ્ય તેમજ અસભ્ય દરેક પ્રકારના મનુષ્યો ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માને છે; અને કોઈએ યુક્તિતર્કદ્વારા એ જ્ઞાન મેળવતું નથી કે મેળવ્યું નથી. જેને પણ પૂછશે કે “ઈશ્વર છે ?” તે તરતજ જવાબ આપશે કે “હા, છે.” ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે કોઈ આપણને શીખવાડી જતું નથી, આપણે સ્વભાવથીજ ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ કરતા આવ્યા છીએ. એક દૃષ્ટાન્તથી આ વાત બરાબર સમજાશે. કોઈ એક ધાર્મિક સભ્યને એક અસભ્ય દેશમાં જઈને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તે સાંભળીને ત્યાંના અસભ્ય લોકો બોલી ઉઠ્યા કે “આ વિષય કંઈ અમને નવીન લાગતો નથી; અમે ઈશ્વર વિષે વિશ્વાસ કરતા આવ્યા છીએ.” આ પ્રમાણે એ સાધુ પુરુષે અસભ્ય અને અશિક્ષિત લોકોમાં પણ ઈશ્વર-વિષે આસ્તિકભાવ જોઈને આનંદ પામી ઈશ્વરને ધન્યવાદ આપ્યો, અને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે “ધન્ય પરમેશ્વર ! મનુષ્યમાત્રના ઉદ્ધાર માટે તું પ્રત્યેકના અંતરમાં રહ્યો છે;

તારો અપાર મહિમા કેનાથી કળી શકાય તેમ છે ?” આ હાખલાથી સાફ સમજાય છે કે, ઇશ્વરના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન મનુષ્યને સ્વભાવથીજ છે.

પ્રશ્ન—ઇશ્વરજ આ પ્રશ્નાંડ સમ્યુત્ છે તેનું પ્રમાણ શું ?
જો પ્રમાણ ન હોય, તો ઇશ્વર છે એમ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર—ઇશ્વર છે, હું છું અને જગત છે—એ ત્રણ જ્ઞાન તો મનુષ્યને સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે. તેથીજ સભ્ય-અ-સભ્ય સર્વ મનુષ્યોમાં ઇશ્વરજ્ઞાનની હાજરી દેખાય છે. વિશેષ-માં માનવહૃદયમાં કાર્ય-કારણ શોધવાની એક વૃત્તિ રહેલી છે. એ વૃત્તિને યોગે કાર્યને જોતાંજ મનુષ્ય તેના કારણની શોધ કરી શકે છે. ધારો કે, કેઇ ગાઢ અરણ્યમાં જતાંજ આમતેમ ચારેબાજુ પથરના ટુકડા પડેલા જણાય તો તમે એમજ ધારી લેશો કે, એ પથરા બધા ચિરકાળથી ત્યાં પડેલા છે. પરંતુ પથરાને બદલે એકાદ ઘડો કે એકાદ લૂગડાનો ટુકડો પડેલો જણાશે, તો તમે તરતજ અનુમાન કરી લેશો કે કેઇ મનુષ્ય તે ત્યાં રાખી ગયેલ છે. કારણ કે ઘડો અને લૂગડું જોતાંજ તમારા મનમાં વિચાર સ્ફૂરે છે કે, કેઇ મનુષ્યને હાથે બન્યા સિવાય તે પોતાની મેળે તો થઇ શકેજ નહિ. કારણ કે એ વસ્તુઓની અંદર વિવિધ કળાકૌશલ્ય નજરે પડે છે. તેવી રીતે આ અનંત પ્રશ્નાંડમાં પણ નાના પ્રકારનાં કળાકૌશલ્ય રહેલાં હોવાથી તે પણ એની મેળે તૈયાર થયાં નથી. જ્યાં જ્યાં કળાકૌશલ્યનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં ત્યાં કર્તા પણ અવશ્ય છે. કર્તા ન હોય તો કળાકૌશલ્યનો વિચાર કેણુ કરે ? અને વિચાર વગર કૌશલ્ય સંભવે શી રીતે ? આ ઘડિયાળમાં જે સઘળું સાંચાકામ છે, તેણે શું પોતેજ વિચારપૂર્વક આ ઘડિયાળનું રૂપ ધારણ કર્યું છે ? ખચિતજ નહિ. કેઇ એક મનુષ્યે વિચારી વિચારીને ઘડિયાળની બનાવટ કરી છે. કારણ કે જડ પદાર્થમાં વિચાર કરવાની શક્તિજ નથી હોતી. જેને જ્ઞાન હોય તેજ વિચારી શકે. આ અનંત પ્રશ્નાંડના પ્રત્યેક પદાર્થમાં વિવિધ પ્રકારનું કૌશલ્ય રહેલું છે, અને તે કૌશલ્ય આ ઘડિયાળના કળાકૌશલ્ય કરતાં કંઇ હજારગણું ઉત્તમ પ્રતિનું છે. આકાશ તરફ દ્રષ્ટિ કરો, એની અંદર કેવાં મોટાં મોટાં નક્ષત્રો આવેલાં છે કે

જેમનું વિવેચન કરવા જતાં અવારું થઇ જવાય તેમ છે. એકે સૂર્યનોજ વિચાર કરો. તેમાં કેવું કેવું આશ્ચર્યકૌશલ જણાય છે ! સૂર્ય પૃથ્વીથી કેટલોયે દૂર હોવા છતાં પૃથ્વીને પ્રકાશ અને ગરમી આપ્યા કરે છે. પૃથ્વી સૂર્યની ચોતરફ પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે છે. તેને પરિણામે વર્ષ, ઋતુ, માસ, પક્ષ, દિન અને સુષ્ટ્ ઉત્પન્ન થાય છે. સૂર્ય પૃથ્વીમાંથી રસનું શોષણ કરે છે, તે સમસ્ત રસ આકાશમાં એકત્રિત થઈ વાદળરૂપ ધારણ કરે છે; અને પૃથ્વીના આકર્ષણબળે તે ફરી વાર જળરૂપે પૃથ્વીપર પડે છે. એ બધું કૌશલ શું એની મેળેજ થઇ શકે છે ? એ કૌશલ શું ઘડિયાળના કૌશલ કરતાં શ્રેષ્ઠ ઠાટિનું નથી ? જે ઘડિયાળના કર્તાનો તમે સ્વીકાર કરો, તો પછી સૂર્ય વગેરેના કર્તાનો સ્વીકાર શેં ન કરો ? એનો સ્વીકાર અવશ્ય કરવો જોઇએ. વધારે આથે જવાની કંઈ જરૂર નથી. તમારા શરીર પ્રતિજ એક વાર દૃષ્ટિ કરો. તેમાં કેટલું બધું આશ્ચર્યકૌશલ નજરે પડે છે ! નદી, પર્વત, વૃક્ષ, લતા, જળ, વાયુ, અગ્નિ એમાંથી હરકોઇ પદાર્થ લઇને વિવેચના કરશો, તો તેમાં પણ તરેહ તરેહનું કૌશલ તમારી નજરે અદ્યશે; તો પછી જેણે વિચાર કરીને એ સઘળા કૌશલની રચના કરી છે, તેજ જગતનો સર્જનહાર ઇશ્વર છે.

પ્રશ્ન—વારૂ, જગતનો કોઈ એક કર્તા છે, એ તો બાણે સમજાયું. પણ તે કેવા પ્રકારનો છે તે કહેશો ?

ઉત્તર—તે સત્યસ્વરૂપ ને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે; તે અનંત અને અસીમ છે; તે આનંદ, શાંતિ અને કલ્યાણનો આગાર છે; તે એકમ ને અદ્વિતીયમ છે; પવિત્ર ને પરિપૂર્ણ છે; તે સ્વતાંત્ર છે અને કોઇ સાથે તેની સરખામણી કરી શકાય તેમ નથી. તેણે બ્રહ્માંડ પેદા કર્યું છે, અને પ્રત્યેક પદાર્થમાં એકેકે સ્વભાવ સ્થાપેલો છે. એ સ્વભાવ તેજ ધર્મ.

પ્રશ્ન—બ્રાહ્મધર્મ અને બીજા ધર્મોમાં શો ફરક છે ?

ઉત્તર—ધર્મમાં વિવિધતા નથી હોતી. ધર્મ તો એક, નિત્ય અને સત્ય છે. પરમેશ્વરે એકજ સત્ય ધર્મ મનુષ્યજાતિના ઉદ્ધાર માટે નિર્માણ કર્યો છે. એ સત્ય ધર્મને આપણે બ્રાહ્મધર્મ કહીએ છીએ. બ્રાહ્મધર્મ કંઈ અન્ય ધર્મોની જેઠે કોઇએક ખાસ ધર્મ કે સંપ્રદાય નથી. જે

સત્ય ધર્મ છે તેજ બ્રાહ્મધર્મ. એવો એક પણ મનુષ્ય નથી કે જે બ્રાહ્મધર્મનો આદેશ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં પાળતો ન હોય. જે જન સત્ય બોલે છે, તે બ્રાહ્મધર્મનું પાલન કરે છે; જે જન પરોપકાર કરે છે, તે બ્રાહ્મધર્મનું પાલન કરી રહ્યો છે; જે જન ઇશ્વરની પૂજા-અર્ચા કરે છે, તે પણ બ્રાહ્મધર્મનું પાલન કરી રહ્યો છે. એ પ્રમાણે મનુષ્ય હરકોઈ પ્રકારે ધર્મનું પાલન કરતો હોય, પણ તે બ્રાહ્મધર્મનું પાલન કરી રહ્યો છે. કારણ કે ‘ધર્મ’ એ શબ્દનું ઉચ્ચારણ થતાંજ બ્રાહ્મધર્મ સિવાય બીજું કંઈજ સમજાતું નથી. એ પવિત્ર બ્રાહ્મધર્મ યુક્તિ અને તર્કને આધીન નથી, પણ મનુષ્યના સ્વભાવમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્યાંસુધી મનુષ્ય પ્રકૃતિસ્થ હોય છે યાને પોતાની પ્રકૃતિનેજ અનુસરે જાય છે, ત્યાંસુધી તે બ્રાહ્મધર્મથી ઉલટી દિશામાં ડગલું ભરી શકતો નથી. મનુષ્ય બ્યારે વિકૃતિસ્થ બને છે એટલે કે પોતાની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ વર્તન કરે છે, ત્યારે તે સ્વાભાવિક જ્ઞાન તરફ લક્ષ ન રાખતાં કેવળ બુદ્ધિની મદદથી ધર્મ બાજુવાની ઇચ્છા કરે છે, અને પ્રકૃત ધર્મ જે બ્રાહ્મધર્મ તેથી બ્રષ્ઠ થઈને કોઈ કાલ્પનિક ધર્મની સૃષ્ટિ ઉભી કરે છે. એટલુંજ નહિ પણ કોઈ કોઈ તો નાસ્તિક બની જાય છે. આને લીધેજ કાલ્પનિક ધર્મોની તથા નાસ્તિકતાની સૃષ્ટિ ઉભી થઈ છે.

પ્રશ્ન—મનુષ્ય એટલે શું અને તેનો સ્વભાવ શો છે ?

ઉત્તર—હસ્તપાઠાદિ અવયવોવાળા શરીરનેજ અનેક લોકો મનુષ્ય કહી ઓળખે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે એતાં શરીર એ મનુષ્ય નથી. શરીર એ તો પરમાણુઓનો બનેલો જડ પદાર્થમાત્ર છે. જડ અને ચેતન એ બિન્ન બિન્ન વસ્તુઓ છે. જડ કદાપિ ચેતન હોઈ શકે નહિ, તેમ ચેતન જડ હોઈ શકે નહિ. પ્રાચીન પંડિતો કથી ગયા છે કે, શરીર પંચમહાભૂતોનું બનેલું પૂતળું છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ—એ પંચમહાભૂતોથીજ શરીરની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

શરીરમાં જે આત્મા છે, જે ચેતન છે, તેજ વાસ્તવિક મનુષ્ય છે. શરીર એ તો એને રહેવાનું માત્ર ઘરજ છે. એટલે કે શરીર એ ગૃહ છે, અને આત્મા તેનો ગૃહી છે. વળી શરીર

એ યંત્ર છે અને આત્મા તેનો યંત્રી અર્થાત્ સંચાલક છે. શરીર જડ હોવાથી તેને ઇચ્છાશક્તિ નથી. પોતાની ઇચ્છાથી કશુંજ તેનાથી થઈ શકતું નથી. જીવાત્માની ઇચ્છાથીજ તે કાર્ય કરે છે. ઘડો અને પાણી એ બે ભિન્ન વસ્તુ છે, અથવા ઘડો અને આકાશ એ ભિન્ન પદાર્થો હોવાથી ઘડો ભાંગી જાય તો પણ તેમાંનું પાણી કે આકાશ નષ્ટ થતાં નથી, માત્ર ઘડાથી તે અલગ થઈ જાય છે એટલુંજ. શરીર અને આત્માનો તેવોજ સંબંધ છે. ‘હું’ કહી આપણે જેને પિછાનીએ છીએ, તેનેજ આત્મા કહે છે—અર્થાત્ ‘હું’ એજ જીવાત્મા છે. ઘડા અને પાણીની માફક શરીર અને જીવાત્મા પણ પૃથક્ પદાર્થ છે. શરીરનો સ્વભાવ એક જાતનો છે, આત્માનો બીજો જાતનો છે. ભૂખ, તરસ, શ્વાસ, પ્રશ્વાસ, રુધિરાભિસરણ, અન્નપાચન, પુષ્ટિસાધન, વૃદ્ધિ પામવું તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—એ સર્વ શરીરના સ્વભાવ અથવા ધર્મ છે. એ સ્વભાવનું સમતોલપણું હોય તો શરીર સ્વસ્થ રહે છે. એમાં જરા સરખો ગોટાળો થતાંજ વિવિધ પ્રકારના વ્યાધિઓથી શરીર જર્જરિત થઈ જાય છે. શારીરિક પ્રકૃતિ એજ શરીરનો ધર્મ છે. એ ધર્મના ઉલ્લંઘનથી શારીરિક પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને એ પાપની સજા તે રોગ. એ શારીરિક પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઔષધસેવન. જીવાત્મા ચેતનવાળો અને નિરાકાર છે, તેનો સ્વભાવ પણ નિરાકાર છે. જ્ઞાન, પ્રેમ અને ઇચ્છા—એ જીવાત્માનો સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ છે. વિદ્યા ને શિક્ષણદ્વારા જ્ઞાનનું કાર્ય સધાય છે. શ્રદ્ધા, ભક્તિ, સ્નેહ, મમતા, દયા, પ્રણય, સદ્ભાવ, અનુરાગ, પ્રીતિ ઇત્યાદિ હૃદયનાં કાર્યદ્વારા પ્રેમનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. સત્ય વચન, સત્ય અનુષ્ઠાન, સત્ય નિષ્ઠા, સત્ય વિચાર, પવિત્ર વ્યવહાર, સાહસ, ઉદ્યમ, ઉત્સાહ, ધૈર્ય, વીર્ય, તેજ, ક્ષમા, વિનય, મહત્ત્વ, ઉદારતા, નિરહંકારિતા, નિઃસ્વાર્થતા, સત્કાર્યશીલતા ઇત્યાદિદ્વારા ઇચ્છાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાનથી વિશ્વાસ, પ્રેમથી ભક્તિ અને ઇચ્છાથી કાર્યની ઉત્પત્તિ છે. વિશ્વાસ, ભક્તિ અને કાર્ય—એ ત્રણ માનવી ધર્મનું મૂળ છે. પરમેશ્વરમાં વિશ્વાસ કરવો, તેની ભક્તિ કરવી અને તેને પ્રિયકર કાર્ય કરવાં—એનુંજ નામ

ધર્મ, અર્થાત્ સ્વભાવનું નામજ ધર્મ છે. જ્ઞાન, પ્રેમ અને ઇચ્છા—એ ગુણત્રયની સમતા એજ મનુષ્યનો સ્વભાવ. એ સ્વભાવ અને આત્મા ભિન્ન નથી.

પ્રશ્ન—મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું ?

ઉત્તર—ધર્મ એજ મનુષ્યનું જીવન છે. મનુષ્ય જ્યાં સુધી ધર્મને માર્ગે વિચરે છે, ત્યાંસુધીજ તેનું યથાર્થ જીવન છે. જે મનુષ્ય સૌ વસ્તુ લગી જીવવા છતાં તેમાંનાં માત્ર વીસ વસ્તુઓજ ધર્મસાધનામાં ગણે, તેનું જીવન ખરૂં જોતાં વીસજ વર્ષનું સમજવું. બાકીનાં એંશી વર્ષો એણે એણે ગુમાવ્યાં છે. એક નોકર જેટલા દિવસ ધણીનું કામ કરતો નથી, તેટલા દિવસનો પગાર શેઠ તેને આપતો નથી; કેમકે તેની ગેર-હાજરીના દિવસ શેઠ તેની ચાકરીના દિવસોમાં ગણતો નથી. તેવીજ રીતે અધાર્મિક મનુષ્યનો જીવિતકાળ પણ જીવનની અંદર ગણાતો નથી. એટલા માટે ધર્મ એજ મનુષ્યનું જીવન છે, એમ સમજવું. પ્રત્યેક બાબતમાં નિયત ધર્મમાર્ગે વિચરવું એજ એકમાત્ર મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. ધર્મમાર્ગે વિચરવા જતાં કદાપિ કોઈ જીવ લેવા ઇચ્છે તો તેમ થવા દો, પણ ધર્મ છોડો નહિ. આ અનિત્ય શરીરવડે ધર્મલાભ સાધી શકાતો હોય, તો તેના જેવો બીજો લાભ કયો છે ? ધર્મલાભ માટે સામ્રાજ્ય પણ તજી દઈને બીજા માગવી પડે તો માગવી, પણ ધર્મ છોડી સમ્રાટ બની રહેવું ઉચિત નથી—અર્થાત્ ખરા દિલથી, પ્રાણના જોખમે પણ ધર્મમાર્ગનું અનુવર્તન કરો, કશાય કારણથી ધર્મમાર્ગમાંથી ચલાયમાન થાઓ ના.

પ્રશ્ન—મનુષ્યનું પ્રકૃત ભૂષણ શું ?

ઉત્તર—ધર્મ એજ મનુષ્યનું પ્રકૃત ભૂષણ છે. કરુણા-મય પરમાપેતાએ તેનાં તમામ સંતાનોને અમૂલ્ય ધર્મ-ભૂષણનો આધકાર અર્પ્યો છે. સોનાનાં ઘરેણાંમાં જેમ હીરા, માણેક વગેરે રત્નો જડેલાં હોય છે, તેમ આ અમૂલ્ય ધર્મ-ભૂષણ પણ વિશ્વાસ, ભક્તિ અને અનુકાન, એ ત્રણ તેજસ્વી રત્નોથી જડાયેલું છે. એ રત્નજડિત ધર્મભૂષણ પ્રયત્નપૂર્વક ધારણ કરો. સંસારના મિથ્યા સુખવૈભવમાં વધુ વાર વિમુગ્ધ ન બનો. ધર્મનું પ્રાણપણે પાલન કરો.

પ્રશ્ન—કેાઈ કેાઈ કહે છે કે, પોતે સુખી થવું અને બીજાં-
ને સુખી કરવાં, એજ મનુષ્યનો ધર્મ છે; એનું તાત્પર્ય શું ?

ઉત્તર—એવી જાતના લક્ષણને ધર્મ કહી શકાય નહિ. કારણ કે અનેક જણ દુનિયામાં અધર્મ આચરીને પણ સુખી થઈ શકે છે. કેાઈ ચોરી કરીને સુખી થાય છે; કેાઈ કેાઈ વ્યભિચાર કરીને પોતાને સુખી માને છે; કેાઈ ખૂન કરીને પોતાને સુખી થયેલો ગણે છે, તો કેાઈ વળી મદિરાપાન કરીને સુખીઓ થયેલો માને છે. હવે જો ચોરી, લૂંટફાટ, વ્યભિચાર, ખૂનરેણુ, મદિરાપાન ઇત્યાદિ પાપકૃત્યો છે એમ કબૂલ કરીએ, તો પછી એવાં કાર્યો કરીને મનુષ્ય સુખી થાયજ શી રીતે ? સુખ એજ જો ધર્મનું લક્ષણ હોય, તો પાપાચરણ કરીને લોકો સુખી થઈ શકે નહિ. માટે જ્ઞાન, પ્રેમ અને ઇચ્છા, એ જો માનવ આત્માનો સ્વભાવ છે; એ ત્રણની યથાર્થ ઉન્નતિ થાય તેમાંજ ધર્મ સમાયલો છે. પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી અને તેને પ્રિયકર કાર્ય સાધવાં તેનુંજ નામ ધર્મ છે. પોતે સારા થવું અને બીજાનું સાફ કરવું તેનું નામ ધર્મ છે. આ સઘળાં કાર્યો કરતાં મનુષ્યને સુખની લાગણી અવશ્ય ઉદ્ભવે છે. દયામય પરમેશ્વરે એવો નિયમ કરી રાખ્યો છે કે, તેને પ્રિયકર કાર્ય કરવાથી સુખી થઈ શકાય. જૂખ લાગતાં લોકો આહાર કરે છે, અને આહારની સાથે સાથેજ એક પ્રકારનો સુખાનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે કેવળ સુખનેજ માટે આહાર કરવાને કેાઈ તત્પર થતું નથી. પોતાની સંતતિનું પ્રતિપાલન કરવાથી સુખ થાય છે, પણ એટલા માટેજ કંઈ માતાપિતા પ્રજાનું પાલન કરે છે એમ નથી. પરંતુ પરમેશ્વરે માતાપિતાના હૃદયમાં સ્નેહ મૂકેલો છે, તેનાથી પ્રેરાઈનેજ તેઓ સ્વપ્રજાનું પાલન કરે છે. પાણીમાં ડૂબેલી વ્યક્તિને બચાવી લેવાથી અપૂર્વ આત્મસંતોષ થાય છે, પણ લોકો જ્યારે પ્રાણુના જોખમે પણ ડૂબેલી વ્યક્તિને બચાવવા પાણીના ભયંકર પૂરમાં ઝંપલાવે છે, ત્યારે તેમના મનમાં આત્મસંતોષની લાગણી હોતી નથી. તેમની સ્વાભાવિક દયાજ તેમને પરાણે પાણીમાં પડતું મૂકાવે છે. એટલા માટેજ સ્વભાવને ધર્મ કહ્યો છે.

પ્રશ્ન—પ્રકૃત સુખ શેને કહેવું અને પ્રકૃત દુઃખ પણ શેને સમજવું ?

ઉત્તર—આત્મસંતોષનેજ સુખ કહે છે, અને આત્મ-ગ્લાનિનેજ દુઃખ કહેવામાં આવે છે. વિષયસુખને સુખ કહેવામાં આવતું નથી, એ તો કેવળ દુઃખનુંજ ઉત્પાદક છે. જે લોકો ઈશ્વરને અનુલક્ષીનેજ સંસારનાં સકળ કાર્યો કર્યે જાય છે, તેમની આગળ સાંસારિક સુખો સ્વાભાવિક સુખરૂપે પરિણમે છે; અને જેઓ ઈશ્વરને વિસરી જઈને સાંસારિક સુખો ભોગવે છે, તેમને માટે એ સુખો દુઃખ-રૂપ થઈ પડે છે. ખાવાનું દુઃખ, પહેરવા-ઓઢવાનું દુઃખ, ધનનું દુઃખ—એ વગેરે દુઃખો તે વાસ્તવિક દુઃખ નથી. પાપની પીડા એજ યથાર્થ દુઃખ છે; અને ઈશ્વરની ભક્તિ કરી તેને પ્રિય હોય તેવાં કાર્ય કરવાથી જે આત્મસંતોષ થાય છે, તેજ પ્રકૃત સુખ છે. આવી રીતે સુખ-દુઃખનો યથાર્થ અર્થ જે સમજી શકે છે, તે પછી આ સંસારનાં સુખદુઃખોમાં વિમૂઢ બનતો નથી.

પ્રશ્ન—આત્મોન્નતિ કેવી રીતે સધાય ?

ઉત્તર—આત્મજ્ઞાન, પરમાત્મપ્રીતિ અને મોક્ષેચ્છા અથવા મુમુક્ષુતાને એકસરખાં વધારવાથી આત્મોન્નતિ થાય છે. જેને માત્ર એકલા જ્ઞાનનીજ વૃદ્ધિ થઈ હોય છે, તેને આત્મોન્નતિ થતી નથી. એ આત્મોન્નતિનેજ પ્રકૃત ધર્મ અને પ્રકૃત જીવન કહે છે. માટે અંતઃકરણપૂર્વક આત્મોન્નતિ સાધો. પરમાત્માને સાક્ષાત્કાર એજ આત્મોન્નતિનું સુમધુર ફળ છે.

પ્રશ્ન—ઉપાસના એટલે શું ?

ઉત્તર—પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી અને એને પ્રિયકર કાર્ય કરવાં, તેનું નામ ઉપાસના.

પ્રશ્ન—કયા ઉપાયથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી અને તેને પ્રિયકર કાર્ય સાધવાં ?

ઉત્તર—પ્રેમ અને ભક્તિભાવથી ઈશ્વરનું પૂજન કરવું. આરાધના, ધ્યાન, સ્તુતિ, પ્રાર્થના, કૃતજ્ઞતા અને આત્મ-સમર્પણ—એ સકળ ઉપચારથી ઈશ્વરનું પૂજન કરવું.

ઈશ્વરસ્વરૂપની પૂજનનું નામજ આરાધના. પરમેશ્વર સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનંતસ્વરૂપ હોઈ આનંદ,

શક્તિ અને અમૃતત્વનું મૂળ છે. તે કલ્યાણમય, એકમાત્ર, અદ્વિતીય, પવિત્ર, નિરંજન નિરાકાર, સ્વતંત્ર, અનુપમ, સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપી, પુણ્યનો પુરસ્કર્તાને પાપનો હંકાર છે. તેજ એક સૃષ્ટિનો સરજનહાર ને પ્રતિપાલક છે. આ સૃષ્ટિની પૂર્વે અન્ય કશું હતું નહિ. એકલો એજ અવસ્થિત હતો; ત્યારે રાત્રિ કે દિન જેવું કંઈ હતું નહિ. પૃથ્વી, આકાશ ને અંતરિક્ષ પણ હતાં નહિ. અગ્નિ, જળ, વાયુ, કે પર્વત, નદી, વૃક્ષ, લતા વગેરે પણ કોઈ પદાર્થ હતો નહિ. પરમેશ્વરે પોતાની ઇચ્છાથી એ સઘળું સર્જન કર્યું છે. એજ એકલો મૂળસત્ય છે, અને એમાંથીજ સકળ પદાર્થની સૃષ્ટિ થઈ છે. પ્રાણરૂપે તેજ પદાર્થમાત્રમાં જોતપ્રોત વસેલો છે. તે સર્વજ્ઞ અને સર્વસાક્ષીરૂપ હોઈ સકળ ઘટનાનો નિરીક્ષક છે. તેનાથી કશુંજ ગુપ્ત રાખી શકાય તેમ નથી. તે અંતર્યામી, અસીમ ને અનંત હોઈ વાણી તથા મનને અગોચર છે. તે સ્વયંજ્યોતિ ને સ્વયંભૂ છે. મનુષ્યના અંતરમાં જો તે દેખા ન દે, તો મનુષ્ય તેને દેખવા સમર્થ નથી. તે આનંદ, શાંતિ ને અમૃતનો ઝરો છે. તે મંગળહાતા, એકમાત્ર અદ્વિતીય ને પવિત્ર હોઈ સચેત જાગૃતભાવે સર્વત્ર વ્યાપક છે. એ પ્રકારે ઈશ્વરના પ્રત્યેક સ્વરૂપનો વિચાર કરીને અર્ચના કરવાથી તેની આરાધના થઈ કહેવાય છે. વિશ્વભરમાં તેનો મહિમા નિહાળીને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કર્યાથી તેની આરાધના થાય છે.

ઈશ્વરનું ચિંતન કરવું તેનુંજ નામ ધ્યાન. પરમેશ્વર મારા અંતરમાં વિદ્યમાન છે એવું ચિંતન કર્યા કરવાથી અંતઃકરણમાં પ્રભુનો પ્રકાશ પ્રગટે છે, અને પ્રભુની ઝળહળ જ્યોતિનાં દર્શન પમાય છે. તે વખતે અનિમેષ નેત્રે તેના પ્રતિ નિહાળ્યા કરવાનું નામજ ધ્યાન.

પ્રભુપ્રકાશ પમાતાંજ સ્તવન કરવાની આપોઆપ ઇચ્છા પ્રગટ થાય છે. તેનાં ગુણકીર્તન, અને મહિમાનાં ગાન તેજ સ્તવન. પરંતુ એ સ્તવનથી પણ સમાપ્તિ થતી નથી. સ્તવન કરતાં કરતાં મન જ્યારે આનંદસાગરમાં હીંચે, તે વખતે તેના ચરણકમળમાં આત્મસમર્પણ કર્યા સિવાય રહેવાતુંજ નથી.

હયામય પરમેશ્વર હયાભાવે સદાસર્વદા આપણું સંરક્ષણ

કરે છે. તે શરીર, મન તેમજ આત્માનો પ્રતિપાલક છે. પૃથ્વીપરનો કોઈ દયાળુ માણસ આપણને કિંચિત્ સહાય કરે છે, તો આપણે તેના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવીએ છીએ; તો પછી જેની સહાયવગર એક ક્ષણ પણ આપણે જીવી શકીએ તેમ નથી, તેને કૃતજ્ઞભાવે પ્રણામ કર્યા વગર કેવી રીતે સ્થિર રહી શકાય? આપણે મહાપાપી અને અપરાધી છીએ, લોકો આપણી ધૂણા કરતા હોય છે યાને આપણને તરછોડતા હોય છે, ને આપણો સ્પર્શ લેવાને ચાહતા નથી હોતા; પરંતુ બ્રહ્માંડનો અધીશ્વર પરમેશ્વર અહા! કેવો દયાળુ છે કે તે આપણને ક્ષણવાર તરછોડતો નથી, ને સદાય આપણને સ્પર્શી રહ્યો છે. આપણા ઉદ્ધાર માટે તે દયાળુ પિતા દયા કરીને આપણા મનમાં આત્મગ્લાનિ પ્રેરીને આપણી પાપપ્રવૃત્તિને બાળીને ભસ્મ કરે છે. ધન્ય પરમેશ્વર! ધન્ય છે તને, કે પાપીપ્રત્યે પણ તારી આટલી બધી દયા!

આત્મસમર્પણ પછીજ ચિરકાળ તેના સહવાસમાં રહેવાની અભિલાષા પ્રગટે છે. ઈશ્વરના સહવાસમાં ચિરકાળ રહેવું તેનું જ નામ યોગાવસ્થા છે. એક દિવસ પણ એ ઈશ્વરની આવી રીતે પૂજા કરવામાં આવે છે, તો હૃદય ભક્તિ-રસથી તરબોળ બની જાય છે; અને પછી તો તેના નામસ્મરણ-માત્રથી કે ગાનમાત્રથી શરીર પ્રેમાશ્રુથી ભીંભાઇ જાય છે.

પ્રશ્ન—પરમેશ્વર પાપીને સજા શામાટે કરતો હશે?

ઉત્તર—પરમેશ્વર પાપીને સજા કરે છે તે તેના પોતાના કલ્યાણ માટે કરે છે. માતાપિતા પોતાના બાળકને સજા કરે છે તે એ બાળકના હિત માટેજ કરે છે. પરમેશ્વર સકળ સૃષ્ટિનો માબાપ છે; અને તે તેનું હિત તથા કલ્યાણ સાધવા માટેજ પોતાનાં પાપી બાળકોને શિક્ષા કરે છે.

પ્રશ્ન—ખ્રિસ્તીઓ કહે છે કે, પાપીઓમાટે અનંત નરક નિર્માયેલું છે; તો પછી કલ્યાણ માટે સજા થવી ક્યાં રહી?

ઉત્તર—ખ્રિસ્તીઓ એ વાતને કયા અર્થમાં કહે છે તેની મને ખબર નથી. પરંતુ અનંત નરકની વાત ખરી નથી. પરમેશ્વર પોતે મંગળસ્વરૂપ છે, તેનામાં અમંગળનો લેશમાત્ર પણ અંશ નથી. તેથી તેને હાથે કદાપિ અમંગળ થવાનો સંભવજ નથી. મનુષ્ય એ એક મર્યાદિત ક્ષુદ્ર

જીવ છે, એટલે મનુષ્ય ક્ષણે તેટલાં પાપ કરવા માગે, પણ તેની સીમા તો રહેવાની ને રહેવાનીજ. એટલે હૃદયસરનાં પાપોમાટે હૃદયગરની—અર્થાત્ અનંત સજ્જ હોઈ શકેજ નહિ.

પ્રશ્ન—જેઓ એમ કહે છે કે “મનુષ્યને કોઈ પ્રકારની સ્વતંત્રતા નથી, માત્ર ઇશ્વરનું કરાવ્યું તે કરે છે” એ સાચું છે?

ઉત્તર—એ વાત યુક્તિસિદ્ધ નથી. ઇશ્વર કરાવે તેટલુંજ મનુષ્ય કરતો હોય, તો કોઈ પુણ્યવાન ને કોઈ પાપી, કોઈ ધનવાન ને કોઈ દરિદ્રી, કોઈ પંડિત અને કોઈ મૂર્ખ, કોઈ સુખી અને કોઈ દુઃખી દેખાય છે, તેવું દુનિયામાં હોતજ નહિ; અને સર્વ કોઈની એકસરખી અવસ્થા હોત. માટે જે લોકો મનુષ્યની સ્વતંત્રતા માનતા નથી, તેઓ ભારે ભ્રમમાં ભટકે છે. મનુષ્યપ્રાણી સ્વતંત્ર છે, તેથીજ જે જેવાં કાર્ય કરે છે, તે તેવાં ફળ લોગવે છે.

પ્રશ્ન—પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર—આત્મગ્લાનિથી ખિન્ન થઈને બીજી વાર પાપ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ઇશ્વરને શરણે જઈ તેને પોતાના ઉદ્ધાર માટે હૃદયપૂર્વક સરળ પ્રાર્થના કરવી, એને પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું કહે છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ ઉલ્લેખ છે કે:—

“કૃત્વા પાપં હિ સંતપ્ય તસ્માત્ પાપાત્ પ્રમુચ્યતે ।

નૈવં કુર્યાં પુનરિત્તિ નિવૃત્તા પૂયતે તુ સઃ ॥”

(મનુ. અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૧૩૧)

પાપ થાય પછી અનુતાપ કરવાથી પાપમાંથી મુક્ત થવાય છે; અને હવે ફરીથી પાપ નહિ કરે એવી પ્રતિજ્ઞા કરવાથી મન પવિત્ર થાય છે.

પ્રશ્ન—મુક્તિ કેને કહે છે ?

ઉત્તર—પ્રાયશ્ચિત્તથી નિર્ભળ થયેલા હૃદયમાં ઇશ્વરના સંપૂર્ણ શરણપૂર્વક, નિરંતર તેના સાનિધ્યના સુખમાં લીન રહેવું એ પણ મુક્તિ છે, અને તે સદાકાળ ટકનારી છે. જેણે આ જીવનમાં આનંદસ્વરૂપ ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર સાધીને પ્રજ્ઞાનંદનો લાભ મેળવ્યો હોય છે, તેજ સમજી શકે છે કે, એ મુક્ત દશામાં કેટલો બધો અગાધ આનંદ રહેલો છે. એ આનંદ વાણી અને મનથી પર છે. એ વિશુદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવાની જો ઇચ્છા થતી હોય, તો પ્રત્યેક ક્ષણે ઇશ્વરને ભજો અને તેને

પ્રિય હોય તેવાં કાર્યં કર્યે જાઓ.

પ્રશ્ન—ઉપાસનાના એક અંગ પ્રીતિ વિષે તો કંઈક સાંભળ્યું છે, પણ ઇશ્વરને પ્રિય કાર્યો વિષે જરા સમજાવો.

ઉત્તર—પરમેશ્વરે મનુષ્યને માટે જે જે કર્તવ્યો અકરર કરી આપેલાં છે, તે તે કર્તવ્યોજ તેનાં પ્રિય કાર્યો છે.

કર્તવ્યના બે પ્રકાર છે. વિધિ અને નિષેધ. સત્ય વચન બોલવાં, સત્ય વ્યવહાર આચરવો, પરોપકારનાં કામો કરવાં, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ સાધવો, પ્રિયકર વાણી ઉચ્ચારવી, ક્ષમા રાખવી, જ્ઞાન મેળવવું ઇત્યાદિ કાર્યો વિધિ કહેવાય છે; અને મિથ્યા ભાષણ કરવું નહિ, કપટ રાખવું નહિ, હિંસા કરવી નહિ, દ્વેષ કરવો નહિ, પરસ્પૃષ્ટ પરપુરુષ પ્રત્યે કુદૃષ્ટિ કરવી નહિ, માનસિક વ્યભિચારમાં પણ પાપ છે તેથી મનમાં પણ કામરિપુને આશ્રય આપવો નહિ, આળસમાં સમય જવા દેવો નહિ, કરજ કરીને તે ભરવું નહિ, તે પણ ચોરી હોવાથી તેવી ચોરી પણ કરવી નહિ. પરધનનો લોભ કરવો નહિ, વૃથા ઇશ્વરનું નામ લેવું નહિ. કુસંગમાં રહેવું નહિ—ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ કાર્યો નિષેધ કહેવાય છે. એ રીતે સ્વકર્તવ્યો કરવાથી ઇશ્વરને પ્રિય કાર્યો સધાય છે.

પ્રશ્ન—મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ કેને સમજાવો ?

ઉત્તર—જ્ઞાનવાન, ઇશ્વરપરાયણ, ઉપાસનાશીલ, સત્યવાદી, જિતેન્દ્રિય, સત્યચરિત્ર, સમદર્શી, સત્કર્મશીલ, ઉત્સાહી, ધીર, વીર, ક્ષમાવાન, પ્રિયભાષી, સર્વજીવહિતૈષી અને ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યજ મનુષ્યજાતિનું સર્વોત્તમ ભૂષણ છે.

પ્રશ્ન—સાધારણ બ્રાહ્મસમાજનો કાર્યક્રમ, ઉપાસના-પ્રજ્ઞાલિ વગેરે જે રૂપે ને જે ભાવે ચાલે છે, તે સ્વાભાવિક કાર્યની સિદ્ધિ માટે શું પુરતું છે ? એ બાબતમાં આપનો અભિપ્રાય શો છે ને તે સંબંધમાં આપ વિશેષ શું જાણો છો ?

ઉત્તર—જીવનની પરીક્ષા કરતાં મને સમજાયું છે કે, બ્રાહ્મસમાજ એ કોઈ પંથ કે સંપ્રદાય નથી. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, યાહુદી વગેરે સકળ સંપ્રદાયના લોકોનો ઉદ્દેશ તો તે એકમ અદ્વિતીયમ પરબ્રહ્મનીજ પૂજા કરવાનો છે. જે ઠેકાણે પ્રેમ, ભક્તિ ને પવિત્રતા રહેલાં છે, તેજ ઠેકાણે ધર્મ રહેલો છે. અર્થાત્ ધર્મ એ ઉદ્દેશ્ય વસ્તુ છે,

સંપ્રદાય નથી. શું કરવાથી અને કેવી રીતે કરવાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ થશે તે તરફજ સદા સર્વદા દૃષ્ટિ રાખીને વર્તવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. સંપ્રદાય અંપ્રદાયની ભાંજગડમાં પડ્યા વગર સ્વધર્મમાંજ રાખ્યા કરશે, તો પછી પ્રાક્ષસમાજની બાબતમાં વિવાદ કે વિસંવાદ થવાનો વખતજ નહિ આવે.

બાગઆંચડા પ્રાક્ષસમાજની વાડીમાં એક દિવસ હું એકાંતમાં બેસીને પ્રાર્થના કરતો હતો, તેવામાં એકાએક મારા અંતરમાં એક જ્યોતિ પ્રગટી, અને તે બાજુ કહેવા લાગી કે “તું હવે તારી બતને કેઇ સંપ્રદાયના વાડામાં બંધાયેલા રાખીશ નહિ. સાંપ્રદાયિક મર્યાદામાં પુરાઇ રહેવાથી ખરો ધર્મ રહેશે નહિ.” ભાદરવા મહિનામાં બાગઆંચડામાં મારે માટે પ્રજ્ઞોત્સવ થયો. તેમાં સ્વર્ગીય પ્રેમપ્રવાહ વહી આવતો લાગ્યો. એવી અવસ્થા ક્યારેય મેં અનુભવી નથી.

આ તરફ કલકત્તાથી એક પ્રચારક ભાઈના પત્ર આવવા લાગ્યા કે, શુબ્ધ દશામાંજ તમારે મરવાનું થશે. માતાનું ધાવણ ધાવ્યા વગર ચાને કેશવબાબુની સમીપ રહ્યા વગર તમારો ઉદ્ધાર ક્યાંથી થશે? એ પત્ર મળતાંજ હું અવારું બની ગયો. હું પોતે હતો તે સારી સ્થિતિમાં હતો, છતાં એ ભાઈને આવું લખવાનું પ્રયોજન શું હતું?

ફરી પણ કેઇએ મને બાજુ હાંક મારીને કહ્યું કે “જો ખરું ધર્મ જીવન ઈચ્છતો હોય, તો હવે સાંપ્રદાયિક ક્ષેત્રમાં પેસતો નહિ.” પાંજરામાંથી છૂટેલા પક્ષીની માફક ઉડવા જતાં પાંખોનું બળ મને મળ્યું નહિ, ત્યારે મને સમજાયું કે, એ પરિણામ સાંપ્રદાયિક ઝુંડનુંજ છે.

અત્યારે જે ધોરણે ઉપાસના અને ભજન ચાલે છે, તે મોટે ભાગે પરોક્ષ અને પોપટની પેઠે બોલાવે તેમ બોલવા જેવું ફોનોગ્રાફની થાળીઓ બોલે તેવું-આંતરિક ભાવબિનાનું નજીવું હોય છે. જો પ્રત્યક્ષ અને જીવંત ધર્મલાભ બેઠતો હોય તો તો ઉપાસના, સાધન અને ભજનકીર્તન પણ પ્રત્યક્ષ અને જીવંત હોવાની જરૂર છે. સાધારણ પ્રાક્ષસમાજ જો વાણીને વૃથા વ્યય કરવાને બદલે યથાર્થ ધર્મને માટે વ્યાકુલ બને, તો દુઃખની વાતો આપોઆપ વાસી થવા માંડે.

અધ્યાય ૨ જો

[કલકત્તાની સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના સભ્ય હતા ત્યારે ગો-સ્વામીજીને પશ્ચિમ દેશના એક ભગવદ્ભક્ત સંન્યાસીના સહવાસથી, ગુરુ કરવાની અતિ આવશ્યકતા છે એવી ખાત્રી થઈ. એટલે સદ્ગુરુની શોધમાં બિન બિન દેશમાં ફરતાં તેમને ત્રણાધામમાં આકાશગંગા નામના પહાડપર, માનસરોવરવાસી મહારાજ બ્રહ્માનંદ પરમહંસજીનો મેળાપ થયો, અને તેમને લાયક ગુરુ સમજી તેમની પાસે યોગદીક્ષા લીધી; અને પછી અતિથય નિષ્ઠા ને ભક્તિપૂર્વક સાધનભજન કરતાં કરતાં પ્રભુકૃપાથી સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી. તે પછી એ ગુરુદેવના આદેશથી તેઓશ્રી ફરીથી બ્રાહ્મસમાજમાં દાખલ થયા અને સકળ સંપ્રદાયની ધર્મપિપાસુ વ્યક્તિઓને યોગદીક્ષા આપવા લાગ્યા. એ સમયે પૂર્વજગાળા અને કલકત્તાના સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના મુખ્ય મુખ્ય બ્રાહ્મોએ એકત્ર મળીને ગોસ્વામીજીને તેઓશ્રીની સાધનપ્રણાલી અને યોગતત્ત્વના સંબંધમાં કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેના જે કિતરો તેઓશ્રીએ આપ્યા, તે ‘યોગસાધન’ નામના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. એ ‘યોગસાધન’ ગ્રંથમાંના ઉપદેશો આ બીજા અધ્યાયમાં આપવામાં આવ્યા છે.]

પ્રશ્ન—આપે બ્રાહ્મસમાજની સાધારણ ઉપાસનાપ્રણાલિ ઉપરાંત અન્ય સાધનનો આશરો કેમ લીધો વાડ? અને ક્યાં તથા કેવી રીતે યોગાભ્યાસ પ્રાપ્ત કર્યો?

ઉત્તર—પરમપવિત્ર પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જીવનનું સાર્થક્ય કરવાના ઉદ્દેશથી હું પ્રથમ બ્રાહ્મસમાજમાં આવ્યો હતો. તેમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી મને અનેક સત્યો પ્રાપ્ત થયાં અને મારું ઘણું હિત સધાયું; તેથી મને ધન્ય માનવા લાગ્યો. મારી અલ્પ શક્તિ પ્રમાણે જેટલું જની શક્યું તેટલું મેં પ્રયત્નપૂર્વક થઈ જાય પછી કર્યું; ને બ્રાહ્મવર્ગ અને તેમનાં સંતાનોની સેવા કરતાં મારું જીવન કૃતાર્થ થયેલું માન્યું. કંમે કંમે અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પાર પડી વિશાળ

સત્યો સમજી શક્યો; અને ઉપાસના, પ્રાર્થના તથા ધ્યાન-ધારણાદિ કરતાં શીખ્યો. દુઃકામાં પ્રાદ્વક્ષમાજના આશ્રયથી માફ જીવન સુધર્યું અને પલટાયું; કિંતુ મારા પ્રાણની પિપાસા એટલેથી તૃપ્ત થઈ નહિ. કારણ કે મારા પ્રિયતમ પરમાત્મદેવની હૃદયમાં નિરંતર પૂજા કરવાને હું હજી શક્તિ-માન થયો નહિ. અલબત્ત, ઉપાસના વેળાએ અનેક વાર હું તેનો જીવંત આવિર્ભાવ પામી કૃતાર્થ થતો, અને અપૂર્વ આનંદ, આશા અને શાંતિ મેળવતો; છતાં પણ કેાણે જાણે શાથી એ અવસ્થા વધારે ટકતી નહિ. એથી અનેક વાર હું વ્યથિત થઈ જતો, અને તીવ્ર દુઃખાનુભવ થતો.

શ્રી કેશવચંદ્ર સેનની કન્યાના લગ્ન વિષે ઉઠેલા આંદોલનની કંઈક પહેલાં જ્યારે હું બાગચાંચડા ગામમાં રહેતો હતો, ત્યારે એકાંતવાસના યોગે મારી આત્મદૃષ્ટિ ધાર્યા કરતાં ઘણી તીક્ષ્ણ બની, અને જોઈ શક્યો કે, મારી પ્રકૃતિ બહુ હીન છે. મોઠો મળે અને લોકોને બળર પડે નહિ એવું હોય, તો મારે હાથે સકળ પ્રકારનાં પાપો થાય-અર્થાત્ ત્યારે પાપાસકિતનું મૂળ જીવતું હતું, અને અવકાશ મળતાં તે અનાયાસે મને પાપમાં ચોળી શકે તેમ હતું. એ જાતની હીન અવસ્થા અનુભવાતાં મારા અંતરમાં દારુણ આશંકા ઉપજી. આટલો બધો વખત ધર્મ-વિચાર, આલોચના, ધ્યાનધારણાદિ કર્યાં અને દેશ વિદેશમાં જઈ ધર્મપ્રચારનું કામ કર્યું, છતાં અફસોસ ! મારી અવસ્થા આટલી બધી હીન અને શોચનીય ! માફ અંતર સંપૂર્ણ સ્વચ્છ કેમ નથી ? એવા પ્રશ્ન મારા મનમાં ઉઠ્યા. વિચાર કરતાં સમજાયું કે, પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિ અને નિરંતર તેના સહવાસ વગર એનો અન્ય કોઈ ઇલાજ નથી. તેની સાથે મારી સમસ્ત વૃત્તિઓ જોડ્યા વગર એ મહાવ્યાધિનું અન્ય કોઈ ઓસડ નથી. આથી પછી એ ઓસડની શોધમાં મેં જીદા જીદા દેશોમાં ભ્રમણ કરવા માંડ્યું. ‘કર્તાબજા’ સંપ્રદાયના કેટલાક શ્રદ્ધેય ધર્મબંધુઓના સહવાસમાં રહી હું પ્રાણાયામાદિ ક્રિયા કરતાં શીખ્યો, અને વિશાળ ધર્મની સમજૂત તથા ખીજી અનેક ઉપકારક વાતો મળી શકી. પરંતુ એનાથી પણ હજી મારા અંતરની વસ્તુ મળી નહિ;

એટલે પછી મેં ફરીથી વિવિધ સ્થળોએ ભટકવા માંડ્યું. ફરતાં ફરતાં અઘોરપંથીઓની પાસે ગયો. એ લોકો સાધક તો ખરા, પણ તેમનો નરમાંસાહાર વગેરે બીજાત્મ વ્યવહાર મને ગમ્યો નહિ. ત્યાંથી નીકળીને હું રામાનંદી, શાકત, વૈષ્ણવ, હરવેશ, મુસલમાન ફકીર તથા બૌદ્ધયોગીઓની પાસે ગયો, પણ ક્યાંય મને તૃપ્તિ મળી નહિ. છેવટે પ્રભુકૃપાથી ગયાજીવેશમાં આકાશગંગા નામના એક પહાડપર એક નાનકડાંથી મહાત્માએ કૃપા કરીને મને આ યોગધર્મની દીક્ષા આપી. તેજ વખતથી મારા જીવનમાં એક અપૂર્વ ફેરફાર થયો છે. હું દેવતા થઇ ગયો છું, એમ તો કહેવાયજ નહિ; કિંતુ જો એટલું પણ ન કહું કે, મારો પહેલાંનો અભાવ દૂર થઇ જઇને હું એક એવા અનંત રાજ્યના દ્વારપર આવી પહોંચ્યો છું કે ત્યાં મને જે દિવ્ય દ્રશ્ય દેખાય છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે, તો હું મિથ્યાભાષી અને અકૃતજ્ઞ કહેવાઉં.

પ્રશ્ન—મનુષ્યની મદદ વગર એ યોગસાધન શક્ય છે કે નહિ ?

ઉત્તર—અશક્ય તો નથી; સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર જ્યારે આપણા લક્ષ્ય અને સહાયક હોય છે, ત્યારે પછી તે મનુષ્યના હૃદયમાં યોગશક્તિ વિકસિત કરી દઇ શકે, તેમાં નવાઇ શી ? પરંતુ એવી યોગ્યતા અનુભવી ગુરુની સહાય વિના મળવી બહુ દૂર અને મુશ્કેલ હોય છે; તેથી જ આપોઆપ સ્વયંસિદ્ધ થયેલા મનુષ્યોની સંખ્યા જગતમાં વધુ જણાતી નથી. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં યોગશક્તિ તો રહેલી છે, પરંતુ એ શક્તિ જાગ્રત થયા વગર સજીવન-સચેત-ઉંડા ભાવપૂર્વકની-સાધના કે પ્રાર્થના થવી શક્ય નથી. અને જો એ નિદ્રિત અથવા અસ્ફુટ (લેટન્ટ ઓર પોટેન્શિયલ) યોગશક્તિને જાગ્રત અથવા વિકસિત કરવી હોય, તો તો એવા કેઈ જાગ્રત અથવા વિકસિત શક્તિશાળી માનવાત્માની સહાયની આવશ્યકતા રહે છેજ.

આદિગુરુ પરમેશ્વર આપણને જળ, અગ્નિ, વાયુ, પર્વત, નદી, સમુદ્ર વગેરે અનેક પદાર્થો મારફતે વિવિધ પ્રકારથી ધર્મનું શિક્ષણ આપી રહ્યો છે; તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય મારફત પણ એ શિક્ષણ આપે છે. એ રીતે જોતાં તો વિશ્વના

જેટલા પદાર્થો છે તેમની તથા મનુષ્યમાત્રની સહાયની આવશ્યકતા છે; કિંતુ જાત્ર શક્તિશાળી મહાત્માઓની વિશિષ્ટ સહાયની તો સાધારણ રીતે બહુજ આવશ્યકતા છે. મહાત્માઓની એવી સહાયને દીક્ષા કહેવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક અવસ્થાઓને અનુસરતો પુણ્યસંચય વિશેષ હોય તો ભગવદ્કૃપાથી દીક્ષા વગર પણ ક્યાંક ક્યાંક એ યોગશક્તિનો વિકાસ થયેલો જણાય છે. મહાત્મા શાક્યસિંહ બુદ્ધે પ્રથમ બ્રાહ્મણગુરુઓ પાસે જઈને યોગસાધનપ્રણાલિનું શિક્ષણ લીધું, અને તે પછી છ વરસ લગી કઠોર તપશ્ચર્યા કર્યા કરી, છતાં તેમનામાં એ શક્તિ જાત્ર થઈ નહિ. આથી તેઓ અત્યંત વ્યાકુળ થયા, અને બોધિવૃક્ષ તળે બેસી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક દૈવ આસન જમાવીને બેઠા. પરિણામે ત્યાં ઇષ્ટકૃપાથી તેમની અંતરસ્થ યોગશક્તિ સર્વાંશે જાત્ર થઈ, અને તેમને બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ થઈ. એ રીતે તીવ્ર વ્યાકુળતાના પ્રતાપથી હજારો મહામદ(સલ.)ને પણ પરભારી ઇશ્વર તરફથીજ એ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી; પરંતુ મહાત્મા ઇશુ પાસેથી તેમના બાપ્ટિસ્મ જાનને તથા શ્રી-ચૈતન્યદેવને ગયાધામમાં મહાત્મા ઇશ્વરપુરી પાસે દીક્ષા લેવી પડી હતી.

પ્રશ્ન—એ સાધના યાને દીક્ષા આપવાનો અધિકાર કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ માટેજ મર્યાદિત ખરો કે નહિ ?

ઉત્તર—એમ કદાપિ હોઈ શકે નહિ. ભગવાનનો સત્ય ધર્મ જે કોઈને જેટલા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થયો હોય, તેનામાં તેટલા પ્રમાણમાં પ્રાપ્તપરોપકાર કરવાની શક્તિ અવશ્ય પ્રકટે છે; પણ બીજાનાં ધર્મચક્ષુ બોલી દેવા તથા યોગશક્તિ જાત્ર કરી દેવાને જેટલી પ્રબળ શક્તિ જોઈએ, તેટલી શક્તિ જેનામાં જન્મી હોય નહિ, તેવા સિદ્ધ દશાએ પહોંચ્યા વગરના સાધકને બીજાને એ સાધનાની દીક્ષા આપવાનો કદાપિ અધિકાર નથી. યોગની ચાર અવસ્થા છે:—(૧) પ્રવર્તક, (૨) સાધક, (૩) યુજનસિદ્ધ અને (૪) યુક્તસિદ્ધ. પ્રવર્તક અવસ્થામાં ધર્મના કેટલાક પ્રાથમિક ભાવોજ માત્ર ખીલે છે, જેવા કે:— દીનતા, વૈરાગ્ય, પ્રેમ, પવિત્રતા. તે પછી સાધકઅવસ્થામાં ભગવાનનો આલિંગીય થોડે થોડે પ્રકટ થવા માંડે છે, અને

એ અવસ્થાના અંતમાં સુરપદ્મ બ્રહ્મદર્શન થાય છે. તે પછી મુંબન યોગીઓની અવસ્થા આવે છે. એ મુંબન યોગીઓ મોટે ભાગે ઇશ્વરનાજ સહવાસમાં રહીને વિવિધ સત્યોના સાક્ષાત્કારપૂર્વક જીવનને કૃતાર્થ કરે છે. પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે એમના બ્રહ્મદર્શનમાં વિક્ષેપ પડે છે, અને તેથી તેમને અત્યંત કલેશ થાય છે. એ વિક્ષેપ દરમિયાન એવા કેટલાકેમાં પાપવૃત્તિ પ્રવેશ કરીને તેમનો સર્વનાશ કરી શકે છે. સૌથી છેલ્લે પ્રભુકૃપાથી જે યોગીઓ અવિચ્છિન્ન યોગની અવસ્થામાં પરમેશ્વરમાંજ વિચરણ કરતા બન્યા હોય છે, તે સુક્ત યોગી કહેવાય છે. સ્વાભાવિક સિદ્ધાવસ્થા તે આજ. યોગાભ્યાસ કરવો હોય તો આવા કેાઇ સિદ્ધ યોગીની પાસેજ દીક્ષા લેવી ઉચિત છે; કિંતુ જે યોગીઓની સાથે કેાઇ સિદ્ધ મહાપુરુષનો સાક્ષાત્ યોગસંબંધ હોય, તેવા યોગીઓને તે સિદ્ધ મહાપુરુષે બીજાઓમાં યોગશક્તિનો સંચાર કરવાની શક્તિ અને બીજાઓને દીક્ષા આપવાની આજ્ઞા આપેલી હોય તો તેવા યોગીઓને હાથે દીક્ષા લેવાથી પણ એજ પ્રકારનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. બાકી આલતુ ફાલતુ ગમે તેની પાસે દીક્ષા લેવી એ તો યત્પરો નાસ્તિ અકર્તાવ્ય છે. જે માણસ પોતે આંધળો હોય તે બીજાને કેવી રીતે માર્ગ બતાવી શકે ? જે માણસની મિલ્કત સો રૂપિયા જેટલીજ હોય, તે માણસ દાનસત્ર ખોલે તે કેમ પાલવે ? જેની શક્તિ અનંત શક્તિમાન પરમેશ્વરની સાથે સંયુક્ત થઇ હોય છે, તેનેજ તે શક્તિનો અનંત સંચાર કરવાની તાકાત ને લાયકાત પ્રાપ્ત થઇ હોય છે. તે સિવાય અન્ય કેાઇને પણ યોગદીક્ષા આપવાનો અધિકાર નથી. એવા હીન અવસ્થાવાળા લોકો પાસે દીક્ષા લેવાને પરિણામેજ આપણા દેશમાં ગુરુવાદ-ગુરુડમનો બચકર અત્યાચાર અને મૃણાપાત્ર પાશવાચાર ઢગલાબંધ પ્રસર્યો છે.

પ્રશ્ન—સાધનસંબંધી શા નિયમો છે ?

ઉત્તર—સાધનના નિયમ બે પ્રકારના છે—વિશેષ અને સાધારણ. વિશેષ નિયમ આ પ્રમાણે:—(૧) એમાં કેાઇ જાતના સંપ્રદાય કે પંથ જેવું નથી. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ, શાક્ત, શૈવ, નાનકપંથી ઇત્યાદિ પૃથ્વીપર

જિજ્ઞાસિ જાણ કેટલા સંપ્રદાયો છે, તે સધળામાં સત્ય મર્મ વિદ્યમાન છે. તેથી સર્વ ઠેકાણેથી એ સત્ય મૂકણ કરી મકામ તેમ છે, અને બ્યાંથી પણ કંઈ સત્યની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં શિર ઝુકાવીને ભક્તિ-મદ્દા દર્શાવવી. જગતના સધળાજ સાધુ મહાત્માઓને સત્યના પ્રચારક સમજીને તેઓ પ્રત્યે સ્તરણ અને શુદ્ધ મદ્દા રાખવી બેઠાં. જેને પોતાના અંતરમાં સત્યજ્ઞાન ફેરું હોય છે, તે કોઈ પણ સંપ્રદાય કે સમાજના સમજાવ્યાથી કે ડરાવ્યાથી સત્યનું અવલંબન કરતાં સંકેચાતો નથી. અથવા એ સાધનનું અવલંબન કરનારા કોઈ જાતનો પોતાનો સ્વતંત્ર સંપ્રદાય સ્થાપન કરતા નથી.

(૨) બીજો પ્રકાર—એમાં મનુષ્ય કિંવા કશાનું અવલંબન હોતું નથી. ઇશ્વર પોતેજ એનો એકમાત્ર શુરુ હોઈ સકળ પદાર્થો અને મનુષ્યો સાધારણ ભાવમાં તેના શુરુ અને ઉપદેશ હોય છે. જેવી રીતે આંખોની દૃષ્ટિ ઇશ્વરે આપેલી છે, પણ કોઈ કારણથી એ શક્તિનો અવરોધ થાય તો મનુષ્યની સહાયની આવશ્યકતા પડે છે, તેવીજ રીતે અહીં પણ સમજવાનું છે. સ્વયં પરબ્રહ્મ પોતેજ એનું એકમાત્ર લક્ષ્ય અને ગમ્ય સ્થાન હોય છે; અને સત્ય એજ એનો એકમાત્ર રસ્તો હોય છે.

(૩) દેહ અને મનને સર્વાંશે પવિત્ર રાખવું બેઠાં—અર્થાત્ વિવિધ ઉપાયોવડે શારીરિક સ્વચ્છતા અને આરોગ્યનું રક્ષણ કરવામાં ન આવે તો સાધનમાં વિક્ષેપ નડે, તથા કોઈ પણ જાતનું પાપાચરણ કિંવા કુવિચાર કે ખરાબ કલ્પના સરખી મનમાં આવે, તો તે વિશેષ હાનિકર થઈ પડે છે.

(૪) રાત ને દિવસ અખંડ અરુણલિત પ્રાર્થના કરવાની જરૂર છે. જીવનનાં આવશ્યક કર્તવ્યો માટે યોગ્ય સમય ઠરાવી બાકીનો સધળોજ વખત સાધનમાં પરોવાયલા રહેવું બેઠાં.

આ નિયમો બધાયને પાળવાના વિશિષ્ટ નિયમો છે. તે સિવાય કેટલાક સાધારણ નિયમો છે તે આ પ્રમાણે:—

(૧) માંસાહાર નિષિદ્ધ સમજવો; તથાપિ શરીરને કંઈ એવો વ્યાધિ થાય કે જેમાં વૈધ ડોક્ટરોના અભિપ્રાય પ્રમાણે માંસાહારની અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહેતી હોય, તો તે આઈ શકાય. માંસમાં ઉષ્ણતા અને પાપ હોવાથી તેનું ભયજન્ય

સંયમનું વિરોધી છે, તેથી યોગના સાધકોને સદા માટે મન-
બલજનું નિર્વેષ કરવામાં આવ્યો છે. જે લોકો હિંસામાંત્રમે
નિષિદ્ધ માને છે, તેઓ માટે તો મત્સ્યાહાર પણ ત્યાજ્ય છે. x

(૨) અન્યનું ઉચ્છિન્ન જોજન ન જમવું. કૈમકૈં એના-
દ્વારા રોગો ફેલાવાનો સંભવ છે. પણ પિતામાતા તથા વડિલો
કિંવા કોઈ બાંધવ કે મિત્ર બાવ કરીને કંઈ આપે તે, તેમ
ધર્મીઆ સાધુઓના જમતાં રહેલી શેષ પ્રસાદીમાં શ્રદ્ધા હોય
તો તે લેવામાં કંઈ અનિષ્ટ નથી, પણ શ્રેય છે. એવે ઠંકાણે
પ્રેમની પ્રબળ શક્તિના પ્રભાવથી ઉલટું રોગાદિનું નિવારણ
પણ થઈ શકે છે. સાધારણ રીતે ક્યાં ખાવું ઉચિત અને
ક્યાં અનુચિત, એ ઠરાવવાનું કામ મુશ્કેલ હોવાથી આ
નિયમ સાધારણ રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. અને
એનાથી જો વિવેકબુદ્ધિને કોઈ બતની હાનિ પહોંચતી ન
હોય, તો જે ધોરણે છેક ઋગ્વેદના સમયથી ચાલ્યું આવે
છે તે અનેક શતાબ્દિની કસોટીએ ચઢેલા નિયમનો બળાત્કાર
જાળ કરવાનું પણ પ્રયોજન શું ?

(૩) જેનું શરીર શુદ્ધ ન હોય તેની પાસે શરીરની
શુદ્ધિ અર્થે શરૂઆતના કેટલાક દહાડા તો દરરોજ બે વાર
પ્રાણાયામ અર્થાત્ કે બૂતશુદ્ધિ કરાવવી આવશ્યક છે. અન્ય
પ્રસંગોમાં જ્યાં શરીર આરોગ્ય હોય ત્યાં તેમ કરાવવાની
ખાસ આવશ્યકતા નથી.

શ્રીસાધક અને પુરુષસાધકોએ ઇલાયજી મકાનમાં
સાધના કરવી જોઈએ; તોપણ જ્યાં જોવી સગવડ ન હોય,
ત્યાં જોકળીબનો સ્પર્શ ન થાય તેવી અત્યંત સાવધાનીપૂર્વક
પ્રવૃત્ત થવું. આ સાધના એ ઋષિઓ-પરમહંસોની અતિ
આદરણીય અને પવિત્ર વસ્તુ છે. તેથી કોઈ પણ રીતે તેમાં
અપવિત્રતા લેશ પણ પ્રવેશે નહિ તે સાવધાનીપૂર્વક એતાં
રહેવું. જ્યાંસુધી સાધક પ્રભુના પવિત્ર સ્વરૂપમાં નિમગ્ન
થઈને પોતાની તમામ વૃત્તિઓને સંપૂર્ણ કાળુમાં આવી

x બંગાળી તરફ ઉંચ હિંદુઓમાં પણ માછલાં તેમજ અન્ય
માંસાહાર કરવાનો સાધારણ રીતે રિવાજ છે, તેને ઉદ્દેશીને આ
કથન છે. આપણા ગુજરાતમાં ઉંચ હિંદુઓમાં તો એ બન્ને પ્રકાર-
ના આહાર નિષિદ્ધ અને વર્જ્ય મનાયા છે. અધુનારૂઢ

શક્યો ન હોય, ત્યાંસુધી ચારિત્રસ્ખલનની જેમાં જરા પણ સંભાવના હોય તેવી સ્થિતિમાં તેણે પોતાની જાતને કઠી પણ ન મૂકવી.

અર્થ—વર્તમાનકાળના સાધારણ બ્રાહ્મસમાજમાં આ યોગસાધન સંબંધે જે આંદોલન ઉઠ્યું છે, તે વિષે આપ-નો શો મત છે ?

ઉત્તર—મને તે ખૂબ પસંદ છે. મારો પાઠો મત છે કે, એ આંદોલનના મૂળમાં અતિ ઉચ્ચ ભાવ રહેલો છે, તથા એના પરિણામે સમસ્ત બ્રાહ્મસમાજના તથા દેશના સાધારણ લોકોનું કલ્યાણજ થશે. બ્રાહ્મસમાજે તેની બાહ્યા-વસ્થામાંથી જેમ એક એક ડગલું આગળ ભરીને અત્યાર-સુધીમાં અનેક અમૂલ્ય સત્યો પ્રાપ્ત કર્યાં છે, તેમ આ યોગસાધન પણ ભગવાને પ્રેરેલું એક મહામૂલ્ય સત્ય રત્ન હોઈ તે બ્રાહ્મધર્મનું એક નૂતન ભૂષણ છે, તથા બ્રાહ્મ-સમાજના સભ્યો અને અન્ય સકળ લોકોની તે સામાન્ય સંપત્તિ છે. તથાપિ ઇતર સત્યો અપનાવતી વખતે બ્રાહ્મ-સમાજમાં પ્રચંડ ચળવળ ચાલી ત્યારેજ તે સત્યનો સ્વીકાર કરવાને સમાજ તૈયાર થયું; તેમ આ વખતે પણ એ આવી જાતની ચળવળ ન ઉઠી હોત, તો હું તો મારે એમજ માની લેત કે, બ્રાહ્મસમાજની જીવનશક્તિ ક્ષીણ થઈ છે.

ઉત્તરિશીલતા એ પ્રકૃતિનો એક નિયમ છે, એ વાત સાચી; કિન્તુ સ્થિતિશીલતા એ પણ સ્વાભાવિક અને અત્યંત ઉપકારક છે. કેઈ નવીન સત્યને અપનાવતાં પહેલાં, જે સમાજમાં પ્રચંડ કેલાહલ ન ઉઠે, અવિચારપૂર્વકજ સમાજ-ના સકળ લોકો તેનું અનુસરણ કરવા માંડે, અને સ્થિતિ-શીલ વૃદ્ધોની માફક પુરાતન અને પ્રચલિત સત્યો પ્રતિ યથેષ્ટ આદરભાવ દર્શાવતાં છતાં પણ નૂતન સત્યોમાં સમાયેલી સઘળી બાબતોને નાણી નાણીને તપાસ્યા વગરજ તે સત્યોને ગ્રહણ કરી લે, તો ખચિત માનજો કે, તે સમાજનું આરોગ્ય અને જીવનશક્તિ હીનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ છે. એ વસ્તુસ્થિતિ પોતેજ તેનું પ્રમાણ છે. માટે કરુણામય દીનબંધુ પરમેશ્વરે અત્યારે સુઅવસર ઓળખીને, બ્રાહ્મસમાજ તેમજ દેશના સમસ્ત લોકોના કલ્યાણ માટે

જે નૂતન સાધન પાઠવ્યું છે, તેના સંબંધમાં આવી ભતની સતત વિચારણાનું જે મોભું ઉછળ્યું છે, તે જોઈને મને તો આનંદ થાય છે અને તે જાહેર પરમેશ્વરને હું અનેકાનેક ધન્યવાદ આપું છું.

પણ આની સાથે એ પણ કહી દેવું જરૂરી છે કે, મનુષ્યો સ્થિતિશીલતાના એટલા બધા પક્ષપાતી હોય છે કે તેમનો મૂળભૂત આદર્શ છેક સંકીર્ણ (સાંકડો) બની ભ્રમ ત્યાંસુધી સ્થિતિશીલતાનો પક્ષપાત કરવો છોડતા નથી. મને આશંકા રહે છે કે, બ્રાહ્મસમાજના સંબંધમાં પણ તેવું બનવા પામે. હિંદુઓમાં જેઓ સંસારની ખાતર ધર્મને પાણીચું આપવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે, તેઓજ ધર્મ અને સંસારને સર્વથા નોખી વસ્તુઓતરીકે જોળખાવે છે, અને સંસારમાં રહીને ધર્મસાધના ન થઈ શકે એમ કહે છે. બ્રાહ્મસમાજનો આદર્શ જો સંકીર્ણતાને નહિ પામ્યો હોય, તો તેઓ એમ નહિજ કહે કે, બ્રાહ્મધર્મ અને યોગ નોખા છે. હું જેટલું બહુ છું તે પરથી કહી શકું છું કે, જે જે પ્રકારે પરીક્ષા થઈ શકે તેમ હોય તે તે દરેક પ્રકારે પરીક્ષા કરી જોતાં પણ, એ યોગસાધનામાં બ્રાહ્મધર્મનો કોઈ પણ ભાવ, મત કે કૃતિ આડાં આવતાં હોય. સર્વ કોઈને આ બાબતની સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ તપાસ કરી જોવાનો અધિકાર છે; તેથીજ એ વિષેની મારી સઘળી વાત મેં સર્વ આગળ બહોર કરી છે. આ વાત સૌ કોઈએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, બ્રાહ્મસમાજ અને બ્રાહ્મધર્મ એક વસ્તુ નથી. બ્રાહ્મધર્મના આદર્શાનુસાર જીવન ધરવાના ઉદ્દેશથી જે સઘળા લોકો એકત્ર થયા છે, તેમનું સામુહાયિક નામ તે બ્રાહ્મસમાજ. આ બ્રાહ્મસમાજમાં પણ ત્રણ પ્રકારના બ્રાહ્મધર્મો પ્રચલિત થયા છે, એમ કહેવું પડે છે. એ ત્રણે સમાજોમાં બ્રાહ્મધર્મ નહેલો છે; છતાં પણ ભિન્ન ભિન્ન રુચિના કારણથી બ્રાહ્મસમાજ એ ત્રણ ભાગોમાં વહેંચાયલો છે. અત્યાર પછી આપણા મંતવ્યમાં કોઈને કોઈ દોષ જેવું દેખાય, તો નીચી સુડીએ તેવું સંશોધન કરવા મંડી પડવું; અને એ સંશોધન પરમેશ્વરની ઇચ્છાને અનુસરતું જણાવા છતાં જો બ્રાહ્મસમાજ તેને પ્રહણ કરતાં સંકેતીયા તો બહુ છે, તેઓ

પણ હાલના સ્થિતિશીલ (જે માન્યતા કે રૂઢિચિવાજ અઠીક જણાય તેને પણ ઠીક કહ્યા કરનારા અથવા પકડી રાખનારા) વૃક્ષોની પેઠે સંકીર્ણતા(સાંકડા બિચાર)વાળા થયા છે. મારો તો હક વિશ્વાસ છે કે, પ્રાણધર્મ એ ઇશ્વરનું પોતાનું વિધાન છે અને ઇશ્વરની પોતાની યોજના છે, તેથી એવી દુઃખદ ઘટના ઘટવાનો સંભવ નથી. મંગળમય ભગવાનની હસ્થ પૂર્ણ થાઓ, સત્યનો જય થાઓ ! હું તો એનો તુરંત હાસમાત્ર છું.

મુશ્ન—એ માર્ગસિવાય અન્ય કોઈ સુક્તિમાર્ગ નથી શું ?

ઉત્તર—એવી બચંકર વાત માસથી કહી ચકાચ નહિ. એવીજ વાતોમાંથી સંપ્રદાયો ઉત્પન્ન થયા છે. આગળ કહેવાઈ ગયું છે કે, ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે સાધન અને ઉપાય પણ તે પોતે છે. સત્યસ્વરૂપ ઇશ્વરનું ચરણ લઈને જે માણસ (સંસારવ્યવહારની બાબતોમાં) સંતોષ પકડે છે અને સુક્તિ માટે આકુળ બ્યાકુળ થઈને તેની પ્રાર્થના કરે છે, તેનેજ સુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે એવા મનુષ્યના ધર્મલાભને માટે જે ઉપાય શ્રેયસ્કર હોય છે, તે ઉપાય પ્રભુ પોતેજ તેની આગળ રજુ કરી દે છે. હા, તેના ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસો રાખીને વર્તાવું જોઈએ. મારો વિશ્વાસ છે કે, પૃથ્વીનાં પ્રાપ્તિ-તાપી વરનારીઓ પણ ધારે તો સુક્તિ મેળવી શકે તેમ છે. જોટલુંજ નહિ પણ હાલ નહિ તો લાંબા કાળે પણ પ્રત્યેક મનુષ્ય પૂર્ણતા તરફ પ્રયાણ કરશેજ કરશે. અત્યારે એવાને હાથે પાપ વગેરે થાય છે, તે પણ આખરે તો તેના આત્માને કલ્યાણ તરફજ દોરવે છે.

મુશ્ન—બહુ કાળની તપસ્યાને અંતે મુનિજનોને જે પરમ ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પરમધન મેળવવાની આશા અત્યારે આપણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને કેવી રીતે રાખી શકીએ ?

ઉત્તર—આપણને જો આપણા પોતાનાજ પ્રયત્નશરણે આશ્ચર્ય રાખીને આલવાનું હોય, તો તો મુગધુમાન્ધરે પણ કોઈ ગૃહસ્થ સિદ્ધાવસ્થા પામી શકે કે કેમ તેનો સંદેહ છે. પરંતુ સૌભાગ્યની વાત છે કે, કેટલાક શ્રદ્ધા મહાત્માઓ વર્તમાનકાળમાં ધર્મની અવનતિ મચેલી જોઈને તે અવનતિને દૂર કરવા માટે સંકલ્પબદ્ધ થયા છે. તેઓ

દેશનિદેશમાં જામણ કરીને યોગ્ય ધર્મપિયાસુ વ્યક્તિઓને આ યોગસાધનનું શિક્ષણ આપે છે, એટલું જ નહિ પણ ચેત્તાને લાંબા કાળથી પ્રાપ્ત થયેલી બહુદર્શિતાના બળે સક્ષમતા આકાંક્ષારત્ની બાળતમાં પણ સહાય કરે છે. જો કેાઈ મહાત્મા ચેત્તાનાજ પ્રયત્ન અને શોધક બુદ્ધિવટે મહાત્મા મુકિલક્ષ્મી ભૂમિતિશાસ્ત્રનાં સકળ સત્યો આજે ફરી નવેસરથી શોધી કાઢવાની ઇચ્છા કરે, તો તેમાં તે હજાર વર્ષો પણ સફળ થાય કે નહિ તેનો સંદેહ છે; તથાપિ જો અટપટો વિષય વિદ્યાલક્ષ-ના વિદ્યાર્થીઓ તો યોગ્ય અધ્યાપકના શિક્ષણ મુજબ વર્તીને બહુ થોડા સમયમાં સંપૂર્ણ સમજી અજમાવીને પાઠો કરી લે છે; તે પ્રમણે સંસારની વિવિધ જ'બળો છતાં સિદ્ધ મહાત્માઓની સહાયતાથી (સલાહ-ઉપદેશ મેળવી તે મુજબ વર્તીને તેની સહાનુભૂતિ-કૃપા આકર્ષવાથી) થોડાજ સમયમાં કેટલાક ગૃહસ્થાશ્રમીઓ પણ કૃતકૃત્ય થઈ ગયા છે, અને અનેક થશે જો પણ નિઃસંશય છે.

પ્રશ્ન—ધર્મલાભમાં પ્રતિકૂળતાઓ કમી કયી છે?

ઉત્તર—સૌથી પહેલું અને મુખ્ય તો દરેક પાપ ધર્મ-લાભનું વિરોધી છે. તે પછી બીજો નંબર અહંકાર અને સંસારાસક્તિનો આવે છે. જો બધું જ્યાંસુધી નષ્ટ ન થાય, ત્યાંસુધી સ્વાભાવિક વ્યાકુળતા પ્રગટતી નથી; અને ધર્મને માટે વ્યાકુળતા ઉપજે નહિ ત્યાંસુધી ગમે તેટલાં ઉજ્જ-ચોટિયાં ધર્માનુષ્ઠાન કરવામાં આવે, પણ ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય અને યથાર્થ મહત્ત્વ કળી શકાતું નથી.

પ્રશ્ન—આપની સાધનપ્રણાલિ કેવી છે?

ઉત્તર—મારી પ્રણાલિકામાં બહારના કોઈનું અવલં-બન નથી; તેમ જો કોઈ જાતની પ્રક્રિયા પણ નથી. કેવળ સતત, અવ્યક્ત અને સંજીવન સંબળ પ્રાર્થના—એજ મારી સાધનપ્રણાલિ છે. અનેક જણ તેને અજમા બદલ અલગ આંતરિક સાધના કહી બોળે છે. કારણ કે જોમાં અવિશ્વાસ સાધના કરવી પડે છે.

પ્રશ્ન—પ્રાણાયામ જો સાધન કહેવાય કે નહિ?

ઉત્તર—પ્રાણાયામને સાધન કહેતા નથી. જોને તો ભૂત-શુદ્ધિ કહી શકાય. કારણ કે જોનાથી મુખ્યત્વે શરીરની શુદ્ધિ

સધાય છે, તથા કંઈક અંશે મનની એકાગ્રતા પણ થાય છે. પ્રાણાયામ એ તો માત્ર બાહ્યસાધન અને અવલંબન છે. જેમ ચૂદાંગ, કાંસીબેડાં, સારંગી, રાગ, આલાપ ઇત્યાદિ બાહ્યસાધન અને અવલંબનવડે ભક્તિસાધનમાં કંઈક સહાય મળે છે, તેવી પ્રાણાયામ વડે યોગસાધનમાં પણ સહાય મળે છે. જ્યાં જ્યાં સાધકનાં શરીર તાંદુરસ્ત, આહારવિહાર સાર્વિક અને અંતર નિષ્પાપ હોય, ત્યાં ત્યાં પ્રાણાયામનું પ્રયોજન નથી.

પ્રશ્ન—સાધક બનવા માટે કેવી યોગ્યતા હોવી જોઈએ?

ઉત્તર—એમાં પાંડિત્ય, ધનધામ કે લૌકિક અતુરણ વગેરેની જરૂર નથી. ધનવાન કે હરિદ્ર, વિદ્વાન કે મૂર્ખ, સ્ત્રી કે પુરુષ, હિંદુ કે અસલમાન, ખ્રિસ્તી તેમજ બ્રાહ્મસમાજ, મૂર્તિપૂજક કે કુસંસ્કારોમાં કબાયલો કાઈ પણ મનુષ્ય જે ચોતાની વર્તમાન અવસ્થાથી અસંતુષ્ટ થઈને યોગસાધના માટે બ્યાકુળ થાય; તથા જ્યાંસુધી તેને સ્વાભાવિક શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી સાધનાસંબંધી સકળ નિયમો, તેની વિવેકબુદ્ધિની વિરુદ્ધ ન જતા હોય તે પાળવાને કબૂલ હોય, તે પ્રત્યેક જણ આ સાધના સાધવાને પાત્ર છે.

પ્રશ્ન—સાધનાની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય બ્યાકુળભાવે પ્રાર્થના કરી રહ્યો છે કે કેમ તે શી રીતે નક્કી કરાય? મહાત્માઓમાં તો સામા માણસનું અંતર પરખવાની શક્તિ હોય છે ને?

ઉત્તર—મનુષ્ય અપૂર્ણ છે, તેથી તેની શક્તિ પણ અપૂર્ણ છે. આપણે જેટલા પ્રમાણમાં ઇશ્વરના સમીપવર્તી થઈએ છીએ, તેટલા પ્રમાણમાં આપણી આબ્યંતરિક શક્તિઓનો વિકાસ થઈ ક્રમે ક્રમે તે પૂર્ણતા તરફ ધસે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યનામાં બીજાના શરીરની પેઠે અંતર પરખવાની પણ શક્તિ રહેલી છે; પણ જેના જ્ઞાનમાં જડતા જેટલી અધિક, તેટલી તેની શક્તિ અદ્ય; અને જેની અંતરદષ્ટિ જેટલા પ્રમાણમાં ખુલી હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તે સંસારના પદાર્થમાત્રના ગુણસ્વભાવ સમજવાને સમર્થ થાય છે. જે રીતે મહાત્માઓમાં સાધારણ લોકો કરતાં જ્ઞાન વિશેષ અને સ્વચ્છ હોય છે, તેથી તેઓ મનુષ્યની આંતરિક અવસ્થા દ્રશ્ય

પણ ભેદ બહી શકે છે. પરંતુ તેઓ સકળ વિષયના જ્ઞાતા હોય છે, એમ તો કહી શકાય નહિ.

પ્રશ્ન—યોગમાર્ગમાં વિચરનારી વ્યક્તિઓ મોટે ભાગે ભાવપ્રિય અને કાર્યવિમુખ હોય છે, એ વાત સાચી કે નહિ ?

ઉત્તર—એના કરતાં વિશેષ ભ્રમ બીજો કોઈ નથી. યોગીઓનાં કોઈ સમાચારપત્ર નથી હોતાં, ભાષણો નથી હોતાં કે કોઈ સાધનદ્વારા તેમના સમાચાર બહાર આવતા નથી. તેઓ ધણું કરીને નિર્જન અરણ્યમાં કે ગિરિગુફામાં વાસ કરતા હોય છે, અને કદીમદી વસ્તીમાં આવી ચડે ત્યારે પણ સાધારણ જનસમાજ સાથે બે વાર વાતો કરીને ચાલ્યા જાય છે. આ બધાં કારણોથી કોઈ એમ ધારી લે કે, તેઓ આળસુ પ્રકૃતિના, પડી રહેનારા સંસારવિમુખ બિહુકમાત્ર છે; અથવા તો તે તેમનો ઘોર અપરાધી થાય છે, એમ હું માનું છું. જો એકાદ અઠવાડિયું પણ કોઈ સાચા યોગીના સહવાસમાં ગાળવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, તોજ સમજ પડે કે, તેઓ કેવા પરાપકારી અને લોકકલ્યાણ માટે વિચાર કરનારા છે; અને કેવી પ્રબળ ત્યાગવૃત્તિ સ્વીકારીને જનસમાજનાં દુઃખ ટાળવાને તથા સુખ વધારવાને મથે છે; તેમ કેવા અફલુત નિયતો સમજ તથા પાળીને ઇષ્ટકૃપાથી તથા પોતાના પ્રયત્નથી કૃતકૃત્ય બને છે. જેમને આ જીવનમાં કોઈ સાચા યોગીનો કદાપિ મેળાપ થયો હોતો નથી; કોઈ મહાત્માના સમાગમથી જેણે પોતાનું જીવન ભાગ્યશાળી કર્યું નથી; અને જેમણે વ્યસની, આળસુ, ઉદરપરાયણ, લોભી લાલચી, મોજશોખ કરનારા, ઇત્યાદિ પ્રકારના અસ્વાભાવિક-અકુદરતી-ઉપલક્રિયા લેખધારી સંન્યાસીનેજ ભેવાથી સાચા યોગીનાં દર્શન કર્યાં છે એવું માની લીધું છે; તેઓ યોગીચરિત્રનું અફલુત રહસ્ય શું બણે ? તેમને એ સંબંધમાં કંઈ પણ કહેવાનો અધિકાર નથી. જે દેશમાં ઋષિઓ કવિ હતા, ઋષિઓ દાર્શનિક હતા, ઋષિઓજ સાહિત્યલેખક હતા, વિજ્ઞાન આદિના શોધક પણ ઋષિઓજ હતા, અને ઋષિઓજ જ્યોતિર્વિદ અને ગણિતશાસ્ત્રના પ્રકાશક હતા; દેહવિજ્ઞાન અને આયુર્વેદના ઉત્પાદક પણ ઋષિઓ હતા; અને ઋષિઓજ રાજકાજના નિવરણપદ અને સૂકાની હતા; તથા જે

દેશના ઋષિઓ સંસારચાત્રાના નિર્વાહ માટે ઉપયોગની તમામ બાબતોના આદિ, મધ્ય ને અંતસ્વરૂપ હતા; તેજ દેશમાં આજે યોગ, તપસ્યા, અને આળસ અને બાહ્યોપ તથા આઠંબરને કોઈજ અર્થમાં ઓળખવામાં આવે છે, એના કરતાં વિશેષ આશ્ચર્યકારક અને દુઃખદાયક વાત બીજી શી હોઈ શકે ? જે દેશમાં જનક, યાજ્ઞવલ્ક્ય, વસિષ્ઠ આદિ મહાન યોગીઓ જન્મીને સંસાર અને ધર્મ એ કોઈ અભિન્ન વસ્તુ છે એ મહાન સત્યનાં દર્શાત જગતને પૂરાં પાડી ગયા છે, જે દેશમાં અગ્રગણ્ય તપસ્વી બુદ્ધદેવ, શંકરાચાર્ય, શુક્ર નાનક, કબીરજી, જ્ઞાનેશ્વર અને ચૈતન્ય-દેવ ઇત્યાદિ જનસમાજનું પરમ કલ્યાણ સાધવા માટે નિજ સુખ, સ્વચ્છંદતા, શાંતિ અને સમાધિ, રે ! પોતાનું સમસ્ત છોવન અર્પી ગયા છે; અત્યારે પણ જે દેશના આધ્યાત્મિક અને નૈતિક પાશવાચાર દૂર કરવા કાળે સિદ્ધ મહાપુરુષો પોતાની નિર્જન સાધનાનો ત્યાગ કરીને તથા અનાહાર, અનિદ્રા ઇત્યાદિના કલેશો સહીને પરિશ્રમણ કરી રહ્યા છે; હાય ! તેજ દેશના લોકો બરાડા પાડે છે કે, યોગથી તો સમાજમાં આળસ અને કર્મવિમુખતા આવી જશે. જેમની દૈર્ઘ્ય સંપત્તિનો અને જેમના આધ્યાત્મિક મહત્ત્વ ને વીરત્વનો કિંચિત્ વેશવ ભેદ યુરોપ અમેરિકાના લોકો આશ્ચર્યચકિત થતા હતા, અને જેમની બે-ચાર વાતોનો પ્રતિધ્વનિ માત્ર ઇમર્સન, કાર્લાઇલ ઇત્યાદિ પાશ્ચાત્ય યોગીઓદ્વારા પ્રાપ્ત કરીને ઓગણીસમી સદીના લોકો તેમને ભજવા લાગ્યા હતા, અને જે મહાત્માઓના કંનિષ્ઠ બ્રાતારૂપ છસસ કાઇસ્ટ અને મહમદ પેગંબર-એ બેઉ હબાર દોઢ હબાર વર્ષથી પૃથ્વીના અધિકાંશ માનવસમુદાય પર પોતાનો પ્રભાવ પાડતા આવ્યા છે; તેજ મહાસમર્થ યોગી મહાત્માઓનાં સંતાન હોવા છતાં પણ આજે આપણે એવાં અંધ બની ગયાં છીએ કે અંગ્રેજોની ચોવનમુલક ચપળતા ભેદને જ્ઞાન્ત બની જઈએ છીએ અને યોગને આળસ મણી કાઢીએ છીએ-એના કરતાં શરમની વાત બીજી કયી હોઈ શકે ?

ખરું જોતાં તો યોગ આળસનો ઉત્પાદક નથી, પણ તેથી ઉલટું જ છે. જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ, એ ત્રણેની

ઉચિત મેળવણી અને ઉન્નતિ, એ યોગ્યતા કહી છે. પરમેશ્વર રસસ્વરૂપ છે. રસ જેમ વનસ્પતિના ફેદમાં ફાપલ થઈ જાય તેના મૂળ, થડ, ડાળીઓ અને પાંદડાં ભાગ્યમાં જીવનશક્તિનો સંચાર કરે છે; તેમ માનવાઅત્મામાં પરમેશ્વરનો આવિર્ભાવ થતાં, તેના સમસ્ત ભાવ એકસાથે વૃદ્ધિગત થાય છે. લૌકિક ઉન્નતિ એ તેથી વિરુદ્ધ સ્થિતિની સૂચક છે. તે પરમાત્મા પૂર્ણ છે, તેથી એ પૂર્ણ આકર્ષ્ય અંતરમાં પ્રકટ થતાં અપૂર્ણતા કિંવા સંકીર્ણતાને ત્યાં સ્થાન જ રહેતું નથી. પ્રકૃત (સ્વાભાવિક-કુદરતી) ઉન્નતિ સિદ્ધ થઈ, એટલે કાર્ય તો કરવું જ પડવાનું, કાર્ય કર્યા વગર રહેવાવાનું જ નહિ; તોપણ બધા યોગીઓનું કાર્ય એકસરખું કિંવા એકજ પ્રકારનું હોય એમ તો કહી સંભવે જ નહિ. બધાએ પ્રચાર કે પ્રવચન કરવાં જોઈએ, કિંવા છાપાં સ્થાપવાં જોઈએ કે પુસ્તકો રચવાં જોઈએ, નહિ તો તેઓ ક્રિયાશીલ કહેવાય જ નહિ; એમ કહેવું એ તો અજ્ઞાનમાત્ર છે. બધાને ધર્મપરાયણ યોગી થવાની જરૂર છે, અને સંસારનાં વિવિધ કાર્યોમાં વહેંચાઈ જવાની જરૂર છે. કોઈનું કાર્ય બ્રાહ્મણો કરવાનું તો કોઈનું પુસ્તકો લખવાનું હોય; કોઈ ખેતીનું કામ કરે તો કોઈ જમીનબગીચી કરે; કોઈ ન્યાયનું કાર્ય કરે તો કોઈ દેશસંરક્ષણ કાળે સમરાંગણ (યુદ્ધ) ખેડવાનું કામ કરે; કેટલાક એકાંતમાં સાધન સાધે તો અન્ય કેટલાક પોતાના ધાર્મિક જીવનથી અમૂલ્ય ને વિરલ સત્યોનું શિક્ષણ આપે-અર્થાત્ યોગ સર્વ કોઈને માટે સામાન્ય પાયારૂપ છે. એ પાયાપર સ્થિત થઈને જેને જે રીત અને જે બાબત અનુકૂળ હોય, તે તે પ્રકારે અને તે બાબત પાછળ માનવજાતિના કલ્યાણ માટે પોતાની જીવનયાત્રા ખેડે એ જીવ.

પ્રશ્ન—સત્યજ્ઞાન વિના ધર્મ સધાવાનો સંભવ નથી, તો પછી વહેંચેલી હાજરી છતાં યોગસાધના શી રીતે સાધી શકાય?

ઉત્તર—તેમ કહી સંભવે નહિ; પરંતુ એ પણ સત્ય છે કે, ધર્મનું સ્થાન પાછળ નહિ પણ આગળ છે-અર્થાત્ કે કુસંસ્કાર ને વહેંચેલી ટળી બધા ત્યારે જ ધર્મનો ઉદય થાય એવું નથી; પણ પ્રથમ અંતરમાં કુદરતી સત્ય ધર્મનો

અંકુર ઉગે, તે પછીજ ધર્મનાં બાહ્યલક્ષણ પ્રકાશમાં આવે છે. પ્રથમ સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યારેજ વહેમ અને કુ-સંસ્કારજન્ય ભ્રમો દૂર થાય. દીવો લાંબા પહેલાં ગમે તેટલી કૌશિય કર્યા છતાં ધરમાંનો અંધકાર જેમ દૂર થઈ શકતો નથી, અને તે પછી પણ જેટલા પ્રમાણમાં પ્રકાશનાં કિરણો ધરમાં પ્રવેશ કરે છે, તેટલાજ પ્રમાણમાં ધર ઉજાસવાળું થવા પામે છે; તેવીજ રીતે સત્ય જ્ઞાન મનુષ્યના અંતરમાં જેટલા પ્રમાણમાં પ્રકટે છે તેટલાજ પ્રમાણમાં તેની અવસ્થા ઉજાત થઈ શકે છે. પાપ અને દુર્બળતા આદિને કોઈ માત્ર પોતાના-જ પ્રયત્નથી દૂર કરી શકતો નથી; તેથી ધર્મસાધનાશરૂ કરવાની સાથેજ કાંઈ ઉદ્ધાર થઈ જતો નથી. સાધનાની અંતિમ અવસ્થાનું નામજ મુક્તિ છે—અર્થાત્ સાધનના પરિણામ-રૂપેજ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન—પ્રકૃત (સાચીસ્વાભાવિક) પ્રાર્થના કેને કહેવી?

ઉત્તર—પ્રાર્થના એ કાંઈ વાણીવિલાસ નથી, મનોભાવ પણ નથી, તેમ કોઈ જાતની પ્રક્રિયા પણ નથી. પ્રાર્થના એ તો જીવાત્માનો એક સ્વભાવ છે. મનુષ્યને જ્યારે પોતાના અંતરમાં એક યા અનેક પ્રકારની ન્યૂનતા સમજાય છે—અનુભવાય છે, અને પછી તેઓછપને દૂર કરવા માટે તેના અંતરમાં પ્રબળ વ્યાકુળતા જાગી ઉઠે છે, તથા તે ઓછપ—અછત કિંવા દુર્બળતા ટાળવા વારંવાર માથાકૂટ કરવા છતાં પણ તેને દૂર કરવાની તેના પોતાનામાં તાકાત જણાતી નથી, અને સર્વશક્તિમાન કરુણામય પ્રભુમાં એ શક્તિ છે, એવું જ્યારે તેને જણાય છે; ત્યારે તેના આત્માની જે અવસ્થા થાય છે તે અવસ્થાનું નામ પ્રાર્થનાની અવસ્થા છે. એ અવસ્થામાં તે કોઈ વાર મુખેથી શબ્દો બોલીને, કોઈ વાર રુદન કરીને, કોઈ વાર વિરહવ્યાકુળ થઈને, ધૂળમાં આજોટીને અગર હીર્ધનિઃશ્વાસ નાખીને, અથવા તો સંપૂર્ણ ખીરજ અને શદ્દા ભક્તિપૂર્વક અંતરમાં તેનું નામસ્મરણ કરીને પ્રાર્થના કરે છે.

પ્રશ્ન—સાધનાનું આંતરિક તત્ત્વ ભાષાદ્વારા પ્રગટ કરવાનું અસંભવિત હોય, તો પછી આપણે સામા માણસને તે કેવી રીતે આપી શકીએ?

ઉત્તર—સાધનાની બાહ્યક્રિયાઓ તથા નિયમો સમજાવી

આપવાનું કામ વાણીદ્વારા થઈ શકે, પણ આંતરિક તત્ત્વ યાને ઉપરોક્ત જાત્રત (સજીવન) પ્રાર્થનાનું શિક્ષણ ઉપદેશ-દ્વારા આપવું અશક્ય છે; કિંતુ શરીર શરીર વચ્ચે અને મન મન વચ્ચે જેમ સ્વાભાવિક સંબંધ અને સહાનુભૂતિ હોય છે; તેમ આત્મા આત્મા વચ્ચે પણ સહાનુભૂતિ અને સંબંધ હોય છે. કેઈ પણ સમાજ અથવા સંપ્રદાયમાં એવાં દષ્ટાંતો સર્વદા મળી આવે છે. જ્યારે આચાર્ય ઉપાસના કરે છે ત્યારે, જ્યારે ઉંડા ભાવપૂર્વક પ્રભુની ઉપાસના થાય છે ત્યારેજ એકાગ્ર શ્રોતાજનો અથવા ઉપાસકોના અંતરાત્માને સચોટ સ્પર્શ કરે છે. એ સિવાય બીજા પ્રસંગોએ તો ઉપાસકો અથવા શ્રોતાજનો મોઢાનાં નીરસ અને વાતોજ માત્ર સાંભળીને ઉઠી જાય છે. એનું કારણ શું? આધ્યાત્મિક સહાનુભૂતિજ એનું મૂળ કારણ છે. જેવી રીતે આચાર્યની સ્વાભાવિક સજીવન પ્રાર્થના ઉપાસકોના અંતરમાં સોંસરી ઉતરી જાય છે અને તેમના આત્માને ઢઢાળી તેમનામાં પણ સજીવ પ્રાર્થનાને જન્માવે છે; તેવીજ રીતે ઉપાસકોમાંના પણ કેઈના અંતરમાં વાસ્તાવિક સજીવ પ્રાર્થના જાત્રત થાય છે, તો તેથી પણ એવી ને એટલીજ અસર થાય છે. આચાર્યને મુખે જો માત્ર નીરસ શુષ્ક શબ્દોનોજ પ્રવાહ નીકળ્યે જાય, તો તેનાથી કેઈનાં અંતર પ્રભાવિત થઈ ભક્તિરસથી ભીંજતાં નથી; પણ એવામાં જો કેઈ ભાગ્યશાળી ઉપાસકના હૃદયમાં એકાએક જીવંત પ્રાર્થના જાગી ઉઠે તો, આધ્યાત્મિક સહાનુભૂતિના કારણથી તે આચાર્યના તેમજ અન્ય ઉપાસકોના અંતરમાં વ્યાપી જઈ તેમને બધાયને એકી વારે વિહ્વળ બનાવી મૂકે છે. એ નિયમને લીધેજ પ્રત્યેક વર્ષે ઉત્સવાદિ પ્રસંગે એવી ઘટના અનેક વાર બનતી જોવામાં આવે છે.

ત્યારે હવે સમજાશે કે, કેઈ મનુષ્ય સ્વાભાવિક વ્યાકુળતાપૂર્વક એ પ્રાર્થનાની અવસ્થા પોતાના અંતરમાં પ્રગટાવવા ઉત્કંઠિત થયો હોય, તો કેઈ જાત્રત શક્તિશાળી મહાપુરુષ પોતાની ઈચ્છાશક્તિના જોરે, તથા ભગવત્કૃપાના નિયમાનુસારે પોતાના અંતરમાં પ્રકટેલી પ્રાર્થનાની અવસ્થાને તે ઉત્કંઠિત ઉપાસકના અંતરમાં રેડી અથવા જગાડી શકે છે. વરતુ તો તેની તેજ છે. જ્યારે કેઈ આતુર જન અત્યંત

વ્યાકુળભાવથી વિનંતિ કરતો આવે છે, ત્યારે તેની આગળ હું મારા સમગ્ર અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું; અને એજ વખતે હું મારા પૂજનીય ગુરુદેવ શ્રીપરમહંસ બાબાજીનાં શરણુ ને સહાય લઉં છું. એટલે ઇશ્વરકૃપાથી અદ્ય સમયમાં જ તે ઉત્કંઠિત વ્યક્તિના હૃદયમાં પણ તેવાજ પ્રકારની પ્રાર્થના જાગ્રત થાય છે અને તેના અંતરમાં રહેલી યોગશક્તિ જાગ્રત થઈ વીકસે છે. એટલે પછી તેને એના સિવાય બાહ્ય જગતના બીજા કશાનું જ્ઞાન રહેતું નથી. આ અવસ્થાને યોગી-જનો સંચારાવસ્થા કહે છે. તે પછી જે સાધક જેટલા પ્રમાણમાં વ્યાકુળતા અને નિષ્ઠાપૂર્વક એ સાધના કરે છે, તે તેટલાજ પ્રમાણમાં ગહન અને ગહનતર તરવોને પ્રાપ્ત કરતો થકો આશ્ચર્યમય બને છે. કંમે કંમે નૂતન નૂતન આભ્યંતરિક સત્યો અને રહસ્યો સઘળાં તેની આભ્યંતરિક ઇંદ્રિયોને ગોચર થાય છે. એ બધી અવસ્થાઓનું કોઈની આગળ વર્ણન કરી બતાવવાનો માર્ગ નથી. એમ કરતાં કરતાં આખરે તેની બધીજ આશા ફળીભૂત થાય છે; આકાંક્ષાઓની પરિતૃપ્તિ થાય છે; અનેક રસઝરણાં ખુટી જાય છે; અને પરબ્રહ્મના કૃપાપ્રસાદથી સાધનની ઉચ્ચ અવસ્થામાં યોગનો આરંભ થાય છે અને તે અનંત કાળ લગી ચાલે છે.

પ્રશ્ન—યોગસંબંધી જે જે ગૂઢ વાતોનો આપે આ સ્થળે સ્ફોટ કર્યો છે, તેનાથી જનસમાજનું કંઈ અનિષ્ઠ થવાનો સંભવ ખરો કે ?

ઉત્તર—ધર્મ એ માનવકુળની સામાન્ય સંપત્તિ છે. એની અંદર કંઈ છુપું કે છુપાવવા જેવું નથી; તથાપિ જે ઠેકાણે જે વાત કહેવાથી લોકોનું અનિષ્ઠ થવાની સંભાવના હોય, તે ઠેકાણે તે વાત કહેવી ઉચિત નથી. એટલા માટેજ યોગાતરવ ચિરકાળથી ગુપ્તભાવે ચાલ્યું આવે છે. મારા આ ગ્રંથમાં યોગની કોઈ પણ આંતરેક વાત નથી. માત્ર બાહ્ય વાંતાજ બહુવાની મળશે, અને એવી માહિતીથી કંઈ ખાસ અનિષ્ઠ થવા જેવું નથી, પણ ઉલટું એ વિષે જે નાના પ્રકારના ભ્રમ અને આશંકાઓ પ્રચાલત છે તેનું નિવારણ થવા પૂરતીજ વાતો પ્રસિદ્ધ કરવાની મેં કેશિય કરી છે. યોગસાધન એ આખોય પ્રત્યક્ષાનુભવનો વિષય છે. એમાં

મતામત કિંવાં પ્રણાલી જેવું કશુંજ નથી. માટે કોઈ પણ જાતના વિવેચનથી કે પ્રકાશનથી તેનું શિક્ષણ આપી શકાય તેમ છેજ નહિ. સદ્ગુરુની કૃપાદ્રષ્ટિ થતાં ઇશ્વરની કરુણાથી જેના અંતરમાં એ સાધનાનો વિકાસ થાય તેજ સમજી શકે કે, એ વાસ્તવિક વિષય શો છે. બાકી જે લોકો પોતાની મેળે પ્રાણાયામ ઇત્યાદિ બાહ્યપ્રક્રિયાઓ કરવાની કેશિષ કરે છે, તેમને હું વિનીતભાવે સાવધાન કરી દઉં છું કે, એ પ્રમાણે કરવું અત્યંત હાનિકારક છે. એમ કરવા જતાં સેંકડો લોકો કેઠ, સારણ, પ્રમેહ, ઇત્યાદિ દુઃસાધ્ય રોગોના ભોગ બની પારાવાર પીડા ભોગવતા થયા છે. ધર્મલાલ માટે જેમનામાં સાચી વ્યાકુળતા ઉદ્ભવી હોય તેમણે ઇશ્વરનો આશ્રય લઈ તેની આગળ નિયત પ્રાર્થના ગુજારવી અને યથાશક્ત્ય સુમાર્ગ શોધી કાઢવો; એટલે વખત આવતાં પ્રભુ પોતેજ સઘળી ગોઠવણ કરી આપશે.

અધ્યાય ૩ જો

(ગોસ્વામીજીએ બ્રાહ્મસમાજની ઉપાસના ઉપરાંત યોગસાધન કર્યા પછી કેલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજ તરફથી તેમને પરિત્યાગ થયો, છતાં કેટલાક સમય સુધી ઢાકા (પૂર્વબંગાળ)ની બ્રાહ્મસમાજના આચાર્યપદ પર તેઓ રહ્યા હતા. તે વખતે ઉત્તવાદિ પ્રસંગોએ બ્રાહ્મસમાજની વેદીપરથી તેઓશ્રીએ જે ઉપદેશ કરેલો, તે પૈકી કેટલાકનો સંગ્રહ થઈ “વક્તૃતા અને ઉપદેશ” એ નામના પુસ્તકરૂપે બહાર પડ્યો છે. તેમાંથી કેટલોક ઉપદેશ આ અધ્યાયમાં આપ્યો છે.)

(૧)

માર્ગશીર્ષ ૨૪, બંગાળ ૧૨૯૩

તત્ત્વવિદ્યાલયના ઉત્સવ વખતે અ. પેટ્રું વ્યાખ્યાન

આજે માનવ જીવનનું લક્ષ્ય શું? એ વિષય પર કંઈક બોલવાની મને સિફારસ કરવામાં આવી છે. શરીર અશક્ત છતાં બની શકશે તેટલું એ વિષે વિવેચન કરીશ.

વિશ્વવિદ્યાતા જગતકર્તા પરમેશ્વરે જડ, ઉદ્ભિન્ન, ક્રીટપતંગ, પશુપંખી, મનુષ્ય વગેરે જે જે કંઈ ઉત્પન્ન કર્યું છે—તેમાંની ગમે તે વસ્તુ જોઈશું તો જણાશે કે, તે પ્રત્યેકમાં કંઈ ને કંઈ ઉદ્દેશ રહેલો છે. કરુણામય જગદીશ્વરે પદાર્થમાત્રમાં ઉદ્દેશસિદ્ધિ માટે જે સકળ ઉપાય ને કૌશલની યોજના કરેલી છે, તેમને મનુષ્ય બુદ્ધિબળે સમજી શકે છે. આ વિશ્વસંસાર જો સુસંબદ્ધ ન હોત, તો કોઈને પણ વિશ્વપતિનો ખ્યાલ આવી શકત નહિ. જ્યેષ્ઠમાં એક પથ્થરનો ટુકડો પડેલો જોઈને કોઈનું ચિત્ત તેમાં પરોવાતું નથી; પરંતુ એમાં જો કંઈ કારીગરી જેવું જણાય, કિંવા કોઈ મહેલનો ભાંગેલો ભાગ જણાય, તો મનુષ્યની કાર્ય-કારણનું અનુસંધાન કરનારી વૃત્તિ એકદમ કાર્ય કરવા મંડી પડે છે. એ ટુકડો અહીં ક્યાંથી આવ્યો? અવશ્ય કોઈ બાહોશ કારીગરે એને આ ઘાટ આપ્યો છે; એવા એવા ભાવો મનમાં

ઉપજે છે. વળી એજ પ્રમાણે અરણ્યમાં ફરતાં ફરતાં એકાદ ફૂત કિંવા કેટલાંક ફૂત આમ તેમ નજરે પડે, તો તેનાથી મન ન પશુ આકર્ષાય; પરંતુ એકાદ પુષ્પહાર ગુંથેલો જણાય તો તો તે તરફ મન તરત દોડવાનું. તે વખતે આપણને તરતજ વિચાર સ્ફૂરે છે કે, અવશ્ય કેઈ ગુંથવાની આવડત-વાળાએ આ હાર ગુંથેલો છે, એ એની પોતાની મેળે ગુંથાયેલો નથી. જે કાર્ય-કારણનું અનુસંધાન કરનારી વૃત્તિ-દ્વારા પથ્થરમાં રહેલી કારીગરી અને પુષ્પમાળમાં રહેલું કળા-કૌશલ્ય જોઈને તેના બનાવનારનું જ્ઞાન આપણને પેદા થાય છે; તેજ વૃત્તિદ્વારા આપણને જગતકર્તાનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. તેણે આ જગતમાં જે બધું કળાકૌશલ્ય રાખ્યું છે, તે બધું એક રીતે આપણને વિવિધ પ્રકારે ઉપયોગી છે, અને બીજી રીતે જોઈએ તો એના દ્વારાજ આપણને જગતકર્તાનું જ્ઞાન લાધે છે. એક તણખલું ઉપાડીને જોવાથી અજ્ઞાન મનુષ્ય વ્યક્તિ કંઈ વિશેષ સમજી શકતો નથી, પરંતુ જે વનસ્પતિશાસ્ત્રનો જાણકાર હોય છે તેને તો તેમાં કેટલુંક કૌશલ્ય જોવાનું મળે છે. ચોતરફ આવી રહેલાં આ વૃક્ષ, લતા ને છોડવાઓમાં કેટલું બધું કળાકૌશલ્ય રહેલું છે; ઔષધ વગેરે કેટલા બધા ઉપયોગમાં આવે છે. કોઈ પણ સ્થળે એવો કેઈ પદાર્થ નથી કે જે પ્રયોજનવગર પેદા થયો હોય. પ્રત્યેક પદાર્થમાં પરમેશ્વરે તેનો શુભ ઉદ્દેશ પાર પાડવાની શક્તિ મૂકેલી છે. એક આંખાના ગોટલાને ઉત્તમ ખેતરમાં કે બાગબગીચામાં ન રોપતાં એક કુંડામાં રોપીશું, તો તેનો છોડવો થશે ખરો, અને તે બે ચાર માસ જીવતો પણ રહેશે; પરંતુ તેની જોઈએ તેટલી વૃદ્ધિ ન થતાં તે પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામાં આગળ વધી નહિ શકે; કેમ જાણે પરમેશ્વરે તે વૃક્ષને એ રીતે અને એ ઉપાયે વધવાની મના કરી ન હોય! જે વસ્તુ જે ઉદ્દેશ માટે પેદા થઈ છે અને તેની સિદ્ધિ અર્થે સુઠેકર્તાએ આસપાસની વસ્તુઓમાંથી જે સહાય મળવાની ગોઠવણ કરેલી છે, તેમાં જો અંતરાય થાય તો તે ઉદ્દેશ સધાતો નથી. ફળ આપવાં એ વૃક્ષબીજનો ઉદ્દેશ છે; અને જે સઘળા ઉપાયોથી ફળ પેદા થાય તે બધાય તે બીજમાં સમાયલા છે; તથા પ્રકાશ,

ચોગ્ય રચના, માટી ઇત્યાદિ જે સકળ પદાર્થની સહાયની જરૂર છે તે પણ હાજર છે; પણ એ ઉપાય અને સહાય આડે જો કોઈ અંતરાય ઉભો થાય, તો વૃક્ષખીજ ફળ આપી શકતું નથી. સઘળાં વૃક્ષો માટે એજ પ્રકાર સમજવાનો છે. પ્રત્યેક વૃક્ષની મારફત એક એક ઉદ્દેશ સધાય છે. વનસ્પતિ-સુષ્ટિમાંથી કેટકેટલાં ફળ, કેટકેટલાં ધાન્ય નીપજે છે, અને કેટકેટલાં ઔષધો પેદા થાય છે; તથા એ ઉદ્દિલિજ્જ અથવા વનસ્પતિસુષ્ટિ સાથે આપણો શારીરિક સંબંધ એટલો બધો રહેલો છે કે તેનું વર્ણન કરતાં પારજ ન આવે.

જગતના પ્રત્યેક જીવમાં પણ એકેક ઉદ્દેશ રહેલો છે. પશુપંખી, કીટપતંગ બધાંય પોતાપોતાના ઉદ્દેશમાર્ગમાં વિચરી રહ્યાં છે. જેમણે બહુ બહુ અવલોકનો કરી જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તેઓને ખબર હોય છે કે, કયા જીવ આપણને કેટલા ઉપકારક છે. સાપ જેવું હિંસક પ્રાણી પણ આપણને ઉપકારક થઈ શકે છે. અનેક પાંડોતોનો મત છે કે, પૃથ્વી-પર સર્પસૃષ્ટિ ન હોત તો પૃથ્વીનું અનિષ્ટ થાત. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલાં પ્રાણીમાત્રમાં કોઈ ને કોઈ ઉદ્દેશ રાખેલો છે.

મનુષ્યજીવનમાં કેવળ ઉદ્દેશજ નથી, લક્ષ્ય પણ છે. ખીજા પદાર્થોમાં એ લક્ષ્યનો અભાવ હોય છે. આંખાને ખબર નથી હોતી કે, તે શામાટે ફળ આપે છે; સૂર્યને ખબર નથી હોતી કે, તે શામાટે પ્રકાશનાં કિરણ ફેંકે છે; તેઓ તેમ કર્યે જાય છે ને એ રીતે ઉદ્દેશ સાધે છે; પણ જાણતા નથી કે, શામાટે તેઓ તેમ કરે છે. તેમનું પોતાનું કોઈ લક્ષ્ય હોતું નથી, પણ સ્વાભાવિક નિયમના ચોગેજ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ થાય છે. પરંતુ મનુષ્યના સંબંધમાં તેમ નથી; મનુષ્યપ્રાણીને લક્ષ્ય હોય છે. મનુષ્યપ્રાણીના બે ભાગ છે—એક શરીર અને બીજો આત્મા. મનુષ્યમાં જડ, ઉદ્દિલિજ્જ, પશુપંખી, કીટપતંગ વગેરેના ભાવ અર્થાત્ કે વિશ્વપ્રજ્ઞાંડના સમસ્ત પદાર્થના ભાવ વિદ્યમાન છે. મનુષ્યના શરીરમાં જડ અને ઉદ્દિલિજ્જના ભાવ છે; તેમ આહાર, નિદ્રા વગેરે પાશવ પ્રકૃતિ પણ રહેલી છે. તેના સિવાય જે ઉચ્ચ પ્રકૃતિને લીધે તેને મનુષ્ય કહેવામાં આવે છે, તેના વડેજ જગતકર્તાને

પીછાણીને મનુષ્ય કૃતકૃત્ય બની શકે છે. શરીરને જેમ ઉદ્દેશ છે, તેમ આત્માને ઉદ્દેશ તથા લક્ષ્ય બને છે. શરીર યંત્ર છે અને જીવાત્મા તેનો યંત્રી છે. આ શરીર જીવાત્માને રહેવાનું એક ઘર છે. પક્ષીને માટે જેમ પાંજરું હોય છે, તેમ જીવાત્માને માટે આ શરીર છે. આંખોથી જોઈ શકાય છે, હાથોવડે કાર્ય થઈ શકે છે; પણ એ કાર્યો શું આંખ અને હાથ કરે છે? ના, મડદાને આંખો અને હાથ જેમનાં તેમ હોવા છતાં તેનાથી એમાંનું કશું કરી શકાતું કેમ નથી? વસ્તુતઃ જીવાત્માજ એઓદ્ધારા એ કાર્યો કરે છે.

આ શરીરનું પણ યોગ્ય આહારવિહારદ્વારા સંરક્ષણ ન થાય, તો તે રોગી થઈ જઈ તેના દ્વારા ઉદ્દેશ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. એટલા માટેજ પંડિતો કથી ગયા છે કે શરીરમાયં ચતુર્ધર્મસાધનમ્ યાને શરીર એજ ધર્મસાધનનું આદિ અંગ છે. અનેક જણ એવાં હોય છે કે, તેઓ ધર્મસાધન કરવા જતાં શરીરની ઉપેક્ષા કરે છે, પણ તેમ કરવું કોઈ રીતે ઉચિત નથી. શરીર એ ઈશ્વરે આપેલું ધન હોવાથી જે લોકો એના પ્રતિ ઉપેક્ષા રાખી તેનું જતન કરતા નથી, તે લોકો તેને પેદા કરનાર પરમેશ્વરનીજ અવગણના કરે છે. અનેક જણ એ વાત ન સમજી શરીરને રોગિણી કરી દે છે, તેથી તેમના ઉદ્દેશસાધનમાં અડચણ આવે છે. માટે જેમનું વય હજી નાનું છે, તેમણે જે નિયમોથી શરીરનું સ્વાસ્થ્ય જળવાઈ રહે, તે નિયમોથી વાકેફ થઈ તેનું પાલન કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. શરીર એક વાર જો દોહળું બન્યું તો ચિરકાળ સુધી પીડા ભોગવવી પડે છે, અને પરિણામે સંસારક્ષેત્ર તેમ ધર્મક્ષેત્ર બન્નેમાં નુકસાન થાય છે. બીજા જે જે પદાર્થો પ્રભુએ પેદા કર્યા છે, તે પદાર્થો તો પોતપોતાનો ઉદ્દેશ સમજી શકતા નથી; કિંતુ મનુષ્યપ્રાણીને જ્ઞાનશક્તિ આપીને પ્રભુએ તેને સમજવાનો આધિકારી બનાવ્યો છે. એ જ્ઞાનદ્વારા મનુષ્ય જ્યારે શરીરનો ઉદ્દેશ સમજતો થાય છે, ત્યારેજ તે શરીરની અવજા કે ઉપેક્ષા કરતો અટકે છે.

પરમેશ્વરે સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં જે જે રાખેલું છે, તે તે તમામ તેણે મનુષ્યમાં મૂકેલું છે; તે એવા ઉદ્દેશથી કે, મનુષ્ય પોતે પોતામાંથીજ સમસ્ત બ્રહ્માંડનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી

શકે. આપણે જેવી રીતે અન્ય પદાર્થનો ઉદ્દેશ સમજીએ છીએ, તેવીજ રીતે આપણાં પોતાનાં ઉદ્દેશ અને લક્ષ્ય પણ આપણે સમજવાં જોઈએ. શરીરનો ઉદ્દેશ તો આપણે સહજ સમજી શકીએ તેમ છીએ; પરંતુ આપણા આત્માનો ઉદ્દેશ સમજવો કપરો છે. કારણ કે શરીર એ બહારની વસ્તુ છે અને આત્મા એ અંદરની વસ્તુ છે. “હું કોણ?” એ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં જો “શરીર એજ હું” એવો સિદ્ધાંત બાંધી લો, તો તો પછી આપણો ઉદ્દેશજ આપણાથી સમજી શકાશે નહિ. “હું” એ આ શરીરથી પૃથક્ વસ્તુ છે એ જાણી શકાય, તોજ ઉદ્દેશ સમજી શકાય છે. એટલા માટે પૂર્વાચાર્યો “શરીર એ ‘હું’ નથી-‘હું’ અને ‘શરીર’ ભિન્ન છીએ”-એવો વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપતા. મનુષ્ય જ્યારે “દેહ એ ‘હું’ નથી” એવું સમજતો થાય છે, ત્યારેજ આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરવામાં તે પ્રવૃત્ત થાય છે; અને ત્યારે જ તેને જણાય છે કે, પ્રત્યેક મનુષ્ય કયા મુખ્ય કાર્ય માટે જન્મ્યો છે; અને એક એક ગૌણ કાર્ય પ્રત્યેક મનુષ્યને શું કરવાનું હોય છે. આ વાત જ્યારે સમજાય છે, ત્યારેજ તેને સમજણ પડે છે કે, આ વિશ્વ બ્રહ્માંડ એ એક મોટું યંત્ર છે, અને પ્રત્યેક મનુષ્ય તે યંત્રના અંગરૂપ એક એક નાનકડી કળ છે. જો કોઈ યંત્રના કારખાનામાં જઈને જોશે તો તેને જણાશે કે, નાની નાની અનેક કળો અને એક મોટી કળને લીધેજ એ આખું મોટું યંત્ર ચાલી રહ્યું છે. એમાં નાનામાં નાની મેખો હોય છે ને પટીઓના ટુકડા પણ હોય છે. એ બધાંમાંથી એકને પણ દૂર કરતાં યંત્ર ચાલી શકતું નથી; તે પ્રમાણે મનુષ્યસમાજ પણ એક મોટું યંત્ર છે; અને પ્રત્યેક મનુષ્ય તેમાં આવેલી એક એક નાની કળરૂપ છે. આપણે એવો ખ્યાલ ન લાવવો જોઈએ કે, જગતના હિત માટે અમે જેવું મોટું કાર્ય કરીએ છીએ, તેવું મોટું કાર્ય બીજાં બધાં કરતાં નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિ જગતનું કાર્ય કરી રહી છે. શ્રીરામચંદ્રના સમુદ્રખંધનના કાર્યમાં નલ, નીલ, હનુમાન વગેરે બધાય મહાવીરોએ સહાય કરી હતી; એટલુંજ નહિ પણ ક્ષુદ્ર ગણાતી ખીસકોલીઓએ પણ યથાશક્ય સહાય કરી હતી. તેવી રીતે આ ભરસાગર કે જે અત્યારે છે ને ભવિષ્યમાં પણ

હશે, તેમાં મોટા મોટા લોકો જે રીતે કામ કરે છે, તે રીતે સાધારણ લોકો પણ પોતપોતાનું કાર્ય પૂરું કરે છે.

“શરીર એજ ‘હું’” એ મોહ જ્યાંસુધી ન છટે, ત્યાંસુધી મનુષ્ય પોતાના ‘સ્વ’ને પીછાની શકતો નથી; તેમ પોતાનો ઉદ્દેશ પણ સમજી શકતો નથી. આથીજ મનુષ્ય આ કામમાં ને તે કામમાં માર્યો માર્યો ફરે છે, પણ કશાયમાં તે સ્થિર થતો નથી. જ્યાંસુધી મનુષ્ય પોતાના ઉદ્દિષ્ટ સ્થળે પહોંચતો નથી, ત્યાંસુધી તે સ્થિર થઈ શકતો નથી. જેઓ આત્મતત્ત્વને સારી રીતે હૃદયંગમ કરી શક્યા નથી હોતા, તેઓ આ કામમાં ને તે કામમાં અથડાય કુટાય તે પછીજ તે પોતાનો ઉદ્દેશ સમજી શકે છે; પણ જેઓ જ્યાંસુધી પોતાને ‘શરીર’તરીકેજ માન્યા કરે છે, ત્યાંસુધી પોતાનો ઉદ્દેશ કદી પણ સમજી શકતા નથી.

એક મનુષ્યનો ઉદ્દેશ ખીજથી સાધી શકાય નહિ. લિંબુડી, આંખો વગેરે જુદા જુદા વર્ગનાં વૃક્ષોથી અન્ય વર્ગના ઝાડનો હેતુ સરી શકતો નથી. વળી એક એક વર્ગમાં પણ જાતજાતના પેટાવર્ગો હોય છે. કેરી કે લિંબુના ફળના-જ કેટલા બધા પ્રકાર છે, અને તેમાંના એકથી જે કાર્ય થાય છે તે ખીજથી થઈ શકતું નથી; તેવીજ રીતે મનુષ્યમાં પણ બિન્ન બિન્ન શ્રેણીઓ અથવા પ્રકાર હોય છે; અને વળી પ્રત્યેક મનુષ્ય એકખીજથી સ્વતંત્ર હોય છે. એ પૈકી એક શ્રેણી અગર એક વ્યક્તિનો ઉદ્દેશ ખીજથી સાધી શકાતો નથી. જે કાર્ય કરવાથી મનુષ્યને સુખ મળે, ઉત્સાહ મળે અને જીવાત્માનો વિકાસ થતો રહે; તેજ કાર્ય તેના જીવનનું વ્રત બનવું જોઈએ. પછી એ કાર્ય કરતાં જ્ઞાણવધિ લોકો અડચણકર્તા થાય, રે ! હિમાચલ જેવો પ્રચંડ પહાડ આવીને સામો ખડો રહે તોપણ એ બધાં વિદ્ધ અને અંતરાયોને ઉદ્ભવેલી જઈ “આ કાર્ય કરવાનેજ પરમેશ્વરનો મને આદેશ છે” એમ સમજી તે આગળ વધી શકે છે. એ રીતે જે વ્યક્તિ પોતાના ઉદ્દેશ અનુસાર કાર્ય કર્યે જાય છે; તે વ્યક્તિ જીવાનીમાં જેટલી ઉત્સાહી હોય છે તેટલીજ ઉત્સાહી ઘડપણમાં પણ હોય છે—અર્થાત્ એનો ઉત્સાહ અટલભાવે હમેશા ટકી રહે છે,

તેજ કાર્ય કરવાનો આપણા ઉદ્દેશ સમજવો, કે જે કાર્ય કરવામાં આંતરિક ઉત્સાહ, આનંદ અને આત્મસંતોષ ઉપજે. અને જે કાર્ય કરવાથી નિરુત્સાહ, નિરાનંદ અને ગ્લાનિ થયા કરે, તે કાર્ય કરવાનો આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ નથી એમ સમજી લેવું. આ ઠેકાણે કોઈ શંકા ઉઠાવશે કે “એ ઉદ્દેશ સામાન્ય હોય, તો તેમાં શું ખગડી બય ? જેમકે કણિયાઈ, ગાંધિયાદું, લેખનવૃત્તિ, શિક્ષકવૃત્તિ, ધર્મપ્રચાર, ખેતી, ગોરપદું, વાણિજ્ય વગેરે સામાન્ય ઉદ્દેશ પણ હોઈ શકે. કેવળ ધર્મપ્રચાર કરવો એજ મનુષ્યનો ઉદ્દેશ છે અને ગાંધિયાદું કે કણિયાઈ નહિ, એમ કોણ કહી શકે ?” આ સંબંધમાં પૂર્વેજ કહેવાઈ ગયું છે કે, આ માનવ-સમાજરૂપી યંત્રનો પ્રત્યેક મનુષ્ય એક એક અંશ છે. જે વ્યક્તિ જે કાર્ય માટે પેદા થઈ છે, તે વ્યક્તિ તેજ કાર્ય કરે. જે કાર્ય કરવા યોગ્ય જેની પ્રકૃતિ અને પ્રારબ્ધ છે, તે વ્યક્તિ તે કામ જેવી સારી રીતે કરી શકે છે, તેવી રીતે તે કામ ખીજાઓ કરી શકતાં નથી. ઝાડુવાળાનું કામ ઝાડુવાળો કરે, અને ધર્મપ્રચારકનું કામ ધર્મપ્રચારક કરે. એમાંનું કોઈ પણ કામ નાનું કે નજીવું નથી.

કાર્ય એ મનુષ્યનો ઉદ્દેશ છે એ વાત ખરી, પણ તે તેનું લક્ષ્ય તો નથીજ. ઉદ્દેશની માફક લક્ષ્યને પણ જાણવાનો ઉપાય છે. બાહ્યાવસ્થામાંથીજ આપણને મોટી વસ્તુ લેવાનું સાફ લાગે છે. એક નાનો અને એક મોટો એમ બે પેંડા બાળક પાસે ધરતાં તે મોટોજ લેવાનો આગ્રહ રાખે છે. વળી સુંદર વસ્તુઓનો ચાહ બચપણથીજ મનુષ્યમાં હોય છે. સુંદર ચાંદો, સુંદર કૂત્ર, સુંદર કપડું, એ વગેરે સુંદર ચીજો બાળકને બચપણથીજ બહુ ગમે છે. વળી જે વસ્તુઓ કલ્યાણકર હોય છે તેના પ્રત્યે પણ બચપણથીજ મન આકર્ષાય છે. વળી જે માણસ બાળકને ચાહતો હોય છે તેને બાળક પણ ચાહવા માંડે છે. એવી કેટલીક અવસ્થાઓ તો કોઈના પણ શીખવ્યા વિનાજ પોતાની મેળેજ ઉપજે છે. બચપણમાંથીજ મનુષ્યમાં પોતાના પ્રાણ અચાવવાની ચાહના જણાય છે. બાહ્યાવસ્થામાં એવો પણ ખ્યાલ હોય છે કે, ‘મા’ બધુંજ કરી શકે; એ વિશ્વાસને લીધેજ

બાળક માના બેળામાંથી ઉઠીને સિંહ કે વાઘને પણ થાપટ મારવા દોડે છે; કકડતી ઠંડીથી બીજાં બધાં આકુળગ્યાકુળ બને છે, ત્યારે બાળક મઝેથી માના બેળામાં બેઠું બેઠું હસતું હોય છે કે “માના બેળામાં છું, પછી ભય કેવો ?”

એ બધા ભાવો બાહ્યાવસ્થામાંથીજ કાર્ય કરે છે; કેમ કરે છે, તેની ખબર નથી. ઉંમર જેમ જેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ પદાર્થનાં તત્ત્વોની સમાલોચના કરતા થઇએ છીએ; કિંતુ ચંદ્ર, સૂર્ય, શ્રહ, નક્ષત્ર, પર્વત, સમુદ્ર વગેરે જેવા વિશાળ પદાર્થોથી પણ આપણા મનની તૃપ્તિ થતી નથી; અને એ બધા વિશાળ પદાર્થો કરતાં પણ અધિક વિશાળ તત્ત્વ તરફ—અનંત તરફ મન દોડવા માંડે છે. એટલા માટેજ ઋષિ લોકોએ કહ્યું છે કે—“ભૂમૈવ સુખં નાત્પે સુખમસ્તિ” પ્રહ્લાંડભરના સકળ સુંદર પદાર્થો જેવા છતાં અંતરને તેમાંથી તૃપ્તિ મળી શકતી નથી તેથીજ તે અનંત સૌંદર્ય તરફ—અનંત પ્રેમ તરફ—તે ચિરમંગળ ધામ તરફ દોડવા માંડે છે. એ પરમ સુંદર, અનંત અને મંગળમય ધામ તે કયું? તો તે પ્રહ્લ. “આનંદ બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિભેતિ કુતશ્ચ ના” “યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જીવન્તિ, યેન જાતાનિ જાવન્તિ, યત્પ્રયન્યમિસંવિશન્તિ, તદેવ બ્રહ્મત્વં વિદ્ધિ નેદં ચદિયમ્પાસેતે।” અર્થાત્ જેનં બાણનારને પરમાનંદ થાય છે, અને ભયમાત્ર ભાગી જાય છે; જેનામાંથી આ સકળ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઇ છે, જેના વડે તે રક્ષાય છે, અને પ્રલયકાળે પાછી જેમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે, તેજ પ્રહ્લ છે; એના સિવાય બીજા જે કાંઇની ઉપાસના કરતા હો તે પ્રહ્લ નથી. તે પ્રહ્લનેજ ભજો. તે પ્રહ્લજ મહાનથી મહાન અને સર્વ શિવં સુંદરમ્ છે; માટે બીજું જવા દઇ તેનેજ બાણવાની ઇચ્છા કરો. જેમ નદીનો પ્રવાહ નીચાણની દિશામાં દોડયે જાય છે, તેમ અંતઃકરણની ગતિ પણ એ પરમ અનંતની દિશામાં, એ મંગળમયની દિશામાં અને એ પરમ સૌંદર્યની દિશામાં થયા કરે છે. અને જ્યારે એવી સ્થિતિ થાય છે, ત્યારેજ મનુષ્ય પોતાનું ખરૂં લક્ષ્ય સમજવા શક્તિમાન થાય છે. માનવનું લક્ષ્ય શું? તો કે એ અનંતતા, એ સુંદરતા, એ મંગળમાત્રના મૂળધામરૂપ સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરજ

માનવનું લક્ષ્ય છે. એ રીતે જેણે પોતાનું પરમ લક્ષ્ય નક્કી કરી દીધું હોય છે, તે વ્યક્તિ તે લક્ષ્યને પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાંસુધીનું પોતાનું જીવન વૃથા ગણે છે.

જેમ કોઈ ખલાસી પોતાની હોડીનું લંગર નાખ્યા પછી ગમે તેટલાં ઉપરાઉપરી હલેસાં માર્યે જાય તોપણ તે હોડી જરા પણ આગળ ચાલતી નથી, અને જ્યાં હતી ત્યાંની ત્યાંજ હલેસાં માર્યા પછી પણ હોય છે; તેમ બીજા કોઈ પાર્થિવ (લૌકિક) પદાર્થમાં આસક્ત રહીને ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરવામાં આવે, પણ જરાએ લક્ષ્ય તરફ આગળ વધાતું નથી. મનુષ્ય જ્યારે ખરા લક્ષ્ય તરફ વળે ત્યારેજ તેને પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિ કેટલી છે તેની સમજણ પડે છે. જ્યાંસુધી પરમાત્માનો પરમ પ્રકાશ જીવાત્મામાં પ્રકટે નહિ, ત્યાંસુધી આત્માની શોભા ક્યાંથી હોય? સૂર્યનાં કિરણો જેટલો વખત ચંદ્રમાં પહોંચતાં નથી, તેટલો વખત ચંદ્રને તે વળી શોભા કેવી? સૂર્ય પોતાનો પ્રકાશ આપે છે ત્યારેજ ચંદ્ર પ્રકાશિત થઈને પૃથ્વીનો અંધકાર દૂર કરે છે. તેમ વિશુદ્ધ જીવાત્મામાં પરમાત્માનો પ્રકાશ પડે છે ત્યારેજ આ ભવસાગરનો અંધકાર નષ્ટ થઈ શકે છે.

જ્યાંસુધી એ પરમ લક્ષ્ય સ્થિર ન થયું હોય, ત્યાંસુધી લોકો વિવિધ લૌકિક પદાર્થોના મોહમાં પડીને જીવન વૃથા ગુમાવી દે છે. લોકોને એ ખરું લક્ષ્યસ્થાન જ્યાંસુધી સમજાયું હોતું નથી, ત્યાંસુધી તેઓ કદાપિ ધર્મસાધન કરવા સમર્થ થતા નથી. જ્યાંસુધી ધર્મનું લક્ષ્ય સ્થિર ન થાય, ત્યાંસુધી આજે હું ધર્મની એક વાત કહેતો હોઉં તો કાલે વળી તેનાથી ઉલટી વાત કહેતો થાઉં; અને મનની અવસ્થા આજે જેવી છે તેવી ને તેવીજ કાલે પણ રહેવાની. લંગર નાખેલી હોડીને દશ દશ હલેસાંથી ચલાવવા જાઓ તોપણ તે તલમાત્ર આગળ વધવાની નહિ; તેજ પ્રમાણે પરમેશ્વર સિવાય અન્ય પદાર્થમાં આસક્ત રહીને દશે ઇંદ્રિયોદ્વારા ગમે તેટલું કાર્ય કરવામાં આવે, તથાપિ ઇશ્વરના માર્ગમાં કિંચિત્ પણ પ્રગતિ કરી શકાતી નથી. જેમની હોડી ચાલે છે તેઓ પાનપટ્ટી ને હુક્કા ખીંડીઓની લહેજત લેતા થકા હરખાય છે; તેમ જેની જીવનનૌકા ભગવાનની દિશામાં પ્રયાણ કરતી હોય છે તે

પણ ભગવાનનું કાર્ય કરતો થકે. વિમલ આનંદામૃતનું પાન કરી હરખાય છે. કલકત્તાથી શાંતિપુર જતી વખતે હોડી ચાલે છે કે નહિ તેની ખબર શી રીતે પડે છે? તો કે માર્ગમાં આવેલાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનકે. અને ગામડાંઓને હોડી એકે એકે કરીને છાંડતી જાય અને એમ કરતાં કરતાં આખરે શાંતિપુર પહોંચે ત્યારે હોડી ચાલી અને ધારેલા સ્થળે પહોંચી એમ સમજાય. પણ તેને બદલે જો માર્ગમાંનાં ગામો વગેરે ન દેખાય અને કલકત્તાનું કલકત્તાજ દેખાયા કરે, તો આપણી નાવડી ચાલતી નથી એમ સમજાય છે. એજ પ્રમાણે જેમનું જીવન ધર્મમાર્ગમાં વિચરતું હોય છે, તેને નિત્ય નિત્ય નૂતન અવસ્થાનો અનુભવ થતો ચાલી જ્ઞાન, પ્રેમ અને પવિત્રતા પ્રાપ્ત થતી રહે છે. પણ જો તેમ ન થતું હોય અને મનની અવસ્થા પહેલાંના જેવીજ રહેતી હોય, ચાને પહેલાં જેવું-જ જૂઠપ્રપંચ, આહારવિહાર, રાગદ્વેષ, વિષયવાસના ઇત્યાદિ રહ્યા કરતું હોય, તો સમજી લેવું કે, લક્ષ્યની દિશામાં કિંચિત્ પણ પ્રગતિ અથવા લેશ પણ ધર્માચરણ થતું નથી. ઉપાસના કરાતી હોય, સંકીર્તનાદિ થતાં હોય, સત્કાર્ય પણ ચાલતાં હોય અને તેમાંથી આનંદ પણ થતો હોય, છતાં આંતરિક જીવન ફેરવાતું ચાલી અસત્યમાંથી સત્યમાં, દ્વેષ-માંથી પ્રેમમાં અને પાપમાંથી પવિત્રતામાં આચરણ વિચરણ થતું ન લાગે, તો સમજવું કે, ઉપરોક્ત કાર્યોમાં મળતો આનંદ એ પ્રધાનનંદ નથી, પણ લોકકીર્તિથી કિંવા નાટક-થી અથવા વિષયોથી મળતા આનંદના જેવો તત્કાળ-પૂરતોજ છે; અને હજી પરમ લક્ષ્ય નકરી થયું નથી. પોતાનાં માત્ર સગાંવહાણાંને જોઈને ઉમળકે આવે, તોપણ જાણવું કે મારી જીવનનૌકા ક્યાંક ખુચી રહી છે, ને લક્ષ્યની દિશામાં આગળ વધતી નથી. માર્ગમાં હજારો લલચાવનારાં પ્ર-લોભનો આવે ત્યારે જીજ્ઞાસુ ન જોઈએ કે, મારે તો મારી જગદંબાની સોડમાં જવું છે-મારે પોતાને ઘેર જવું છે. પણ જેનું લક્ષ્ય એક વાર યથાવત્ સ્થિર થયું હોય છે, તેજ ત્યાં જઈ પહોંચે છે.

પહેલાંના આચાર્યો લક્ષ્યની સ્થિરતા થઈ ન હોય, ત્યાંસુધી ધર્મોપદેશ કિંવા હીક્ષાનું ઠાન કરતા નહોતા. મહાત્મા તા. ૧૪

હંતુ ખ્રીસ્તની ખાસે ધર્મની દીક્ષા લેવા માટે એ મગ્ગીમારો
 જયા હતા. તેમને સુંદરતા તરફ બહુ આસક્તિ હતી. તેથી
 ભગવાન જીસસે કહ્યું કે “ તમારી પાસેની આ સુંદર સુંદર
 સુંથેલી બળોને તમે જો સહાને માટે જળસમાધિ કરાવી
 દો, તોજ તમને ધર્મની દીક્ષા આપી શકું.” વળી પ્રતિષ્ઠા
 અને આબરૂના ધર્મડવાળો એક માણસ જીસસ પાસે દીક્ષા
 લેવા આવ્યો, પણ પ્રતિષ્ઠિત સમાજમાં તેની હલકાઈ ન
 કાઢી એટલા માટે તે રાત્રિની વેળાએ આવ્યો, ને દીક્ષામાટે
 પ્રાર્થના કરી. એટલે જીસસે કહી દીધું કે “ તને તે નહિ
 મળે.” સનાતન ગોસ્વામી પાસે એક પ્રાણીએ આવીને કંઈક
 બિજા માગી; એટલે તેઓશ્રીએ એક પારસમણિ તે પ્રાણીના
 હાથમાં મૂક્યો. એ પારસમણિ જોઈને પ્રાણીને વિચાર
 સૂઝ્યો કે, જે વ્યક્તિને આ પારસમણિ કરતાં પણ વધારે
 મૂલ્યવાન વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય, તે વ્યક્તિ આવો કિંમતી
 પારસમણિ આપી દેવાને કદાપિ સમર્થ થઈ શકે નહિ. એ
 વિચાર આવતાંજ પ્રાણીએ હાથ જોડીને સનાતન ગોસ્વામીને
 કહ્યું કે “ પ્રભો ! એવું તે કયું રત્ન આપને પ્રાપ્ત થયું છે,
 કે જેની તુલનામાં આ પારસમણિ સુદાં આપને તુલ્ય લાગે
 છે? આપ મને એજ રત્ન આપવાની કૃપા કરો.” તે પર શ્રી
 સનાતન ગોસ્વામીજી બોલ્યા કે “ હે વિપ્ર ! આ પારસમણિને
 અને તેની સાથે સર્વ પ્રકારની લૌકિક લોભ લાલચોને જો તું
 સહાને માટે જમનાજીમાં પધરાવી દઈ શકે, તોજ હું તને
 તે બહુમૂલ્ય રત્ન આપી શકું.” એ વચને સાંભળતાંજ
 પ્રાણીએ હાથમાંના પારસમણિ સર્વ લાલચો સહિત ફેંકી
 દીધો, અને ગોસ્વામીજીએ તેને ધર્મદીક્ષા આપી. કહેવાની
 મતલબ કે, લક્ષ્ય એક વાર સ્થિર થયા વગર ધર્મમાર્ગમાં
 ચાલવાને મનુષ્ય કદાપિ શક્તિમાન થતો નથી. લક્ષ્યસ્થાને
 પહોંચવાની તાલાવેલી જ્યાંસુધી ન બળે, ત્યાંસુધી બાહ્ય
 કાર્ય વગેરે જમે તેટલું કર્યા છતાં પણ ધર્મનું વાસ્તવિક
 ગૌરવ સમજી શકાતું નથી. એટલા માટેજ પહેલાંના આચાર્યો
 પ્રથમ ક્ષેત્ર ઠીકઠીક થયેલું જોતા તોજ બીજારો પણ કરતા.
 આ સંસારમાં મારે સદાકાળ રહેવાનું નથી; તો
 મછી પરલોકમાં હું થેતું અવલંબન કરીશ ચાલે શેને

આધારે વાસ કરીશ—એવો વિચાર મનમાં રહેવા વગર વૈરાગ્ય ઉપજતો નથી. સત્ય, સુંદર ને મંગળમય દેવતા એવો જે પરમાત્મા એજ જે આપણું વાસ્તવિક લક્ષ્ય બને, તો પછી તેને પ્રાપ્ત કર્યા વગર આપણાથી જંપાતું જ નથી; સંસારનાં સમગ્ર ધનસ્ત્રાહિ સંપત્તિથી પણ તૃપ્તિ થતી નથી. સમગ્ર સંસારના બહલામાં પણ જે એ પરમ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત થતું હોય, ચાને આ અનિત્યના બહલામાં જે સકળ સારના સારરૂપ એ નિત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરી શકાતી હોય, તો તો આપણા જેવા ચતુર વેપારી કાણુ કહેવાય ?

“કુર્વૈષ ધર્મશીલઃ સ્યાત્” —ચાને બચપણથીજ ધર્મ-લાભ કરવા માંડવો જોઈએ. જેઓ યુવાવસ્થામાં પણ ધર્મલાભ લેતા નથી, તેઓ ધર્મનું અને માનવજીવનનું લક્ષ્ય સમજી શકતા નથી. પ્રથમ તો શરીર અને મનનો ઉદ્દેશ બાંધી લઈને શરીરને તેને ઉપયોગી બનાવો. પછી જ્ઞાનની ઉન્નતિ, અને સર્વ વ્યવહાર અને પદાર્થની સાથે જ્ઞાનનો મેળ સાધવો જોઈએ, તે સમજી લઈને સાધવાના હેતુથી સંસારમાં પ્રવેશ કરો અને ભગવાનનું કાર્ય કર્યે બાંધો; એટલે એ સત્યં શિવં સુંદરમ્ ના લક્ષ્યસ્થાને પણ પહોંચી જવાશેજ. આ સંસાર એ બાણે એક નદી છે, જીવન એ નૌકા છે, પ્રત્યેક કાર્ય એ તેનું હલેસું છે અને ભગવાન પોતે લક્ષ્ય-સ્થાન છે. જેવી રીતે કલકત્તેથી શાંતિપુર પહોંચતાં જણાય છે કે, જેટલા લોકો કલકત્તેથી શાંતિપુર આવવા નીકળ્યા હતા તે બધાએ ત્યાં આવી પહોંચ્યા છે—કેાઇ સ્ટીમરમાં બેસીને, તો કેાઇ વહાણમાં ચઢીને; કેાઇ મોટા મછવામાં બેસીને તો કેાઇ નાની નાવડીમાં બેસીને—પણ આવ્યાં તો બધાંય છે; ધનવાન તેમ દરિદ્ર, શેઠ તેમ મજૂર બધાંયે શાંતિપુરને કિનારે ઉતર્યા છે; એજ પ્રમાણે મનુષ્યનું લક્ષ્ય-સ્થાન જે પરમેશ્વર તેને પ્રાપ્ત થતાં જણાઈ રહે છે કે, સર્વ મનુષ્યો નાના પ્રકારનાં કાર્ય કરીને—કેાઈ ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કરીને તો કેાઈ મહેનતમજૂરી કરીને, કેાઈ વેપાર બેસીને તો કેાઈ ખેતી કરીને, એમ વિવિધ ઉપાયથી સઘળાં જણુ એ અસલ લક્ષ્યસ્થાન જે પરમેશ્વર તેનેજ આવી મળ્યા છે, જેઓ સિદ્ધ થયા છે ચાને

જેઓ પોતાના લક્ષ્યસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે, તેઓ જોઈ શકે છે કે, સત્ સાધુઓ તેમજ મહેનતમજૂરી કરનારાં ગરીબ માણસો—એ બધાંય એ દયામયી વિશ્વ-જનનીના ખોળામાં રમી રહ્યાં છે. આ લોક પણ તેમને એના ખોળામાં રહેલું જણાય છે, તેમ અપરલોક પણ એના ખોળામાં દેખાય છે. આ લોકમાંથી લક્ષ્યસ્થાનમાં પહોંચાતાં પરલોક જોઈ શકાય છે, તેમ પરલોકમાંથી લક્ષ્યસ્થાનમાં જતાં આ લોકનાં પણ દર્શન થઈ શકે છે. એ ઠેકાણે પરિપૂર્ણનંદમ્ વર્તી રહ્યો હોય છે. હિંદુ, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, બ્રાહ્મણ વગેરે બધાય તેના ખોળામાં ખેલી રહ્યા છે. કેટલા ઋષિઓ, કેટલા મુનિઓ, કેટલા ફકીરો, ઈસુખ્રિસ્ત, નાનક, કબીર—બધાય તેના ખોળામાં બિરાજી રહેલા જણાય છે. તેના સિવાય બીજું કંઈ લક્ષ્ય આપણું છે નહિ. માટે એ લક્ષ્યસ્થાને પહોંચવું હોય તો પ્રતિદિન આગળ વધવું જોઈએ. પ્રતિદિન જો પ્રગતિ સધાય તોજ તે લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી શકાય, અને તેમ થાય ત્યારેજ પરિપૂર્ણમાનંદમ્ નો ધ્વનિ અંતરાત્મામાંથી નીકળે, અને ત્યારેજ આપણું જીવન કૃતાર્થ અને મિષ્ટ બને.

(૨)

સ્થળ—ઢાકા, પૂર્વબંગાળ,—બ્રાહ્મમંદિર

સમય:—૪ માઘ, ૧૨૯૩ બંગાળ

રાજર્ષિ જનકની પાસે આવીને કેટલાક ઋષિઓએ જિજ્ઞાસા કરી કે “મહારાજ ! પ્રજાપાલન અને યોગસાધન એ ઉભય કાર્યો એકી સાથે આપ કેવી રીતે કરી શકો છો ? યોગી લોકો તો કહે છે કે, ચિત્તને સંયમ સધાયા વગર યોગસાધન થઈ શકે નહિ; તો આપ તો ગૃહસ્થાશ્રમી અને તેમાંયે વળી રાજા હોવા છતાં આ બંને કાર્ય કેવી રીતે કરી શકો છો ? કેટલી બધી વિશાળ વસ્તી માટે કામ કરવાનું; એવા ભારે રાજકાજમાં પણ આપ કેવી રીતે ચિત્તવૃત્તિને નિરોધ કરીને તેને ભગવાનના ધ્યાનમાં યોજો છો, એ જાણવાનું અમને ભારે કુતૂહલ થયું છે.” એ સાંભળી જનક રાજા બોલ્યા કે “આપ ઋષિ-જનો બધુંજ જાણો છો; તથાપિ દયાભાવથી આપ લોકોએ

પ્રશ્ન કર્યો છે, તો એ બાબતમાં હું જેટલું બાલું છું તેટલું અવશ્ય કહીશ. આ સંસારમાં જે જે કંઈ જણાય છે, તે સઘળુંજ તેનું—પ્રભુ પરમેશ્વરનું છે. આ મહેલ-મંદિરો, હાસદાસીઓ, હાથીઘોડાઓ વગેરે વિવિધ ભોગ-ઐશ્વર્ય જે કંઈ જણાય છે, તેમાંનું કશુંજ માફ નથી—એવું ચિંતન કરતો થકો હું માફ કાર્ય કર્યો બહુ છું. બધુંજ પરમેશ્વરનું હેઈ તેનાજ મહિમા વડે આવી મળેલું છે. હું તેનુંજ કાર્ય કરું છું, કિંબહુના તે પોતેજ મારા દ્વારા આ કાર્ય કરે છે. હું તો હાસમાત્ર છું, પ્રભુજીની મરજી પ્રમાણે ચાલું—એવા ભાવથી હું તેનાં કાર્ય કર્યો બહુ છું. જે કંઈ છે તે બધુંજ તેનું છે—એ માત્ર મોઢે બોલવાની વાત નથી, પણ વાસ્તવિક અર્થમાં સમજી છું અને એમાં મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. જેનું રાજ્ય આ વિશ્વ-સંસાર છે તેને હું શોધું છું. તેને નિકટમાં નિકટ રાખીને અને સદા તેની નિકટમાં રહીને હું તેનાં દર્શન કર્યાં કરું—એજ માત્ર મારી અભિલાષા છે. જેણે એક વાર પણ મારા પ્રભુજીનું સ્વરૂપ નીરખ્યું છે, તેને અન્ય કોઈ પણ વસ્તુમાં આનંદ આવતો નથી. જ્યાં-સુધી એમ ન બન્યું હોય, ત્યાંસુધીજ તેને આમાં, તેમાં કે પેલામાં આનંદ પડે; પણ જ્યાં એક વાર પણ તે અનંત આનંદનો સાક્ષાત્કાર થયો કે પછી પૃથ્વીની કોઈ પણ ચીજમાં તેને સુખ-નુભવ થતો નથી. હું જે જે કંઈ કરું છું તે હરેકમાં તેનેજ કર્તાતરફે દેખું છું. અનંત વિશ્વ સંસારનો પ્રભુ અથવા માલીક તે છે, આનંદમાત્રનું મૂળ તે છે; તેને એ રૂપે જ્યાંસુધી ઓળખી શકાય નહિ, ત્યાંસુધી સંસારમાં રહીને યોગસાધન થવું કઠિન છે. પણ તેની કૃપાથી બધું બની શકે છે. માફ માનવું છે કે, સંસારમાં સ્વાભાવિક ઉપાસના વગર, કેવળ “હું” “હું” કરતાં ભટક્યા કરવાથી મનુષ્ય કદાપિ સુખી થઈ શકતો નથી. એક વાર પણ તેની ઝાંખી થાય તોજ તે નિશ્ચિંત થઈ શકે છે, અને ત્યારેજ તેને ખરો સુખાનુભવ થાય છે. બાકી તો આ ભૂતળ-પર તેને ખરું સુખ, કે પરમ ધર્મ, કશાયનો લાભ થઈ શકતો નથી. તેનું જીવન કેવળ કલેશ, બ્યાધિ, જરા, શોક

અને દુઃખમાં સમાપ્ત થઈ જાય છે. જો સુખી થવા યાદતા હો, તો સધળું જ એનું છે, એવા હઠ વિશ્વાસપૂર્વક સંસારમાં રહો. એ સહિકર્તા, વિશ્વવિધાતા, પ્રભુ ક્યાં ગયો? એમ એકમાત્ર કરી તેની જ શોધ કરો; તેના જ યોગ, ધ્યાન, તપસ્યા અને ધર્મકર્મમાં મશગુલ રહો. “તે ક્યાં છે? તે ક્યાં છે? ક્યાં ગયો તે?” એમ માત્ર બોલવાની ખાતર નહિ પણ અંતઃકરણ-પૂર્વક સરળ મનથી તેની શોધ કર્યે જાઓ. જેટલા દિવસ એ સત્ય દેવતાનાં દર્શન નહિ થાય, તેટલા દિવસ અંતર અસ્થિર રહેશે, વ્યાધિગ્રસ્ત રોગીની પેઠે વ્યથા અને અસ્વસ્થ થશે; પણ તેને માટે જે એવી રીતે તલપાપડ બને છે, તેને જ તે દર્શન આપે છે. અને દર્શન મળ્યા પછી અન્ય કંઈ પણ બાબતમાં આસક્ત થવાનું અસંભવિત બની જશે. જ્યારે આવી સ્થિતિ થાય ત્યારે જ સંસારમાં રહ્યા છતાં ધર્માચરણ થઈ શકે; એમ ન થાય તો કેવળ ધર્મકથા સાંભળવાથી, કેવળ વાંચવાથી કે મોઢાની વાતો કરવાથી ધર્માચરણ થતું નથી.”

જનકે જે કહ્યું છે તે વાસ્તવિક સારરૂપ છે. જ્યાંસુધી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, ત્યાંસુધી ખરું ધર્માચરણ થતું નથી; ત્યાંસુધી તો તે માત્ર ભાવના કે અનુમાનના જ વિષયતરીકે રહે છે. તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે કેવળ મોઢાની જ નહિ પણ ચક્રાર્થ વ્યાકુળતા હોય તો તો હાંક મારતાંમાં જ તે દેખા દે છે; પણ એ વ્યાકુળતા માત્ર મૌખિક ન હોવી જોઈએ. અર્થાત્ પ્રભુ નામનો એક વાર પોકાર કર્યો, એક બે વાર હાથ અફસોસ કરી વ્યાકુળતા દાખવી, અને પછી બાકીનો સમય ખાનપાન અને ધનધામ પાછળ ખર્ચ્યો, એમ કરો તે ન ચાલે. એની પ્રાપ્તિ માટેની વ્યાકુળતા વ્યાધિ-ગ્રસ્ત રોગીની પાણીની તરસ જેવી તીવ્ર હોવી જોઈએ. રોગી જેમ “પાણી આપો, પાણી આપો, એક ટીપું પાણી આપો; અરે! હજી પણ આપો” એવો પોકાર કર્યા કરે છે, પણ માત્ર એ ‘પાણી’ શબ્દ બોલવાથી તેની તરસ છીપતી નથી. કદપનાના પાણીથી, વાતચીતના પાણીથી કે ‘પાણી’ એ શબ્દથી શું તેને ટાઢક વળે છે? વાતથી તે વળી તરસ છીપે ખરી! તરસ છીપાવવા માટે તો વાસ્તવિક પાણી જોઈએ; તે નજર આગળ આવવું જોઈએ અને જીભની સાથે તેનો યોગ

થવો જોઈએ-ત્યારેજ તરસ છીપે. એવી વ્યાકુળતા સહિત જે પ્રભુને ચાહી શકાય તો તરતજ તેનાં દર્શન પામી શકાય. બાકી જે મુખથી એનો પોકાર કર્યા કરીએ, પણ હૃદયમાં ભાવ હોય બીજી વસ્તુનો, તો તો પછી તેનું પરિણામ અતોષ-કારક ક્યાંથી આવે? આપો. દર્શન, ઓ પરમેશ્વર! મને દર્શન આપો; હું તમને ચાહું છું-તમારે માટે તલમું છું, તમારા હિંદાર મને દેખાડો; અન્ય કશુંજ માફ નથી; બંધુ-બાંધવ કોઈ માફ નથી; હું એકલો જન્મ્યો છું, એકલો રહ્યો છું, ને એકલો જવાનો છું; તું મારો છે અને હું તારો છું. આટલા દિવસ હું માનતો હતો કે, મારે અંગત સગાં-વહાલાં, બંધુ-બાંધવ બધાંયે છે; પણ તે ક્યાં છે? મારા અંતરની મર્મકથા, મારા અંતરનો ગૂઢ વિષય અને હૃદયની વ્યથા તો કોઈ કરતાં કોઈ સમજી શકતું નથી. ઉલટાં એ લોકો ઉપરથી ટપલા મારે છે; વ્યથા ઉપર વ્યથા કરી હાઝ્યા ઉપર હામ દે છે. આવી અવસ્થામાં મારી વ્યથાનું ઓસડ મને તારા સિવાય બીજે ક્યાંથી મળે તેમ છે?

એક વાર પ્રભુનાં દર્શન પામ્યા પછી તો ‘ઓ મારા પ્રભુ! ઓ દીનબંધુ! ઓ હયાના સાગર!’ એમ કહી બોલાવતાંજ “એ આ રહ્યો બેટા! આ આયો, બોલ જોઈએ કેમ બોલાવે છે?” એમ કહેતોકને તે અંતરમાં પ્રકટ થાય છે-બાળકને રોતું સાંભળી મા જેમ દોડી આવે છે તેમ જેટલી વ્યાકુળતાથી અને જેટલી દીનતાથી તેને પોકારશે, તેટલાજ વેગથી તેના હિંદાર સ્પષ્ટ દેખાશે. એ સમયે એ સર્વસ્વ પરમેશ્વરને તમારી નિકટમાં રે! તમારા અંતરમાં અપૂર્વાભાવે પ્રકાશતો જોઈ તમે કૃતકૃત્ય થઈ જશો. અને બોલી ઉઠશે કે “એજ એ! એજ એ! એજ એ! એજ સામે છે! એજ પ્રાણની બીતર છે; અહા! કેવો અપૂર્વ! સત્ય! સત્ય! સત્ય! એને હું જોઉં છું, પકડું છું; હવે હું એને છોડનાર નથી, એજ સત્ય છે, એજ વથાઈ છે.” બાળકો જેમ કહે છે કે “ભાઈ! આ રમતની વસ્તુ નથી, પણ સાચી વસ્તુ છે”-તેમજ ધર્મ એ ખરેખર વાસ્તવિક વસ્તુ છે. પહેલાં હું પણ એમ ખાસ્તો હતો કે, ધર્મ એ પુસ્તકના લખાણની વસ્તુ છે, પણ આજે જોઉં છું કે, તે

સત્ય વસ્તુ છે. એ સત્યની એક રેખામાત્ર એક વાર હાથમાં પકડી લે; સંસારમાં સુખી અને ધર્મપરાયણ થવાનો એ સિવાય અન્ય ઇલાજ નથી. મનુષ્ય ભલે હજારો ભજનશ્રીર્તન કરતો હોય, હજારોહજાર ધર્મની વાત કરતો હોય, હજારો વાર ઉપદેશ સાંભળતો હોય, પ્રાર્થના કરતો હોય કે ઉપાસના કરતો હોય; છતાં અંતરમાં કોઈ બીજા પદાર્થ ઉપર લક્ષ્ય રાખી તેનું પૂજન કરતો હોય છે; તો જ્યાંસુધી તે અન્ય વસ્તુ પ્રત્યેની આસક્તિ ઝૂટતી નથી, ત્યાંસુધી પરમાત્મ-સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. આથીજ એને પ્રાપ્ત કરવાની ખરી ઇચ્છા છે કે નહિ તે સારી રીતે તપાસી લેવું ઉચિત છે. થોડુંક ધર્માચરણ કર્યું કિંવા બેએક ધર્મની વાતો ગોખી લીધી, તેથી કંઈ વળે નહિ.

મોટે ભાગે આવી સ્થિતિ છે, તેથીજ સંસાર આપણે માટે કલેશનું કારણ થઈ રહે છે. સંસારી જન એક વાર ધન-જનથી ભરપૂર બની કેવો આમોદપ્રમોદ કરતો દેખાય છે, અને બીજી વાર તે પદાર્થોનો નાશ થતાં તે કેવો શોક-દુઃખનો ભોગ થઈ પડે છે ! આ સુખ, આ દુઃખ, આ આરોગ્ય, આ રોગ, આજે શાંતિ તો કાલે ઘોર અશાંતિ-એમ કેવળ કષ્ટમાંજ સંસારપ્રેમીને દિવસો ગાળવા પડે છે. પરંતુ જો પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરી શકાય, એનેજ વાસ્તવિક સત્યતરીકે ઓળખી શકાય, તો તો પછી આનો આજ સંસાર આપણે માટે ધર્મક્ષેત્ર બની રહે, અને જનકરાજની માફક આપણે સઘળા સંસારમાં રહેતા થકા યોગસાધન કરી શકીએ. અત્યારે તો આપણે ધર્મને માત્ર પોવાક જેવો બહાર દેખાડવાનો ઉપક્રમો પદાર્થ સમજીએ છીએ; પણ એવી સમજણથી કામ ન ચાલે. અમુક અમુક વખતે ધાર્મિક વાર્તાલાપ કર્યો, અને ધાર્મિક દેખાવ ચાને અમુક જાતનાં વસ્ત્ર અને છાપાંતિલકાદિ કર્યાં; પણ પછી અન્ય સમયે તો આપણી રહેણીકરણી અધાર્મિક રાખીએ, તે ન ચાલે. લેહી જેમ શરીરના એકેએક ભાગમાં વહી રહ્યું છે, તેમ ધર્મનો અમલ પણ રોમે રોમમાં જામે નહિ, ત્યાંસુધી માત્ર ઉપલ-ક્રિયા ભાવથી પ્રભુને યોગવાથી ખરી અને સદાની સુખ-શાન્તિ મળે ખરી કે ? લોકોને દેખાડવા માટે, લોકોમાં

સાધુ કે ભક્ત કહેવડાવીને પ્રશંસા મેળવવા ખાતરજે કંઈ કરો, તેથી શું સાચો ધર્મ સધાય કે ? અલભત નહિજ. એવી રીતથી તો ઉલટો કપટાચારજ આવે અને વધે છે. એકાન્તમાં શાંતચિત્તે વિચાર કરી અંતરમાં તપાસી જુઓ કે “ મારી પ્રાર્થના એ માત્ર કવિકલ્પના છે કે સાચી છે ? પ્રભુ પ્રત્યે મારો વાસ્તવિક પ્રેમ અને ભક્તિભાવ છે કે નહિ ? હું ખરેખર કોને શોધું છું ? આ ઘડીએજ મોત આવીને ઉભું રહે તો હું શું કહું ? ‘ સંસારની કોઈ પણ વસ્તુ હું ચાહતો નથી, માત્ર પરમેશ્વરનેજ ચાહું છું ’ એવું મારે મુખે નીકળી શકશે ખરું કે ? જો એમ થઈ શકે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો તો નક્કી રાજર્ષિ જનકની પેઠે તે મનુષ્યને પરમાત્મ-પ્રાપ્તિ આ સંસારમાંજ થઈ શકે; પણ ઘણાખરા સાધકોની ખરી સ્થિતિ એવી છે કે, જે જોઈને આપણને શરમ આવે છે. આપણા અંતરમાં ધનધામ, માનખડાઈ ને યશકીર્તિ ઇત્યાદિની વાંચ્છના ભરેલી હોય છે, અને છતાં મુખવડે “ ધર્મ, ધર્મ, ધર્મ ” ની વાતો કરતા ફરીએ છીએ. શરમની વાત છે, તિરસ્કાર આવે છે. ધર્મને નામે લોકોની નિંદા ને ઘુણા કરીએ છીએ ને તેમનો અણવિશ્વાસ રાખીએ છીએ. એટલે આપણને જોતાંજ લોકો કહેવા લાગે છે કે “ ધર્મમાં કંઈજ દહાડો વળે તેમ નથી; જુઓને, આ વ્યક્તિ ‘ પરમેશ્વર, પરમેશ્વર ’ કરતો ફરે છે, પણ પોતાના જીવનમાં તો જરાય પલટો દેખાતો નથી; પોતાના સોળે સોળ આના સાધીને, કિંવા દમડીએ દમડી સાચવીને ધર્મસાધન કરવાની ઈચ્છા રાખે છે. એવી રીતે આપણું કાર્યોથી ધર્મના ઉપર આપણે તો ઉલટા લાંછન ચઢાવીએ છીએ એટલુંજ. આપણી એવી નીતિરીતિ જોઈને નાસ્તિકો ધુરંદ્રી ઉઠે છે કે “ જુઓ, તમે આસ્તિકો અને અમે નાસ્તિકોના જીવનમાં કેટલો ખપો તફાવત છે ? અમે કેવું જીવન ગાળીએ છીએ અને તમે કેવું ગાળો છો ? ખાલી અમરથા ખરાડા પાડીને ‘ ધર્મ, ધર્મ ’ કર્યા કરો છો. ” સાચી વાત છે, ખાલી અમરથું “ ધર્મ, ધર્મ ” બોલ્યા કરવું તેના કરતાં તો નાસ્તિક થઈ જવું બહેતર છે. તેમજ આપણું સર્વસ્વ નરકમાં ડૂબી બાથ એ સારું; પણ આપણી વાતથી ધર્મપર કલંક આવે, અને

આપણું જીવન જોઈને લોકને ધર્મ પર અવિશ્વાસ આવે એના કરતાં ભારે અપરાધ બીજો કોઈજ નથી. તેથીજ કહું છું કે, આ સંસારમાં ખામિ કે ચુલ, સાચું ધર્માચરણ કરવું બહુ કઠિન છે; બહુજ કઠિન છે. થોડીક આબરૂ કે ખાતિની ઇચ્છા, થોડોક અવિશ્વાસ કે થોડો પણ દંભભાવ જ્યાં લગી જીવનમાં હોય, ત્યાંસુધી યથાર્થ ધર્મ કદી સાધી શકાય નહિ. ઉલટું એનું ભયાનક પરિણામ આવે. પોતાના ઉલટા વર્તનથી ધર્મનું અનિષ્ટ કરવું એના કરતાં તો ડૂળી મરવું સારું. “પરમેશ્વરજ સત્ય વસ્તુ છે”—એ વિશ્વાસ, એ ભાવ શબ્દેશબ્દમાં, આચરણમાં અને વિચારમાં, આહારવ્યવહારમાં, શરીરમાં ને મનમાં, સર્વાંગમાં ને સમસ્ત જીવનમાં જોતજોત થઈ જવો જોઈએ; નહિ તો પછી આ હાથપગ ભણે અકડાઈ જાય અને જીભ અવાહ થઈ જાયો કે જેથી ચોર ચાતકીનો પણ ઉદ્ધાર કરવાવાળું જે પરમેશ્વરનું નામ તે હું સત્યભાવથી ઉચ્ચારણ કરી શકું અને ખાલી હાંભિક ઉચ્ચાર કરીજ ન શકું. મારી જીભ એને સાચા ભાવથીજ પોકારી શકે, એજ મારા અંતરની અભિલાષા છે.

(૩)

ઠાકા, પૂર્વજાળ, પ્રાદ્યમંદિર-૭ માઘ-૧૨૬૩
માધોત્સવપ્રસંગે કરેલું પ્રવચન

અતિ પ્રાચીન કાળમાં કોઈ પણ દેવની પૂજા પહેલાં તેને જાગ્રત કરવા માટે એક જાતનું અનુષ્ઠાન કરતા હતા. એ અનુષ્ઠાન “ઉદ્યોધન” એ નામે જાણખાતું હતું. તે સમયનાં જેટલાં વિવરણો મળી આવે છે, તે પરથી જણાય છે કે, તે વખતના પૂજકો જ્યારે કોઈ વિશિષ્ટ વિધિએ અથવા વિશેષ પ્રસંગનિમિત્તે પૂજા કરવાને તૈયાર થતા હતા, ત્યારે હમેશાં પૂજા કરવા પહેલાં બધાએ એકઠા થઈ મહાશક્તિ કે મહાવિષ્ણુની સમીપે જઈ તેને ઉદ્યોધન કરતા હતા, યાને તેને જાગ્રત અથવા સચેત કરતા હતા. એક મહાશક્તિજ ચરાચર સકળની સર્જનહાર, સકળની કર્તા, સકળનું આદિકારણ, સકળના પ્રાણ અને જીવન-અભયરૂપ છે. તે બધે ભરપૂર છે, પણ તેનો પ્રકાશ ક્યાં ? એનો વિશેષ આવિર્ભાવ ક્યાં હશે ? એ વિષે કદપણ કામ

કરી શકતી નથી. જેના શાસનથી સમગ્ર બ્રહ્માંડ ચાલે છે, તે એક અને અદ્વિતીય પુરુષ છે; તેનું યોધન ન થાય, અને તેનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાંસુધી તેની પૂજા કરવામાં આવતી નહિ. અનાજનાં કણસલાં, ઝાડ, લતા એ બધા પદાર્થમાં અગ્નિનો વાસો છે, એ વાત સાચી; પણ એ પ્રકટ ન થાય ચાને એ અગ્નિનું યોધન ન થાય, ત્યાંસુધી તેના દ્વારા કોઈ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. વાયુમાં સર્વત્ર જળ છે, પણ એ જળનું ઉદ્ભવોધન ન થાય ચાને જળનું પ્રકટ સ્વરૂપ ન દેખાય, ત્યાંસુધી વાયુમાં રહેલા જળથી કોઈ કારજ સાધ્ય થતું નથી. મૃત્તિકામાં રસતત્ત્વ છે, પણ એ રસનો પ્રકાશ ન થાય ત્યાંસુધી વૃક્ષ-લતાદિ કશુંજ થાય નહિ. એજ પ્રમાણે સકળ સ્થાનમાં ને સકળ ભૂતપદાર્થમાં પ્રાણ અને જીવનરૂપે તે સ્ત્રા, પાતા, વિધાતા, પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમજ રહેલો છે. તે આદિશક્તિ પરાશક્તિ ક્યાં બિરાજમાન નથી વાડે? કિન્તુ તેનું યોધન ક્યાં છે ચાને તે પ્રકટ ક્યાં છે? આ ઠેકાણે છે એમ ખાલી કહો ન ચાલે; તેનું ઉદ્ભવોધન ચાને પ્રાકટય થવું જોઈએ. અને એટલા માટે તેઓ બધાં ભેગાં થઈને સાથે સૂર બાંધીને ઉદ્ભવોધનનું અનુષ્ઠાન કરતાં હતાં. અને જ્યાંસુધી તે પ્રકાશિત ન થતો, તેની વાણી કાને સંભળાતી નહિ, અને ઈષ્ટદેવતા આવ્યો છે એવો પ્રત્યક્ષાનુભવ નહિ થતો, ત્યાંસુધી પૂજા કરતા નહોતા. આ ઉદ્ભવોધનની ક્રિયા તે વખતમાં પૂજાની પહેલાંનો એક વિશેષ વિધિ હતો. દરેક ઘરમાં પણ દરરોજ કોઈ વિશેષ કાર્ય-નિમિત્તે એ ઉદ્ભવોધનનો વિધિ થતો હતો. અત્યારે તો દેવળ દુર્ગાપૂજા પહેલાં એ વિધિનું નામ સંભળાય છે.

અત્યારે આપણે જેની પૂજા કરવા મળ્યા છીએ, તે મહાશક્તિ ખરેખર ચરાચર માત્રમાં, સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં જોતપોત વ્યાપેલી છે. સાચેજ એ શક્તિ અહીંયાં જળમાં, સ્થળમાં, અગ્નિમાં, વાયુમાં, ચરાચર પદાર્થમાત્રમાં, સર્વત્ર-આપણી જીભમાં, અસ્થિમજ્જામાં ને રુધિરના અણુએ અણુમાં-આપણી બહાર તેમ જીતર જોગરહમ તે જોતપોત રહેલી છે; કિન્તુ એનું ઉદ્ભવોધન અથવા પ્રકટીકરણ ક્યાં? આજ તો માત્ર તે સંભળવાની ને વાંચવાની વાતમાત્ર કિંવા એક

પ્રકારનો સંસ્કારવિધિમાત્ર થઈ રહ્યો છે. ‘ઐધન’નો અર્થજ એ કે, પ્રત્યક્ષાનુભવ મેળવવો. વિશુદ્ધરૂપે તેના ભાવનું જ્ઞાન હૃદયગમ ન થાય, ત્યાંસુધી પૂજા ન થાય. જે પૂજના પ્રભાવે પાપતાપ નાસી જાય છે, પૃથ્વી સ્વર્ગ અને છે, અને મનુષ્ય દેવતા બની રહે છે, તે પૂજા ઐધન થયા વગર સિદ્ધજ થાય નહિ. બહારનો આડંબર કરીએ, વિવિધ સામગ્રીઓ એકઠી કરીએ તેથી સ્વાભાવિક પૂજા સિદ્ધ થાય નહિ. એ તો જ્યારે બધા એકચિત્તે અને એકભાવે તેને ચાહીએ અને ભજીએ, ત્યારેજ થાય. પ્રત્યક્ષ થયા વિના માત્ર પરોક્ષભાવે પૂજા થાય નહિ. આપણું પ્રયોજન જો વાસ્તવિક હોય ચાને કેવળ પ્રણાલીતરીકે હોય નહિ, વર્ષોવર્ષ ઉત્સવપ્રસંગે ઉદ્દઐધન કરીએ છીએ માટે કરવું જોઈએ એવું જો ન હોય, પણ સાચોજ ભાવ હોય, તો તો એ ઐધન સાચું હોવાથી ઉપાસ્ય ઈષ્ટદેવતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. શરીરમાં, અસ્થિમાં, મજ્જામાં અને દશે દિશાઓમાં એ મહાશક્તિ પ્રાણરૂપે ગિરાજમાન છે; તે કોઈ એક અંધશક્તિ નથી; તે પુરુષ છે, તે વ્યક્તિ છે; તે નિત્ય છે, તેનો આનંદ લઈ શકાય છે, તેને હૃદયમાં ધારણ કરી શકાય છે; તે આનંદસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તે જ્ઞાન છે તેમ જ્ઞાની છે; તેજ સકળ જગતનો કર્તા-વિધાતા છે; શક્તિમાત્રનું તે પોતેજ પરિચાલન કરે છે-એવા પુરુષ, એવી પ્રકૃતિ, એવી વ્યક્તિ તેનું ઉદ્દઐધન કરો. આજે તો વિશિષ્ટભાવે તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે, તેમાં તટ્કલીન થવા માટે, અંતરમાં ગાઢ અભિલાષ હોવો જોઈએ; તેવું નહિ હોય તો નહિ ચાલે. અંતરની એ અભિલાષા જો યથાર્થ હશે, તો તે પૂર્ણ થશેજ થશે. તેથી અતિ સાવધાનતાપૂર્વક એ પવિત્ર કાર્યમાં આજે આપણે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. સૌ કોઈના હૃદયમાં એજ એક આશા, એજ એક આકાંક્ષા જાગ્રત થાઓ, અને એજ મનમાં રાખીને આપણે આજના ઉદ્દઐધનમાં પ્રવૃત્ત થઈએ.

અધ્યાય ૪ થો

(ગોસ્વામીજી યોગસાધન અને સંન્યાસની દીક્ષા લીધા પછી તેમના ગુરુના આદેશ અનુસાર કેટલાક દિવસ બ્રાહ્મસમાજના સંસર્ગમાં રહ્યા હતા. એ દરમિયાન તેઓશ્રીએ સ્ત્રીજનના ધર્મ-શિક્ષણનિમિત્તે પોતાની જીવનકલાશીમાંથી નીતરી રહેલા યોગતત્ત્વ સંબંધી ગ્રંથો કરવા યોગ્ય એક ઉપદેશમાળા, તત્કાલિન “વામા-બોધિની” નામની સમાચાર પત્રિકામાં પ્રકાશિત કરી હતી. પાછળથી પત્રિકામાં તૂટકતૂટક છપ્પણો એ ઉપદેશમાળાનો સંગ્રહ “આશાવતી ઉપાખ્યાન” નામના પુસ્તકરૂપે છાપવામાં આવ્યો છે. એ પુસ્તકમાંના ચોથા અધ્યાયમાંનો ઉપદેશ આમાં ઉતારવામાં આવ્યો છે.)

તીર્થયાત્રા કરવાના ઇરાદાથી આશાવતી મુંગેરમાં આવી પહોંચી. ત્યાં એક દિવસ કષ્ટહારિણી ગંગાજીના ઘાટપર એક પ્રચંડ વડના ઝાડ હેઠળ ધ્યાનમગ્ન થયેલો એક યોગી તેના જોવામાં આવ્યો. તેણે એ યોગીવરને પ્રણામ કર્યા પછી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા.

આશાવતી—યોગિવર ! સ્ત્રીઓથી આ યોગસાધન શીખી શકાય ?

યોગી—સ્ત્રી અને પુરુષ બધાંય યોગસાધન કરી શકે. સંસારમાં રહીને પણ યોગસાધન કરી શકાય.

આશાવતી—મારા જેવી દુઃખી સ્ત્રીથી એ સાધના થઈ શકે ?

યોગી—મા ! તારે કોણ કોણ છે ?

આશાવતી—જાબા ! મારે આ સંસારમાં કોઈ નથી. મારા ગામના એક સજ્જન સાથે તીર્થયાત્રા કરવા આવી છું.

યોગી—તો તો મા ! યોગનું સાધન સહેલાઈથી થશે; પણ તેમાં એક અડચણ છે. તારો ગુરુ કોણ થશે ?

આશાવતી—કેમ પ્રભો ! આપજ મારા ગુરુ બનો.

યોગી—ના, માતા ! હું તો ઉઠાસી છું, મારે માટે સ્ત્રીજનનાં દર્શનનો પણ નિષેધ છે.

આશાવતી—વિધાતાએ અમ સ્ત્રીઓને આટલી બધી ધૃણાપાત્ર કેમ બનાવી હશે ?

ચોગી—ના મા ! સ્ત્રીજન ધૃણાપાત્ર નથી. સ્ત્રીઓ તો મારી ગર્ભધારિણી માતાની જાતિ છે, સ્ત્રીઓ મારા ભક્તિ-આદરને પાત્ર છે. કેાઇ પણ સ્ત્રીને જોતાં તેના પ્રત્યે મને માતા જેવો ભાવ થઇ આવે છે; તથાપિ મારી આ અપવિત્ર દુષ્ટ આંખો એક વાર એક સ્ત્રીની મુખશોભા જોઇને વિકારી થઇ ગઇ હતી; ત્યારથી મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે, આ આંખો નિર્દોષ ન બને ત્યાંસુધી હું માતાઓના ચરણનાંજ દર્શન કરીશ.

આશાવતી—વિધાતાએ આંખોને એવી દુષ્ટ કેમ કરી હશે ?

ચોગી—ના, માતા ! મંગળમય પ્રભુને શિર એવું દોષા-રોપણ કર નહિ. તેણે આંખોને દુષ્ટ બનાવી નથી. આ જડ નેત્રો જડ દેહના બે ક્ષુદ્ર અંશો માત્ર છે. શરીરમાં જીવાત્મા ન હોય તો શરીરને પોતાની કાંઇજ શક્તિ નથી. મનુષ્યનું મરણ નીપજતાં તેનું મૃતશરીર જોઇ શકતું નથી, સાંભળી શકતું નથી, કશું ગ્રહણ કરી શકતું નથી કે હાલીચાલી શકતું પણ નથી. શારીરિક કે માનસિક કાર્યમાં ગુણદોષ હોય તે જીવાત્માના છે.

આશાવતી—તો પછી જીવાત્માને એવો ખરાબ કેમ બનાવ્યો હશે ?

ચોગી—મંગલમય પરમેશ્વરે જીવાત્માને સ્વાધીનતા આપી છે. તેથી મનુષ્ય ઇચ્છા મુજબ પુણ્ય કે પાપનો જ્ઞાગી થાય છે.

આશાવતી—પ્રભો ! મારો દોષ ક્ષમા કરો. એક વિચાર આવ્યો છે; તે કદા વગર હું રહી શકતી નથી. સ્ત્રી અને પુરુષને! જીવાત્મા એક છે કે જુદો જુદો ?

ચોગી—જોકે એક મનુષ્યને જુદો જુદો જીવાત્મા હોય છે; પરંતુ શરીરો જુદાં જુદાં હોવા છતાં હાથ, પગ, નખ, મુખ, નાસિકા, બૂખં, તરસ વગેરે બધાં શરીરમાં એક જાતનાં હોય છે; તેમ જીવાત્માઓ પણ જૂજવા હોવા છતાં સમસ્ત જીવાત્માઓની પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક હોય છે. જ્ઞાન, પ્રેમ અને ઇચ્છા એ સમસ્ત જીવોનો સ્વભાવ છે. પરમેશ્વરે જીવાત્માને સ્વાધીન રાખીને સરજેલો છે; ઇશ્વરની આધીનતા એજ

સ્વાભાવિક સ્વાધીનતા. સ્ત્રીપુરુષનું જેમ શારીરિક બુદ્ધાપણું છે, તેમ સ્ત્રીપુરુષના આત્મામાં કંઈ બુદ્ધાપણું છે કે નહિ તે તો આત્મદર્શી યોગી લોકોજ કહી શકે.

આશાવતી—આપે મારા અનેક સંશય ટાળ્યા છે. આપે આત્મદર્શી યોગીઓની વાત કરી તો શું યોગીઓને આત્માનાં દર્શન થાય છે ?

યોગી—હા, માતા ! યોગની એક એવી અવસ્થા છે કે જેમાં આત્મદર્શન થાય છે.

આશાવતી—આત્મા નિરાકાર છતાં એનાં દર્શન હોય ?

યોગી—જડ અને ચેતન. જે પ્રકારના પદાર્થ છે—જડનાં દર્શન માટે શરીરને નેત્રો છે, તેમ ચેતનનાં દર્શન માટે આત્માને નેત્રો છે. યોગબળથી તે નેત્રો ખુલ્લે છે. તેથી યોગી લોકો જીવાત્મા કયા પ્રકારના છે તે વર્તી શકે છે.

આશાવતી—તો શું મારાથી યોગસાધન નહિ થાય ?

યોગી—શામાટે નહિ ? તારા સદ્ભાગ્યે જો કંઈ સ્ત્રી-યોગિનીનો સમાગમ થઈ જાય તો તારી આશા પૂર્ણ થાય.

આશાવતી—પ્રભો ! સ્ત્રી પણ યોગી હોય ખરી ?

યોગી—તે તે સાંભળ્યું નથી કે, આપણા દેશમાં તો સેંકડો સ્ત્રીઓ યોગસાધન કરીને ભારતવર્ષનું ગૌરવ વધારી ગઈ છે ! અત્યારે પણ એવી યોગિનીઓનો અભાવ નથી. એમને જો તું ખરા અંતઃકરણથી પોકારી શકીશ, તો તેઓ જરૂર કૃપા કરશે.

માતા ! યોગતત્ત્વ અતિ પવિત્ર છે. તીવ્ર વૈરાગ્ય, ઉજ્જ્વલ વિવેક, દીનતા, હૃદયની પવિત્રતા—એ બધા ભાવો ઉપજે તોજ મનુષ્યને યોગ સાધવાનો અધિકાર થાય છે. તું તેની અધિકારિણી જણાય છે, તેથી તને એ ઉપદેશ જરૂર મળશે. અત્યારે તો તું તારા મુકામે જા.

આશાવતી પોતાના મુકામે પહોંચી, પણ ત્યાં તેને એના એજ વિચારો આવવા લાગ્યા; બીજે દિવસે પ્રભાત ઉગતાં ન ઉગતાં તે કબૂતરોની ગંગાજીના ઘાટપર પહોંચી ગઈ, અને જુએ છે તો યોગીજી ધ્યાનમાં મગ્ન હતા. આશાવતી દીનભાવે પ્રણામ કરી તેમને નીરખવા લાગી. યોગી ધ્યાનમાંથી જાગતાં આશાવતીએ ફરીવાર પ્રણામ.

કરીને ધ્યાનમાં પોતાને લીધે ભંગ થયો હોય તો ક્ષમા માગી.

યોગી—આશાવતી! તારી યોગજિજ્ઞાસા બેઠને મને સંતોષ થયો છે. આહા! આ અસાર સંસારમાં જેનું મન સાર-ધનરૂપ ધર્મધ્યાન માટે આકુળ બને છે, તેનું જીવતર ધન્ય છે. કહે તને શાન્ત નિદ્રા આવી હતી?

આશાવતી—આપનો ઉપદેશ સાંભળ્યો ત્યારથી આહાર-નિદ્રા ઉડી ગયાં છે. જે વસ્તુ મેળવીને આપ આટલા બધા સુખી થયા છો, તે વસ્તુ મને ક્યાંથી મળશે, એજ વિચાર મનમાં રાતદહાડો ઘોળાયા કરે છે.

યોગી—માતા! સારવસ્તુ બેઠએ તેને નિદ્રા મીઠી નજ લાગે.

આશાવતી—શું આપે પણ નિદ્રા છોડી દીધી છે?

યોગી—ના, હજી લગી તો હું નિદ્રાનો ખરો ત્યાગ કરી શક્યો નથી. બહારની નિદ્રા અને જાગરણમાં કંઈ હાનિ કે લાભ જેવું નથી. પણ કૃપણને રખેને ચોર ખાતર પાડી જાય, એવી ચિંતા આડે ઉઘ આવતી નથી; તેવી રીતે જેમણે સાધનાપૂર્વક એ પરમ સુંદર કરુણામય પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરી હોય, તેઓ પણ અહંકાર, હિંસા, દ્રેષ, કામ, ક્રોધ—એ પાપી લૂંટારાઓથી સદાસર્વદા જાગ્રત રહે છે.

આશાવતી—મને કેાઈ એવો ઉપાય બતાવો કે જેથી હું પણ એ નિત્યાનંદધામની આંખી કરી કૃતાર્થ થાઉં.

યોગી—કરુણામય પરમેશ્વરે મનુષ્યજાતિપર દયા કરીને પોતાની પ્રાપ્તિ માટે સહજ ઉપાય યોજી રાખ્યો છે. મનુષ્ય કુસંગ અને કુઅભ્યાસથી પોતપોતાનો પવિત્ર સ્વભાવ બગાડી નાખે છે; તેથી તે પવિત્ર સ્વભાવની પુનઃ પ્રાપ્તિ માટે સાધનાની જરૂર રહે છે. એનુંજ નામ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, અથવા પૂર્વાવસ્થાની પ્રાપ્તિ કરવી. આ દેહનાંદરે તો નાશવંત છે; તથાપિ દયામય પ્રભુએ એની રક્ષા માટે પણ કેવા સહેલા ઉપાય યોજી રાખ્યા છે! માતાનો સ્નેહ, ધાવણ, જળ, વાયુ, ઉષ્ણતા, અગ્નિ, વિવિધ ધાન્યો, ફળ, મૂળ, કંદ વગેરે જે જે શરીરરક્ષા માટે ઉપયોગી હોય તે તે તમામ પદાર્થો અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા તેણે રાખેલી છે, તો આ શરીર કરતાં તો જીવાત્મા અતિશ્રેષ્ઠ છે અને નમ્રવર

નથી. હયામય પ્રભુએ એ આત્માને આવશ્યક વસ્તુઓ દુઃપ્રાપ્ય કરી નથી. શરીરને માટે જેમ માતાનું ધાવણ, તેમ જીવાત્માને માટે પ્રેમમય પરમેશ્વરનો પ્રેમરસ. નાનું બાળક ભૂખથી વ્યાકુળ થતાં રડવા માંડે છે કે તરતજ માતા ખોળામાં લઇને તેના મુખમાં પોતાનું સ્તન મૂકે છે, તેમ જીવાત્મા ક્ષુધાથી વિહ્વળ થતાં વિશ્વજનની તેને કૃપામૃત-પાય છે. ઇશ્વર માટેની તીવ્ર ભૂખ યાને પ્રબળ અનુરાગ જગત્તાંજ અનાયાસે યોગસાધન થઈ શકે છે. સંસારપ્રત્યેની આસક્તિને લીધે એ ધર્મક્ષુધા મરી ગઈ હોય છે; એટલા માટે યોગસાધનની અગત્ય છે. શારીરિક ક્ષુધા નષ્ટ થતાં જેમ ઔષધ સેવવું પડે છે, તેમ જીવાત્માની અનુરાગરૂપી ક્ષુધા મંદ પડેલી હોય છે; તેના ઔષધરૂપે ભજન-સાધનની આવશ્યકતા છે.

આશાવતી—આપે સત્ય કહ્યું છે. હવે મારા બળી જળી રહેલા જીવને ટાઢક વળે એવો કેાઈ સદુપાય બતાવવા કૃપા કરો.

યોગી—પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર ન થાય, ત્યાંસુધી સંસાર સાથેના વિવિધ સંબંધોમાંથી એક એક-તું વ્રત લેતા ચાલી ધર્મસાધન કરતા રહેવું. સ્ત્રીપુરુષો માટે હરગૌરીવ્રત છે, એટલે કે સ્ત્રીઓ માટે પતિવ્રત અને પુરુષો માટે પત્નીવ્રત. સ્ત્રીએ સ્વામીના મુખપર ઇશ્વરનો પ્રકાશ, અને સ્વામીએ સ્ત્રીના મુખપર પાર્વતીનો પ્રકાશ નીહાળી પરસ્પરનાં શ્રેષ્ઠ ભાવથી દર્શન કરવાં. ભગવાન શિવ-પાર્વતી આ પવિત્ર દામ્પત્ય વ્રતની સાધનાથી મહાસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરીને યોગીજનોનાં ગુરુ થઈ રહ્યાં છે. મહાદેવજી પાર્વતીજીને ખોળામાં બેસાડીને તેમના મુખ પ્રતિ એકીટથે બ્રહ્મધ્યાન કરતા, તેમ પાર્વતીજી શિવજીના મુખપર દષ્ટિ સ્થિર કરી બ્રહ્મધ્યાનમાં તલલીન થઈ જતાં. અત્યારે પણ જો કેાઈ સ્ત્રીપુરુષ આ હરગૌરીવ્રતની સાધના કરે, તો તેઓ પણ દિવ્ય યોગ પામીને યોગીશ્વર થઈ શકે, એમાં સંશય નથી.

પિતૃમાતૃવ્રત—પિતા માતા ઇશ્વરના પ્રતિનિધિસ્વરૂપ છે, રે ! સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ દેવતા છે. એમનામાં પરમાત્મસત્તા-સ્ફૂર્તિનાં દર્શન કરી ગાઢ ભાવભક્તિથી પિતામાતાની સેવા કરતા રહેવાથી પણ નિઃશય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સધના

નામના એક પારધિએ આ પ્રમાણે પિતામાતાની સેવા કરીને પરમપદ મેળવ્યું હતું.

યશોદા તો શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની મુખશ્રીમાં બ્રહ્મદર્શન થતાં 'ગોપાલ' બોલતાંમાંજ અધીરાં થઇ જતાં હતાં, એવા ગોપાલ તો પ્રભુકૃપાએ પ્રત્યેક ઘરમાં બિરાજમાન થઇ કીડા કરતા હોય છે. બાલક-બાલિકાની મુખકાંતિમાં તેમજ તેમના નિર્દોષ વ્યવહારમાં પરમાત્મદર્શન કરવાનો મહાવરો પાડવાથી, ઇશ્વર પર એવો વાત્સલ્યભાવ પ્રગટે છે, કે જેવા ભાવની પ્રાપ્તિ અર્થે યોગીશ્વરો પણ સાધના કરે છે.

એ પ્રમાણે રાજ પ્રજા, સેવ્ય સેવક, ગુરુ શિષ્ય, ચિકિત્સક અને રોગી, સારથિ, નાવિક વગેરે વગેરે જેટલા પ્રકારના સંબંધો છે, અને સંસારનાં કાર્યોમાં જેટલા જેટલા સંબંધો અને પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે; તે તે બધાયમાં એ દયામય દીનબંધુ પરમેશ્વર વર્તમાન હોય છે. લીલામય પ્રભુ અનંત ભાવે લીલા કરી રહ્યો છે; તેમાંથી બની શકે તેટલાની વ્રતરૂપે સાધના કરવામાં આવે તો સહેલાઇથી જીવાત્મા પરમાત્મદર્શન પામી કૃતકૃત્ય થઇ રહે. પરંતુ આ સઘળા ઉપાયો સહજ હોવા છતાં પણ અવળો અભ્યાસ પડી ગયો છે, તે સવળો અભ્યાસ પાડવા પૂરતાજ કપરા છે. તારો આગ્રહ હોવાથીજ આ અતિ ગૂઢ વાત મેં તને કહી છે. આ જાતની સાધનામાં બહારના ગુરુની સહાય જરૂરી નથી; પણ ખીજી સાધનાઓમાં તો બહારની સહાય સિવાય આગળ વધી શકાતું નથી.

આશાવતી—આપના બોધથી મારા જીવનમાં આશા જાગી છે; કિંતુ હાય ! હું બહુ અભાગિની છું; આ સંસારમાં માફે કોઈજ સગું સંબંધી નથી. કોઈ હોત તો હું એકાદ પણ વ્રત આદરી શકત.

યોગી—અરે માતા ! શામાટે તું આમ દુઃખ માને છે ? તું પરોપકારનું વ્રત લે. ઇશ્વર કૃપાથી તારી મનોકામના પૂર્ણ થશે.

આશાવતી—પરોપકાર વ્રતમાં પૈસા જોઇએ તે ક્યાંથી લાવું ?

યોગી—ના, મા ! પૈસા વિના પણ પરોપકાર વ્રત થઇ શકે છે. તન, મન ને ધન, એ ત્રણ દ્વારા પરોપકાર સાધી

શકાય છે. જેની પાસે ધન ન હોય, તે તનદ્વારા બની શકે તેટલું પારકાંનું ભણું કરે. મહાપ્રભુ શ્રીચૈતન્યદેવે સંન્યાસ-ધર્મ ગ્રહણ કર્યા બાદ દેશવિદેશમાં હરિનામનો પ્રચાર કરવા કાળે ભ્રમણ કરવા માંડ્યું. એક વાર તેઓ રાઢx દેશના એક પલ્લી નામના ગામમાં આવી પહોંચ્યા. તે વખતે તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે, એક વિધવા અનાથ પ્રાદ્ધણી ભૂખ-ની મારી એક જગાએ પડી રહી છે. શ્રીચૈતન્યદેવનું કૌમળ હૃદય એ સમાચાર સાંભળીને સ્થિર રહી શક્યું નહિ. તેમણે પોતે ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગીને ચોખા વગેરે તે પ્રાદ્ધણીના ચરણો આગળ મૂકી પ્રણામ કરીને બોલ્યા કે “માતા ! હું તમારો બાળક છું. તમારે માટે આ ભિક્ષા માગી લાવ્યો છું, તે રાંધો ને ખાઓ.” આવાં ઉંડા હૃદયનાં વચન સાંભળી-ને તે અનાથ પ્રાદ્ધણીની આંખમાંથી દડદડ આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને વ્યાકુળાચિત્તે બોલી કે “બેટા ! તું કોણ છે ? આજે તેં મારા દુઃખી હૃદયને શીતળતા આપી છે. હું અભાગિનીને ત્રણે કુળમાં કોઈ પણ નથી.” શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુએ તે પ્રાદ્ધણીને દિલાસો આપીને તેની સેવા કરી. એ પ્રસંગે શ્રીચૈતન્યદેવે તથા તે પ્રાદ્ધણીએ બંને જણે પરમાત્મકૃપાનો અનુભવ કર્યો. તાત્પર્ય કે, ધન ન હોય તો કેવળ તનદ્વારા પણ પરસેવા કરી શકાય છે. શરીર પણ દુર્બળ હોય, તો બેએક મીઠાં વચનથી અને દુઃખમાં શુભ સલાહ આપીને પણ લોકોહિત કરી શકાય છે. આ પરસેવા આદિ જે સેવા-વ્રતની વાત મેં કહી છે, તેનું પાલન ન કરાય, તો પછી હજાર સાધનભજન કર્યા કરે તોપણ તે કશાથી પરમાત્મ-શરણ પામી શકાતું નથી.

આશાવતી—હું જેમ જેમ સાંભળતી જાઉં છું, તેમ તેમ કાર્ય કંઠણ લાગતું જાય છે. સ્વાર્થનું ભયંકર ભૂત વળગેલું છે. સંસારમાં મારું કોઈ સગું સંબંધી નથી; તથાપિ કોઈ વસ્તુ વહેંચવાનું મારે હાથ આવે છે, ત્યારે ઓળખીતા લોકોને સારી જોઈને અને વધુ આપી દેવાય છે; અને બીજાઓને હાથમાં આવે તેવી થોડી થોડી આપીને પરવારી લઉં છું. વળી પોતાને માટે સારી વસ્તુ રાખી

લેવાનું અને અન્યને માટે બગડી ગયેલી વસ્તુ કાઢી રાખવાનું મન થઈ જાય છે. હું જગન્નાથજી ગઈ ત્યારે માર્ગમાં ધર્મશાળાઓ આવે તેમાં સરસ ઓરડી હોય તે લાંચરૂશ્વત આપીને પણ મારે માટે મેળવતી; અને લોકોને બીજી ઓરડીઓમાં અગવડ પડતી તે હું બેઘડક જોઈ રહેતી. કોઈનું સાડું મારાથી જોઈ શકાતું નથી. બીજાનું સાડું જોતાં મારું મન ચચ્ચચ્છી ઉઠે છે. એવું સ્વાર્થી મન લઈને હું શી રીતે જનસેવાનું કામ કરી શકું? મારે બીજું કોઈ નથી, છતાં પણ મન આવું છે. તોપછી જે સ્ત્રીને પતિ, પુત્ર ને ધનમાલ હશે તેની સ્વાર્થપચાયણતા કેટલી બધી હશે! એ સ્વાર્થપણું હોય ત્યાંસુધી હું એ વ્રતનો અંગીકાર કરી શકું?

ચોગી—મૈયા આશાવતિ! તું ઠીક સરળભાવે બોલી છે. સ્વાર્થીપણુંજ સકળ પાપનું મૂળ છે. સામાન્ય ઓસડથી એ રોગ જાય તેમ નથી. આ સંસાર અસાર ને અનિત્ય છે, એવો વિચાર કર્યા કરવાથી તથા સત્સંગનો લાભ લેતા રહેવાથી જ્યારે એ સમજણ દૃઢ થાય, ત્યારેજ આ સ્વાર્થનો રોગ ટળે, ને તીવ્ર જીવંત વૈરાગ્ય ઉપજે. સાધકમાત્રે પ્રથમ એ વૈરાગ્ય મેળવવો જોઈએ. માત્ર રાખોડી ચોળવી કે કપડાં બગવાં કરવાં, એનું નામ વૈરાગ્ય નથી; સ્વાર્થનો નાશ થવો એનુંજ નામ ખરે વૈરાગ્ય છે. એવો સાચો વૈરાગ્ય ઉપજે ત્યારેજ યોગસાધનાના અધિકાર થાય છે. માટે એવો વૈરાગ્ય ઉપજવાની સાધના કર, અને સાચો વૈરાગ્ય જાગી સ્વાર્થ નિર્મૂળ થાય ત્યારેજ તું તારી જાતને યોગસાધન માટે તૈયાર થયેલી જાણજે. એટલી તૈયારી થઈ હશે, ત્યારે કોઈ યોગિની માતા આવી ચઢશે, અને તને દીક્ષા આપશે. આજે મેં તને ઘણી વાતો કહી છે. જે કંઈ સાંભળ્યું છે તે બધી બાબતનું ચિંતન કરજે. મનથી પણ પરપુરુષની કામના કરવાથી સતીત્વ બ્રહ્મ થાય છે, તેમ અધર્મની આલોચના કરવાથી ચારિત્ર કલંકિત બને છે, અને એવા કલંકિત મનથી ધર્મસાધન થવા સંભવ નથી; માટે તું ચારિત્રની પણ શુદ્ધિ કરીને તૈયાર થા. આ પ્રમાણે શુદ્ધ થવાથી નક્કી તું પરમાત્મદર્શન પામીશ. હવે તારા મુકામે જા. જરૂર પડે ત્યારે વળી આવજે.

બીજે દિવસે આશાવતી મોટે પરોઢીએ કપ્પડારણીના ઘાટપર આવી પહોંચી, ને જુએ છે તો ચોગીવર હાથમાં કમંડળ લઇને ક્યાંક જઇ રહ્યા છે. એ જોઇને તેણી ઉતાવળથી તેમની પાસે જઇ પહોંચી, ને પ્રણામ કરીને બોલી કે “પ્રભો ! આપ ક્યાં પધારી રહ્યા છો ?”

ચોગી—આશાવતિ ! તું આવી પહોંચી ! ઠીક થયું. મને લાગે છે કે તારો ઉદય નિકટ આવી પહોંચ્યો છે.

આશાવતી—પણ આપ ક્યાં જાઓ છો ? હવે આ ઠેકાણે વધુ રોકાશો નહિ ?

ચોગી—હવે મારાથી અહીં વધુ રહી શકાય તેમ નથી. મારા ગુરુદેવનું તેડું આવ્યું છે.

આશાવતી—તો આપના ગુરુદેવ ક્યાં છે ?

ચોગી—અત્યારે તેઓશ્રી ગયાજીમાં કપિલેશ્વર મહાદેવના મંદિર નજીક છે.

આશાવતી—આપને એ બાતમી કોણે આપી ?

ચોગી—(હાસ્યપૂર્વક) આશાવતિ ! મનુષ્યને જેમ સ્થૂળ નેત્ર અને કાન હોય છે, તેમ અંતરસ્થ આત્માને પણ નેત્રકર્ણાદિ હોય છે. ચિત્તશુદ્ધિપૂર્વક આત્મા પરમાત્મામાં તલલીન થતાંજ તેનાં જ્ઞાન અને શક્તિ, આત્માનાં એ નેત્ર-કર્ણમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી એકાન્તમાં રહીને પણ સમસ્ત જગતના વર્તમાન જાણી શકાય છે.

આશાવતી—એમાં મને ખરાખર સમજ પડી નહિ. એક ઘરમાં રહીને બીજા ઘરમાં શું થાય છે તેની ખબર પડે, એ સંભવિત છે ?

ચોગી—આહા ! આશાવતિ ! એમાં તારો શો વાંક ? દુર્ભાગ્યવશાત્ આ ભારતવર્ષમાં એવો જીવંત ધર્મભાવ અત્યારે નથી રહ્યો. ધર્મની કેટલીક ઉપલક્ષ્ય પ્રણાલી અથવા છાલાંકુરકા પાછળ લોકો ભટકે છે. પૂર્વે ભારતવર્ષમાં જ્યારે યોગધર્મ જીવતો જાગતો હતો, ત્યારે અંતર્યક્ષુ ને કાનની વાત ઘણાંને માલૂમ હતી. પ્રાચીન ઋષિઓ ઉપનિષદમાં લખી ગયા છે કે, પરમેશ્વર ચક્ષુના પણ ચક્ષુ છે, કાનના પણ કાન છે અને મનનું પણ મન છે. કેવળ પુસ્તક પઢવાથી આ વાતનું રહસ્ય સમજી શકાતું નથી. જેઓ યુક્તચોગી હોય

છે, તેઓનેજ માત્ર એના રહસ્યની ખબર હોય છે. આશાવતિ ! જો હું તને ઉપર ઉપરની વાત સમજાવી દઉં છું. આકાશમાંના ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રાદિ સઘળાં આપણી આ પૃથ્વીથી કેટલાં બધાં દૂર છે ? તથાપિ જ્યોતિર્વિદ્ પંડિતોએ યાને ખગોળશાસ્ત્રીઓએ તેમની બારીકમાં બારીક સમાલોચના કરી છે. પૃથ્વીપર રહીને એ જ્ઞાન તેઓ કેવી રીતે મેળવી શક્યા ? તો કે તેમની અંદર રહેલ જ્ઞાનશક્તિના પ્રભાવે વિચાર કરતાં કરતાં તેમણે એક એકથી દૂર આવેલાં નક્ષત્રો ખોળી કાઢી તેમનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે. એકલા માનવીની જ્ઞાનશક્તિથી જો આકાશસ્થ નક્ષત્રાદિને જાણવાનું સંભવિત બને છે, તો પછી એ મનુષ્યની જ્ઞાનશક્તિ સાથે સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરની અનંત જ્ઞાનશક્તિનું જોડાણ થતાં કશું પણ જાણવાનું અસંભવિત રહે ખરું ? ના, કદાપિ નહિ.

આજે મોટે મળસ્કે હું રોજની માફક ધ્યાનમાં બેસવા જતો હતો, ત્યારે મારું મન ચલિત થવા લાગ્યું. એટલે મેં આંતરચક્ષુ ખેલીને જોયું તો જણાયું કે, ગયાળમાં મારા ગુરુદેવ પધાર્યા છે, ને તેઓ મને ત્યાં તેડાવે છે.

આશાવતી—વારૂ, શીઘ્ર તારની પેરે એ ખાતમી તો તમને મળી, પણ એટલી શીઘ્રતાથી જવાશે શી રીતે ?

ચોગી—આશાવતિ ! ચોગીઓમાં એ તાકાત પણ હોય છે; કિંતુ મારામાં હજી તે નથી આવી. તેથી હું તો બળદગાડીમાં જઈશ.

આશાવતી—ત્યારે તો હું પણ આપની સાથે આવીશ. મારી પાસે થોડાક રૂપિયા છે તેથી માર્ગમાં કંઈ આપદા નહિ પડે. હું આપની કન્યાતુલ્ય હોવાથી મને સાથે લઈ જવામાં આપને કંઈ બાધ નહિ લાગે. મને ચોગિની માતાનાં દર્શન નહિ થાય, ત્યાંસુધી હું આપના ચરણો આગળ પડી રહીશ.

એ સાંભળી ચોગીવર ભારે વિચારમાં પડી ગયા, પણ આખરે તેઓ આશાવતીની વિનંતિને સંમત થયા. બંને બળદગાડીમાં ગયાળ આવી પહોંચ્યાં અને ત્યાં આકાશગંગાવાસી બાવાજીના આશ્રમમાં ગયાં. તેમણે આ નવાં આવેલાં બે અતિથિજનનો સત્કાર કર્યો. પછી તેઓ સ્વસ્થ થતાં વાર્તાલાપ શરૂ થયો:—

ખાવાળ—(યોગીવરને સંબોધીને) મહાત્મન ! આપની સંગે માયાને જોઇ આશ્ચર્ય ઉપજે છે. આજે શું સાધારણ પવને સ્થિર ગંભીર અડગ હિમાલયને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી દીધો ?

યોગી—આપના ચરણોમાં પ્રણામ કરું છું. આપના જેવા મહાત્માઓની અમારા જેવા પર શુભ દષ્ટિ ન હોય તો અમારાથી સ્થિર મને સાધનાજ ક્યાંથી થઇ શકે ? હે તાત ! આ બાઇ મારી પ્રકૃતિતરીકે નથી. મારું તો બ્રહ્મચર્ય-વ્રત છે. એ મારી કન્યા અને માતા છે. યોગદીક્ષા માટે વ્યાકુળ થઇને તે યોગિની માતાને મેળવવા ફરે છે. એને એક વાર ગુરુદેવનાં દર્શન કરવાની અભિલાષા છે.

ખાવાળ—યોગીનાથ ! મારો દોષ મનમાં લાવશો ના. આજકાલ ભોખધારી વૈષ્ણવ, સંન્યાસી અને યોગીઓની એવી દુર્દશા થઇ રહી છે, તેથીજ મને શંકા થઇ. સાધનભજનની તો આજકાલ વાતજ નથી, કેવળ ભિક્ષાનીજ વાત રહી છે. ગૃહસ્થીઓ ભિક્ષા ન આપે તો તેમને ગાળો દે છે, તેમ કેટલાક તો અત્યાચાર, ચોરી, લૂંટ ને વ્યભિચાર પણ કરે છે. તે દહાડે કેટલાક વૈષ્ણવ પરમહંસોના એક જૂથે એક ભક્ત ગૃહસ્થના ઘરમાં રહીને રાત્રે લૂંટ કરી હતી.

એ ગામમાં અનેક બળવાન લોકો હતા, તેમણે પોલીસની મદદથી એ બધા ઢોંગી લૂંટારાઓને પકડી અહીં આં તપાસ માટે મોકલી આપ્યા. અંતે કોઇને ત્રણ વરસની તો કોઇને સાત વરસની જેલ મળી છે. યથાર્થ સાધુઓને પણ લોકો ચોર કે ધાડપાડુઓ ધારી લે, તો તેમાં તેમના શો વાંક !

યોગી—ખાવાળ ! આપ તો વૃદ્ધ છો. કહેશો કે, પૂર્વે ઉદાસીન સાધુઓની અવસ્થા કેવા પ્રકારની હતી ?

ખાવાળ—પૂર્વે તો લોકો યથાર્થ ધર્મસિદ્ધિ માટે સંસારત્યાગ કરતા ને પછી નગરપ્રવેશ કરતા નહિ, તેમ વિષયીજનોની ભિક્ષા લેતા નહિ, અને તેઓ સથે વાતચીત કરવામાં પણ તેમને ડર રહેતો. અત્યારે પણ જેઓ ધર્મ-સાધના કાળેજ ઉદાસીન બન્યા હોય છે, તેમને તો સ્વપ્નમાં સુદ્ધાં વિષયવાસના સ્પર્શી શકતી નથી. આજકાલ બે પ્રકારના વૈરાગ્ય જોવામાં આવે છે—એક દુઃખવૈરાગ્ય અને બીજો યથાર્થ વૈરાગ્ય. દેશમાં દુષ્કાળ પડવાથી કે અન્ય કારણથી ખાવાનું

મળતું ન હોય, વિદ્યા કે બુદ્ધિના સાંસા હોય, આળસ હોય, પરિશ્રમ કરવો ન હોય—એવા લોકોજ આજકાલ ભ્રષ્ટ્ર લાઇને બિલાવૃત્તિનો ધંધો કરે છે. એ વર્ગમાં કેળી, વાઘરી વગેરે હલકી વર્ણનાજ લોકો ઘણું કરીને હોય છે. પૂર્વે પ્રાદ્યુષ અને ક્ષત્રિય એ બે જાતિનાજ લોકો બિશુ આશ્રમમાં આવતા. આજકાલ તો એમાં કેઈ નિયમ કે શાસન નથી. અનેક સંપ્રદાયો ને દળો બંધાયાં છે, તે પોતપોતાની સંખ્યા વધારવા મથે છે; પવિત્ર ચારિત્ર તરફ કેઈની દૃષ્ટિજ નથી. આ ગયા-જીમાંજ અત્યારે આઢીસ વૈષ્ણવપંથી આશ્રમો છે; ઉઠાસીન સંન્યાસીઓના છત્રીસ છે, અને કળીરપંથના પાંચ છે. આવાં નાનાં નાનાં દળ બંધાઇ જતાં પવિત્રતાના રક્ષણનો ભાર કેણુ લઇ શકે? આવી વસ્તુસ્થિતિમાં જેઓ યથાર્થ ધર્માર્થી વૈરાગી હોય છે, તેમણે અત્યંત સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. જેઓ આંગણે આંગણે ભિક્ષા માગતા ફરે છે, તેઓ ઘોર અવિશ્વાસી છે. જે દયાળુ રામ કીટપતંગને પણ આહાર આપે છે, તે શું તમને નહિ આપે?

એક સૂર્યભક્ત—બાબા ! અમે તો ગૃહસ્થાશ્રમી રહ્યા; સંન્યાસી-વૈષ્ણવોને જોઇ અમને કેવો વિચાર આવે ? એમના સંબંધી વિચાર કરતાં પણ અમારું અકલ્યાણ થઇ જાય.

બાવાજી—રે ! સૂર્યભક્ત ! ગૃહસ્થાશ્રમી હોય કે સંન્યાસી હોય, પણ પ્રત્યેક નરનારીએ ભક્તિ કરવી જોઇય. કેવળ ભ્રષ્ટ્ર ધારણ કરીનેજ ભક્તિ કરાય, એવું કાંઈ નથી. મનુષ્યમાત્રમાં દોષગુણ રહેલા છે; માટે દોષના પરિત્યાગપૂર્વક જેમાં તેમાંથી ગુણ ગ્રહણ કરવાનોજ પ્રયત્ન કરવો. મધમાખ જેમ કૂંડોમાંથી કેવળ મધ મધ ચૂસી લે છે, તેવી રીતે મનુષ્યના ગુણમાત્ર લેવા જોઇએ. પાપ કે દોષ જણાય તેનો વિષની માફક ત્યાગ કરી દેવો.

એક દેવીભક્ત—વારૂ, બાબા ! અમુક અમુક વ્યક્તિમાં કયો ગુણ રહ્યો છે તે મને તો શોધતાં પણ જડતો નથી.

બાવાજી—રે ! શ્યામા ! તે દહાડે અંધારી રાત્રિએ પેલા મનુષ્યે આપણને જ્ઞાનસ લઇને રસ્તો નહોતો દેખાડ્યો ? એ પરથી જાણી લે કે, એનામાં પરોપકારનો ગુણ છે. એ ગુણની ભક્તિ કરવી. ભગવાન સર્વમાં બિરાજમાન છે. બધાંય

જણ તેનાં સિંહાસન છે, બધાંય જણ તેનાં મંદિરો છે; એવું ચિંતન હરહંમેશ કરે. એટલે ભક્તિભાવ આપોઆપ પ્રગટ થશે.

ગંગાદાસ—તો પછી અમને ભૈરવના સ્થાનકમાં જવાની ના કેમ કહો છો ?

બાવાજી—ભગવાન તો અગ્નિમાં પણ છે, તો પછી આપણે તેમાં કેમ પેસતા નથી ?

ગંગાદાસ—તેમ કરવાથી હાઝી મરાય, તેથી.

બાવાજી—તો તેજ પ્રમાણે ભગવાન સર્વંવ્યાપી હોવા છતાં સર્વ સ્થાનોમાં જઈ શકાતું નથી. કુસંગથી પણ હાઝી મરાય. સિદ્ધ હોય, તેઓજ બધાં સ્થાનમાં નિર્ભય-પણે વિચરી શકે.

સાધુભક્ત કેશવદાસ—સિદ્ધ થવાનો ઉપાય શો ?

બાવાજી—કેશવદાસ ! આપણે તો વૈષ્ણવ, આપણાથી મેલાં સાધનોનો આશરો લેવાય નહિ. ભગવાન વિષ્ણુ બહુ હયાળુ છે. સંસારપ્રત્યેની આસક્તિ ત્યજી ગુરુએ કહેલો રસ્તો ચાલવાથી સિદ્ધિલાભ થાય છે.

કેશવદાસ—સંસાર પ્રત્યેની આસક્તિ એટલે શું ?

બાવાજી—આ નશ્વર શરીરને આત્મા અગર ‘હું, હું’ કહી ઓળખવું તેનુંજ નામ સંસાર અને આ દેહને અત્યંત આહવો ને તેના પર મોહ રાખવો તેનુંજ નામ સંસારાસક્તિ. જે કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ કેવળ આહારવિહાર, વસ્ત્રાલંકાર, ગાડીવાડી કે હીંડોળાખાટની પાછળ ઘેલાં થયેલાં જણાય તે સંસારાસક્ત છે, એમ સમજવું. ઘણાં જણ એમ માને છે કે, વરતી છોડી વનમાં રહેવાથી સંસારનો ત્યાગ થઈ જાય છે; પણ એ ભારે ભ્રમ છે. વનમાં વસવા છતાં જે આહાર કે સ્નાન માટે, મદુત્રી કે લંગેટી માટે, આસન કે આચમની માટે, અન્નકુંડ કે કમંડળ માટે વ્યગ્ર રહ્યા કરતો હોય, તો તેને પણ સંસારાસક્ત સમજવો. આ દેહ એ ‘હું’ નથી, ‘હું’ તો નિરાકાર આત્મા છું. જગતમાં આ દેહ માટેજ વિવિધ ઉદ્યોગો થતા જણાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક ‘હું’ એ નિરાકાર જીવાત્મા છે; તેથી એ ‘હું’ને માટે કંઈજ ઉદ્યોગ ન હોય. ગામ, નગર, હાટ, બજાર જ્યાં જ્યાં જાઓ

ત્યાં ત્યાં દેહને આવશ્યક પદાર્થો બધા મળી રહે છે; કિંતુ આ ‘હું’ની તૃષ્ણા ટાળવા માટેનાં અન્નજળ નથી મળતાં. ગુરુએ આપેલો ઉપાયજ ‘હું’નાં અન્નજળ છે. એ રીતે સંસારાસક્તિનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી હૃદય એ ઉપાયનું યથા-વિધિ સેવન કરવાથી નિશ્ચય પરમ સિદ્ધિ મળે છે.

આશાવતી—પ્રભો ! આપ સૌના પ્રશ્નોત્તર સાંભળી મારો અંતરાત્મા આનંદથી થનથનાટ કરી રહ્યો છે. તેથી લાગે છે કે, મારી પણ સફળતિ થશેજ. મારા ભાગ્યમાં કયો ગુરુ-દત્ત ઉપાય લખાયો છે ? મા ! યોગિની માતા ! ક્યાં છે રે તું ? માવડી ! વધારે દહાડા હવે મારાથી આમ નહિ કઢાય !

બાવાજી—મા ! તારી વ્યાકુળતા અને તારો અનુ-રાગ જોઈને આ યોગીનાથજીની માફક હું પણ ધન્ય બન્યો છું. મા ! યોગિની માતા તો પાસેજ છે; તે સ્ત્રીપુરુષ બન્નેમાં રહે છે. તેનું નામ કુંડલિની છે. યોગીનાથજીએ તારી કસેટી કરવા તને થોડો સમય આપ્યો હતો. લાગે છે કે, હવે વધુ પરીક્ષા કરવાની જરૂર નથી. અનુરાગ ઉત્પન્ન કરવા માટેજ પરીક્ષાનું પ્રયોજન છે; તારામાં જે અનુરાગ મને જણાયો છે તે અતિશય દુર્લભ છે !

આશાવતી—મારો પોતાનો કોઈજ ગુણ નથી. આ અભાગિનીનું આ સંસારમાં કોઈ નથી; તેથી એ યોગિની માતાની કૃપાપ્રસાદી હું મેળવી શકું એટલી મારા પર દયા કરો.

બાવાજી—હવે સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો છે. સૌ સૌનાં સાધન-ભજનમાં જોડાઓ. વધુ વાતચીત બીજે પ્રસંગે.

એ પછી બધાં જણ એક ઝરા આગળ ગયાં. એ ઝરાનુંજ નામ આકાશગંગા. અતિશય સ્વચ્છ જળ-જાણે કે પર્વત ને પરસેવો વળી તે જળરૂપે દડદડ પડે છે !

આશાવતી—આ જળ ક્યાંથી આવે છે ?

ગંગાદાસ—આકાશમાંથી ગંગાજી પધારે છે, તેથીજ એનું નામ આકાશગંગા પડ્યું હશે.

બાવાજી—ના, ભાઈ ! એ વાત બરાબર નથી. પંડ્યા-ઓ યાત્રાજીઓને છેતરી ધન મારી ખાવા માટે એ પ્રમાણે કહે છે. એને ઝરો કહે છે. વૃક્ષ જેવી રીતે મૂળીઆં વાટે પૃથ્વીમાંનું જળ ચૂસી સમસ્ત ડાળપાંખડાંને

પહોંચાડે છે; તેવી રીતે નીચે કોઈ સ્થાને અગર ઉપર પહોંચાડમાં કોઈ ઠેકાણે જળનો જથ્થો સંચિત થયેલો હોવો જોઈએ. પથ્થરમાં પણ ઝાડનાં મૂળાડીયાં જેવી નાની નાની શિરાઓ હોય છે, તે એ જળ ચૂસી લાવે છે, ને તે આ પથરાઓમાંથી દહડે છે. એ ભગવાનની લીલા છે. ખાદી વળી પાણી તે એની મેળે કદી ઉંચું ચઢી શકે ખરું? જળની ગતિ હમેશાં નીચાણ તરફ હોય છે, પરંતુ પહોંચ ઉપર મનુષ્યોની વસ્તી છે, તેમને નીચેથી પાણી ઉપર વહી જવું પડે તેમ હતું; તેથી ભગવાને કૃપા કરી એટલે પાણી પથ્થરને ભેદીને ઉપર ચઢ્યું અને આ દહડક કંતું અહીં પડે છે. આજ વાસ્તવિક ગંગા ! ગંગાજીની ઉત્પત્તિ વિષ્ણુ ભગવાનના ચરણકમળમાંથી છે; આપણુ એજ પ્રભુનાં દયારૂપ ચરણોમાંથી ચાલી આવે છે. જેમ પહોંચમાં જળ જણાય છે તેમ વૃક્ષમાં પણ છે અને લતાવેલાદિમાં પણ છે. મરુભૂમિમાં નદી વગેરે જળાશયો નથી, તો ત્યાં જળનાં વૃક્ષો છે; તેમનું નામ ‘પાન્થપાદપ’. તેમાં ઘા કરતાંજ નિર્મળ જળ મળી આવે છે. જે દયાળુ પ્રભુએ આ નમ્બર દેહના રક્ષણમાટે આવાં સરસ સાધન કરી રાખ્યાં છે, તેણે શું જીવાત્માની ભૂખ-તરસ મટાડવાનાં સરસ સાધન નહિ કર્યાં હોય? અવશ્ય કરી રાખ્યાં છે. વાસ્તવિક ભૂખતરસ પ્રકટતાંજ તેની તૃપ્તિનાં સાધનો મળી જાય છે. માટેજ સદ્ગુરુ પોતાના શિષ્યોની પરીક્ષા કર્યા વગર ધર્મની દીક્ષા આપતા નથી. જેમને ધર્મની ખરી ભૂખ ઉપજી નથી, તેમને ઉપદેશ કરવાથી તેઓ તેનું પાલન કરતા નથી. માટે આચાર્યો કડક કસોટી કરી જીએ છે. મા ! આ યોગીવર પણ તારી એવી કસોટી કરતા હતા; તું હુઃખી ના થતી. તારો શુભ અવસર જલદી આવશે. અત્યારે તો ભગવાનનું સ્મરણકીર્તન કર. વિશેષ વાર્તાલાપ ખીજે સમયે. આશાવતી—પ્રભો ! આપની રજા હોય, તો આજે હું ગયાધામમાં ફરીને દર્શન કરી આવું.

યોગી--મા આશાવતિ ! તારો આ સંકલ્પ ઉત્તમ છે, કિંતુ તારા એકલાથી એમ ફરાય નહિ. ગયાજીમાં અત્યારે અનેક દુષ્ટ લોકો પણ વસે છે. તેઓ આંખોને એકબી ભેળં અયોગ્ય વ્યવહાર આચરે છે, ને કેટલીક વાર ભારે

ઉપદ્રવ મલાવે છે.

આશાવતી—હું તો દુઃખિયારી છું, ધનહોલતમાંનું કંઈજ મારી પાસે નથી; દુષ્ટો માફ શું તુકસાન કરવાના છે ?

યોગી—તારી પાસે ધનહોલત નથી પણ તું રહી એક જી, અને વળી તરુણી; સતીત્વ એ તારું પરમ ધન છે. જે નારી પાસે સતીત્વરૂપી રત્ન છે, તે લાખો સોનૈયા કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. એ અમૂલ્ય રત્ન માટે નિશ્ચિન પ્રાણ-પૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેં જે યોગાભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા ધરી છે, તેનું પ્રધાન સાધન આ સતીત્વજ છે. ઈંદ્રિયોની અચળતા કરાવનારી ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ ન થાય, ત્યાંસુધી યોગસાધનનો અધિકાર પમાતો નથી. ચારિત્ર શુદ્ધ રાખવું હોય તો કુસંગ માત્રનો વિષવત્ ત્યાગ કરવો જોઈએ. માટેજ આ દુર્જનોથી ભરેલા નગરમાં જવાની ના કહું છું.

આશાવતી—પ્રભો ! મારા મનમાં એક બીજો પ્રશ્ન ઉઠે છે. ભગવાન સાકાર કે નિરાકાર ?

યોગી—ભગવાન સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે. તેને સીમા નથી, તે અનંત છે. તે સર્વવ્યાપી, નિરાકાર ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. આપણને જેમ આ શરીર છે, તેવું એને હોવાનો સંભવ નથી.

આશાવતી—તોપછી લોકો તેની મૂર્તિ બનાવીને કેમ પૂજતા હશે ?

યોગી—લોકોને બ્રહ્મજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવા કાળે શાસ્ત્રકારોએ બ્રહ્મના રૂપની કલ્પના કરેલી છે. જો ! મૂર્તિ જ્યાં-સુધી કારીગરના ધરમાં હોય છે ત્યાંસુધી લોકો તેને પૂજતા નથી. એ મૂર્તિની જ્યારે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થાય છે, ત્યારેજ લોકો તેની પૂજા કરે છે. મતલબ કે, આ મૂર્તિ એ કંઈ દેવતા નથી; પણ એ મૂર્તિમાં જે પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે, તે પ્રાણજ દેવતા છે.

આશાવતી—અનેક જ્ઞાની વૈષ્ણવો રાધાકૃષ્ણની ઉપાસના કરે છે તેઓ અજ્ઞાની છે, એમ તો નજ કહેવાય ને ?

યોગી—એ પૂજા રાધાકૃષ્ણની મૂર્તિની નહિ, પણ ઇશ્વર પુરુષ અને પ્રકૃતિ બંને રૂપે છે; એ પુરુષ પ્રકૃતિ ઉભયની પૂજા એ રાધાકૃષ્ણની ઉપાસના. આ રહસ્ય, તું જ્યારે યોગસાધના

કરતી થઈશ ત્યારે બરાબર સમજી શકીશ.

એક જામફળીના ઝાડની છાયા તળે એક સ્વચ્છ શિલા-
પર આસન જમાવી એક તેજસ્વી ગૌરકાય વૈષ્ણવ હરિ-
નામનો જપ કરતો હતો; તેણે ચેગીવર તથા આશાવતીને
બીજી એક શિલાપર બેસવાની આદરસહિત વિનંતિ કરી.

ચેગી--(શિલાપર બેસીને) આજ મારે સોનાનો
સૂરજ ઉગ્યો કહેવાય કે ભાગ્યચેગે આપનાં દર્શન થયાં.

વૈષ્ણવ--હું તો આપનો દાસ થાઉં. જે ઠેકાણે ભક્ત-
સમાગમ, તે ઠેકાણે ભગવાનનો વાસો. ભગવાને શ્રીમુખે
કહ્યું છે કે “હે નારદ ! ભક્ત એજ મારાં માતાપિતા છે. હું
સામાન્ય જીવોની માફક નારીની કૂખે અવતરતો નથી. ભક્તનું
હૃદય એજ મારું જન્મસ્થાન છે. ભક્તનું શુદ્ધ અંતઃકરણ
એ વસુદેવ અને ભક્તિ એ દેવકીજી. શુદ્ધ અંતઃકરણની
સાથે જ્યારે ભક્તિનો યોગ થાય છે, ત્યારે હું ભક્ત હૃદયમાં
જન્મું છું; એટલે ભક્ત મારાં દર્શન કરીને આનંદમાં
આવી જઈ નામ પાડે છે. એટલા માટે ભક્ત એજ મારાં
માતા-પિતા. હું વૈકુંઠ કરતાં પણ જે ભક્તજનો મારું ભજન-
કીર્તન કરે છે, ત્યાં વિશેષ વસું છું.” આપના જેવા પરમ
ભક્તનાં દર્શન પામી આજે હું કૃતાર્થ થયો છું.

ચેગી--મને ભક્ત કહીને ઓળખાવશો નહિ. ભગવદ્-
ભક્તિ એ સહજ વસ્તુ નથી. અનેક સૌભાગ્ય હોય ત્યારેજ
ભક્તિધનના અધિકારી થવાય. અહેતુકી ભક્તિ, સામાન્ય સાધન-
ભજનથી પ્રાપ્ત થતી નથી. ભક્તિવિષે આપ કંઈક કહો.

વૈષ્ણવ--આ દાસ તો ભક્તિમાં શું સમજે ? આપજ આ
દાસ ઉપર કૃપા કરી કંઈ ભક્તિનો ઉપદેશ આપો.

ચેગી--આપ તો એક પરમ ભક્ત છો. આપનો આ
અસાધારણ વિનયજ એનો પુરાવો છે. દયા કરીને આપ
એકાદા ભક્તિતત્ત્વની આલોચના કરો.

વૈષ્ણવ--આજ્ઞાનું ઉદ્ધાન કરે તો દાસ અપરાધમાં પડે.
માટે જે કંઈ જાણું છું તે કહું છું. ભક્તિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે
કે, પ્રથમ નિષ્ઠા, પછી સાધુસમાગમ અને પછી ભજનની
જરૂર છે. જે જે કંઈ ઉપદેશ મળે તે તે પ્રથમ તો નિષ્ઠા-
પૂર્વક શ્રદ્ધ કરવો, નિષ્ઠાવાન બનીને સાધુસમાગમ કરવો,

સાધુના જીવનપરથી સદાચાર શીખવા, અને સદાચારી બન્યા પછી ભજન કરવું. ભગવાનના મહિમાનું શ્રવણ કરવું, કીર્તન કરવું, નામસ્મરણ કરવું, તેની સેવા કરવી, અર્ચના ને વંદના કરવી, તેના હાસતરીકે પોતાને ઝાળખવું, સખાતરીકે ચિંતન કરવું અને તેના ચરણોમાં આત્મસમર્પણ કરવું—એને ભજન કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે નિષ્ઠા, સત્સંગ અને ભજન કરતાં કરતાં અંતરમાં ભક્તિનો અંકુર ફૂટે છે. જેના અંતરમાં એ ભક્તિનો અંકુર ફૂટે છે, તે ક્ષમાશીલ બને છે, વૃથા વખત ગુમાવતો નથી—અર્થાત્ સદાસર્વદા ભગવાનનાં નામસ્મરણ, કીર્તન, શ્રવણ અને મનનમાં વખતનો સફળપયોગ કરે છે. તે વૈરાગી અર્થાત્ વૈરાગ્યયુક્ત અને અહંકારશૂન્ય થાય છે, તથા અત્યંત આશા અને ઉમળકાસહિત પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાનના યશોગાનમાં તેની રુચિ બંધાય છે; અને તે હરહમેશ ભગવાનના ગુણકીર્તનમાં આસક્ત રહે છે. ભગવાન સર્વવ્યાપી છે, તેથી સકળ પદાર્થ અને સર્વ ભૂતપ્રાણીવિષે તેની પ્રીતિ બંધાય છે.

એ ભક્તિનો હજી માત્ર ફળગો ફૂટે છે અને આ બધા ગુણો હજી તો જન્મે છે, એટલામાં મારા જેવો વડ્ડિપુપરાયણ દાસજન પોતાને ભક્ત કેમ કરી ઝાળખાવી શકે ?

આશાવતી—હા, આપ સંસારને ત્યાગી ઉઠ સીન થયા છો, તો પછી આપને એ રિપુઓનો ભય શેને હોય ?

વૈષ્ણવ—મા ! મેં ઘરખાર ને સગાંસંબંધીઓનો ત્યાગ કર્યો ખરો, પરંતુ અંતરસ્થ કામક્રોધાદિ રિપુગણનો હજી હું ત્યાગ કરી શક્યો નથી. વળી ઘરખાર ને બંધુબાંધવોનો ત્યાગ કર્યો એટલે આ સંસારનો ત્યાગ થઈ ચૂક્યો, એમ નથી. સંસાર એ કેઇ ખાસ પદાર્થ નથી. ભગવાનમાં પ્રેમ ન રાખતાં તેણે બનાવેલા પદાર્થોમાંજ પ્રેમ રાખ્યા કરવો તેનું જ નામ સંસાર. જ્યાંસુધી ઈશ્વરમાં સંપૂર્ણ પ્રેમ ન બંધાય, ત્યાંસુધી સંસારનો પરિત્યાગ થાય નહિ. ઘરમાં ભજનસાધન કરવામાં બાધા નડવાથી હું નિર્જન સ્થાનમાં એકલો રહ્યો છું. પણ માત્ર તિલક, માળા ઇત્યાદિ વૈષ્ણવનાં ચિહ્ન ધારણ કરવાથી વૈષ્ણવ થવાનું નથી. જે જન અનન્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવાન વિષ્ણુપર પ્રેમ કરે તેજ વૈષ્ણવ.

આશાવતી—રાધાશ્યામ એ એક વ્યક્તિ કે બે ?

વૈષ્ણવ—રાધાશ્યામ, સીતારામ,—એ બધાય એક છે. જે પુરુષ છે તેજ પ્રકૃતિ છે. તમે અને તમારી શક્તિ, એમ બે બુદ્ધિ નામે બોલાય છતાં વસ્તુ તો એકની એકજ છે; તેમ આ રાધાશ્યામ વગેરે પણ એકજ વસ્તુ છે. અગ્નિ અને અગ્નિની દાહક શક્તિ, બંને એકજ વસ્તુ છે.

યોગી—આશાવતિ ! ગયાધામ એ સિદ્ધ સ્થાન કહેવાય છે. અનેક મહાત્માઓને આ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિનો લાભ મળ્યો છે. શ્રીચૈતન્યદેવને પણ આ ગયાધામમાંજ ધર્મજીવનનો લાભ થયો હતો. એ સકળ સિદ્ધ પુરુષોનો શ્વાસ પ્રશ્વાસ હજી પણ ગયાજીના વિશુદ્ધ પહાડી વાયુમાં વહી રહ્યો છે.

આશાવતી—તે કેવી રીતે પ્રભો ? શ્વાસ પ્રશ્વાસ તે વળી એકજ સ્થાનમાં રહી શકે ? તાત્પર્ય સમજાયું નહિ.

યોગી—કસ્તૂરી એક પેટીમાં બંધ કરીને થોડા દહાડા પછી ત્યાંથી ખસેડી લેવામાં આવે, તો પણ ઘણા દિવસ સુધી જ્યારે પણ એ પેટી ઉઘાડવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે તેમાંથી સુગંધીની બહેક મારે છે. એ કેવી રીતે સંભવે છે? વિશ્વપતિ જગદીશ્વરનો એ કેવો મહિમા ! એના એ કૌશલ્યનું વર્ણન કેનાથી થઈ શકે તેમ છે ? જો એકજ ખેતરમાં ખૂબ ખાતર પાણી કરીને એકસરખી તજવીજથી લીમડો, આમલી, કેઠી, આંબો, જમરૂખી, જાળુડી એ વગેરે ઝાડો રોપો; તેઓ એકજ જમીનમાં એકજ રસથી પોષાયા છતાં તે દરેકનાં ફળનો સ્વાદ કડવો, મીઠો, ખાટો વગેરે બુદ્ધો બુદ્ધો હોય છે. એ કેમ બને છે તે કોઈથી કહી શકાય તેમ છે ? મા આશાવતિ ! ભગવાન અનંત મહિમાવાન છે, મનુષ્ય એના આગળ ક્ષુદ્ર કીટ છે. નાનું શું માછલું શું મહાસમુદ્ર તરીને તેની સીમા નક્કી કરી શકશે ? ના, કદાપિ નહિ. તો પછી મહાસમુદ્ર કરતાં પણ જગદીશ્વર તો વધારે અનંત છે; તેનો મહિમા કોણ આંકી શકે તેમ છે ? તે કૃપા કરી જેટલો જણાવે તેટલોજ આપણાથી જાણી શકાય. એ મારા પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે કે, જે સ્થાનપર કોઈ મહાત્માએ તપસ્યા કરી સિદ્ધિ મેળવી હોય છે, તે સ્થાનપર હજાર હજાર વરસ વીતી ગયા પછી પણ જો કોઈ એવી જાતની તપસ્યા કરવાના

ભાવથી શુદ્ધ મનથી આસન લગાવે, તો તે સિદ્ધ મહાપુરુષ-ની કુંડલિની શક્તિ બળત થઇ તેને સમાધિસ્થ કરી દે છે, એ તો નિઃસંશય.

આશાવતી—કુંડલિની શક્તિ એટલે શું ?

યોગી—યોગમાં પ્રવૃત્ત થઇશ ત્યારે તે તું બાણી શકીશ; તથાપિ આટલું કહું છું તે લક્ષમાં લે. ધર્મસાધનના આરંભમાંજ ગુરુની કૃપાદષ્ટિથી આત્મા મોહનિદ્રામાંથી બળત થાય છે, અને પોતાના ધરણી દેહની શુદ્ધ કરવા માટે ગુરુદત્ત મહાશક્તિનો શરીરપર પ્રયોગ કરે છે. તેનાથી શરીરમાં એક અપૂર્વ વિદ્યુતશક્તિનો પ્રવાહ વહેવા માંડે છે. મેરુદંડ એ તેનો માર્ગ છે, મસ્તિષ્ક એ તેનું ગમ્યસ્થાન છે. ઇંડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા એ નાડીત્રય તે વિદ્યુતશક્તિના સંચાલન માટેનાં દોરડાં છે. એ વિદ્યુતશક્તિનો પ્રવાહ જેમ જેમ શરીરમાં સંચરે છે, તેમ તેમ શરીર શુદ્ધ બનતું જાય છે. એટલા માટે એ ક્રિયાને ભૂતશુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. યોગસાધન કરવું હોય તો આસનશુદ્ધિ, ભૂતશુદ્ધિ અને પ્રાણાયામ—એ ત્રણની ખાસ આવશ્યકતા છે.

આશાવતી—પ્રભો ! આ પહેલાં હું સાધુજનોની ચરણ-રજતું માહાત્મ્ય કંઈ સમજતી નહોતી. પણ હવે જોઈ શકું છું કે, મારા જેવી પાપિણી માટે તો એ મહાઔષધ સમાન છે. વખતોવખત મારું મન ખિન્ન અને નિઃસાહ એટલે લગી બગાડ જતું કે ભગવાનના નામસ્મરણ માટે પણ ઉત્સાહ રહેતો નહિ ને અંતરમાં ઘોર જડતા વ્યપી જતી. એ સમયે મારી અવસ્થા ખરેખર શોચનીય થઈ પડતી—હસાતું ચે નહિ અને રડાતું ચે નહિ—અવે તીવ્ર અંતરદાહ ઉત્પન્ન થતો. એવે વખતે કેટલીક વાર તો આત્મહત્યા કરી લેવાનું મન થઈ જતું; પણ પાપના ભયથીજ તેમ કરતી અટકી જતી. એ અંતરજ્વાળા કશાથી મટી શકતી નહિ; પણ જ્યારથી મેં આપની તથા બાવાજીની ચરણરજ ગ્રહણ કરી છે ત્યારથી એ બધી પીડા દૂર થઈ ગઈ છે, અને ધર્મના પ્રશાંત ભાવ તથા આનંદોત્સાહનો અનુભવ કરતી થઈ છું. પ્રભો ! બીજા કોઈની ચરણરજથી પણ શું એવોજ ફાયદો થાય ?

યોગી—મા આશાવતિ ! તારી વાત સાંભળીને મને બહુ

સંતોષ થયો છે. તને ભક્તજનની ચરણરજનું જે માહાત્મ્ય સમજાયું છે તે પરથી લાગે છે કે, તારો યોગાભ્યાસનો સમય બહુ ઘણો આગ્યો છે. જ્યાંસુધી અહંકારનું પ્રાણવ્ય રહે, ત્યાંસુધી સાધુજનની ચરણરજમાં ભક્તિભાવ બંધાતો નથી. જેની પાસે જતાં હૃદયમાં રહેલો ધર્મભાવ ભગવાન થાય, ભગવાનનું નામ જીભ થકી પોતાની મેળે નીકળવા માંડે, અને પાપબુદ્ધિ શરમાઈને પલાયન કરી જાય, તેજ ખરો સાધુ. તેની ચરણરજથી પણ ફાયદો થાય છે. કેવળ સાધુની ચરણરજનોજ આશ્રય પ્રતાપ છે. પ્રત્યેક નરનારીમાં પણ એજ હીનાનાથ હીનબંધુ પ્રભુ બિરાજમાન હોવાથી પ્રત્યેક નરનારી એકેકું દેવમંદિર છે. જેના અંતરમાં દેવભક્તિ હોય છે, તે દેવમંદિર દૃષ્ટે પડતાંજ તેને હંડવત્ પ્રણામ કરવા મંડી પડે છે, ને એક વારના પ્રણામથી તેને સંતોષ નથી થતો; એટલે તે વારંવાર હંડવત્ પ્રણામ કરે છે. આશાવતી ! એ પ્રણામનું માહાત્મ્ય સમજ્યા વગર કોઈને ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી; અને તેથી તેના ધર્મજીવનની શરૂઆત પણ થતી નથી.

આશાવતી—શું ગુરુ ન મળે એટલે ધર્મજીવનનો લાભ પણ ન મળે ?

યોગી—ના, ગુરુ ન મળે તો ધર્મનો લાભ પણ ન મળે. ક, ખ, શીખવામાં ગુરુનું પ્રયોજન રહે છે. ગણિત, ભૂગોળ, જ્યોતિષ વગેરે શીખવામાં પણ ગુરુનું પ્રયોજન રહે છે. ખેતી કે વાણિજ્ય શીખવામાં પણ ગુરુની જરૂર પડે છે. રાંધવા વગેરે ઘરકામ શીખવામાં પણ ગુરુની આવશ્યકતા રહે છે; તોપછી કેવળ ધર્મના શિક્ષણમાં ગુરુનું પ્રયોજન ન હોય, એ કથન કરતાં વધારે આશ્ચર્યજનક કથન બીજું શું હોય ? કહાયને કહીશ કે, ધર્મ તો મારા પોતામાં રહેલો છે, તોપછી તે કોની પાસે શીખવાનો રહ્યો ? તો ક, ખ ઇત્યાદિ શીખવાના વિષયો વાંચ્યા કે સાંભળ્યા એટલે ખસ શીખાઈ ગયા; એના માટે બીજાની ખુશામત શામાટે કરવી ? જંગલોમાં, પહાડોમાં અને ધાતુઓમાં રાગો માટેનાં ઓસડો રહેલાં છે, તો તેને માટે વેદાચાર્યોના શિષ્ય શામાટે થવું ? જેને પાણીની તરસ લાગે છે તે

પાવડો ને કોઢાળો લઈને દૂવો કે તળાવ ખોદવા નથી બેસતો, પણ જ્યાં જળાશય હોય છે ત્યાં જઈને પાણી પી લે છે; તેવીજ રીતે એ જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન પોતે ગુરુશક્તિરૂપે ભૂતપદાર્થ માત્રમાં વિરાજી રહ્યો છે. જે સ્થાનેથી જેવો પ્રકાશ મળી આવે, તે ઠેકાણેથી તેવો પ્રકાશ ઝીલી લેવો યાને તે જ્ઞાનનું શિક્ષણ મેળવી લેવું. જે ઠેકાણે પ્રેમભક્તિ, વિશ્વાસ, પવિત્રતા વગેરે ધર્મરૂપે પ્રકાશતાં હોય, તે ઠેકાણેથી તે ગ્રહણ કરી લેવાં જોઈએ. ધર્મ એ કંઈ એકાદી પ્રણાલી નથી, મત નથી, દલ કે સંપ્રદાય નથી. ભગવાન પોતેજ ધર્મ છે. તે પરાશક્તિ ભગવતી વિશ્વજનની પોતેજ ધર્મ છે. ધર્મ એ એક શબ્દ નથી, પણ શક્તિ છે. ધર્મ એ એક મત નથી, પણ અનુભવનો વિષય છે. એ પરાશક્તિને જે કોઈ દર્શાવી આપે તેજ ગુરુ. જે વિષયનું જે શિક્ષણ આપે, તે તે વિષયનો ગુરુ. બધાને ચરણે નમી તેમની ચરણરજ લેતાં લેતાં અહંકારનો નાશ થઈ હૃદય વિનીત બને છે. હૃદય એ રીતે વિનીત બન્યા વગર ગુરુનાં દર્શન પમાતાં નથી.

આશાવતી—પોતે પોતાની મેળે ઇશ્વરનામનું રટણ કરવાથી શું ધર્મલાભ ન થાય ?

ચે.ગી—શામાટે નહિ ? પણ તરસથી પ્રાણ સુકાતા હોય, પાસે સ્વચ્છ જળાશય હોય, છતાં તેમાંથી પાણી ન પીતાં જળાશય ખોદીને પાણી પીવું, એ કાર્ય જેવું બુદ્ધિયુક્ત કહેવાય તેવું એ કાર્ય સમજવું. વળી ઇશ્વરનું નામ એ ‘ઈ-શ-વ-ર’ એવા અક્ષરોજ નથી, પણ ખુદ ઇશ્વર પોતેજ એ નામ છે. જેમ તે પણ શક્તિ છે, તેમ નામ પણ શક્તિ છે. આપણે જે નામસ્મરણ કરીએ, તેમાં જો શક્તિ ન હોય, નામના સ્મરણથી જો પ્રેમ, ભક્તિ ને પવિત્રતાનો અંતરમાં અનુભવ ન થાય, તો તે નામ ઇશ્વરનું નામ નથી, પણ ફેટલાક અક્ષરોનો સમૂહમાત્ર છે.

આશાવતી—વખત આવ્યો નથી, એમ કહેવાની શી મતલબ ?

ચે.ગી—ખેડુનો બી ઓર્યા પછી ધાન્ય પાકે નહિ ત્યાં સુધી તેની રાહ જોયા કરે છે. પક્ષી ઇંડું તો તરત મૂકે

છે, પણ યોગ્ય સમય પહેલાં તે કૂટતું નથી. કવખતે કૂટે તો તે કાચું પડે છે. તેવીજ રીતે જેના હૃદયમાં ધર્મને માટે વ્યાકુળતા વ્યાપી હોતી નથી, અને જેનો અહંકાર નષ્ટ થયો હોતો નથી, તેને ધર્મનો ઉપદેશ આપવાથી હિતને બદલે અહિત થાય છે.

જતાં જતાં આશાવતીએ પહાડની તળેટીમાં એક સુંદર આશ્રમ દીઠો. તે જોઈ એ બોલી “અહા ! કેવું સુંદર ! કેવું રમ્ય આ નિર્જન સ્થાન ! પણ આ આશ્રમનો વાસી ક્યાં ?

યોગી—મા ! એ હુઃખની વાત પૂછજ મા. આ સિંદૂરિયો પથ્થર જણાય છે તેની પાસે બેસીને જે મહાપુરુષ તપસ્યા કરતો હતો, તેના તપનો પ્રભાવ ચારે ભેર ફેલાયો હતો. તેવામાં એક જમીનદાર એક મુકદ્દમામાં ફસાઈ પડતાં તે સાધુનું શરણુ શોધતો આવ્યો. સાધુજને વિનય કરી કરીને કહ્યું કે, હું એ વાતમાં કંઈજ સહાય કરી શકું તેમ નથી, મારા શુભશ નથી; પણ જમીનદારને એથી સંતોષ વળ્યો નહિ અને તે ફરી ફરી ને આજીજી કરવા લાગ્યો. સાધુ દયાળુ હૃદયના હતા, એટલે તેમનું હૃદય પીગળ્યું અને એક તુલસીપત્ર લઈને તેમણે તે જમીનદારને આપ્યું પછી દેવસંજોગે એ મુકદ્દમામાં તે જમીનદાર ફાળ્યો એટલે તો પછી એ સાધુ મહાત્માપર તેનો દૃઢ ભક્તિભાવ બાળ્યો. પુષ્કળ ધન ખચીને તેણે આ રાજમહેલ સરખો આશ્રમ બંધાવી આપ્યો અને અતિથિસેવામાટે પાસેજ એક અતિથિશાળા પણ બંધાવી આપી. વળી દેવસેવા તથા અતિથિસેવાનિમિત્તે એક પરગણું પણ તેણે લખી આપ્યું. કેટલાક દહાડા તો ભારે ધામધૂમથી આશ્રમનું કામ ચાલવા લાગ્યું. એની વ્યવસ્થામાં સાધુની તપસ્યા અનેક પ્રમાણમાં ઘટી ગઈ. તે પછી થોડા દહાડા રહીને બીજા એક જમીનદારે આ સાધુજને મળેલા પરગણાનો કેટલોક ભાગ બળાત્કારે પડાવી લીધો; એટલે તે બાબત અઘાલતમાં દાવો નોંધાયો ને તેનું કામ ચાલવા લાગ્યું. એટલે તો પછી પૂછવુંજ શું ? સાધુ મહાત્માની દેવસેવા, અતિથિસેવા, સાધન-ભજન સૌ સૌને ઠેકાણે રહ્યાં, યાને હ્રુમપ્રાય થઈ ગયાં. બરાબર દશ વાગ્યે કેસનાં કાગળિયાં લઈને સાધુ મહાત્માને

કચેરીમાં દોડવું પડતું. એ રીતે સાધુ મહાત્માની સવારી કચેરીમાં રોજ ને રોજ હાજર રહેતી જોઇને ખીન્ને ખીન્ને બીજા લોકો તેમની સાખપત્રી કરાવવા લાગ્યા. એમ કરતાં કરતાં તો સાધુજીનાં રક્ષાં નદ્યાં ધર્મકર્મ પણ ઉડી ગયાં, અને તેઓ એક પક્ષા મુકદ્દમાખાજ બની ગયા. પરંતુ અશ્વાવતિ ! ગમે તેમ પણ, તપસ્યાનું ફળ સપૂત્યું નષ્ટ થઇ જતું નથી. એક રાત્રે સાધુજીના મનમાં ઓચિંતું સ્ફૂરી આવ્યું કે “આ હું શું કરી રહ્યો છું ? હાય ! હાય ! શું આટલાજ માટે હું સંસારનો ત્યાગ કરીને અહીં આવ્યો છું ? છિઃ છિઃ ! ધિક્કાર છે મને ! ધિક્કાર છે ! અરે ! ઓ લોભ ! અરે ઓ લાલચ ! તમે બેએ મારો સર્વનાશ કરી નાખ્યો છે ! જાઓ, હટો, દૂર હટો ! હવે નહિ, બસ નહિજ. જય ગુરો ! જય ગુરો ! પ્રભો ! રક્ષા કર ! મારી રક્ષા કર !” એમ કહેતાકે તેણે એ રાત્રે વખતેજ કાશીજીની દિશામાં એકીસાસે દોટ મૂકી. એ રીતે ભૂખે પેટે ને વગર નિદ્રાએ દોડતો ને દોડતો તે કાશીજી પાસેના કોઇ એક ગામમાં પોતાના ગુરુચરણમાં ઉપાસ્થિત થઇ ગયો. પોતાના શિષ્યને આવી ઉન્મત્ત અવસ્થામાં આવેલો જોઇને ગુરુજીનું હૃદય ધવાઇ ગયું. તરતજ તેમણે તેને બોળામાં લઇ લીધો અને આલિંગન કરતાં કરતાં પૂછ્યું “બેટા રામદાસ ! તારી આવી દુર્વસ્થા થવાનું શું કારણ ?” ગુરુના સસ્નેહ આલિંગનથી એક પ્રકારની શાંત પ્રાપ્ત કરીને સ્વસ્થ થયેલા તે રામદાસ બાવાએ પોતાની વીતક વાત અથથી ઇતિ સુધી ગુરુજીને કહી સંભળાવી. શિષ્યની આ અધોગતિની વાત સાંભળીને ગુરુજી બોલ્યા “બેટા ! તું નાસીને અહીં આવ્યો છું, તે બહુ સારું કયું છે. હવે ફરીને તે ઠેકાણે જતોજ નહિ; અહીંજ રહેજ.” તે મુજબ રામદાસ બાવાજીએ થોડાક દહાડા ગુરુના ચરણે આગળ રહીને થોડીક શક્તિ પાછી મેળવી લીધી. ત્યારબાદ તેઓ ગંગાકાંઠે એક નિર્જન સ્થાનમાં રહી તપસ્યા કરવા લાગ્યા. આ વખત તે કૃતકાર્ય થયા. કારણ જ્યાંસુધી ઇષ્ટદેવતાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં નથી, ત્યાંસુધી હૃદયની પ્રાંથિ છિન્ન થતી નથી અને સંશય નષ્ટ થતો નથી; તથા વિશ્વાસ, ભક્તિ, પ્રેમ અને પવિત્રતા પોતાનું હૃદયધન બની

જતું નથી. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

મિથ્યતે હૃદયગ્રન્થિાદ્દુષ્ટચન્તે સર્વં સંસારાઃ ।

હૃદયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવરે ॥

મતલબ કે, એક એક વાર પણ ઇષ્ટદેવનાં દર્શન પામ્યા પછી આવેશ્વાસ કે સંશયનો તેને સ્પર્શ સરખો થઈ શકતો નથી. ધર્મ એ બીજું કંઈજ નથી, ઇશ્વર પોતેજ ધર્મ છે. જે હૃદયમાં તે પ્રકાશમાન થાય છે, તેજ હૃદયમાં ધર્મનો વિકાસ થાય છે. પ્રેમ, ભક્તિ, પવિત્રતા, સત્ય, હયા, ન્યાય—એ તો બધાં ધર્મતત્ત્વનાં ફળ છે, ખુદ તરુ નથી. પરમેશ્વરનો પ્રકાશ જો હૃદયમંદિરમાં ન થાય, તો એ બધાં લક્ષણોનો પણ પ્રકાશ થતો નથી. બીજાના ઉપદેશથી કે સમાજના ડરથી; લોકલક્ષ્યથી કે યશલાલસાથી થતું ધર્માચરણ સ્થાયી રહી શકતું નથી. કારણ આદ્યું જતાં કાર્ય પણ આદ્યું જાય છે. રામદાસ બાવાજીના અંતરમાં આ વાત હવે સોંસરી ઉતરી ગઈ હતી. તેથી આ વખત તેમણે બે-ચાર બાદ્યક્રિયા કરીને પોતાની જાતને ઠગાવા હીધી નહિ; પણ અનેક પરિશ્રમો કરીને પણ આખરે તો હૃદયક્ષેત્રમાં તેમણે ધર્મતત્ત્વનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું. મા આશાવતી ! જ્યાંસુધી ઇશ્વરદર્શનનો લાભ મળે નહિ, ત્યાંસુધી સાધક બીજા કશાયથી નિઃસંશય થઈ શકતો નથી, અને ત્યાંસુધી એનું પતન થઈ જવાની પણ વિલક્ષણ સંભાવના ખરી. વિશેષમાં અહંકારનો બિલકુલ વિનાશ ન થાય ત્યાંસુધી પુનઃ પુનઃ પતનની સંભાવના રહે છે.

આશાવતી—પેતાજી ! આ આશ્રમવાસી સાધુ મહાત્માની કથની સાંભળીને તો મારા પ્રાણ કમકમી ઉઠ્યા છે. આવા મહાપુરુષની પણ જો આવી અધોગતિ થાય, તો પછી મારા સરખી પાપિણીની તો શી ગતિ થાય, તેનોજ વિચાર મનમાં ઘોળાયા કરે છે.

આશાવતી—ઇશ્વરદર્શનવિના મનના સંશયો ટળે નહિ. કોઈ કહે છે કે, તે સાકાર છે, ને કોઈ વળી કહે છે કે તે નિરાકાર છે. એ વાતનો નિર્ણય પ્રથમ થઈ જવો જોઈએ; તે શી રીતે થાય ?

ચોગી—શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, તે નિરાકાર છે, તેમ

સાકાર પણ છે. આ વિશ્વ બ્રહ્માંડ જેવું કશુંય નહોતું. પરબ્રહ્મ પોતાની સ્થિતિલાક્ષણિકતા અને અભિલેખ બ્રહ્માંડ સ્વયં છે. સદૃશ પદાર્થ—જડ અને ચેતન—એવા બે પ્રકારના છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને ઓગ્નિ અર્થાત્ આકાશ—એ બધા પદાર્થો, તેમજ તેમના યોગવડે જેને પદાર્થ કહેવા છે, તે બધાયા જડ છે. કીટ, પતંગ, પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય—એ ચેતનપદાર્થ છે. સંસ્કૃતિ પોતે એ. બન્ને પ્રકારના પદાર્થથી સ્વતંત્ર છે. તેણે સૃષ્ટિ સ્થપી છે; કિંતુ પોતે તેથી સ્વતંત્ર છે. કોઈની આથે તેની તુલના થાય તેમ નથી, એટલા માટે તે નિરાકાર છે. નિરાકાર એટલે શૂન્ય નહિ, હોં કે ! તે સમ્યક્દાનંદ છે. તેને રૂપ છે, પણ તે રૂપ નિત્ય અગમ્ય શાશ્વતરૂપ છે, તે રૂપ સમ્યક્દાનંદમય છે. જ્ઞાનચક્ષુ કે ભક્તિચક્ષુ ખુલે તોજ પરમેશ્વરના એ નિત્ય અથવા શાશ્વત રૂપનાં દર્શન કરી શકાય. જ્યાંસુધી એના નિત્ય રૂપનાં દર્શન ન થાય, ત્યાંસુધી તેને સાકાર કે નિરાકાર જે કંઈ કહે, તે માત્ર લભારા મનની કલ્પનાજ કે પછી કોઈને મુખે સાંભળેલીજ વાત છે. ભક્ત ને સાધકજનો લાંબા વખતથી ભગવાનનાં દર્શન કરીને અપાર આનંદનો ભોગ કરતા આવે છે. એ રૂપમાધુરી એક વાર જેના જેવામાં આવે છે, તે પછી એ કદાપિ ભૂલી જઈ શકતો નથી. બગીચાનો માલીક બાગમાં આવતાં બગીચાનો માળી જેમ દૂર હોઈ જઈ અદ્ભુતપૂર્વક ઉભો રહે છે, તેજ મુજબ દીનબંધુ પરમેશ્વર હૃદયરૂપી બગીચામાં હાજર થતાં, અહંકારમાળી દૂર હોઈ જઈ આવે હાથ જોડીને ઉભો રહે છે. માળીને મોઢે તો એજ વચનો શોભે કે “ પ્રભો ! હું આપનો તાબેદાર ગુલામ છું.” પ્રભુજનું આગમન થતાં અંતરનો માળી (અહંકાર) જ્યારે વંદના કરે છે યાને નમ્યું આપે છે, ત્યારે શરીરનાં રોમ ભક્તિભાવથી ખડાં થઈને પ્રભુનું સ્તવન કરે છે, અને નેત્રો તેના ચરણો પાખાળે છે.

આશાવતી—પ્રભો ! દાસી ઉપર આપે બહુજ કૃપા કરી છે. હવે ધર્મનાં એ સકળ ગૂઢ તરવોનો બોધ આપવાની એક વધુ કૃપા કરશે ?

યોગી—મા ! ધર્મનાં ગૂઢ તરવ તને હું નહિ કહું.

એ કૃપા તો યોગિની માતાનાં હૃદયન સિદ્ધ થઈ ત્યારેજ તને સેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થશે. મેં તને જે જે કહ્યું છે તે તો બહુજ વિવિધ ધર્મશ્રંખલાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. ધર્મ એ કંઈ વાતનો કે મતસંપ્રદાયનો વિષય નથી; એ તો પ્રત્યક્ષાનુભૂતિનો વિષય છે.

તે પછી યોગીવર એક હઠાઠો આશાવતીને લઈને એક પહાડવાસી મહાપુરુષના આશ્રમમાં જઈ ચઢ્યા. તેમને આવેલાં જોઈને એક સેવકે આ નવા આગંતુક મહેમાનોના લોજન માટે નરમાંસ લાવીને હાજર કર્યું. તે જોઈને આપણા આ મહેમાનો શંકાનિવારણ માટે મહાત્માઓ પાસે ગયાં, અને તેમને પ્રજ્ઞામ કરીને જિજ્ઞાસા કરી:—

યોગી—જી મહારાજ! આવી જાતની વસ્તુનો આહાર કરવો એ શું ધર્મનું અંગ છે?

મહાપુરુષ—ના મહારાજ! ધર્મ એક છે, અને ગમ્ય પથ યાને અતિમ લક્ષ્યસ્થાન પણ એક છે. લોકોની રુચિ અનુસાર જુદા જુદા મત અને જુદા જુદા પંથો છે. જે જન જે પંથે જાય છે, તે પંથને અનુરૂપ તેમો આહાર-વ્યવહાર રહે છે. કેાઈ પંથ અગર માર્ગમાં અન્નશાકાદિ વિવિધ શ્રાદ્ધ વસ્તુઓ આહારમાટે મળી શકે છે, ત્યારે કેાઈ માર્ગે માંસ વગર બીજું કંઈજ મળી શકતું નથી. ગમ્ય અથવા લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી ગયા પછી લેદશાન રહી શકતું નથી. જુઓ, અમે ચારે જણ પહેલાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર માર્ગે ચાલતા હતા. એક જણ રામાનંદી, બીજો નાનકપંથી, ત્રીજો કાપાલિક અને હું અઘોરી હતો. પહેલાં અમારી વચ્ચે મુદ્દત મેળ નહોતો; એટલુંજ નહિ પણ સામે ઘેર વિરોધ હતો. એમ ચાલતાં ચાલતાં અમે ત્યારે ગમ્યસ્થાન અર્થાત્ અમારે સામે ઘેર પહોંચ્યા, ત્યારે અમે ચારે જણે આશ્ચર્ય-પૂર્વક જોયું કે અમે ચારે જણ એકજ સ્થાનપર આવી રહ્યા છીએ. અમારી સઘળી ભિન્નતા ચાલી ગઈ છે, અને અમે એકજ ઘરમાં એકજ વસ્તુને એકજ ભાવે જોઈએ છીએ અને એકજ રસે ચાલીએ છીએ. લેદશાનથી હૃદયમાં જે કલેશનો અનુભવ કરતા હતા, તે કલેશ હવે રહ્યા નથી. એટલા હઠાઠા અમે ગમ્યસ્થાનકે નહોતા પહોંચ્યા, તેટલા હઠાઠા મત-

લોહ, ઠગલોહ અને સંપ્રદાયની વિવિધતા હતી. અર્થાત્ મતલોહની સાથેજ આહારવિહાર વગેરે સકળ બાબતોની ભિન્નતા રહી શકે છે; મતલોહ ટળી જતાં ભિન્નતા પણ આપોઆપ ટળી જાય છે.

ચોગી--આપના ઉપદેશથી અમે અત્યંત ઉપકૃત થયાં છીએ. હવે આજ્ઞા હોય તો અમે વિદાય લઈએ.

તે પછી ચોગીવર આશાવતીને લઈને વારાણસીધામમાં પહોંચ્યા, એટલે આશાવતીએ કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ હૃદયથી ચોગીવર સમક્ષ નિવેદન કર્યું કે—

આશાવતી--પ્રભો ! આપની કૃપાથી આ પુણ્ય તીર્થ કાશીજનાં દર્શન કરીને હું કૃતાર્થ થઈ છું. પ્રાતઃકાળથી માંડીને સમસ્ત દિન કેવળ ધર્મનુંજ અનુષ્ઠાન થતું જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. તે જોઈને તો પથ્થર જેવા કઠણ હૃદયમાં પણ ધર્મનો અંકુર ફૂટે. પણ હું જ્યારે દેશમાં હતી, ત્યારે તો સાંભળ્યું હતું કે કાશીમાં અનેક દુષ્ટ લોકો વસે છે; સ્વદેશમાં નાના પ્રકારનાં કુકર્મો કરીને પછી કાશીમાં આવીને તેઓ યથેચ્છાચારપૂર્વક કાશીમાં અડંગા નાખે છે. પણ એવા દુષ્ટ લોકો મને તો ક્યાંય જણાયા નહિ.

ચોગી--મા આશાવતિ ! વારાણસી એ પુણ્ય ક્ષેત્ર છે, એમાં તો સંદેહ નહિજ. જે સ્થાન પર ભગવદ્ભક્ત સાધુજનો વાસ કરતા હોય, તે સ્થાનજ ખરૂં તીર્થ છે. કાશીમાં એવા અનેક મહાપુરુષો છે, કાશીમાં અનેક દુર્ગનો આવીને વસે છે; તેમ સાધુજનો અને ધર્માર્થી લોકો પણ વસે છે. જ્યાં જ્યાં મનુષ્યનો વાસ ત્યાં ત્યાં બધેજ સારામાઠા લોકો જોવામાં આવે છે. જેઓ સારાં હોય છે તેઓ સારાંને ખોળી કાઢીને તેમની સાથે હળે મળે છે. મધમાખો હોય છે તે પુષ્પનું મધજ ખેળે છે; ત્યારે મેઘ ખાનારી માખીઓ દુર્ગધવાળા મળપ્રતિજ દોડે છે. વિશ્વ-સૃષ્ટાના વિશ્વકાર્યમાં ઉંડા ઉતરીને તપાસી જોશે તો અવાહ બની જવાશે. એક ઠંકાણે ખેતરમાં વિવિધ વૃક્ષવ્રત્તા રોપવામાં આવે તો તેઓ એકજ જાતની ગરમી, એકજ જાતનો પ્રકાશ વગેરેથી વધીને ફાલે ફૂલે છે; પરંતુ શેરડીમાં મિષ્ટરસ, લિંબુમાં ખાટો, લીમડામાં કડવો અને મરચાંમાં તીખો રસ પ્રવેશ

કરે છે; તેવીજ રીતે લાલ ફૂલમાં લાલ રંગ, કાળા ફૂલમાં કાળો રંગ, પીળા ફૂલમાંથી પીળો રંગ પ્રવેશ કરીને મળે છે. જેની સંગે જે મળે તેની સાથેજ તે ભળી ભય, એ તો કુદરતનો કાનુન છે; તેથીજ ખરાબ લોકો તારા દીઠામાં આવ્યા નહિ. ચાલ, હવે આપણે માતાજીનાં દર્શન કરવા જઇએ.

આશાવતી—માતાજી કોણ ? તેઓ ક્યાં આગળ રહે છે ? અહા ! ગઈ કાલે ભાસ્કરાનંદ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાથી ખડુજ આનંદ પ્રાપ્ત થયો. કેવા સદાનંદ પુરુષ ! સ્વભાવ પણ ખાળકના જેવો, અને પવિત્રતાની તો બાણે પ્રતિમૂર્તિજ !

યોગી—આ માતાજી એ એક મહારાષ્ટ્ર દેશની પંડિતા યોગિની છે. કાશીના સ્ટેશન નજીક જે કોટ દેખાય છે, તેની ઉત્તરે વરુણા-ગંગાના સંગમ પાસે એક એકાંત આશ્રમમાં માતાજીનો વાસ છે. ચાલ, ત્યાં આપણે જઇએ. (રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં થોડેક દૂર ગયા બાદ) મા આશાવતિ ! ગંગાજીની ઉત્તર દિશામાં નજર કર, ત્યાં પેલો જે આશ્રમ જણાય છે, તેજ એ માતાજીનો આશ્રમ. ચાલ, વરુણા પાર થઇને તે આશ્રમમાં જઇએ.

આશાવતી—આ નાવડીવાળો પાર ઉતારવાના પૈસા તો લેતો નથી, તો પછી એના ગૃહસંસાર શી રીતે ચાલતો હશે ?

યોગી—મા ! ઉતારવાના પૈસા તો લે છે. પણ ફકીર, વૈષ્ણવ, હંડી, સંન્યાસી આદિ ભિક્ષુક જનો પાસેથી તે પૈસા લેતો નથી. આપણો ભારતદેશ આટલી દુર્દશાને પ્રાપ્ત થયો છે; રોગ, શોક ને હરિદ્રતાથી દેશભરમાં હાહાકાર મચી રહ્યો છે; તથાપિ પ્રાણસમા ધર્મને તે છાંડી શકતો નથી. આજે પણ મુષ્ટિ મુષ્ટિ ભિક્ષા મેળવી હબરો લોકો પોતાનો જીવન-નિર્વાહ ચલાવે છે. સાંભળ્યું છે કે, અંગ્રેજ લોકો આ મુષ્ટિભિક્ષાદાનને અસહ્યતા કહી વગોવે છે; કિંતુ એ પણ સાંભળ્યું છે કે, એમના મત મુજબની આ અસહ્ય રીતિના અભાવે અંગ્રેજોના પાટનગર લંડનમાંજ હથ હબાર કરતાં પણ અધિક દુઃખી નિરાધાર લોકો રસ્તે રસ્તે રાતદિવસ આથડે છે. સીધી રીતે હયા ન કરવાથી લોકો નઠોર થઇ ભય છે. ત્યાં લોકો લેગા મળી એક ઉધરાણું કરે છે અને દુઃખીઓને માટે આશ્રયસ્થાનો (કાર્યગૃહો) સ્થાપે છે, અને

કોઈ દુઃખી માગવા આવે તો કહે છે કે ‘જા આશ્રયસ્થાન માં’ પરંતુ આશ્રયસ્થાનના કામદારોના હુકમહીન બચકારને લીધે દુઃખી લોકોને ત્યાં જવાનું પસંદ પડતું નથી. પરિણામે બીજા કોઈ પ્રકારના આશ્રયને અભાવે તેઓ મવાલી બની ગલીકુચીઓમાં ફોગાઈનાં કામો કરવામાં પોતાનો વખત ગાળે છે—અર્થાત્ એ જાતની રીતથી લોકોનાં અંતર દયા-શૂન્ય થઇ બંધ છે, અને દુઃખી લોકો નિરાધાર રહે છે. આનું છતાં પણ ફેડ થાય તેમાં દાન આપવું એ સભ્યતા, અને સીધે સીધું પોતાને હાથે મુઠિદાનદ્વારા દુઃખીને આશ્રય આપવો એ અસભ્યતા ! ! ! એ દુઃખની વાત કહેવી કેને ? સાંભળે કોણ ? અંગ્રેજો આજે દેશના રાજ્યકર્તા હોઈ તેઓ જે તે વાતમાં ગુરુ અને આદર્શ મનાય છે. અંગ્રેજ જે કહે તેજ સાચું, વેદવાક્ય ! આ બધી નાવડીઓના માછી (આપણા લોકો સુધરેલા અને અંગ્રેજી ભણેલા તથા ભરઉનાળામાં પણ કોટ પાટવૂનમાં બફાઈ મરનારાઓની પેઠે) અંગ્રેજોનું અનુકરણ કરતાં શીખ્યા નથી, તેથીજ આપણા જેવાં હજી વગરપૈસે નદી પાર ઉતરે છે. આવ, મા ! આમ ચાલી આવ.

આશાવતી—ઓ મા ! કેવું ધીચ વન ! મનુષ્યનું માથું પણ ફૂટાય. આ રસ્તે એકલાં આવતાં તો મારી હિંમતજ ન ચાલે.

મેગી—કેમ મા ! મનુષ્ય કદાપિ ક્યાંય એકલું હોય છે કે ? જ્યાં જાઓ ત્યાં પ્રભુ તો સાથેનો સમ્રેજ હોય છે.

આશાવતી—એ વાત તો સાચી; પણ મને તો સર્વ સ્થાને ન જણાય ત્યાંસુધી તો કેવળ મોઢાનીજ વાતને ! એવા પુસ્તકમાંના લખાણમાત્રથી મારી છાતી ન ચાલે. એક પાંચ વરસનું છોકરું પણ સાથે હોય તો તો મનમાં બળ રહે; પરંતુ પરમેશ્વર સર્વવ્યાપી કહેવાય છે એટલા પરથીજ અધિકારમાં આવા ઝાડોનાં ઝુંડે વચ્ચે થઇને જવાની હિંમત ચાલે એવું તો ન બને, માફે શરીર તો ભયભીત બની જાય. હા, સાથે એકાઠીવીએ હોય તો ભય ઓછો થાય ખરો. અર્થાત્ ‘પરમેશ્વર છે’ એમ મોઢે બોલવું કે ન બોલવું એ સરખું છે.

મેગી—આ આશાવતી ! તેં કહી તે સાચી વાત છે. પરમેશ્વરમાં એવી જાતનો દઢ વિશ્વાસ જામ્યા વગર જે લોકો ધર્મ ધર્મ કહી હા હો કરતાં ફરે છે, તેમના અભ્યાસ

થી તો ઉલટી જગતમાં નાસ્તિકતા વધે છે. કારણ કે વ્યક્તિ મોટે પરમેશ્વર પરમેશ્વર કરે છે, પણ આચરણમાં નાસ્તિકતા હાખવે છે—યાને ‘મુખમે સમ કોર જગલ મે’ છુરી’ના જેવું વર્તન ચલાવે છે. આથી કોવાઓને બોધને લોકો માની લે છે કે, ધર્મ ધર્મ કહીને જે લોક બાલમેલ કરતા ફરે છે, તેઓ ઢોંગી છે—ધૂતારા છે.

આશાવતી—લોકોને એ કહેવું તો વધારે પડતું છે. કથનની સાથે આચરણનો મેળ ખાતો ન જણાય કે તરતજ તેઓ ઢોંગી થઇ ગયા, એમ તો નજ કહેવાય. જે વ્યક્તિ ફરેક ખાખતમાં કથન અને કાર્યની એકવાક્યતા કરી શકતી નથી, છતાં તેમ કરવાને યત્ન કરી રહી હોય છે, તે વ્યક્તિને ઢોંગી નજ કહેવાય. જે જન જાણ્યા અને સાંભળ્યા છતાં તે મુજબ ચાલવાની ઇચ્છા અને પ્રયત્ન નહિ કરતાં કુક કપટમાં મંડયો રહે તેજ ઢોંગી, ધૂતારો વગેરે કહેવાય. તેને હાથે સકળ જાતનાં પાપ થવાનાં સંભવ ખરે.

યોગી—સાચું, મા ! સાચું ! ઠીક કહ્યું તેં. આ આગ્યે તે આશ્રમ. જો, આ ક્યારીની ધાર પર રહીને આવ.

આશાવતી—(માણના ચરણો પકડીને) મા ! બાળે માફે સુપ્રભાત ઉગ્યું છે, આજે મારો જન્મ સાર્થક થયો છે. અનેક દિવસની મારી આશા હાશ ! આજે પૂર્ણ થઈ છે.

માણ—કેમ મા ! આટલી બધી દીનતા શેને ? ભક્તિ-પૂર્ણ હૃદયે ભગવાનનું નામસ્મરણ કર. બધીજ આશા તારી પૂર્ણ થશે. જ્યાંસુધી ભગવચ્ચરણારવિંદના સુધારસને સ્વાદ મળ્યો નથી, ત્યાંસુધીજ વિષયતૃષ્ણા મટતી નથી અને વિષયતૃષ્ણા મટે નહિ ત્યાંસુધી મનુષ્યથી મુખ્યદુઃખ કે રોગશોકના પંજમાંથી મુક્ત થવાતું નથી. ઋષિજનોએ કહ્યુંજ છે કે ધૂમૈવ સુખં નાળે સુખમસ્તિ । અનંતમાંજ સુખ છે, અહ્યમાં નથી. તો જો, મા ! પરમેશ્વરજ અનંત છે, બીજું બધુંજ અહ્ય છે. એ અનંતને ન પમાય ત્યાંસુધી આશાનું નિવારણ થાય શી રીતે ? બચપણમાંથીજ અપણને એટી મોટી વસ્તુ બહુ ગમે છે. કેવળ મોટી વસ્તુજ ગમે છે, એમ નહિ; પરંતુ સુંદર ગમે છે, મંગળ ગમે છે, પુરાતન ગમે છે, સ્નેહાળ ગમે છે. એ બધી વસ્તુ જ્યાંસુધી ન ચાલે

ત્યાંસુધી આશા મટતી નથી. અને સંસાર અરણ્યમાં ઢોડા-
ઢોડી કરી અફળાતાં ફૂટાતાં પ્રાણ આલ્યા જાય છે.

ચોગી—શાસ્ત્રમાં પણ કહેવાયું છે કે:—

મિથ્યતે હૃદયગ્રન્થિઃકિંચિદ્વ્યન્તે સર્વ સંશયઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टે परावरे ॥

અર્થાત્ પરથી પણ પર એવા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાંજ હૃદયની ગ્રંથિ છેદાઈ જાય છે, સર્વ સંશય ટળી જાય છે, અને કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે.

માણુ—અહા ! શો સુંદર ઉપદેશ ! એના શ્રવણ-
માત્રથી અંતરમાં આશાનો સંચાર થઈ જાય. પરમાત્મ-
દર્શનથી એવી અવસ્થા થાય છે; તો તો એનાં દર્શન
કરવાંજ જોઈએ. વળી એનાં દર્શન થાય નહિ ત્યાંસુધી
મન સ્વસ્થ ન બને. વાહ બાબા ! ધન્ય, ધન્ય !

આશાવતી—દર્શન થઈ શકતાં નથી, એજ દુઃખ છે ને !

માણુ—બધુંય ધીરે ધીરે થઈ શકે છે; કશુંય એક
દિવસમાં થતું નથી—“એકે હહાડે આંખા ન પાકે.”

આશાવતી—આપના આશ્રમની પશ્ચિમ બાજુમાં એક
બંગાળી બાળુ જણાયા તે કોણ છે ?

માણુ—તેઓ અગાઉ વક્રીલાત કરતા હતા; અત્યારે
તે બધું છોડી હાથે તેઓ થિયોસોફિસ્ટ થયેલા છે.

આશાવતી—થિયોસોફી એટલે શું મા ?

માણુ—એ એક અંગ્રેજી શબ્દ છે. મારી પાસે
કર્નલ આલ્ફ્રેડ નામનો એક સાહેબ આવ્યો હતો, અને
તેણે એક દુભાષિયાની મારફત મારી સાથે વાતો કરી હતી.
વાતચીત દરમિયાન તે આપણાં હિંદુ શાસ્ત્રોની ખૂબ પ્રશંસા
કરતો હતો. સાંભળ્યું છે કે, એ સાહેબે આ બંગાળી બાળુને
ચોગનું શિક્ષણ આપ્યું છે. ચોગશિક્ષા માટે તેમની એક
સલા છે, તેને થિયોસોફી કહે છે.

આશાવતી—આપણા બાળુઓ યાને બણેલા લોકો
સાહેબની પાસેથી ચોગનું શિક્ષણ કેમ લેતા હશે ? દેશમાં શું
ચોગીઓનો તોટો છે ?

માણુ—એ કેના જેવી વાત ! તો કે નિર્મળ ગંગા-
જળ પીવાનું મૂકી તે જળ કોઈ ખાખોચીઆમાં નાખીને

પછી તે ખાબોચીઆના કાઢવવાળું પાણી પીવું એ જેટલું સુખદિનું કાર્ય કહેવાય, તેવુંજ આ પણ કહેવાય. આમ છતાં અત્યારે તો વાત એવી થઈ ગઈ છે કે, ગોરાઓ જે કંઈ કહે તે બધાય શ્રદ્ધાપૂર્વક કાને ધરે છે. અને આ દેશના યોગીઓ અસભ્ય-જંગલી મનાય છે, એટલે પછી તેમનો લાભ તો ક્યાંથીજ લેવા ઇચ્છે !

આશાવતી—મા! સાચુંજ કહો છો. તે દિવસે ગયાલ-માં આકાશગંગાવાસી ખાવાળએ એક બાબુને કહ્યું કે, ધ્યાનદ્વારા મેં જોયું છે કે, વૃક્ષોને નિદ્રા આવે છે. તે સાંભળતાંજ બાબુ ખૂબ હસી પડ્યો. તે વખતે ત્યાં એક ભક્ત બાબુ બેઠો હતો, તેણે કહ્યું કે “કેમ બાબુ આપ હસો છો ? તે હહાડે એક અમેરિકાના અંગ્રેજી છાપામાં એક જણે લખ્યું હતું કે ઝાડને ઉંઘ હોય છે; મેં પરીક્ષા કરીને જોયું છે.” એટલે પછી તો પેલો બાબુ બોલી ઉઠ્યો કે “ત્યારે તો ભાઈ! એ વાત સાચી!” દેશની આવી દુર્દશામાં જે કોઈ સાહેબ કૃપા કરીને આપણા હીનભાગ્ય ભારતવર્ષની પ્રાચીન કીર્તિકુંજની પ્રશંસા કરે, એ તો બહુજ સાફ.

માણ—હાં મા! આ આઢકટ સાહેબ દ્વારા ઉપકારજ થાય છે. અગાઉ બાબુ લોકો—એટલે કે શિક્ષિત લોકો આપણાં શાસ્ત્રોની ઘૃષ્ટા કરી તેમનો અભ્યાસ કરતા નહોતા; પણ આઢકટ સાહેબને મોઢે તેમની પ્રશંસા સાંભળતાં હવે અનેક જણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા છે; ને કેટલાક તો ગીતા, રામાયણ કે ભાગવતનો નિત્યપાઠ પણ કરતા થયા છે.

યોગી—આહા! ભારતનું કલ્યાણ થાઓ, દુર્દશાના હહાડા દૂર થઈ જાઓ; જનનિ જન્મભૂમિ! તારૂં કલ્યાણ થાઓ !

માણ—શુભાખના છોડવાપર શુભાખનાંજ ફૂલ થાય. મા આશાવતિ ! તારામાં પણ તારા ગુરુજનો પાસ બેઠો છે. જન્મભૂમિની જે આટલી બધી ભક્તિ કરે છે, તેની તું શિખ્યા થઈ છે, તેથીજ તું પોતાને દુઃખિણી કહે છે. જન્મભૂમિનાં દુઃખ દૂર કરવા સાફ ‘સ્વાર્થત્યાગ’ એજ એકમાત્ર ઉપાય છે, અને સ્વાર્થનાશનો એકમાત્ર ઉપાય ધર્મજ છે; તેથી જે કોઈ આજે આ દુર્દશાના હહાડામાં ભારતવર્ષમાં આસ્તિકતાના ફરવાળ ખોલી આપે, તેને ભારતનો પરમ બંધુ સમજવો,

યોગી—આ આશાવતિ ! આલ, હવે આપણે તૈલંગ-સ્વામીનાં દર્શન કરીને પછી જિલભાન્ડેશ્વર જઈએ. (ચોડેક દૂર ગયા બાદ) આ બે, સ્વામીજી બેઠા છે.

આશાવતીએ તૈલંગ સ્વામીને પ્રણામ કર્યાં ને તેમનાં ચરણની રજ ઝાંટણ કરી, ને તે પછી તે બોલી—પ્રભો ! હું સીમાણુસ, અતિ અજ્ઞાન, કશુંજ બાણું ના; મારો અપરાધ મનમાં લાવ્યો ના. આપ તો મહાપુરુષ છો, જ્ઞાનના સાગર છો; આપનાં દર્શનને લાભ થતાં કેટલીક વાતો પૂછવાની ઈચ્છા થઈ છે. મારો પ્રશ્ન એજ છે કે, જગતમાં ઉપાસ્ય દેવતા કેટલી ? અને તે કોણ કોણ ?

તૈલંગ સ્વામીએ એક પથ્થરના દુકડાપર દેવનાગરી લિપિમાં લખી જણાવ્યું કે “ઉપાસ્ય દેવતા જગતમાં એકજ છે. પછી જે મનુષ્ય જે કોઈ નામથી અને જે લાવથી પૂજા કરે છે, તે એ એકનીજ પૂજા કરે છે. કારણ કે દેવ તો એકમાત્ર અદ્વિતીય છે, દ્વિતીય છેજ નહિ. તે શિવ અર્થાત્ મંગળ-મય અથવા કલ્યાણમય છે.

આશાવતી—તેનું રૂપ કેવું છે ?

તૈલંગસ્વામી—તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ એટલે કે સત્ ચિત્ અને આનંદ છે, તે યોગીઓનાં હૃદયનું રંજન છે.

આશાવતી—તો પછી પ્રતિમાપૂજા કેમ કરવામાં આવે છે ?

તૈલંગસ્વામી—પૂજના બે પ્રકાર છે, સાવલંબન અને નિરાવલંબન. પ્રતિમા, જળ, સ્થળ, ચંદ્ર, સૂર્ય, વૃક્ષ, લતા, નદી, પર્વત—એ વગેરે સૃષ્ટિ પદાર્થના અવલંબન સાથે જે પૂજા કરવામાં આવે છે, તે પૂજા સાવલંબન અને નિકૃંટ પ્રકારની છે. જ્યાંસુધી પરમાત્મસાક્ષાત્કાર નથી થતો, ત્યાં સુધી કશાનું અવલંબન કર્યા વગર પૂજા થઈ શકતી નથી. બ્રહ્મદર્શન થયા પછી બાહ્ય અવલંબનની જરૂર પડતી નથી. સાવલંબન પૂજાનો મંત્ર આ પ્રમાણે:—“ જે દેવતા ઘટમાં, પ્રતિમામાં, જળમાં, આશિમાં, સર્વ ભૂતમાં અને વિશ્વભરમાં રહેલો છે, તેજ એક દેવતાને નમસ્કાર ! ” કિંતુ નિરાવલંબન પૂજાનો મંત્ર કેવળ “ તુહિ, તુહિ ” જ છે. સાવલંબન પૂજા એ એક સીડી માત્ર છે. એના કોઈ પણ પગથીયા પર ચઢકી રહેવાથી ઓછ અથવા પ્રાપ્ત થતાં વિલંબ લાગે છે.

આશાવતી—શ્રેષ્ઠ અવસ્થા પાળવાનો સચોટ ઉપાય શોધે છે તૈલંગસ્વામીએ આનો કંઈજ ઉત્તર ન અપાતાં પેટે યોગાસને બેસી સાધનપ્રણાલિ કરી દેખાડી, યાને સમાધિ અઢાવી. યોગી—આશાવતી ! જો રે ! જો, શી સુંદર શોભા ! જાણે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ખીલ્યો ! જાણે રાજઘાટ પર હાસ્યના તરંગ ઉછળી રહ્યા છે !

તૈલંગ સ્વામી એ રીતે સમાધિભાવમાં સ્થિર થયા. એટલે યોગી અને આશાવતી તેમને પ્રણામ કરીને ત્યાંથી વિદાય થયાં. યોગી—અહા મા ! હવે આપણે તિલક્ષ્મીદેવર જઈએ. આશાવતી—ભાસ્કરનાંદ સ્વામીજીની નિકટમાંજ ખીલ એક વાડીમાં જે જંગાળી સાધુનાં મને દર્શન થયાં, તેમનો વિનય જોઈને મને તો શરમજ આવે છે. અહા ! શ્રી મધુરો તેમનો સ્વભાવ ! તેમની હયા પણ કેવી આશ્ચર્યજનક !

યોગી—મહાત્માઓ તો હયાના સાગર હોય છે. તેમની હયાવડે કેટલાંયે દીન દુઃખીઓનું પ્રતિપાલન થાય છે. જોયુંને કે આપણે મહાત્મા તૈલંગ સ્વામીજીની સમીપમાં જે થોડોક વખત હતાં, તેટલા થોડા વખતમાં પણ તેમણે જળકબ્જ અને અન્નકબ્જના નિવારણને માટે તથા દુઃખી-હરિદ્ર પ્રાણીઓને જીવનચલનસંસ્કાર કે વિવાહવેદિ માટે કેટલું બધું દ્રવ્ય આપ્યું હતું ! સાચા સાધુ મહાત્મા દ્રવ્ય સંચય કરે, તો તે દ્વારા અંબા અનેક કાર્ય શુભચૂપ કરે છે.

આશાવતી—આપશ્રી જે ભગવદ્ગીતાનો પાઠ કરો છો, તેમાં લખ્યું છે કે, જે સાધક અનન્ય મનથી ભગવાનને શરણે જાય છે, તેના સકળ ભાવો ભગવાન ગ્રહણ કરે છે, અને તેના યોગક્ષેમનો ભાર વહન કરે છે, એમાં જસ્યે શકે નહિ. સંસારાસક્ત મનુષ્યો ભારે પરિશ્રમ કરવા છતાં એ પરિવારનું ભરણપોષણ કરવામાં અસમર્થ રહે છે, અને પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તો તેમ થવા અગાઉ પાછી તૃષ્ણા વધી હોય છે એટલે તેને જગતનું રાજ્ય મળે તોપણ અસંતોષ દૂર થતો નથી. ત્યારે જે ભકતો વિશ્વેશ્વરના ચરણ કમળમાં પોતાનાં મન સમર્પણ કરી દઈને કેવળ તેનીજ પૂર્ણ સેવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે, તેમના ભંડાર અભાગિત દાનથી ભરપૂર રહે છે. જેવી આવક તેઓજ વ્યય કરની સિદ્ધિ તો જેવી

હોય તેવી ને તેવીજ ખાલી હોય છે. કેમકે તેમને દેનારો જે હોય છે, તેજ તેમનો બાંડારી અને તેજ કામ કરનારો ગુમાસ્તો હોય છે; ભક્ત તો માત્ર ભગવાનની લીલા જોઈને આનંદલાભ મેળવે છે. એના જેવો કયાણુ હાતા અન્ય કોણુ છે ?

ચોગીવર અને આશાવતીએ તિલભાંડેશ્વર આવીને જોયું તો જણાયું કે, એક પાઠક મહાશય ત્યાં આગળ શાસ્ત્રનો પાઠ કરી રહ્યા હતા. તેમણે બહાર આવીને આ બન્ને આગંતુકને માટે આસનો આણી આપ્યાં. તે પર બેસીને—

આશાવતી—આપના શાસ્ત્રપાઠનું શ્રવણ કરીને મારું બહુ ભણું થયું છે. કયા કરીને એ ઉપદેશ મને સમજાવી દેશે તો બહુ ઉપકાર થશે.

પાઠક—મા ! ઉપદેશ તે હું શું સમજાવું ? હજી મારાથી પણ ઉપદેશ સમજી શકાતો નથી ! પ્રથમ તો જાણો કે, જે સત્ય છે તે સત્યજ છે. હું છું, પણ ‘હું’ તે કોણુ ? શરીર એ શું ‘હું’ છે ? ના, કારણ કે શરીર એ તો જડ વસ્તુ છે. હું એ તો ચેતન વસ્તુ છે, અને આ શરીર એ તો હું અથવા ચેતનનું રહેવાનું ઘર માત્ર છે. શરીર એ યંત્ર છે, હું તેનો યંત્રી છું; કિંતુ એ ‘હું’ ક્યાં છે ? ‘હું’ને દેખતાં નથી કે જોળખતાં નથી; છતાં પણ ‘હું’ છું એમ કોણુ કહેશે ? જે જન જનશ્રુતિપરથી એવું કહે, તે હુંને માટે સાચું ન પણ હોય. કારણ કે બીજા પ્રકારની જનશ્રુતિ કાને આવતાં પૂર્વભાવ બદલાઈ પણ જાય. હવે જે સત્ય છે, તેને તો બદલાવાપણું હોયજ નહિ. તે તો નિત્ય, જમ કે પ્રમાદરહિત તથા સમસ્ત માનવજાતિની સાધારણ સંપત્તિ છે. જ્યાંસુધી આપણે એ ‘હું’ને નથી જાણ્યો કે નથી પીછાણ્યો, ત્યાંસુધી આપણે અસત્યમાંજ પડી રહ્યાં છીએ.

જગતનો સૃષ્ટિકર્તા જગદીશ્વર છે. જ્યાંસુધી આપણે તેને પ્રત્યક્ષ નથી કર્યો, માત્ર કાનેજ સાંભળ્યા કર્યો છે, ત્યાંસુધી આપણે માટે પરમેશ્વર યા જગદીશ્વર છે, એમ કહેવું એ કેવળ અનુકરણ ને વંચનામાત્ર છે. કારણ કે, બે દિન પછી કોઈ અશ્રદ્ધાળુ નાસ્તિકની સંગત થતાં કહેવા માંડીશું કે ‘ઈશ્વર નથી.’ પણ એક વાર જો તેને પ્રત્યક્ષ કરી લઈએ, તો પછી તે આપણે માટે હમેશને સારું સત્ય સિદ્ધ

થઈ જાય છે. તે પછી હજારો નાસ્તિકો આવીને પોકાર મચાવે કે “નથી, નથી” તોપણ આપણા મતમાં મુદ્દલ પરિવર્તન થવા પામતું નથી. ઇશ્વરને આપણે જ્યાંસુધી પ્રત્યક્ષ નથી કર્યો, ત્યાંસુધી આપણે અસત્યમાંજ રૂબેલાં છીએ. એટલા સારૂ પહેલ પ્રથમ તો અસત્યમાંથી સત્યમાં જવું જોઈએ, અધિકારમાંથી જ્યોતિ કહેતાં પ્રકાશમાં, અને મૃત્યુમાંથી અમૃતત્વમાં જવું જોઈએ. સત્યશીલ થયાવિના તો ગમે તેટલો ઉપદેશ પણ માત્ર મોઢાની વાતો છે, તેનાથી આપણી કાર્ય-સિદ્ધિ નજ થાય. માટે બીજું બધું જવા દઈ, સત્યપરાયણ થઈને આત્મતત્ત્વ અને ભગવત્તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરો. સત્ય ન જાણવા છતાં કહેવું કે, સત્ય જાણું છું, એજ અસત્ય છે. જે જન અસત્ય આચરણ કરે છે, તે જન આત્માનું અપહરણ કરનાર ચોર છે; એવાને હાથે કોઈ પણ પાપ એવું નથી, કે જે ન થાય. એટલા માટે કહેવાનું કે સરળ થાઓ, સત્યશીલ થાઓ એટલે જીવન આપોઆપ ધર્મમય બની રહેશે.

(અત્યંત ખેદની વાત છે કે, “આશાવતીનું” ઉપાખ્યાન” નામનું શ્રીગોસ્વામી પ્રભુનું રચેલું આ અતીવ સુંદર અને શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય આખ્યાન અપૂર્ણ અવસ્થામાંજ રહી ગયું છે. એ આખ્યાન “વામાળોધિની” નામની પત્રિકામાં ક્રમે ક્રમે પ્રકાશિત થતું હતું. એમાં ગુરુવાદનું સમર્થન, શાસ્ત્ર, સાધુજન અને મહાપુરુષોની ઉચ્ચ પ્રશંસા ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ આવે છે, એમ કહીને તે વખતના સાધારણ પ્રાદ્યક્ષમાજમાં ભારે ખળભળાટ મચ્યો હતો. તેને પરિણામે સાધુ, ગુરુ અને શાસ્ત્રોની જે જાહેર નિંદા થવા લાગી તે ગોસ્વામીજીનું અસહ્ય થઈ પડતાં, તેઓશ્રીએ અંતે પોતાના ગુરુદેવના આદેશાનુસાર આ આખ્યાન આગળ લખવાનું તરતજ બંધ કરી દીધું હતું.

અત્યારેએ શ્રી પૂજ્યચાહ ગોસ્વામીજીના શિષ્યોમાં અનેક જણ સાધનશીલ તેમજ યોગ્ય વ્યક્તિઓ છે. તેમનામાંથી એકાદ જણ પણ દયા કરીને જો આ ઉપાખ્યાન સંપૂર્ણ કરી આપશે, તો જગતનું એ દ્વારા અધિક કલ્યાણ સધાશે. કહેવું વધારે પડતું છે કે, હું પંડે (મૂળગ્રંથકાર) એ કામને માટે સર્વથા નાલાયક છું.)

અધ્યાય ૫ મો

(સાધારણ બ્રાહ્મસમાજની સાથેના ગોસ્વામીજીનો સંબંધ સંપૂર્ણ છૂટકા પછી તેઓશ્રી ઢાકા શહેર પાસેના ગે-ડારીઆ સ્થાન-માં એક સ્વતંત્ર આશ્રમ બાંધીને, તેમાં શાસ્ત્રવિધ પ્રમાણે ઈ એ નામ-બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા કરીને શિષ્યવૃંદ સમેત ધર્મયાજન કરવા લાગ્યા. એ વખતે પોતાના ગુરુના આદેશથી ગોસ્વામીજીએ લગભગ એક વર્ષસુધી મૌનવ્રત ધારણ કર્યું હતું. એ અવસ્થામાં કોઈ કાંઈ પ્રશ્ન પૂછતું તો એક કાગળ પર તેનો જવાબ આપતા. એવા સંઘના પ્રશ્નોત્તરો સેવકોએ યત્નપૂર્વક સંઘરી રાખ્યા છે.

ગોસ્વામીજીના બાકીના જીવનકાળમાં અનેક સ્થળેથી લિખ લિન્ન સંપ્રદાયના સાધુભક્તો અને બીજા અનેક મહાતુલાવો ધર્મ-વાર્તા કરવાના ઉદ્દેશથી તેઓશ્રી પાસે આવતા હતા. અને તેમને તેઓશ્રી જે ઉત્તરો આપતા તેની નોંધ શ્રીયુત કુલદાકાન્ત બ્રહ્મચારી, શ્રીયુત સુધન્યચંદ્ર દાસ, શ્રી સતીશચંદ્ર મુખોપાધ્યાય વગેરે શિષ્યોએ યથાવત્ રાખેલી છે. વળી એ દિવસોમાં કોઈ કોઈ શિષ્યોને પણ જે ઉત્તરો તેઓશ્રી આપતા તે પણ તેઓ પોતાના સ્મરણમાટે લખી રાખતા.

એ બધા પ્રશ્નોત્તરોમાંથી કેટલાક જુદે જુદે સ્થળેથી પ્રયત્નપૂર્વક મેળવી તેમનો આ ચોથા અધ્યાયમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.)

પ્રશ્ન—પરમપદની પ્રાપ્તિનો અધિકારી કોણ? શોકથી કોણ દબાઈ શકે નહિ?

ઉત્તર—

બ્રહ્મવિદ્ પરમાન્નોતિ શોકં તરાનિચાત્મવિદ્.

રસો વ્રહ્મ રસં લલ્લ્વા નંદી ભવતિ નાન્યથા ॥

અર્થાત્—બ્રહ્મવિદ્ પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે; અને આત્મવિદ્ યાને આત્માને ઓળખનાર પુરુષ શોકથી મુક્ત થાય છે. કેમકે રસસ્વરૂપ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારથી જે આનંદાનુભવ થાય છે, તે બીજા કશાથી થતો નથી.

વેદ ઉપનિષદોલું વિશેષ જ્ઞાન થયા વગર હિંદુ શાસ્ત્રો

સમજી શકાવાં અઘરાં છે. અરાઢ પુરાણ, રામાયણ, મહા-
ભારત, એ બધા ગ્રંથો છણી છણીને જોયા વગર ધર્મના
અટપટા પ્રશ્નોની મીમાંસા કરી શકાય નહિ. આદિપર્વમાં
એક વિષયનો ઉલ્લેખ થયેલો હોય છે, તેની મીમાંસા શાન્તિ-
પર્વમાં મળી આવે છે; ઋદ્ધાંડ પુરાણમાં એક વિષયનો ઉલ્લેખ
હોય છે, ને તેની મીમાંસા માર્કંડેય પુરાણમાં સમા-
યેલી હોય છે; મનુસંહિતામાં એક વિષય હોય છે, તેની
વ્યવસ્થા બૃહદ્ ગૌતમ સંહિતામાં મળે છે; નિર્વાણતંત્રમાં
એક વિષયનો ઉલ્લેખ થયો હોય છે, ને તેનો સમગ્ર ભાગ
રુદ્રયાચલમાં માલમ પડે છે; યજુર્વેદ સંહિતા અને
સામવેદ સંહિતામાં જે બધી આખ્યાયિકાઓ છે, તેમની
મીમાંસા શ્રીમદ્ભાગવત કે વિષ્ણુપુરાણમાં થયેલી છે; વગેરે
વગેરે. મતલબ કે, સમસ્ત શાસ્ત્રોતું અધ્યયન કર્યા વગર
શાસ્ત્રનો મત આપવા બેસવું એ વચના અર્થાત્ ઠગાઈ અને
અજ્ઞાનતા માત્ર છે.

ધર્મના બાહ્ય અંશો ઉપરજ પક્ષ ઉભા થાય છે. સર્વ
દેશમાં અને સર્વ સંપ્રદાયમાં ધર્મના બાહ્ય અંશો ચાને
કર્મકાંડ પરત્વેજ ફાંટા પડે છે; અને એ ફાંટાપરથીજ તે
ધર્મ અને તે ધર્મને માનનારા ઓળખાય છે. એ અવસ્થા
ભેદીને પાર જવાય ને જીવનમરણમાં સહાયભૂત થાય એવું
જે પ્રકૃત તત્ત્વ છે તેના પ્રતિ દ્રષ્ટિ વળે, તો પછી ધર્મના
વિવાદો ઘણાખરા મટી જાય.

પ્રચલિત કોઈ પણ સંપ્રદાય પૂર્ણ નથી, એક એક અંશ
લઈને એક એક સંપ્રદાય સ્થાપિત થયેલો છે; તેથી બધાયમાં
ઐક્ય છે, પણ તે આંશિક ભાવે.

નામસ્મરણથી પાતકીનો ઉદ્ધાર થાય છે, એ નામસ્મ-
રણનો વસ્તુગુણ છે. વસ્તુગુણને બુદ્ધિની અપેક્ષા રહેતી
નથી. અગ્નિમાં હાથ નાખતાં દગાવાનુંજ; કારણ અગ્નિનો એ
વસ્તુગુણ છે. જેની અંદર થોડીક ભક્તિ હોય, તે જો અભક્તિ-
પૂર્વક નામસ્મરણ કરે, તો તેની તે થોડીક ભક્તિ પણ
સુકાઈ જાય છે; માટે ભક્તિપુરઃસર નામસ્મરણ કરવું જોઈએ.

મનુષ્યમાં જે જ્ઞાનશક્તિ છે, તેનાવડે લૌકિક પદાર્થોપર
વિચાર કરી શકાય છે, ને તે સમજી શકાય છે; પણ ભગવત્તત્ત્વ

મનુષ્યની જ્ઞાનશક્તિ અથવા બુદ્ધિને આધીન નથી. જીવિ-
જનોએ અપરાવિદ્યા અને પરાવિદ્યાના જ્ઞાનના બે ભાગ કહેલા છે.

“નૈવ વાચા ન મનસા પ્રાપ્તું શક્યો ન વશ્તુષા ।

અસ્તીતિ ક્ષુભતોઽન્યત્ર કથં તદુપરમ્યતે ॥”

“જ્ઞાનમાત્રમા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન બહુના જ્ઞાતેન ।

ચર્મવૈષ્ણુતે તે ન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વૃણુતે તનુ સ્વામ્ ॥”

અર્થાત્ એ પરમાત્મા વાણી, મન અને ચક્ષુને અ-
ગ્રાચર છે. તે છે, એવા સામાન્ય જ્ઞાન ઉપરાંત તેના સંબંધી
વિશેષ જ્ઞાન જીવને કયે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય ? મંત્રતંત્રથી,
તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી, કિંવા બહુ શાસ્ત્રાધ્યયનથી પણ તેને મેળવી
શકાય તેમ નથી; પરંતુ જે ભાગ્યશાળી મનુષ્ય ગમે તેવા
ભોગ આપી તેના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાનો અને તેટલો બધો
પ્રયત્ન કરે છે, અને માત્ર તે જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માને જ પામવા
છવ્છે છે, તેજ તેની કૃપાને અને તેને પોતાને પામી શકે છે.
ભગવાન તેની પાસેજ પોતાનું પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે.

મનુષ્ય એ તો માત્ર એક છુદ્દ જંતુ છે. તેનું એવડું
બધું બળ ક્યાંથી હોય કે તે મહાન ઇશ્વરને બાણે ? કદાપિ
નહિ. આત્મજ્ઞાનદ્વારા પરમાત્માને બાણવાની વાત તો દૂર
રહી, પણ પોતાના શરીરને અને અંતઃકરણને સુદ્ધાંને બાણવા
તે સમર્થ નથી.

ઇશ્વરપર અવિશ્વાસ-એજ સર્વ અશાન્તિનું મૂળ છે.

ઇશ્વર અનંત બ્રહ્માંડને નિર્માણ કરીને તેને ચલાવે છે.
તેની વિધિવ્યવસ્થા, નિયમપ્રણાલિ અતૂટ છે. પ્રત્યેક પદાર્થ-
પર દ્રષ્ટિ કરતાં બધુંજ અનંત-અસીમ જણાય છે. જે કંઈ
સરબળ્યું છે, તે દરેકની વ્યવસ્થા છે, નિયમ છે; તો પછી
કેાઈ વાર તોફાની વરસાદ થતાં લોકો સૃષ્ટિકર્તાના વિચારને
કેારે કરીને કેમ ચિંતા કરવા મંડી પડે છે ? ને અસંતોષ
કેમ દર્શાવે છે ? તો કે મૂળમાંજ અવિશ્વાસ હોય છે તેથી.
એ અવિશ્વાસનું મૂળ શું ? પરનિંદા, હિંસા, દ્રેષ ને સ્વાર્થના
વિચાર કરતાં કરતાં આ દુર્ગતિ થાય છે. માટે ધાર્મિક
મનુષ્યનું એક પ્રધાન લક્ષણ એ છે કે, તેણે પ્રાણાંતે પણ
પરનિંદા કરવી નહિ, આત્મપ્રશંસાને ઝેર જેવી ગણી કાઢવી,
હિંસાને હૃદયમાં સ્થાન આપવું નહિ, જીવમાત્ર પર કયા

રાખવી અને સદાસર્વદા ભગવાનમાં વિશ્વાસ રાખીને જીવન-
માર્ગમાં વીચરવું. ભગવાનના કાર્યમાં અવિશ્વાસી થવું એવું
નામજ અસંતોષ. કહેવે તો સુખમાં રાખ ને કહેવે તો દુઃખમાં
રાખ; પણ પ્રભો ! તારી સમ્પદ વિપદ એ બેઉ અમારે મન
સરખાં છે. આજ ધર્મજીવનનો પરિચય છે; એનાજ ઉપર
બધાએ દૃષ્ટિ રાખવી આવશ્યક છે.

**ભગવાનને જે આત્મસમર્પણ કરે છે, તેને
માટે ભગવાન હમેશાં વ્યાકુળ રહે છે.**

ભગવાન પૂર્વે વામન અવતાર લઈને બલિ નામના
એક અસુર રાજાના યજ્ઞમાં ગયા હતા. સંસારમાં મનુષ્ય ધર્મ-
કાર્ય કરવામાં અત્યંત અભિમાન દર્શાવે છે. હું હાતા છું, હું
જ્ઞાની છું, હું ભક્ત છું, હું ઈન્દ્રિયસ્વરૂપ સમસ્ત દેવતાઓનો
રાજા છું એવી જાતનું અભિમાન મનુષ્યને થાય છે; તે જોઈને
ભગવાન આત્માઓનો પણ આત્મા હોવા છતાં વામનરૂપ
થઈને મનુષ્યની પાસે ત્રણ ડગલાં દાનમાં માગે છે. ત્રણ
ડગલાંની વાત સાંભળતાં તો સામાન્ય લાગે છે; પંતુ એજ
જીવનું સર્વસ્વ છે. સત્ત્વ, રજ્જ અને તમ, એ ત્રણ ડગલાંપર
ભગવાનનો અધિકાર થતાં તેઓશ્રી વિરાટ મૂર્તિ ધાન્ય કરે છે
ને જીવપર પોતાનો સર્વસ્વ અધિકાર સ્થાપી સર્વદા તેની
સાથે ને સાથે રહે છે. એટલા માટેજ વામનદેવ દ્વારપાળ
થઈને બલિરાજા સાથે પાતાળમાં ગયા હતા. વસ્તુતઃ જે
વ્યક્તિ ભગવાનને આત્મસમર્પણ કરે છે તેના ક્ષેમકુશળ માટે
ભગવાન પોતેજ સદા વ્યાકુળ રહે છે, જીવને પછી ચિંતા
કરવાપણું રહેતુંજ નથી.

પ્રશ્ન—ભગવાનમાં અચલાલક્ષિ સ્થિર થાય ખરી
કે ? આત્મસમર્પણ ભગવાનને કેવી રીતે કરી શકાય ?

ઉત્તર—હા, એ સંબંધમાં ઋષિપ્રણીત શાસ્ત્રોમાં
અનેક ઉપદેશો છે, પણ તેમનું અહીંઆં વર્ણન કરવું નિષ્પ્ર-
યોજન છે. ઉપનિષદોમાં વિશેષ વિશેષ ઉપાયો બતાવ્યા છે.
“ભક્તિરસામૃત સિંધુ” નામક વૈષ્ણવગ્રંથમાં પણ અતિસુંદર
ભાવમાં તે બતાવાયા છે. શ્રીમદ્ભાગવત, ભગવદ્ગીતા,
ભક્તમાળા—એ બધા ગ્રંથોનો તેમજ ચૈતન્યભાગવત, ચૈતન્ય-
ચરિતામૃત(રામાયણ, મહાત્માઓનાં જીવનવૃત્તાંત ઇત્યાદિ)નો

શ્રદ્ધાપૂર્વક પાઠ અને વિચાર કરવાથી, અનેક જન્મનાં સુકૃત્યોના પ્રભાવે, ભગવદ્ભજનને માટે વ્યાકુળતા ઉપજે છે. એ વખતે સદ્ગુરુનું શરણુ શોધી તેના ઉપદેશ અનુસાર અકપટભાવે ધર્મસાધન કરવામાં આવે તો ભગવાન કૃપા કરી સાધકને પોતાનો ગણીને દર્શન આપે છે. જેણે સમસ્ત સુંદર વસ્તુની રચના કરી છે, તે પરમ સુંદરના સ્વરૂપના કેઈ એકાદ અંશનું પણ દર્શન થાય છે, એટલે પછી મનુષ્ય તેનું શરણુ છોડી દેવાને કદી કદ્દપના સુદ્ધાં કરતો નથી.

પ્રશ્ન—પરમાત્મદર્શનનો અધિકારી જીવ કયારે થાય છે?

ઉત્તર—ઋષિજનોએ કહ્યું છે કે, પહેલી અવસ્થા બ્રહ્મજ્ઞાનની છે, જેમાં સર્વ ભૂતપદાર્થનો તેને પરિચય થાય છે. બીજી અવસ્થા યોગની છે, જેમાં આત્માને પરમાત્મદર્શન થાય છે. એ સાક્ષાત્કાર સચ્ચિદાનંદમય હોય છે, પંચભૂતાત્મક નથી હોતો. સાક્ષાત્કાર શબ્દ એટલા માટે વાપર્યો છે, કે એ ભાવને પ્રકટ કરવા માટે બીજો કેઈ શબ્દ નથી.

લોકોની આગળ સાધક જેટલો દીન-હીન ને મલિન-તરીકે ઓળખાય, તેટલું તેને માટે શ્રેયસ્કર

શરૂઆતમાંજ જો હું ‘ધાર્મિક, સધુ, જ્ઞાની કે ભક્ત’ છું એવી જાતનું અભિમાન આવી જાય, અંત ચોમેરથી લોકો એવું સન્માન આપતા થાય, તે વખતે જો તે (વાણીનાં વડાં કરી જાણનારો હોય, પોતાં પંડિત હોય, બાહ્યાચારી હોય, અને) અંદરથી તો અસધુ, ધર્મહીન કે અભક્ત હોય, તો તો લોકો તરફનું એ સન્માન બાજુએ રહી જઈ એ સાધક કંમે કંમે કપટાચારી બનતો જઈ ઘોર પાપપ્રવૃત્તિમાં ડૂબી જાય છે. માટે લોકોની આગળ પોતાની જાતને જેટલી દીનહીન ને મલિન દેખાડાય તેટલું સાધનાની સિદ્ધિ અર્થે શ્રેયસ્કર સમજવું. એ આકૃતમાંથી બચવા કાળે ઋષિઓએ હમેશાં ચાર ઉપાયોનું અવલંબન કરવાનું કહ્યું છે. પહેલો ઉપાય તો સ્વાધ્યાય કહેતાં સ્વધર્મની શુદ્ધિવૃદ્ધિદાયક ગ્રંથનો અથવા તેમાંના વધુ ઉપકારક પ્રસંગનો પાઠ, અથવા શબ્દોના અર્થમય વૃત્તિપૂર્વક મંત્રજપ છે. બીજો ઉપાય સત્સંગ છે. ત્રીજો ઉપાય આત્મનિરીક્ષણ—અર્થાત્ વારંવાર પોતાના અંતરની તપાસ કરતા રહેવી, એ છે. વિચાર કરતાં જો આત્મપ્રશંસા મીઠી

લાગતી હોય, અને પરનિંદામાં આનંદ પડતો હોય તો તો પોતે નરકને રસ્તે જઈ રહ્યો છે, એમ માની લેવું. સાધુતાનું સાધારણ લક્ષણ એ છે કે, તે આત્મપ્રશંસાને વિષવત આહત-કર્તા, અને પરનિંદાને અધર્મનું મૂળ લેખે. મતલબ કે, પોતાના અંતરનો ધર્મભાવ પ્રતિદિન ઘટતો જાય છે કે વધતો જાય છે, તેનો વિચાર કરતા રહેવું એ સર્વદા આવશ્યક છે. ચોથો ઉપાય દાન છે. દાન-શબ્દ ઋષિઓએ દયાના અર્થમાં વાપર્યો છે. કોઈના પશુ અંતરાત્માને શરીર, વાણી, મન કે બીજા કશા દ્વારા કોઈના અંતરાત્માને કષ્ટ આપવાથી યાને દુઃખવવાથી દયા-ભાવ રહેતો નથી. વૃક્ષલતા, કીટ, પતંગ, પશુપંખી, મનુષ્ય-રે ! સર્વ પદાર્થ અને જીવજંતુમાત્ર પર દયા રાખવી જોઈએ.

આ સ્વાધ્યાય, સત્સંગ, વિચાર અને દાનરૂપે પ્રતિદિન સાધના થવી જોઈએ. આની સાથે કેટલાકોએ તપસ્યા યાને કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સંયમમાં આણવાનો અભ્યાસ કરવાનું પ્રયોજન બતાવ્યું છે. આ ઉપાયોથી સહેજે નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કબીર અને ગુરુ નાનકના ધર્મોમાં ભેદ નથી.

કબીર અને ગુરુ નાનકના ધર્મોમાં ભેદ નથી. કબીરજી વણકર હોવાથી બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયવર્ગમાં એમના ઉપદેશનો પ્રચાર થયો નહિ. ભારતના ઉત્તર અને પાશ્ચિમ દેશોમાં ઢેડ, ભંગી, ચમાર એ વગેરે જાતના લોકો કબીરપંથી હોય છે. એટલા એ જાતના સાધુજનો સાથે વાર્તાલાપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેમની ચરણરજ માથે ચઢાવ્યા વિના રહેવાય નહિ, એવા તે ભક્ત હૃદયી હોય છે. ગુરુ નાનક ક્ષત્રિય હતા, એટલે તેમનો મત વગરઅડચણે અઢારે વર્ણના લોકોમાં પ્રસર્યો છે. તેઓ વેદ, પુરાણ, સ્મૃતિ અને સકળ ઉપનિષદોને માન્ય રાખી પોતાનો ઉપદેશ આપતા હતા, તથા મનમુખી અર્થાત્ અશાસ્ત્રીય પંથોની અનિષ્ટતા બતાવી ગયા છે.

નાનકની બાબતમાં બે મત છે—એક મત તેમને પ્રભુના અવતારતરીકે ઓળખાવે છે, ત્યારે બીજા મતવાળાઓ કહે છે કે, તેઓ રાજર્ષિ જનકના અવતાર હતા. જીવેને દુઃખી જોઈને તેમના ઉદ્ધાર અર્થે જનક રાજા નાનકરૂપે અવતર્યા હતા. નાનકનો મત અને વૈષ્ણવનો મત એકજ પ્રકારનો છે.

નાનકૃષ્ણ કેઈ વિશિષ્ટ સંપ્રદાયને લગતા નહિ હોવાથી તેમના મતાવલંબીઓ નાનકપંથી કહેવાય છે. મહાજના એમ ગતઃ સ વખ્તાઃ । તેઓ ભગવાનના આદેશ મુજબ મનુષ્યને હ, વ, ઝ, ર, થી શરૂ થતાં (જેવાં કે હરિ, વાસુદેવ, ગોવિંદ, રામ. ઇત્યાદિ) નામો આપતા.

બધાં દળમાં રહેવાથી ધર્મનો લાભ થાય નહિ.

બધાં દળમાં રહેવાથી ચાને બધા મતપંથને અનુસર્યા કરવાથી ધર્મભાવની વૃદ્ધિ થતી નથી. અવિરત ધર્મલાભ મેળવવો હોય તો સર્વભાવે ભગવાનને આધીન થઈને સત્યાદિ દેવી સંપત્તિ નિષ્કપટભાવે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. સંસારમાં જે કંઈ ધર્મમાર્ગમાં અંતરાયરૂપ હોય તેનો પરિત્યાગ કરી દેવો જોઈએ તથા લોકનિંદા અને પ્રશંસાને પણ અગ્રાદ્ય ગણવી જોઈએ.

મનુષ્યના મનુષ્યત્વને માનુષી ધર્મ કહે છે. જેમ જળનો ધર્મ ઠંડક, અગ્નિનો ધર્મ ઉષ્ણતા ઇત્યાદિ, તેમ પ્રત્યેક મનુષ્ય સાધના કરતાં માનુષી ધર્મને વટી જઈ દેવત્વને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ દેવત્વની પ્રાપ્તિ માટે ઈષ્ટ કૃપા સિવાય અન્ય ઇલાજ નથી. મનુષ્યત્વ જો નષ્ટ થાય, તો તે સાધુ ઉપાયદ્વારા ફરી વાર પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એ ઉપાયને પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. મનુષ્યત્વમાં અનેક ગુણો છે. તે પૈકી હયાનો ગુણ પ્રધાન છે. એ હયાના ગુણનો યથાર્થ ઉપયોગ થતો રહે તો અહિંસા એ મનુષ્યનું સ્વાભાવિક કાર્ય થઈ પડે. એ મનુષ્યત્વમાંથી ઉન્નત થતાં દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને દેવત્વમાંથી ઉન્નત થતાં જીવાત્મા પરમાત્મદર્શનનો અધિકારી થાય છે.

ભગવાન રાખે, તેમ રહેવામાં હિત અને

આનંદ માનવો જોઈએ.

એક જણે પ્રાર્થના કરી કે ‘પ્રભો ! તું મારું સર્વસ્વ છે; મારું કહી શકાય એવું કશું નથી કેમકે બધું તારું જ છે.’ પરમેશ્વરે ઉત્તર આપ્યો કે ‘હે માનવ ! એવી વાત કહેતો ના. મને થેડુંજ માત્ર આપ, ને બહીનું તારું બલે રહે. તને જ્ઞાન નથી કે, તું શું બોલે છે.’ એ મનુષ્ય ગળગળો બની જઈને બેઢ્યો કે ‘પ્રભો ! એમ ન થાય. મારું કશુંજ ન રહે, બધુંજ તારું થાઓ.’ એ પરથી પરમેશ્વરે તેનાં ધરમારૂં તેમજ

સગાંસંબંધીઓ નષ્ટ કરીને પછી જ્યારે તેના પુત્રને પણ લઈ જવા માંડ્યો, ત્યારે તે આકંઠ કરતો કહેવા લાગ્યો ‘પ્રભો ! આ શું કરે છે ? હવે મારાથી વધુ સહન થઈ શકતું નથી.’ ત્યારે ભગવાને તેને બધું પાછું આપીને કહ્યું કે ‘આ હો, મેં તને અગાઉથીજ કહ્યું હતું કે, એ તારૂં ગળુ નથી !’

ભગવાન જ્યારે જેમ રાખે ત્યારે તેમાંજ હિત માની આનંદ કરવો જોઈએ. આપણે પંડે પસંદ કરી લેવાપણું કંઈજ નથી. “કાષ્ઠની પૂતળીને મદારી જેમ નચાવે” તેમ પ્રભો ! તુંજ માત્ર જીવનનો આધાર છે.

પ્રશ્ન—ગૃહસ્થ કેને કહેવો અને ગૃહસ્થનાં કર્તાવ્ય શાં ?

ઉત્તર—ગૃહમાં વાસ કર્યો કે ગૃહસ્થ થઈ જવાય, એમ નથી. કારણ કે ઉદાસી અને સંન્યાસીઓ પણ દેવ-સ્થાનરૂપી ઘરમાં અગર ઘાસની કુટીમાં કે એવાજ કોઈ આવરણ તળે વાસ કરે છે, પણ તેઓ ગૃહસ્થ કહેવાતા નથી. જે પત્નીવાળો હોય, તેજ ગૃહસ્થ કહેવાય.

પરમેશ્વર પુરુષ અને સ્ત્રી એ બે ભાગમાં વિભક્ત થયેલો છે. નારાયણરૂપે તે પુરુષમાં અને લક્ષ્મીરૂપે તે સ્ત્રીમાં રહ્યો છે. સ્ત્રીએ પતિની નારાયણરૂપે પૂજા ને ભક્તિ કરવી જોઈએ, તેમ પુરુષે પત્નીને લક્ષ્મી ગણીને ભક્તિ અને આદરસહિત તેનું જતન કરવું જોઈએ.

જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીની એ ભાવથી પૂજાભક્તિ કરતી હોય, અને પતિ પણ પત્નીના અપરાધ ક્ષમા કરીને, તેને લક્ષ્મીરૂપ લેખી શ્રદ્ધાપૂર્વક તેની ભક્તિ કરતો હોય, તે કુટુંબમાં કદાપિ અશાંતિ આવેજ નહિ. પૂર્વકાળનાં સ્ત્રી-પુરુષોમાં આ જાતનું જ્ઞાન અને આચરણ હતું, તેથીજ તેઓ સદા સર્વદા ધર્મપરાયણ અને આનંદમાં રહેતાં હતાં. સ્ત્રી-પુરુષના આ પવિત્ર ભાવની રક્ષા કરવી એ પણ ગૃહસ્થા-શ્રમીઓનું એક આવશ્યક કર્તાવ્ય છે.

અતિથિસેવા—એ ગૃહસ્થીઓનો એક પ્રધાન ધર્મ છે. અતિથિ આવતાં તેની ભક્તભાવપૂર્વક સેવા કરવી એ ગૃહસ્થ લોકોનું કર્તાવ્ય છે. યોગ્ય આહારાદિ વડે તેની સેવા ન બની આવે, તો વાંધો નહિ; પણ એક ખ્યાલો પાણીનો આપવાનું તો નજર ચૂકવું. તે પણ ન બની આવે તેમ હોય,

તો આસન આપીને બેસવાનું તો જરૂર કહેવું અને બે ચાર મીઠી વાતો કરીને પછી તેને વિદાય થવા દેવો.

ગૃહસ્થે માતાપિતાની, ઘરમાં ઠાકોરજી હોય ને તેની જેવા ભાવથી પૂજાભક્તિ થાય છે, તેવાજ ભાવપૂર્વક સેવા કરવી જોઈએ. પિતામાતાને સાક્ષાત્ દેવતા માનીને પૂજા કરવાથી સહેજે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. લોકોને આ વાતની સમજ નથી હોતી. તે ગમે તેમ હોય, દેવતાની માફક તેમની પૂજા કરી શકાય કે ન કરી શકાય, પણ તેમની ભક્તિ તો અવશ્ય કરવીજ જોઈએ.

શાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થો માટે પંચયજ્ઞોની વ્યવસ્થા રાખેલી છે. તે પંચ યજ્ઞો નીચે પ્રમાણે:-

૧-દેવયજ્ઞ-ઉપાસના, પ્રાર્થના, પૂજા ઇત્યાદિ દેવયજ્ઞ કહેવાય છે.

૨-ઋષિયજ્ઞ-ધર્મશ્રવણેનો પાઠ એ ઋષિયજ્ઞ કહેવાય છે.

૩-રાજયજ્ઞ-રાજ્યનો કરવેરો આપવો ઇત્યાદિ.

૪-પ્રાણીયજ્ઞ-દરરોજ પશુપંખી, કીટપતંગ વગેરે પ્રાણીઓને કંઈ ને કંઈ ખાવા પીવાનું આપવું, તથા વૃક્ષ-લતાદિને થોડું પણ જળ સિંચવું, તે પ્રાણીયજ્ઞ કહેવાય છે.

૫-આત્મયજ્ઞ અથવા મનુષ્યયજ્ઞ-મનુષ્યમાત્રને કંઈ નહિ ને કંઈ પણ આપવું.

ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ દરરોજ આ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. જેઓ એમ નથી કરતાં, તેમને ધર્મલાભ થતો નથી. જે ઘરમાં આ નથી હોતું, તે ઘરમાં ધર્મ રહી શકતો નથી. આ પંચ-યજ્ઞો ધર્મના પાયારૂપ છે, ને ધર્મ એનાપરજ પ્રતિષ્ઠિત થયે છે.

પ્રશ્ન-શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુએ ચલાવેલો વૈષ્ણવ ધર્મ નૂતન છે કે શાસ્ત્રમાં છે ?

ઉત્તર-શ્રીચૈતન્યદેવે જે સમજણથી પ્રચાર કર્યો છે, તેનો હિંદુશાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે. અતિ પૂર્વકાળમાં સનક, સના-તન, સનન્દ અને સન-કુમાર-એ ચાર જણ તથા બ્રહ્માજીના માનસપુત્ર નારદ, એ પાંચે મળીને નિરંતર કીર્તન કરતા હતા. અહિંસા એજ ધર્મ છે. સર્વ ભૂતમાં પ્રીતિ રાખીને, તૃણવત નમ્ર મનથી વૃક્ષની પેઠે સહિષ્ણુ બનીને, તથા અમાની અને માનહાતા થઈને, તેઓ પાંચે જણ હરિસ્મરણ, મનન,

કીર્તન ઇત્યાદિ ભાવેનો નિરંતર પ્રચાર કરતા હતા. એટલા માટે તેઓ આદિવૈષ્ણવ કહેવાય છે. સનતકુમાર-સંહિતાને આધારેજ વૈષ્ણવ ઉપાસના અદ્યાપિ પ્રચલિત છે. કાળે કરીને એ વૈષ્ણવભાવ અંગે પડીને યજ્ઞયાગ, ક્રિયાકાંડ ઇત્યાદિ પ્રચલિત થયા. એ પણ ક્રમે ક્રમે એટલા બધા મલિન થયા કે શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુજી અવતર્યા, ત્યારે તો માનસિક પૂજા, વિષહરિતું ભજન અને બેએક સ્તોત્રો-એટલુંજ માત્ર ધર્મવિધિતરીકે ગણાતું હતું. તેવે વખતે શ્રીમહાપ્રભુએ વિશુદ્ધ વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડતાં તે નૂતન ધર્મ જેવો લાગ્યો હતો. અને તેટલા માટે તેઓશ્રીને સમાજને હાથે અનેક પ્રકારની પીડા ભોગવવી પડી હતી.

મહાપ્રભુજી જે વૈષ્ણવધર્મનો પ્રચાર કરી ગયા હતા, તે વર્તમાન સમયમાં સાધારણ વૈષ્ણવોમાં અતિ દુર્લભ થઈ પડ્યો છે. જે પાંચ સાત જણ એ પ્રકૃત વૈષ્ણવ ધર્મના સાધક ભોવામાં આવે છે, તેઓ પોતાનો અધિક વખત નિર્જન એકાંતમાં ધ્યાનધારણામાં ગાળે છે. કોઈ કોઈ વખત તેઓ ભોગા મળીને પણ હરિનામકીર્તન કરીને કૃતાર્થ થાય છે.

ભગવદ્ગીતા અને શ્રીમદ્ભાગવત

ઉપનિષદોના ભાષ્યસ્વરૂપ છે.

ભગવદ્ગીતા તથા શ્રીમદ્ભાગવત, એ બે ગ્રંથો ઉપનિષદોનાં ભાષ્ય અર્થાત્ ટીકાસ્વરૂપ છે. ગીતા અને ભાગવતની પ્રણાલી મુજબ ધર્મસાધન કરવામાં આવે, તો ઋષિ-લોકોનાં અંતરની વાત “સત્યં જ્ઞાનમાનંદં ब्रह्म” એ વગેરે વચનોની સત્યતા પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે, એમાં શક નહિ.

પ્રશ્ન—શાસ્ત્રમાં પાંચ પ્રકારની ઉપાસના છે. કાલયુગમાં કયી ઉપાસનાથી મનુષ્યનું પારમાર્થિક મંગલ સિદ્ધ થાય ?

ઉત્તર—પંચદેવતાની પૂજના સંબંધમાં બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં ખુલાસો છે. એટલે દૂર સુધી ખોળવા ઇચ્છા ન હોય, તો તો પછી પ્રચલિત મત મુજબજ ચાલવું બેઠએ. ઉપાસના બે ધોરણ પ્રમાણે ચાલે છે. એક તો વૈદિક અને બીજું તાંત્રિક. બંગાળામાં વૈદિક ઉપાસના પ્રચલિત નથી પણ કેવળ ગાયત્રી ને સંધ્યા બ્રાહ્મણવર્ગમાં પ્રચલિત છે. બાકી તો તાંત્રિક લીક્ષાજ લેવામાં આવે છે. શાકત, શૈવ, ગાયપત્ય,

સૌર અને વૈષ્ણવ—એ પાંચ ઉપાસના પ્રણાલીઓ પૈકી ગમે તે એકની મંત્રદીક્ષા લેવામાં આવે છે. પછી હરરોજ પૂજના સમયે સૌથી પ્રથમ ગુરુપૂજા કરીને આ પાંચ દેવતાની પૂજા પહેલી કર્યા બાદ ઇષ્ટદેવતાની પૂજા કરાય છે. એથી નિષ્ઠા હોય તો બધુંજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

‘નારદ-પંચરાત્ર’ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે:-

હરેર્નામ હરેર્નામ હરેર્નામૈવ કેવલમ્ ।

કાલો નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ॥

કલિકાળની દુર્દશા જોઈને શાસ્ત્રકારોએ કલિયુગના જીવો માટે એકમાત્ર હરિનામની વ્યવસ્થા કરી છે. ‘હરિ’ એ શબ્દ પ્રભુનું એક નામમાત્ર છે, એમ ન સમજવું. જે જપ-માત્ર પાપનું હરણ કરે તેનુંજ નામ હરિ. કાલી, કૃષ્ણ, રામ, દુર્ગા, એ બધાંજ હરિનામ છે. બ્રહ્મણની ગાયત્રી, એ પણ હરિનામ છે. નિર્દોષ ભાવથી અને શબ્દમાં રહેલા અર્થના ચિંતન-પૂર્વક હરિનામનું રટણ કરાય તો તે ભવબંધનથી મુક્ત કરી દે. મતલબ કે, શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલી ધર્માચરણ કરવામાં આવે તોજ ધર્મનો લાભ થાય.

દીક્ષા અને બીજારોપણની તુલના

દીક્ષાનું કામ બીજારોપણ જેવું છે. જે જમીન તૈયાર હોય તેમાં બીજ વાવવામાં આવે તો તેને અંકુર કૂટે છે. બીની ઓરણી કરતાં પહેલાં ખેડુત બહુ શ્રમ લઈને જમીન તૈયાર કરે છે, અને જમીન તૈયાર થયા પછી પણ તે ક વખતે ઓરણી કરતો નથી. કારણ કે પ્રત્યેક તૂટ માટે યોગ્ય વખત નક્કી થયેલો હોય છે. ઓરણી થતાં બી માટીની નીચે રહે છે; તેવીજ રીતે દીક્ષાનો મંત્ર હૃદયરૂપી ખેતરમાં રાખીને સાધનભજન કરવામાં આવે તો અંકુર દેખાવા માંડે છે. જમીનની તૈયારી, સમયની યોગ્યતા અને બીજની બરાબર ઓરણી—એ ત્રણના ઉપર પાકના પારંણામનો વિશેષ આધાર રહે છે.

સ્વપ્નમાં થતાં દેવદર્શન અને તેના ફાયદા

સ્વપ્નનાં દેવદર્શન જો સાચાં હોય, તો તેથી વિષયા-સંકિત નષ્ટ થઈ જાય છે. એ દેવદર્શન વિષે કદાપિ સંદેહ હોતો નથી. તેનાં વચનામૃત સાંભળવાથી અને તેના સ્પર્શથી જે આનંદ થાય છે, તે કદાપિ ભુલાતો નથી તથા મનમાં

પાકો વિશ્વાસ બંધાઈ જાય છે કે “હું ધન્ય બન્યો છું. હું ઉદાર પામ્યો છું.” પરંતુ જે દર્શન સ્વપ્નમાત્ર હોય છે, તેનાથી એવી અવસ્થા કદાપિ લાધતી નથી.

પૂર્વ પૂર્વજન્મોમાં ઇષ્ટદેવતા જે ભાવથી અને જે મૂર્તિદ્વારા સધાયા હોય છે, તેજ દેવતા, સાધનની સિદ્ધિ-પૂર્વે સ્વપ્નમાં દેખા દઈને, સાધકની ચિત્તવૃત્તિનું આકર્ષણ કરે છે. બહુ પહેલાંના વખતમાં તો ઇષ્ટદેવતા સાક્ષાત્ દર્શન દેતા હતા.

ઘણી વાર સ્વપ્નમાંજ મનુષ્યના ચારિત્રની પરીક્ષા થઈ જાય છે. સ્વપ્નમાં જે દેખાય કે, વિવિધ પ્રકારનાં પ્રલોભનોમાં પડવા છતાં ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર રહે છે, તો તો વાત બરાબર છે; પરંતુ સ્વપ્નમાં થોડી પણ ચંચળતા અનુભવાય તો સમજવું કે અંતરની દુર્બળતા હજી નષ્ટ થઈ નથી. ગુરુના સંસર્ગથી કે દેવતાના સંસર્ગથી જે જે સ્વપ્ને દેખાય તે તે બધાંજ સત્ય સમજવાં. સાચું સ્વપ્ન દેખાય તો તે સૌભાગ્ય-સૂચક સમજવું. બહુ બહુ સાધનભજન કરવા છતાં જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થવી અઘરી છે, તે બધીજ સ્વપ્નમાં એક મિનિટમાં અનાયાસે પ્રાપ્ત થતી દેખાય છે. બ્યારે હું હાઠતરી ધંધો કરતો હતો, તે વારે કઠિન રોગીઓને માટે મને બ્યારે ચિંતા થતી, ત્યારે પરલોકવાસી ડોક્ટર દુર્ગાચરણુ મને સ્વપ્નમાં દેખા દઈ ઓસડો બતાવી જતા. અને એ ઓસડો અજમાવતાં રોગીઓને અવશ્ય ફાયદો જણાતો.

યોગ કેને કહે છે? અને તેનું લક્ષ્ય શું હોય છે?

જે પણ સાધનદ્વારા ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરી શકાય, તે તમામ યોગનાં સાધન છે. સંયોગો યોગ इत्युक्तો जीवात्म-परमात्मानो: અર્થાત્ જીવાત્મા અને પરમાત્માને જે સંયોગ તેને યોગ કહે છે. એ સિવાય બીજો યોગ છે, તેને હકયોગ કહે છે. મંત્રજપ, પૂજા, શ્રવણકીર્તન, સ્મરણમનન—એ બધાં ભક્તિયોગનાં અંગ છે.

શ્રીહરિનામ એ પણ એક યોગ છે. પ્રાણાયામ વગેરે યોગનાં બાહ્ય અંગો છે; તે કરે તોયે ચાલે ને ન કરે તોયે ચાલે.

યોગનું લક્ષ્ય—પરમેશ્વરને પામવો યાને જ્ઞાનચક્ષુ અથવા અંતઃચક્ષુ દ્વારા તેના સચ્ચિદાનંદ રૂપનાં દર્શન કરવાં, તથા તા. ૧૬

જ્ઞાનરૂપી કલ્પોથી તેની વાણી સાંભળવી, જ્ઞાનશુદ્ધિવાથી તેનો રસ ચાખવો, જ્ઞાનનાસિકાવડે તેની સુગંધ લેવી, જ્ઞાનત્વચાવડે તેનો ચોખ્ખો સ્પર્શ કરવો—એ રીતે આપણી સકળ આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ દ્વારા તેનો સંપૂર્ણ આનંદાનુભવ મેળવવો તેનું જ નામ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ. એજ માનવ આત્માનો અનંત કાળનો ઉપજોગ્ય વિષય હોઈ તેના પરજ તેની અનંત ઉન્નતિનો આધાર છે. ઇશ્વરના સહવાસ વગર મનુષ્યની પ્રકૃત ધર્મોન્નતિ થવી અસંભવ છે. એ પ્રદક્ષસંલોગથીજ યાને પ્રદક્ષાનંદના અનુભવથીજ પાકેા વિશ્વાસ થાય, નહિ તો વિશ્વાસ એ કેવળ પરોક્ષ જ્ઞાનમાત્ર છે. એ આનંદાનુભવ જેટલો ગાઢો, તેટલોજ વિશ્વાસ પણ ઉજ્જવળ અને સુદૃઢ થાય છે, તથા (વહેલે મોડે) મનુષ્ય ધર્મસમાજમાં તેટલોજ સુપ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

પ્રાદ્વક્ષ્યુનો ઉપનયનવિધિ એ પહેલાંના વખતની વૈદિક દીક્ષા છે.

આપણા દેશમાં પ્રાદ્વક્ષ્યુને જે ઉપનયન સંસ્કાર થાય છે, તે પૂર્વના જમાનાની વૈદિક દીક્ષા છે. ગર્ભાધાનથી માંડીને પ્રાદ્વક્ષ્યુને દશ સંસ્કાર વૈદિક મંત્ર મુજબ કરવામાં આવે છે. એમ કરવું એ હવે તો પ્રાચીન રૂઢિમાત્ર થઈ પડી છે, એનાથી આંતરિક ઓછપ દૂર થતી નથી. એટલા માટે આખા બંગાળામાં તો શું પણ આખા ભારતવર્ષમાં સમગ્ર દેશમાં તાંત્રિક દીક્ષા પ્રચલિત થઈ છે, એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી.

કુલગુરુ એનો અર્થ પૈત્રિક ગુરુ નથી.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, કુલગુરુની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરવી જોઈએ. એ કુળગુરુનો અર્થ પૈત્રિક ગુરુ એવો નથી. લોકો યથાર્થ અર્થ સમજતા નહિ હોવાથી પિતામાતાના ગુરુને યાને પેઢીકિતાર ગુરુને કુલગુરુ ગણે છે; પણ એ ખરાબર નથી. કુલગુરુનો અર્થ તંત્રશાસ્ત્રમાં છે. તે એવો કે, સાધનાદ્વારા જેણે અભ્યંતર આવેલી કુલ કુન્ડલિની શક્તિને બહાર કરી હોય તે કુલગુરુ કહેવાય. એવી જાતના કુલગુરુની પાસે દીક્ષા ન લેતાં આલતુફાલતુ ગમે તેવાની પાસે દીક્ષા લેવાથીજ દેશના ધર્મની આજે આવી દુર્ગતિ યાને ખરાબી થઈ છે.

મ્મન—કુલગુરુની દીક્ષા લીધા છતાં આજકાલ તેવા

પ્રકારની ક્લમાસિ નથી થતી તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર—આજકાલ ‘ગુરુકરણ’નો વિષય બારે અટપટો ને સમસ્યાભર્યો થઇ પડ્યો છે. પૂર્વે આપણા દેશમાં જેઓ ગુરુ હતા, તેઓ બધાજ સિદ્ધ પુરુષો હતા. તેમની કુલકુન્ડલિની શક્તિ જાગ્રત થયેલી હોવાને કારણેજ તેઓ કુલગુરુ કહેવાતા હતા; ત્યારે આજે કુલગુરુ એટલે લોકો વંશપરંપરાગત ગુરુ સમજે છે. અત્યારે જે લોકો ગુરુનું કાર્ય કરે છે, તેમની પૂર્વજ પેઢીની ખોજ કરતાં જણાઇ આવે છે કે, એ કુલમાં કોઇ ને કોઇ સિદ્ધ પુરુષ અગાઉ થઇ ગયો હતો. આજથી થોડાક વખત પૂર્વે પણ એ સિદ્ધ પુરુષોના વંશમાં જે લોકો ગુરુનું કાર્ય કરતા હતા, તેઓ પોતે સિદ્ધ ન હોવા છતાં બહુ બારે શાસ્ત્રજ્ઞ પડિતો હતા. જ્યોતિષાદિ વિષયોના તેઓ સારા જાણકાર હતા. તેથી તેમની પાસે કોઇ દીક્ષાની પ્રાર્થના કરતો જતો, કે લાગલા તેઓ તેની જન્મપત્રિકા લઇને તેના જન્મલગ્ન પરથી ગણતરી કરતા અને એ ગણતરી પરથી દીક્ષાર્થી જનની પ્રકૃતિ સાત્ત્વિક, રાજસિક કે તામસિક છે તે જાણી લેતા, તથા એ પ્રકૃતિ સાથે કયા દેવતાનો વિશેષ સંબંધ છે તે એક વાર નક્કી કરી લેતા. પછી એ વ્યક્તિનાં દેહ, મન અને પ્રકૃતિની સાથે ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, ગ્રહ, ઉપગ્રહોનો અને એટલે લગી કે સમસ્ત બ્રહ્માંડનો અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ યોગાનુયોગ કેવા પ્રકારનો છે, તેનું પણ નિરૂપણ કરી નાખતા. તે પછી જે અક્ષરોના સ્મરણથી, સમગ્ર બ્રહ્માંડની તથા તેની ગુણાનુયાયી પ્રકૃતિની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાની સંમુખે અશ્વસર થવામાં સહાય મળે, તે બધા અક્ષરો એકે એકે કરી ગણતરી દ્વારા શોધી કાઢતા.

ત્યાર બાદ એ બધા અક્ષરોની યોજનાપૂર્વક તેઓ એની દીક્ષા માટેનો મંત્ર ઉપજાવી કાઢતા, અને તે મંત્રનો ઉપદેશ શિષ્યને કરતા; તેમજ તેને અનુસરતી પૂજાપદ્ધતિ અને આચારવ્યવસ્થા પણ નક્કી કરી દેતા. આ પ્રણાલી મુજબ દીક્ષા લીધા બાદ ગુરુ તરફથી કોઈપણ જાતની સહાય ન મળવા છતાં, શિષ્ય જે શ્રદ્ધાપૂર્વક તે મંત્રનો જપ અને તે બધી ક્રિયાનું અનુષ્ઠાન કરતો, તો તેની સાથે સાથેજ અખિલ બ્રહ્માંડની તથા એ ઇશ્વરદેવતાની થોડીક સહાય મળતાંજ ઇશ્વર

પ્રાપ્તિની દિશામાં તે આગળ વધી શકતો. બરાબર પ્રકૃતિને અનુસરતી પ્રજ્ઞાલી મુજબ દીક્ષા મેળવીને સાધક જો યથાવિધિ પ્રયત્ન કરે છે તો તેનું કંઈક ફળ તો મળે છેજ. તેથી કરી અનેક ઠેકાણે એવું જોવામાં આવે છે કે, શુરુ સાધારણ હોય છે છતાં શિષ્યને સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આજના વખતમાં બરાબર એ પ્રજ્ઞાલી મુજબ દીક્ષા ઘણું કરીને અપાતીજ નથી. શાકત કુટુંબની એક વૈષ્ણવ પ્રકૃતિવાળી વ્યક્તિને શાકત શુરુની પધરામણી થતાં વંશની પ્રજ્ઞાલિકા મુજબ લાગલો શક્તિની ઉપાસનાનોજ મંત્ર આપી દેવડાવવામાં આવે છે; તેમ વૈષ્ણવ કુટુંબમાં જન્મેલી પણ શાકતભાવપ્રધાન વ્યક્તિને, લાગલી વિષ્ણુ-મંત્રનીજ દીક્ષા આપવામાં આવે, એવી જાતની પદ્ધતિ પડી ગઈ છે. એ પ્રમાણે પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ ચાલીને ભજનસાધન કરવાથી કોઈ જાતનો ફાયદો થતો દેખાતો નથી. તામસ પ્રકૃતિવાળી કોઈ વ્યક્તિને સાત્ત્વિક ઉપાસના કરવી પડે, તો તેની એવી પ્રકૃતિ, મન અને શરીરનાં તામસિક અણુપરમાણુઓનો નાશ કરીને તે સર્વને સાત્ત્વિક મંત્રને યોગ્ય કરવાં જોઈએ. જો તેમ ન થાય, તો તેને માટે સાત્ત્વિક દેવતાની પ્રસન્નતા મેળવવી અશક્ય થાય છે. આ પ્રમાણે કરવું એ સહજ નથી; અને તેથીજ કેટલાકેને ઘણાં વર્ષ સુધી જપતપ ચાલુ રાખ્યા છતાં ઇષ્ટદેવતાનાં દર્શન અને કૃપા મળતાં નથી; તો કોઈ વ્યક્તિ નાની ઉંમરમાં અને થોડોજ સમય સાધનભજન કરીને ઉપાસ્ય દેવતાની કૃપાપ્રસાદી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વર્તમાન કાળમાં જેઓ શુરુનું કાર્ય કરે છે, તેઓ ઘણું કરીને બીજો કશો વિચાર ન કરતાં, વંશપરંપરાથી મંત્ર-દીક્ષા આપવાનો અધિકાર માની ચેલા કર્યો જાય છે, તેથી અનેક અનિષ્ટ પરિણામો આવે છે. કારણકે સાધનભજન કરવા છતાં લોકોને તેનું ફળ ન દેખાયાથી મંત્ર ઉપરની, ક્રિયાવિધિ ઉપરની તેમજ ઉપાસ્ય દેવદેવી ઉપરની તેમની શ્રદ્ધા ઉઠી જાય છે. કુલશુરુ પાસે જો વિધિ અને અધિકાર પ્રમાણે દીક્ષા લેવામાં આવે તો તો પછી શુરુશક્તિની મદદ ન મળે તોપણ, એવા કોઈ અનિષ્ટનો સંભવ નથી, એટલુંજ નહિ પણ સાધકમાં જો શ્રદ્ધા, ભક્તિ, નિષ્ઠા અને પ્રયત્ન હોય તો તેથી લાભ પણ થાય છે. જેનાં કુલશીલની માફિવી ન

હોય તેવા પાસે દીક્ષા લેવાથી તો ઘણી વાર ભારે વિપત્તિ-
માં ફસી પડાય છે.

પ્રશ્ન—સિદ્ધ પુરુષ પાસે દીક્ષા લીધા પછી કેાઈ અનિષ્ટ-
ની સંભાવના રહે છે ખરી કે ?

ઉત્તર—કશી ચોઠસી કર્યાંબિના ‘સિદ્ધ પુરુષ’ એવું
માત્ર સાંભળતાંમાંજ તેની પાસે દીક્ષા લેવા દોડી જવું એ
હીક નથી. સિદ્ધો તો કેટલાય પ્રકારના હોય છે. જેમકે
પ્રેતસિદ્ધ, કેાઈ ઐશ્વર્યસિદ્ધ વગેરે વગેરે. જેનો જેવો સંકલ્પ
હોય, તે સંકલ્પમાં તે પારંગત બને, એટલે તે પ્રકારનો તે
સિદ્ધ થયો કહેવાય છે. હવે આપણને જે વિષયની ઈચ્છા
હોય, તે વિષયમાં જે સિદ્ધ ન હોય, તે આપણને એ વિષયને
માર્ગે પાડી આપી શકે શી રીતે ? અથવા એ વિષયમાં તે
સહાયભૂત પણ શી રીતે થઈ શકે ? જે પુરુષ જે વિષયમાં
સિદ્ધ હોય છે, તે પુરુષ માત્ર તેજ વિષયનો માર્ગ બતાવી
આપી શકે છે. સિદ્ધ થયો એટલે કંઈ તે સર્વજ્ઞ બની જતો
નથી. વળી સિદ્ધ બન્યો તેથી તે ધાર્મિક બન્યો, એમ પણ
ન કહી શકાય. ધર્મ સાથે કશા સંબંધ વગર પણ કેટલાકે
કેટલીક બાબતમાં સિદ્ધ થયા હોય છે. માટે દીક્ષા લેતાં
પહેલાં સિદ્ધ પુરુષને યથાર્થ પારખી લેવાના ઉદ્દેશથી થોડાક
વખત તેની સંગતમાં રહેવું; અને ક્રમે ક્રમે તેના વ્યવહાર-
વિધિ, ક્રિયાકાંડ, સાધનભજન ઇત્યાદિનું નિરીક્ષણ કરતાં એ
તેના પ્રતિ તમારું ચિત્ત ખરેખરું આકર્ષાય, તથા તમે
તમારા પોતાના લક્ષ્યતરીકે સ્વીકારેલા વિષયમાં તે પુરુષ
સિદ્ધ હોવાનું તમને જણાઈ આવે, તોજ તેની પાસેથી દીક્ષા
લેવી. એમ કરવાથી સિદ્ધ ગુરુની સહાયથી તેમજ પોતાની
પ્રકૃતિને અનુકૂળ સાધનપ્રણાલીથી, શિષ્યને અલ્પ સમયમાં-
જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન—સદ્ગુરુ કેાણ ? તેની દીક્ષાની વિશેષતા શું ?

ઉત્તર—સદ્ગુરુ પાસેની દીક્ષા સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર પ્રકાર-
ની હોય છે. એમાં સમય અસમય વગેરેનો વિચાર કરવા-
પણુંજ નથી. એ દીક્ષા મળવાનો બધો આધાર ઇષ્ટકૃપા
ઉપર હોય છે, યાને એ દીક્ષાનો લાભ હરકેાઈ અવસ્થામાં,
હરકેાઈ સ્થળે, એકમાત્ર ભગવાનની કૃપાથી મળી શકે છે.

ભગવાન એમ 'સદ્ગુરુ' છે. સાચા સદ્ગુરુ ખરું જોતાં શિષ્ય કરતા નથી, પણ ગુરુ કરે છે. શિષ્યમાં પોતાના ઇષ્ટદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી તેઓ સેવાપૂજા કરે છે. શિષ્યનું શરીર એ તેમનું મંદિર બને છે. દેવમંદિરમાં કોઈપણ પ્રકારની અપવિત્રતા કે અનાચાર થાય તો તે જોઈને જેમ સેવક લજવાઈ જાય છે તે દુઃખી થાય છે; તેમ શિષ્યની કાંઈ પણ દુર્દશા જોતાં એ સદ્ગુરુ પોતાની સેવાપૂજામાં કંઈ ખામી આવી છે એમ ગણી ખિન્ન થાય છે. યાદ રાખો કે, સદ્ગુરુએ આપેલો મંત્ર એ કેવળ નામ નથી, અક્ષરો નથી કે શબ્દ નથી—એ મંત્રમાં તો ભગવાનની અનંત શક્તિ રહેલી છે. શિષ્યમાં એ શક્તિનો સંચાર થવો તેનું જ નામ સદ્ગુરુની દીક્ષા. ભગવાનની કૃપાથી એવી દીક્ષા પ્રાપ્ત થાય, તો સુચોચ સદ્ગુરુ નિજશક્તિનો સંચાર કરીને શિષ્યને ક્રમે ક્રમે આત્મ-સાત્ કરી લે છે.

પ્રશ્ન—પશ્ચિમાચલના કોઈ કોઈ સધુદેવતા વગર સાધને અને વગરભજને હાથોહાથ ભગવાનનાં દર્શન કરાવી આપી શકે છે, એ શું સાચું કે ?

ઉત્તર—એ બધું પ્રેતાદિતું કાર્ય છે. અત્યારે એવાં સાધન અધિક પ્રચલિત છે. શ્રીવૃંદાવનમાં એક વાર કોઈ એક પિશાચસિદ્ધ વ્યક્તિ મને પોતાના પિશાચદ્વારા એક ચતુર્થુજ નારાયણની મૂર્તિનાં દર્શન કરાવીને બુલાવામાં નાખવા માગતો હતો.

પશ્ચિમ દેશમાં સાધુઓનો બીજો એક પ્રકાર છે, કે જેઓ સ્વરોહ્યસાધનની પ્રક્રિયાદ્વારા મનુષ્યના મનની બે ચાર વાતો કહીને તેમની શ્રદ્ધા પોતામાં બેસાડે છે, અને આખરે તેમને ખોટું માર્ગ ચઢાવી દે છે. બીજા એક પ્રકારના સાધુઓ છે તેઓ કર્ણુપિશાચસિદ્ધ કહેવાય છે. તેઓ ઉપ-રોક્ત બધા પિશાચોની મદદથી સામા માણસની સાત પેઢીનાં નામો ગણાવી જાય છે. એ બધા ઢાંગી ધૂતારાઓ ઘણી વાર તો ગીતા, ભાગવત, ઉપનિષદ વગેરેના શ્લોકો બોલી બોલીને જનસાધારણની શ્રદ્ધા પોતા પર બેસાડવાની કોશિષ કરે છે. એજ એ લોકોનો ચિરકાળનો ધંધો થઈ પડ્યો હોય છે. એવા બધા લોકોથી સદા સર્વદા સાવચેત રહેવું જોઈએ.

મહાશય રામમોહન રાય ઋષિઓના માર્ગનું અનુસરણ કરતા હતા. અને એ પંથ ચુકાતાં બ્રાહ્મસમાજની વિવિધ દિશામાં ગતિ થઈ છે. શાસ્ત્ર અને સદાચાર સિવાયના અન્ય માર્ગે કેાઈ બ્રહ્મલોકમાં લઈ જાય, તોપણ જવું નહિ. કારણ કે કેાઈ કેાઈ વ્યક્તિ પૂર્વનાં સુકૃતને પ્રભાવે અન્ય માર્ગે વીચરવા છતાં પણ સફળિતિ પામી શકે; પરંતુ જેમની હજી શરૂઆત છે, તેઓને તો ઘોર અંધકારમાંજ કુટાઈ મરવું પડે છે, એ ઋષિવચન છે.

ધાવણા બચ્ચાનો ખોરાક એક પ્રકારનો હોય છે, ને બાળકનો જુદા પ્રકારનો હોય છે; જુવાનનો ખોરાક એક પ્રકારનો હોય છે, ને વૃદ્ધ તથા રોગીના ખોરાક જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે; છતાં પોતપોતાના ખોરાકમાંથી દરેકને જોઈતી પુષ્ટિ મળી રહે છે. પણ એમાં એક જણનો ખોરાક જો બીજાને આપવામાં આવે, તો તેથી બીજાને નુકસાન થાય છે. ઉપદેશનું પણ તેમજ છે. દેશ, કાળ ને પાત્રભેદ પ્રમાણે તથા અધિકારભેદ પ્રમાણે ઉપદેશ અપાવો જોઈએ.

મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું નામ જો એક વાર પણ યથાવત સાંભળે, યથાર્થ રીતે જોલે અને યથાર્થ પોકારે—અર્થાત્ બાળક જે ભાવથી ‘મા’ શબ્દ સાંભળે છે, અને જે ભાવથી ‘મા’ શબ્દ ઉચ્ચારી તેને જોલાવે છે, અને બાળકનો એ પોકાર સાંભળતાંજ મા જેમ તેની પાસે દોડી આવે છે, તેવી રીતે ભગવન્નામનું ભજનસ્મરણ થવાથી કાર્યસિદ્ધિ અવશ્ય થાય છે.

મિચને હૃદયમન્થિન્નિષ્છન્તે સર્વ સંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्ट परावरे॥

અર્થાત્ પરાત્પર પરમાત્મદર્શન થયા પછી હૃદયઅશ્વિ અર્થાત્ માયાપાશ તૂટી જાય છે, સકળ સંશયો છેદાઈ જાય છે અને સમગ્ર કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે.

માયા શી વસ્તુ છે? જો તમે કહો કે, સંસારમાં પરમસુખ છે; તો પૂછું છું કે, સંસારમાં તમને શું પ્રિય લાગે છે? જરા વિચારપૂર્વક જોશો તો સંસારમાં અધેક ઠેકણે પ્રપંચ અને ઠગબાજી પ્રવર્તે છે. કેાઈ ઠેકાણે સ્ત્રી સ્વામીને કૃત્રિમ પ્રેમ દેખાડતી થકી બીજા પર ખ્યાર રાખતી હોય છે,

તો કૌઈ ઠેકાણે સ્વામી સ્ત્રીને ઠગી અન્ય સ્ત્રીમાં આસક્ત બન્યો હોય છે. કૌઈ ઠેકાણે પુત્ર પિતાનો વધ કરી ભોગ-ઐશ્વર્યનો અધિકારી છે, તો કૌઈ ઠેકાણે પિતા પુત્રને છેતરી બીજાને સુખી કરે છે. આમ છતાં મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં અને તેમાંયે ખેડૂતવર્ગમાં કંઈક કંઈક પ્રેમ અને ભક્તિ દેખાઈ આવે છે. જ્યાં જ્યાં ધનનો સંબંધ હોય, ત્યાં ત્યાં સાચો પ્રેમ દુર્લભ હોય છે. ખર્ચ જોતાં આ સંસારમાં ધનવાનો જેવા બંધુબાંધવહીન મનુષ્યો કૌઈકંજ હોય છે. બધાજ પૈસાની લાલચે તેમના પ્રત્યે પ્રેમ દેખાડતા હોય છે, હસતે મોઢે વાતો કરે છે, અને રોગીની ચાકરી પણ પૈસા માટેજ થાય છે. આ પ્રમાણે સંસારમાં ફરી ફરીને જોશે તો યથાર્થ સુખી કેને કહેવો, એ નહીં કરવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડશે. આમ છતાં જેમના પ્રેમમાં કૌઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ હોય નહિ, એવા લોક જો સંસારમાં કૌઈ હોય તો તો તેઓ સુખીઆ છે, એમ સ્મરજવું. એમનો સંસાર એ સંસાર નથી, પણ સ્વર્ગ છે; અને બાકી બધું અસાર છે-અસારનું પણ અસાર છે.

રોગીએ ઇસ્પીતાલનો આશરો લીધો કે તરતજ તે નીરોગી બની જતો નથી. ઇસ્પીતાલમાંથી ઓસડ લે, તે ઓસડનું ખરાબર સેવન કરે, કુપચ્ચ કરે નહિ, અને સારા ડૉક્ટરની સલાહ પ્રમાણે ખરાબર રહે, તોજ રોગ મટીને આરામ થાય છે. તેજ પ્રમાણે કૌઈ પણ સાધના શરૂ કરતાંજ મુક્ત થઈ જવાતું નથી. સાધન કરતાં કરતાં અંતિમ અવસ્થાએ પહોંચાય ત્યારેજ મુક્તિનાં દર્શન થાય. નામસ્મરણથી પણ શ્રેય થાય છે; પરંતુ નામનો શબ્દાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ પણ નામસ્મરણ કાળે ધ્યાનમાં રહેવો જોઈએ. જેમ ‘હરિ’ શબ્દથી સૂર્ય, ચંદ્ર, ઘેડો, સિંહ, વાનર-એ બધાં સમજી શકાય, તેમ ‘હરિ’ નામથી પાપને હરિ લેનાર યાને પાપનું ‘નિવારણ કરનાર’ ભગવાન પણ સમજી શકાય. એટલા માટે નામની સાથે નામનો વાચ્યાર્થ શો છે તે પણ યથાર્થ રીતે સમજી લેવું જોઈએ. ‘બ્રહ્મ’ એ શબ્દમાં જગત, બ્રહ્મ અને આત્મ-વેત્તા-એ પ્રમાણે અનેક અર્થ રહેલા છે. માટે પહેલ પ્રથમ તો નામનો વાસ્તવ અર્થ જાણી લેવાની ખાસ જરૂર છે. આ જગતનો એક કર્તા છે-એવો વિશ્વાસ જેને હોય છે, તેને

માત્ર નામોપદેશથીજ ચાલી રહે છે, અને વધુ ઉપદેશનું પ્રયોજન રહેતું નથી. બાકી સર્વે કંઈ કહે છે કે, એક કતાં છે. પણ તેમાં તેમને હઠ વિશ્વાસ હોતો નથી.

જેને બીજા કશાની ખબર નથી પણ માત્ર બાળકની પેઠે રોઈ જાય છે, તેવી અવસ્થા થતાં માત્ર નામથીજ નામી કહેતાં ઈષ્ટદેવતાને પામે છે.

ગીતાનો ઉપદેશ બહુ સુંદર છે. જીવનમાં પહેલું સ્થાન કર્મને છે. કર્મ કરતાં કરતાં વિવેકવૈરાગ્યનો ઉદય થાય છે. એટલે તેને નિષ્કામ કર્મ કરવાની વૃત્તિ થાય છે; નિષ્કામ કર્મથી આગલાં આઠીક કર્મનો ક્ષય થઈ જાય છે, અને વિષયલોગમાં આસક્તિ નહિ રહેતાં શ્રવણ, કીર્તન વગેરે સાધનો કરવાની બુદ્ધિ જન્મે છે. એ કરતાં કરતાં પરાભક્તિનો ઉદય થાય છે. એ પરાભક્તિથી હૃદય વ્યાકુળ થતાં બાળકવત્, ઉન્મત્તવત્, પિશાચવત્ અવસ્થા થઈ જાય છે; અને પછી પરમાત્મદર્શન થઈ મિથ્યેતે હૃદયગ્રંથિદિલ્લયન્તે સર્વ સંશયઃ— ઇત્યાદિ અવસ્થાએ પહોંચાય છે.

ગીતાજીનો એકેક અક્ષર એકેકા બીજમંત્ર જેવો છે. બીજમંત્ર જેમ સાધનાથી જાગ્રત થાય છે, તેમજ ગીતાર્થ પણ સાધનાથી વધારે સચેત, સ્પષ્ટ અને ઉચ્ચ મહાભાવોને જગાડનારો થાય છે. ગીતાનો પૂરેપૂરો અર્થ શું એના પરની ટીકા જોવાથી સમજી શકાય તેવો છે? શ્રીધર સ્વામી તથા શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય ગીતાજીપર જે ટીકા રચતા ગયા છે, તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ ટીકા રચી શકાય તેમ છેજ નહિ; પરંતુ એ ટીકાઓ દ્વારા પણ એનો અર્થ સમજાવો શક્ય નથી. મહાપ્રભુ શ્રીચૈતન્યદેવ જ્યારે દક્ષિણના મુલકોમાં ગયા હતા, ત્યારે શ્રીરંગનાથના મંદિરમાં એક જણ ગીતાજીનો પાઠ કરતો તેમના જોવામાં આવ્યો; પણ તેનો પાઠ અશુદ્ધ હતો. મહાપ્રભુજીએ તેને પૂછ્યું કે “ભાઈ! આપ ગીતા-પાઠ કરતા જાઓ છો ને સાથે રડતા જાઓ છો, તેનું શું કારણ?” તેનો એણે જવાબ આપ્યો કે “ગીતાનો અર્થ તો હું કંઈ સમજતો નથી; પરંતુ હું જ્યારે તેનો પાઠ કરવા બેસું છું, ત્યારે મને દેખાવા માંડે છે કે અર્જુન ક્ષત્રીમાં ગાંડીવ ધનુષ્યને લઈ રથમાં બેઠો છે, અને શ્રીકૃષ્ણ

હોડાઓની લગામ પકડી તેના તરફ મુખ કરીને તેને ગીતાનો ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. એવું દ્રશ્ય જોઈ 'હું' ને રડું છું.”

તે સાંભળી શ્રીમહાપ્રભુ બોલ્યા “ધન્ય છે ! ગીતા-પાઠના આપજ ખરા અધિકારી છો.”

પ્રશ્ન—શ્રેષ્ઠ સાધન કયું ?

ઉત્તર—પ્રત્યેક સ્વાસપ્રશ્વાસે ગુરુએ આપેલા મંત્રનો જપ કરવો એ પરમ સાધન છે.

સઘળાં કાર્યોમાં નિયમ પ્રવર્તે છે. ભગવાન પોતે નિયંતા તથા હયામય હોવાથી તે એક બાળુ પાપીને કઠોર સજા કરતો હોય છે, તેજ વખતે બીજી તરફ તેના પાપનું ઓસડ કરતો હોય છે.

પુરુષાર્થ એ ખેડુતના ખેતીકાર્યના જેવો છે. ખેડુત જમીન તૈયાર કરે, અને બી ઓરે-ત્યાંસુધીજ તેનું કાર્ય. તે પછીના કાર્ય માટે એનામાં શક્તિ નથી હોતી. આકાશ-માંથી વરસાદનું પાણી ન પડે, તો આખા ખેતરમાં પાણી સિંચી સિંચીને તેનાથી કંઈ થઈ શકે નહિ. આંતરિક ઉદ્ધમ એ તપસ્યા છે. એનો ઉપયોગ બરાબર થતાં, આકાશમાંથી જેમ જળવૃષ્ટિ થાય છે તેમ ભગવાનની કૃપાવૃષ્ટિ થાય છે.

સંસારમાં રહી સાધન કરીને, તથા સંસારના તાપ અનુભવીને પછી ગમે ત્યાં જાઓ પણ મન ચલિત થશે નહિ. પરંતુ વૈરાગ્ય જાગતાંજ ધરનો ત્યાગ કરાય, તો તો પછી પતનનાં જે અનેક પ્રલોભનો આવી પડે છે તેનાથી બરાબર સાવધાન ન રહેવાય, તો સર્વનાશ થઈ જાય છે.

યથાર્થ કર્તાવ્યબુદ્ધિથી કર્મો કરાય, તો તેના ચોગે વાસનાનો સહેજે અંત આવે.

ઇષ્ટનામનો જપ કરતાં કરતાં એક પ્રકારની ઠેક થઈ છે. તે ઠેકની આગળ ભાંગ, ગાંભો, અપ્રીજી, હાડ વગેરેની ઠેક તુચ્છ છે. નામની ઠેક ક્ષણિક નથી, પણ ટકવાવાળી છે.

યુગનો કોઈ સમય નક્કી નથી. જેમાં તપનું પ્રાધાન્ય હોય તે સતયુગ, જેમાં નીતિનું પ્રાધાન્ય હોય તે ત્રેતાયુગ, બળનું પ્રાધાન્ય હોય તે દ્વાપરયુગ, અને જેમાં ધનનું પ્રાધાન્ય હોય તે કલિયુગ કહેવાય છે.

સત્ યુગમાં ધ્યાન તથા યજ્ઞયાગ, એ ધર્મ મનાયા છે; ત્રેતાયુગમાં જ્ઞાન અને યજ્ઞ ધર્મ મનાયા છે. દ્વાપરમાં

દેવતાઓ અને મહાપુરુષોની પૂજા-અર્ચા એ ધર્મ' મનાયા છે; અને કલિયુગમાં હાન તથા સ્મરણકીર્તન ધર્મ' મનાયા છે.

એકાગ્રતાના અનેક ઉપાય છે; તે બધાય ઉપાય પણ તત્કાળપૂરતાજ કામ આપનારા છે—એટલે કે જેટલો વખત તે ઉપાયનું અવલંબન કરવામાં આવે તેટલોજ વખત મન થોડું ઘણું સ્થિર બને છે. મનના સંકલ્પવિકલ્પ સર્વાંશે નષ્ટ ન થાય, ત્યાંસુધી ચિત્તની યથાર્થ એકાગ્રતા સાધ્ય થતી નથી. તેથીજ ઉપાનષદ્માં કહ્યું છે કે:—

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्तीति ब्रूवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥

ભગવાન છે, એ સત્ય સદાસર્વદા સ્મરણમાં રહેવું જોઈએ. સ્મરણ, મનન, નિદિધ્યાસન—એ બધા એકાગ્રતાના સર્વોત્તમ ઉપાયો છે. સ્મરણ—પ્રથમ તો પ્રભુના અસ્તિત્વનું સ્મરણ 'સર્વ' કાળમાં, 'સર્વ' સ્થળમાં, 'સર્વ' ભૂતમાં અને 'સર્વ' પ્રસંગમાં સાધ્ય બનવું જોઈએ. તે પછી બીજું મનન—અસ્તિત્વ વિષેનું જ્ઞાન દઢ થતાં મન એ દિશામાં આપોઆપ વળે છે. જેવી રીતે સાપને તેજસ્વી પદાર્થ દેખાતાં તે એ તેજના પદાર્થ તરફથી પોતાની દૃષ્ટિ બીજે ક્યાંય ફેરવી શકતો નથી, તેવી રીતે મનને પણ અસ્તિત્વનું બરાબર જ્ઞાન થતાં બીજે ક્યાંય તે રોકાઈ શકતું નથી. ત્રીજું નિદિધ્યાસન—સ્મરણ-મનનથી જે સ્વાદ આવે છે, તેનો પુનઃ પુનઃ ઉપલોગ કરવો તેનું નામ નિદિધ્યાસન. આ સ્મરણ, મનન ને નિદિધ્યાસન, એ ત્રણ એકાગ્રતાના ખાસ ઉપાય છે.

પ્રશ્ન—મનઃસંયમના માર્ગમાં મુખ્ય અંતરાયરૂપ શું છે?

ઉત્તર—મનના સંકલ્પવિકલ્પ તો નિરંતર ચાલુ હોય છે, અને તેથી મન અસ્થિર બને છે. મનના ઉપર કાબુ આવતો નથી. એના કારણમાં મુખ્યત્વે જીહ્વા અને ઉપસ્થ એ બે ઇન્દ્રિયોનું પ્રાબલ્ય છે. ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય પર લોકો સહેજે કાબુ મેળવી શકે છે, પણ જીહ્વાઈન્દ્રિયનું હમન સહેજે થઈ શકતું નથી. કેઈ નિંદા કરતું કે કંડવું વેણ ઉચ્ચારતું આવે કે લૂલીબાઈ તરતજ તેનો પ્રતીકાર કરવાને લલચાય છે. એ જીહ્વાઈ વશ થતાં નિંદા કે પ્રશંસા મનને ચંચળ કરી શકતી નથી.

જેને જે વસ્તુની જરૂર હોય છે, તે એ પોતેજ બણે છે, બીજું કોઈ તે સમજી શકતું નથી. પોતાના શરીરમાં ક્ષેત્રી જરૂરિયાત છે તેની અનેક સુજ્ઞાને પણ સમજી હોતી નથી. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પંચમહાભૂતો પૈકી કયો પદાર્થ કયું કામ કરે છે તે બહુયા વગર, ચોખ્ખા આહાર કયો તે સમજી શકતું નથી. બાળક બચપણમાં પોતાની વિદ્યા લઈને પોતાનાજ મુખમાં મૂકે છે, અને અતિ-આનંદમાં આવી હાસ્ય કરે છે; પરંતુ તેજ વખતે માતૃપિતા ધૃષ્ટાપૂર્વક છિ: છિ: કહી નાકે હાથ દે છે.

કોંધી માણસ જો લસણ, ડુંગળી ઇત્યાદિ પિત્તને વધારનાર ઉત્તેજક ચીજોનો વિશેષ આહાર કરે; કામી જન જો માંસ, માછલાં, મિઠાઈ વગેરે વધુ ખાય; લોભી જન જો અધિક તીખું ભોજન લે; અહંકારી જો મસૂરની દાળ વધારે ખાયા કરે; સંસારાસક્ત વ્યક્તિ જો ખટાશનું અધિક સેવન કરે; અને અભિમાની મનુષ્ય જો અધિક ખાં ખાયા કરે, તો તેમનું એ કાર્ય અણુસમજી બાળકના ઉપરોક્ત કાર્યની ગરજ સારનારૂં નીવડે છે.

સાંખ્યયોગમાં શ્રીકપિલદેવે પંચમહાભૂત તત્ત્વોના વિભાગ પાડીને, બધી ઇન્દ્રિયો તથા મનસહિત ઓગણીસ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરેલું છે, અને પ્રત્યેક તત્ત્વની સાથે શરીર અને મનનો શો સંબંધ છે, તથા જીવાત્મા સાથે પણ શરીર અને મનનો શો સંબંધ છે, તે ઠીક રીતે સમજાવીને આહારવિહારના પ્રકાર પણ ઠીક ઠીક રીતે બતાવેલા છે. શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં આ વિષયપર અનેક વાતોનો ઉલ્લેખ છે. વિષ્ણુપુરાણ, માર્કંડેય પુરાણ, યોગવાસિષ્ઠ, મહાભારતનું શાંતપર્વ, પાતાંજલ યોગદર્શન, મૈત્રેયનિષદ્, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, રુદ્રયાચલતંત્ર ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં આ વિષયપર અનેક વાતો લખાયેલી છે. તેથી તે ગ્રંથોનું અવલોકન કરીને આહારનો ક્રમે ક્રમે અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

આહારની સાથે ધર્મને પણ સંબંધ છે. આહાર જો અતિસાવધાનપણે ન કરવામાં આવે તો ધર્મનો નાશ થઈ જાય છે. એક વ્યક્તિ લસણ ખાતી ન હોય, તેને લસણ ખવડાવ્યાથી તેને આખો દહાડો શરીરમાં ઢાહ ભીંથ્યા કરે

છે, અને આખા દહાડામાં ધર્મકાર્ય થઈ શકતું નથી.

પ્રશ્ન—શાકત અને વૈષ્ણવમાં ફરક શો છે ?

ઉત્તર—ઐશ્વર્યભાવના ઉપાસકો શૈવ, સૌર, ગાણપત્ય અને શાકત કહેવાય છે, અને માધુર્ય ભાવના ઉપાસકો વૈષ્ણવ કહેવાય છે. સીતારામ, લક્ષ્મીનારાયણ, રાધાકૃષ્ણ, કાલી, દુર્ગા વગેરેના ઉપાસકો જો તેના ઐશ્વર્યભાવના ઉપાસક હોય તો તેઓ શાકત, સૌર, શૈવ, ગાણપત્ય ઇત્યાદિ નામે ઓળખાય; અને તેમના જો માધુર્ય ભાવના ઉપાસક હોય તો તેઓ પ્રકૃત વૈષ્ણવ કહેવાય. પ્રદ્ધસંહિતામાં આનું પ્રમાણ મળી આવે છે. પણ રામપ્રસાદના જેવા સાચા વૈષ્ણવ કેટલા છે ?

આનંદપ્રકૃતિ

આનંદ પ્રકૃતિ—જે જે વસ્તુ પોતાના અસલ સ્વભાવમાં હોય છે તે તે બધી આનંદમય છે. ચંદ્ર, સૂર્ય, પર્વત, સમુદ્ર, વૃક્ષલતા, ફળફૂલ, પશુપક્ષી-બધુંજ આનંદમય છે. મનુષ્ય પણ જેટલો દરજ્જે પોતાના માનવસ્વભાવમાં રહી શકે છે, તેટલો દરજ્જે આનંદનો ઉપભોગ કરે છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ જેટલો વિકસિત થાય છે, તેટલો તેનો આનંદ પણ વિકસિત બને છે. જેમણે પાપી વિચારો અને પાપી કાર્યોવડે પોતાનો સ્વભાવ અયોગ્ય કરી નાખ્યો હોય છે, તેઓ આનંદ ભોગવી શકતા નથી. પાપથી શરીર રોગી અને મન અપવિત્ર બને છે. પુણ્ય કાર્યોથી પોતાનો અસલ સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવામાં ન આવે તો આનંદ ભોગવી શકાતો નથી; અને રોગ તથા પાપજન્ય દુઃખ ભોગવવામાં જીવન વ્યતીત થાય છે.

હરિનામનું ફળ આવતાં પ્રકટ થનારાં લક્ષણો

કીર્તન કરતાં કંઈક નૃત્ય કર્યું, કે કંઈક ભાવ આંચો તેનેજ અત્યારે ધર્મ કહેવામાં આવે છે. એ ધર્મ છે એમાં તો શક નહિ; પણ તે ધર્મનું પ્રથમ અંગ છે. સત્ય, ન્યાય, જીવહયા, પિતામાતા ને ગુરુજનપ્રત્યે ભક્તિભાવ, સત્સંગની ઇચ્છા, પરસ્પ્રીદર્શનમાં સાવધાનતા, પરધનમાં નિર્લોભતા—એ બધાંજ ધર્મનાં પ્રથમ અંગ છે. હરિનામનું ફળ આવવા માંડતાં આ બધાં લક્ષણો પ્રથમ દેખા દે છે. એમ થતું ન જણાય, તો ધર્મનો હજી આરંભજ થયો નથી, એમ સમજવું.

તેર લક્ષણોવાળું સત્ય

સત્યવચન—નગરે ભેચેલું કે કાને સાંભળેલું લોકોની આગળ રજુ કરવું, તેનેજ અનેક જણ સત્યતરીકે પીછાને છે; કિંતુ ખરું સત્ય તો તેજ કહેવાય કે જેનું લક્ષ્ય સત્ કહેતાં શુભ હોય. કોઈને પદ્મચુત કરવા યાને તેના સ્થાનેથી ખસેડી મૂકવા માટે, અગર પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે કહેવામાં આવતી સત્ય વાત પણ સત્યતરીકે ગણી શકાય નહિ. એટલા માટે મહાભારતમાં સત્ય વચનનાં તેર લક્ષણો વર્ણવેલાં છે, તે આ પ્રમાણે:—સત્ય વચન હોય, તો તેમાં (૧) પરનિંદા, (૨) સ્વાર્થ કે (૩) આત્મપ્રશંસાનો અંશ ન હોવો જોઈએ, (૪) ક્ષમા, (૫) શૌચ, (૬) અહિંસા તથા (૭) જીવહયાનો તે વચનમાં સમાવેશ થયેલો હોવો જોઈએ. (૮, ૯) માતૃપિતાની ભક્તિ, (૧૦) ભ્રાતૃસ્નેહ, (૧૧) પાડોશીઓ તેમજ (૧૨) સ્વદેશવાસીઓ પ્રત્યે નિષ્કપટ પ્રેમ અને (૧૩) સત્યની હાજરી હોવી જોઈએ.

“અસ્તિ સત્યમ્”—જે વસ્તુ કાળમાં અને કાળાતીત પણ છે તેજ સત્ય છે. એ સત્યને અનુભવી શકાય છે—પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે. એ પરમ સત્યને જો આપણે સમજી શકીએ, તો તે આપણાથી દૂર નહિ રહેતાં પ્રત્યક્ષ થઈ રહે. જેને એક વાર એ પરમ સત્ય સમજાયું હોય છે, તે તેની વિરુદ્ધ વર્તી શકતો નથી. જ્યાંસુધી એ સત્ય પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાંસુધી તેનું પુનઃ પુનઃ પતન થયા કરે છે. એ પરમ સત્યનો અદ્વંદ્વિય પણ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તેનો મહિમા કેવો અને કેટલો છે, તે સમજી શકાય છે. એ સત્યથી બળવાન બને છે તેજ સર્વ કષ્ટો સહી શકે છે. એજ સત્યના બળથી મહાભક્ત પ્રહ્લાદજી ધગધગતા અમ્બિકુંડમાં ફેંકાયા છતાં, કાળમૂર્તિ સમા ભયાનક સ્વપિતા હિરણ્યકશિપુના હાથમાંથી બચી શક્યા અને એજ સત્યના બળથી પ્રહ્લાદજીએ કહ્યું હતું કે “આ થાંભલામાં પણ મારો ભગવાન મોજીલ છે.” એકમાત્ર એ પરમ સત્યનોજ આશરો લ્યો, અને પછી જીવો કે, સઘળી દુર્દશા દૂર થઈ જાય છે કે નહિ, અને દેશનો ઉદ્ધાર થાય છે કે નહિ. આ ઉપદેશ સર્વ વેદ, પુરાણ અને શાસ્ત્રોમાં અપાયેલો છે.

પ્રશ્ન—એ પરમ સત્ય કયા ઉપાયે મેળવી શકાય ?

ઉત્તર—એ યથાર્થ સત્યને પ્રાપ્ત કરવું હોય. તો એના સિવાયના અન્ય સર્વ પ્રકારના સંસ્કારથી રહિત બનવું જોઈએ. સંસ્કારનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થતાં જ મન નિર્મળ બની જાય છે અને બીજો કોઈ પણ પ્રકારનો મનોભાવ રહેવા પામતો નથી. મનની એવી મળવિશ્લેષરહિત અવસ્થામાં એ પરમ સત્ય—અથવા પરમાત્મદેવનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આવા અન્ય સર્વ વૃત્તિઓ તથા સંસ્કારોથી રહિત બનેલા અંતરમાં એ પરમ સત્યનો એક કણ માત્ર પ્રકટે તો તે પણ મહા અમૂલ્ય હોય છે. બૌદ્ધ યોગીઓ તેમની પ્રજ્ઞાત્રી મુજબ ઉચ્ચ સાધનનું અવલંબન કરતી વખતે પ્રારંભમાં જ અન્ય સંસ્કાર નષ્ટ કરી દે છે. એ કામમાં તેમને લગભગ ત્રણ વરસ જેટલો સમય લાગે છે. મૂળવડે જ સંસ્કારવર્જિત થાય છે, એટલા માટે જ બૌદ્ધલોકોને અનેક જણ નાસ્તિક કહે છે. જેઓ કોઈ મત અગર સંસ્કારને વશ ચાલે છે, તેઓને પણ અમુક તમુક હળ કિંવા સંપ્રદાયમાં ઘેરાઈ રહેવું પડે છે; અને જેઓ કેવળ પોતાના જ અંતરમાં સત્યની શોધ કરે છે, તેમને કોઈ પણ જાતની જમાત કિંવા સંપ્રદાય હોતો નથી. બ્રાહ્મધર્મના પ્રચારકતરીકે હું કેટલોક કાળ બાગ-આંચડામાં રહ્યો હતો. એ વખતની મારી કાર્યપ્રજ્ઞાદિ તથા પ્રવચનો, ઉપદેશ વગેરેને લઈને બ્રાહ્મસમાજમાં પુષ્કળ ખળ-બળાટ મચ્યો હતો. તે વખતમાં મારે અત્યંત અશાંતિમાં દિવસો કાઢવા પડતા હતા. મારા કેટલાક બંધુઓએ કલકત્તે થી પુનઃ પુનઃ લખીને મારાં સઘળાં વિવેચનોનો પ્રતિશ્લેષ કરવા માંડ્યો, અને મને કલકત્તે આવી પહોંચવા સૂચવ્યું. હું વિષમ સમસ્યામાં પડ્યો. પોતાની કર્તવ્યબુદ્ધિને તોણાં જલિ આપી બ્રાહ્મસમાજમાં રહેવું વાજબી છે કે નહિ, એના જ વિચાર મનમાં નિશઠ્ઠિન ઘોળાવા લાગ્યા. ભગવાનની પાસે મેં પ્રાર્થના કરી કે “હે પ્રભો ! આ વખતે મારે શું કર્તવ્ય છે તે કહો.” એ જ વખતે ચોખ્ખી આકાશવાણી સંભળાઈ કે “જુડમાં ભરાઈ રહેવાથી સત્યનો લાભ નહિ થાય.” એ આકાશવાણી સાંભળીને હું નિશ્ચિંત બન્યો. જનસમાજ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને ચાલવાથી યથાયોગ્ય ધર્મકર્મ

કદાપિ સધાતાં નથી. લોકો આપણાં કામની નિંદા કરે છે કે સ્તુતિ કરે છે, તે તરફ લક્ષ આપતાંજ ઉત્તમ સાધકની ઉત્તમતાનો નાશ થઈ જાય છે. x કોઈની પણ તરફ દૃષ્ટિ ન રાખતાં સાવ સ્વતંત્રભાવથી, અમુક કાર્ય એ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ સમજીનેજ જો તે કરી શકાય, તોજ બચવાનો આદેશ છે, નહિ તો બચવું બહુ કઠિન છે. સત્ય અનંત છે, સત્યનો ભાવ અનંત છે, સત્યનું રૂપ અનંત છે, અને એ સત્યપ્રાપ્તિના ઉપાય પણ અનંત છે. એ સત્યની પ્રાપ્તિ માટે બધાએ એકજ માર્ગ અને એકજ મત મુજબ ચાલવું જોઈએ, એવું તો કહી શકાયજ નહિ. મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ જેમ અલગ અલગ છે, તેમ તેની પ્રકૃત પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. તેથી બધાએ પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ચાલવાનું હોય છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓને લીધે ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પ્રજ્ઞાત્રી પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોવી સ્વાભાવિક અને આવશ્યક છે.

પ્રશ્ન—અત્યારે અમારે કયો ધર્મગ્રંથ વાંચવો સારો છે?

ઉત્તર—કોઈ એકજ ધર્મગ્રંથ વાંચ્યાથી ખાસ લાભ થશે એમ સમજતા નહિ. પહેલાં તો ચુંટી ચુંટીને ધર્મગ્રંથ વાંચવા ઉચિત છે—જેવા કે મહાભારત, રામાયણ, શ્રીમદ્-ભાગવત, ભગવદ્ગીતા, ચૈતન્યચરિતામૃત, ભક્તમાળા, અધ્યાત્મરામાયણ. આ બધા ગ્રંથોમાંથી પોતાને વધુ ગમે તે તે ગ્રંથ વાંચતા રહેવું જોઈએ. એમ કરતાં કરતાં શાસ્ત્રો વિષે થોડીક અભિરુચિ ઉત્પન્ન થાય, એટલે પછી વેદ, ઉપનિષદ્, સ્મૃતિ, તંત્ર, પુરાણ વગેરેથી પણ લાભ થાય છે.

બંગાળી ભાષામાં શ્રીચૈતન્યચરિતામૃત, હિંદીમાં

x સામાન્ય સાધકો સર્વભાવે અથવા વિશેષભાવે ઇષ્ટ-સમર્પિત થઈ શકે નહિ. કેમકે લૌકિક પ્રાપ્તિ વગેરેમાં તેમને વધુ ઈષ્ટતા હોય છે, અને તેથી લોકભયજ તેમને અંકુશમાં રાખે છે. આ કોટીનાજ ઉદારાત્મા અને દેશસેવક ધણા ખરા હોય છે. જો તેઓ પણ સ્તુતિનિંદાનો ભય મૂકી દે, તો તેમની નીતિરીતિ હલકી થઈ રહે. માટે ગોસ્વામીજીનું ઉદારોક્ત કથન સર્વ કોઈ માટે નહિ પણ લાઓમાં કોઈ એવા વિરલ મુમુક્ષુ માટેજ સમજવાનું છે.

ખરાબ લિપિ—અખંડાનંદ

તુલસીકૃત રામાયણ તથા ગુરુમુખી બાષામાં ગુરુ નાનકનો અંથ સાહેબ-એના જેવા સર્વાંગ સુંદર અંથો ખીજ ઠાંઈજ નથી. ચૈતન્યચરિતામૃતનો અંથ મેં પોતે તેત્રીસ વાર વાંચ્યો છે. એ અંથ પહેલ પ્રથમ જરા અટપટો લાગ્યા છતાં પછીથી એની અંદર રહેલાં અપૂર્વ તત્ત્વરત્નોની ભાળ લાગતાં એના પર હું એકીવારે મુગ્ધ થઈ ગયો છું.

ધર્મસંબંધી કોઈ પણ વિષય જાણવો હોય, તે પ્રાચીન અંથજ વાંચવો, આધુનિક અંથ ન વાંચવા. કારણ કે આધુનિક અંથોમાં અનેક ભૂલ-ભ્રાન્તિ તથા વ્યકિતગત અને સંપ્રદાયગત દૂષિત મતો, એ બધાને સ્થાન મળેલું હોય છે.

વાસ્તવિક રીતે વેદ જુદા નથી, માત્ર સમજદેર છે.

ઋક, યજુર, સામ અને અથર્વ, એ ચાર વેદ કહેવાય છે. તે વસ્તુતઃ એક હોઈ માત્ર શિક્ષણ માટે તેના ચાર ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. એ ચારે ભાગનો આખો વેદ શીખતાં છત્રીસ વર્ષ જોઈએ. તેથી બધાથી આખા વેદનું અધ્યયન થઈ શકતું નથી. એક બે ભાગનું અધ્યયન એક જણ કરી શકે છે; તેથી જે માણસ જે ભાગનું અધ્યયન કરે છે, તે માણસ તે ભાગનો આચાર્ય બને છે. એ અર્થમાં વેદ જુદા છે. બાકી વેદો ભિન્ન ભિન્ન નથી. જેવી રીતે હાથથી પગ જુદા છતાં વસ્તુતઃ તે એકજ શરીરનાં અંગો છે, તેવુંજ વેદના સંબંધમાં છે. જે સામવેદનો આચાર્ય હોય છે, તે યજુર્વેદનું શિક્ષણ આપતો નથી. વળી યજુર્વેદમાં સામવેદનો વિષય પણ હોતો નથી. યજુર્વેદ જણવાની જો ઇચ્છા હોય તો યજુર્વેદીયની પાસેજ જવું જોઈએ. જે કોઈ સંપૂર્ણ વેદવેત્તા મળી આવે, તો તે ઠેકાણે વેદ જુદા નહિ જણાય. મનુષ્યના અંતરાત્મામાં પણ જો પ્રવેશ કરી શકાય તો બધુંજ મળી રહે. યજ્ઞ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ—એ અષ્ટાંગ યોગ દ્વારા અંતરાત્મામાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. વેદ—એ શબ્દથી બ્રહ્મ, પરમાત્મા અને પરબ્રહ્મ સમજવાનો છે.

પ્રશ્ન—કર્મસિવાય અન્ય ઉપાયથી મુક્તિ થાય કે નહિ?

ઉત્તર—તીવ્ર વૈરાગ્યથી પણ મુક્તિલાભ થાય; પણ એવા પ્રકારનો વૈરાગ્ય ક્યાં હોય છે? (વપયોમાંથી મનને જ્યારે સંપૂર્ણ આંતરમુખ કરી શકાય, અર્થાત્ સર્વ ભાવે

આંતરિક સાધના કરી શકાય, તો કર્મ વિના પણ મુક્તિ થઈ શકે; કિંતુ એ પ્રમાણે ન થાય અને થોડે ભાગે પણ બાહ્ય આસક્તિ અને બહિર્મુખતા રહે તો તે છિદ્રવાટે, કામાદિ શત્રુઓ દ્વાબલ થઈ જઈને વિઘ્ન નાખી શકે છે. નિષ્કામ મુક્તિના પંથમાં તો મનુષ્ય, દેવતા, ગંધર્વ વગેરે સઘળાજ અંતરાય કરનારા હોય છે. માટે સાવ વાસનાવિહીન બનીને તીવ્ર સાધના કરવી સહેલ નથી. નિષ્કામ કર્મ અને ઇષ્ટચિંતનદ્વારા મળ-વિક્ષેપનો નાશ થયા પછીજ એ શ્રેષ્ઠ સાધના સહજે સહજે સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશ્ન—કર્મ એટલે શું ?

ઉત્તર—કર્મ પ્રવૃત્તિથી સિદ્ધ થાય છે. જેની જેવી વૃત્તિ, તેનું તેવું કર્મ. જે કર્મધર્મને અનુકૂળ હોય તેજ કરવાં; અને તેજ પુણ્યકર્મ કહેવાય અને ધર્મને પ્રતિકૂળ હોય તે પાપકર્મ કહેવાય છે.

પાપને દૂર કરવાની મનુષ્યનામાં શક્તિ છે, પણ કર્મને દૂર કરવાની તેની તાકાત નથી. કર્મથીજ કર્મનો ક્ષય કરી શકાય છે. જો નિષ્કામ કર્મો કરવામાં ન આવે, તો કર્મમાં વધુ ને વધુ જકડાવું પડે છે.

કર્મ કર્યા સિવાય તો કેાઈનોજ છટકો નથી. વળી કર્મ એ કાંઈ ધર્મની બહાનો વિષય નથી, પણ ઉત્ક્રાંત કર્મ એજ ધર્મ છે. કર્મથીજ ધર્મલાભ થાય છે; અને જે પરમ વસ્તુ ધર્મકર્મથી પર છે તે તો તદ્દન નિરાળી છે અને બહુ દૂર છે.

કર્મ કરવાં વૃથા નથી.

કર્મમાં બંધાઈ રહેવું એ વાસ્તવિક બંધાઈ રહેવું નથી. કર્મો જો યથાર્થ કર્તવ્યજ્ઞાનપૂર્વક કરાય, તો તેનાથી લૌકિક વાસનાનો સહેજે અંત આવે છે. કર્મ કરતાં કરતાં જો હૃદય-પૂર્વક ભગવાનનું નામ લેવામાં આવે, તો વાસના નષ્ટ થઈ જાય છે. જેમનાં કર્મ હજી કપાયાં નથી, તેમને આખો દહાડો નામજપ કરવાનું કહેશે. તો તેમનાથી તેમ થઈ શકશે નહિ. ખોટા વિચાર, પરોનેંદા, નકામી વાતો, વાદ-વિવાદ, તર્કવેતર્ક તેમજ પાસાબાણ એ વગેરેમાં તેમનો વખત જશે. સંન્યાસીઓ અને પોતાંપડિત જ્ઞાનીઓ વિના

અધિકારે લેખ લે છે અને અપરાધ જ્ઞાની પોતાને માની પ્રારબ્ધને બહાને બ જી ખેડે છે, વિવાદ વિસંવાદ અને પોતાને ગમે તેવું બધું સ્વચ્છંદી આચરણ કરે છે; અને તેથી કર્મ-બંધન કપાવાને બહલે ઉલટાં વધે છે.

નિષ્કામ ભાવથી કર્મો કરવાં. અકર્મ, વિકર્મ તથા સકામ કર્મનો ત્યાગ કરી હઇ નિષ્કામ કર્મો કરાય તો નિશ્ચય કર્મોના બંધ કપાઈ જઇ વાસનારહિત થવાય. કર્તવ્ય કર્મમાં આળસ કરવું એ તો અપરાધ છે.

કૃણાસંકિત રાખ્યા વગર કર્મ કરાય તોજ તે કર્મ નિષ્કામ બને છે.

લક્ષ્ય બરાબર ચોક્કસ રાખીને નિષ્કામ ભાવથી કર્મ કરવામાં આવે, તો તેથી નુકસાન થતું નથી, પણ હિત થાય છે; તથાપિ પોતાની વિવેકબુદ્ધિ બાગત રાખી તે પ્રમાણે ન ચાલતાં બે પારકાની બુદ્ધિએ કર્મ કરાય, તો તેથી હુકય સ્ફૂર્તિહીન બનીને નુકસાન થાય છે. ઇશ્વરની આજ્ઞા સમજી નિર્દોષ વિવેકબુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવાથી ભવશેષ લાભ થાય છે.

પ્રશ્ન—કર્મત્યાગી કેને કહે છે ?

ઉત્તર—સ્વાર્થના ત્યાગપૂર્વક જે કર્મ આચરે છે, તે કર્મત્યાગી છે—અર્થાત્ નિઃસ્વાર્થ ભાવથી કર્મ કરનારનેજ કર્મત્યાગી કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન—સિદ્ધ પુરુષને કર્મ કરવાનાં રહે ખરાં ?

ઉત્તર—ત્યારથીજ તેનાં કર્મોનો આરંભ થાય છે. જ્યાં સુધી સ્વાર્થ હોય, ત્યાંસુધી ખરાં નિષ્કામ કર્મ હોયજ ક્યાંથી ? સ્વાર્થ ઉડી ગયા પછીજ ખરાં નિષ્કામ કર્મનો આરંભ થાય છે. ત્યારેજ સમસ્ત સંસારને માટે કર્મ કરતા થવાય છે; ત્યારેજ સર્વ કૌઇ માટે અવિઘ્નાંતપણે અને એકનિઘ્નાથી પરમશ્રેષ્ઠ કર્મોમાં બેડાઇ રહેવાનું બની શકે છે. સંપૂર્ણ નિઃસ્વાર્થ બન્યા વગર સર્વોત્તમ કર્મનો આરંભજ થતો નથી.

કામિની અને કાંચન ધર્મલાભનાં વિરોધી છે.

જે જન સ્ત્રીસંસર્ગ રાખતો હોય છે, તેને પરમાત્મા-પ્રત્યે સખ્યભાવ, વાત્સલ્યભાવ કે મધુરભાવ ઉપજવો તો દૂર રહ્યો, પણ અહેતુક્રી ભક્ત પણ શક્ય થતી નથી. ભક્ત-શાસ્ત્રમાં તો વિષયો ઉપરાંત વિષયપ્રેમીઓનો પણ સંજ

રાખનાનો નિવેધ છે.

પૈસાટક્ર એ હળાહળ ઝેર ભરાય છે, એને ધરમાં તો કદીયે સંધરી રાખવા નહિ. પૈસાં કમાઇને પ્રયોજન પ્રમાણે ખર્ચ કરવો, અને તેમ કરતાં જો કંઈ બચત રહે, તો તે ભગવાનના ગદલાનું ધન માનવું; અને પછી જે લોકોને ભગવાન મોકલી આપે—યાને કોઈ દુઃખીઆ આવી ચઢે તેને તે આપી દેવું. જેઓ ધનવાન થવા માગતા હોય, તેમની વાત બુદ્ધી છે. પણ જેમને ધર્મનીજ ચાહના છે, તેમને તો કોઈ પણ રૂપા પ્રકારે અને નિષ્કામ ભાવે હહાડા કાપ્યે જવાના છે.

મ. ૬ અને ગયાના પિંડદાનની આવશ્યકતા

સાત્તકારો શ્રાદ્ધ ઇત્યાદિના કેવ! સુંદર નિયમો કરતા ગયા છે. ગયામાં પિંડ આપવાથી માણસનું કલ્યાણ થાય છે; પણ જેમનામાં કંઈ સંસ્કારજ નથી, તેમનું કંઈ હિત ન પણ થઈ શકે. કાર્યની અંદર જેની જેવી શ્રદ્ધા તેને તેવું ફળ મળે છે.

પ્રશ્ન—ધર્મનો લાભ થયેલો ક્યારે બાણી શકાય ?

ઉત્તર—વિપદમાં પણ જેનું ધૈર્ય ટકી રહે, સત્ય અને ધર્મ એકરસ રહી શકે, તથા સમભાવમાં ફરક ન પડે, ત્યારે સમજવું કે તેને ધર્મનો લાભ થયો છે.

પ્રશ્ન—સાધનામાં કોઈ કોઈ વાર અત્યંત નિરાશા અને શુષ્કતા આવે છે, ત્યારે સાધના ગમતી નથી. તો એમ થવાનું શું કારણ હશે ?

ઉત્તર—ઉનાળાના તાપથી તળાવ, સરોવરો ને નાળાં વગેરે સુકાઈ જાય છે; મનુષ્ય અસ્થિર થાય છે, ઝાડપાન પણ પહેલાંના જેવાં રહેતાં નથી; પરંતુ જરા વિચાર કરી જોતાં સમજાય છે કે, આ શ્રીભક્તકાળ ન હોય તો વરસાદ પણ ન આવે, ને પ્રકૃતિ પાછી સુંદર થાય નહિ. માટે એ શ્રીભક્તકાળજ સકળ સૌંદર્યનું મૂળ છે. શ્રીભક્તના તાપથીજ વર્ષાનું સુખ મળે છે. તેવીજ રીતે સાધનકાળમાં વિવિધ અવસ્થાઓ વેઠવી પડે છે માટેજ ધર્મનું આવડું સૌંદર્ય છે. સાધન કરવામાં જાતજાતની શુષ્કતા અને નિરાશાના ભાવ ન આવે, તો ધર્મની આવડી શોભા પણ હોય નહિ, અને ધર્મનું સુખ પણ સમજી શકાય નહિ. વિચિત્ર અવસ્થા-

ઓમાંથી પસાર થતાં થતાં જ્યારે ધર્મના ઉચ્ચતર શિખર-
પર પહોંચી જવાય છે, ત્યારેજ ચિરશાંતિની પ્રાપ્તિ થાય
છે. એ શાંતિ એક વાર પ્રાપ્ત થયા પછી નષ્ટ થતી નથી.

પ્રશ્ન—અનેક શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી તથા અનેક
સાધુઓના સંતસંગથી કંઈ અનિષ્ટ થવા સંભવ ખરે ?

ઉત્તર—જ્યાં કાર્યમાં અમુક અમુક પદ્ધતિ હોય છે,
તેમ શાસ્ત્રોના અધ્યયનની પણ પદ્ધતિ છે. અસમયે અને
પદ્ધતિવિનાજ શાસ્ત્રાધ્યયન કરવાથી કંઈ ફળ આવતું નથી.
શાસ્ત્રમાં અનેક માર્ગો છે; તેમાંના એક માર્ગનું અવલંબન
કરીને થોડા ઘણા આગળ વધ્યા પછી ધીરે ધીરે શાસ્ત્રપાઠ
થઈ શકે છે. પોતાના સાધનમાર્ગમાં નિષ્ઠા બંધાયા વગર
માત્ર શાસ્ત્રાધ્યયન કે સાધુસંગ ઠીક પડતો નથી. જ્યાં
સાધુઓનો એક માર્ગ નથી હોતો. પોતાના માર્ગમાં સવિશેષ
નિષ્ઠા બંધાયા પછી બિન્ન માર્ગવાળા સાધુઓની સંગતથી
ડરવાપણું રહેતું નથી.

પ્રશ્ન—સાધુનાં લક્ષણ શાં ?

ઉત્તર—સાધુ હોય તે પોતાની પ્રશંસા કરે નહિ કે
પરનિંદા કરે નહિ. કોઈનો પણ વિશ્વાસઘાત કરે નહિ કે
કોઈને પોતાના મતમાં તાણવા મથે નહિ, તેમ કોઈ પ્રકારની
મોટાઈ દેખાડે નહિ. સાધુજનો શાસ્ત્ર અને સદાચારને
બંધ બેસતી વાતો બોલે, તથા પ્રાણ્તાં સુધી કશાની તૃષ્ણા
રાખે નહિ. સાધુ સદા સત્યવાદી અને જિતેન્દ્રિય હોય.
કોઈ પણ બાહ્યચિહ્નોજ માત્ર સાધુતાનાં લક્ષણ નથી; તથાપિ
બાહ્ય વેશનું પણ સન્માન કરવું ઉચિત છે.

પ્રશ્ન—પરિપુના પરાજયનો કોઈ ઇલાજ છે? કોઈ કોઈ
રિયુ એકાએક અતિશય પ્રબળ થતો દેખાય છે તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર—દીવો હોલવાવાનો થાય ત્યારે જેમ વધારે
તેજસ્વી બને છે, તેમ આંતરિક રિયુ સહંતર નષ્ટ થવા પહેલાં
અત્યંત પ્રબળ બને છે. ત્યારે કેટલાકને સાધનની બાબતમાં
અવિશ્વાસ ઉપજી આવી નાસ્તિકતા પણ પ્રગટે છે. એ પ્રસંગ
બહુ બયાનક હોય છે. સાધક એ અવસ્થામાં ઉન્મત્ત કિંવા ગાંડા
જેવો રહે છે. એવે વખતે જો સાધના છોડી ન દેવાય, તો
તો એ સાધક સહીસલામત પાર ઉતરીને ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાને

પ્રાપ્ત થાય છે; નહિ તો પછી અધોગતિના ખાડામાં પડે છે. બધાજ રિપુઓ શાંત થવા પહેલાં બળવાન થતા દેખાય છે; પણ બળનસ્મરણ ચાલુ રાખવાથી કોઈ જાતનો ભય રહેતો નથી.

પ્રશ્ન—સત્સંગ કેને કહેવો ?

ઉત્તર—જે સ્થાનમાં જવાથી ધર્મભાવનો ઉદય થાય. ને અધર્મનો ભાવ ટળી જાય, તથા જે સ્થાનમાં કોઈ જાતની પંથાપંથી કે સંપ્રદાય ન હોય, તેજ સ્થાન સત્સંગનું છે. જે સ્થાનમાં સત્સંગ હોય, તે સ્થાન સારી કથાવાર્તા અને સાત્ત્વિક આનંદ-ઉલ્લાસથી ઉભરાતું હોય છે. જ્યાં કોઈ હસતું હોય ને કોઈ હાલમસ્ત થઈ નાચતુંગાતું હોય, તે સ્થાન સત્સંગનું છે એમ સમજવું; અને એવાનો સંગ એજ સત્સંગ. સાધુવ્યક્તિ આગળ સધળાજ સમાન હોય. આ માફ અને આ પારકું એવા ખ્યાલથી તેના આદરભાવમાં ન્યૂનાધિકતા આવતી નથી. એટલે લગી કે સાંસારિક લોકો જેને અત્યંત પાપી ને નરકગામી કહી તિરસ્કારતા હોય, તેનો પણ સાધુ-જન એકસરખો આદર કરે છે. કારણકે તેને તો પાપીમાં પણ પ્રભુનાં દર્શન થઈ શકે છે, એટલે તેની પાસે પક્ષાપક્ષી કે પંથાપંથી આવવા પામતાં નથી.

પણ સાધુની સાથે વાતચીત કરી એટલે સત્સંગ થઈ ચૂક્યો એમ નથી સમજવાનું. તેનો સહવાસ સેવી તેના કાર્ય-વ્યવહારનું નિરીક્ષણ કરવું, અને તે પરથી પોતાનામાં જે ત્રુટીઓ હોય તે સમજી જઈ તેમને સુધારવાનો સંકલ્પ કરવો તેનુંજ નામ ખરો સત્સંગ.

પ્રશ્ન—જાતિભેદ એટલે શું ?

ઉત્તર—અત્યારે આપણા દેશમાં જે જાતનો જાતિ-ભેદ છે, તેવી જાતનો જાતિભેદ તો બધા દેશોમાં છે. ઋષિ લોકોએ જે જાતિભેદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે જાતિભેદ ગુણકર્મભેદને અનુલક્ષીને છે. એવો ભેદ તો વૃક્ષ, વેદા વગેરેમાં પણ દેખાય છે. પ્રકૃતિભેદથી જાતિભેદ તો બધેય હોય છે. એનો ત્યાગ કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી. એજ વાતનો ઋષિઓની વર્ણવ્યવસ્થામાં સ્વીકાર થયેલો છે. સર્વ, રજસ અને તમોભેદને અનુસરી જાતિવ્યવસ્થા થઈ હતી; પણ અત્યારે જે જાતિભેદ જણાય છે તે ધંધાને અનુસરીને

થયા છે. જેને બધાં એકજ અસ્તિત્વ દેખાય એવો નર હરકોઈ ઠેકણે જન્મ્યો હોય તો પણ તેને હલકો અથવા અપવિત્ર ગણી શકાય નહિ. કિંતુ જ્યાંસુધી એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ ન હોય ત્યાંસુધી તો જેના તેના હાથનું ખાવું પીવું કેમ પાલવે? જેના મનમાંથી જાતિભેદનો લય થયો હોય, વિજ્ઞા અને ચંદનને જે સમાન દૃષ્ટિએ જોઈ શકે, તેનોજ જાતિભેદ ટળ્યો છે, એમ સમજવું. સામાજિક જાતિ અને પ્રકૃતિગત જાતિ બુદ્ધા પ્રકારની છે. એ પ્રકૃતિગત જાતિભેદમાંથી પરમહંસ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા વગર કોઈથી પાર ઉતરાય તેમ નથી. ઉંચનીચના ખ્યાલ રહે, ત્યાંસુધી અંતરમાં એક પ્રકારનો જાતિભેદ તો રહેવાનોજ, પછી તે કાં તો આચારગત હોય, વ્યવસાયગત હોય કે પછી પ્રકૃતિગત હોય. હિંસા, માન, લાજ એ વગેરે જ્યાંસુધી હોય, ત્યાંસુધી કોઈ પણ પ્રકારના જાતિભેદથી મનુષ્ય પર થઈ શકતો નથી. જેના તેના હાથનું ખાવાથીજ માત્ર જાતિભાન નાળુદ થતું નથી, પણ એથી તો ઉલટું અહિત થાય છે. જેના હાથનું ખાવામાં આવે છે, તેના આંતરિક ભાવો પણ ખાવાના પદાર્થોની સાથે સાથે મનમાં સંક્રાંત થાય છે; તેમ તે સંધનારને કોઈ વ્યાધિ હોય તો તે પણ સંક્રાંત થાય છે. એ વસ્તુસ્થિતિ આંખો વડે દેખી શકાતી નથી, પરંતુ એ સર્વથા સાચી છે.

પ્રત્યેક કાર્યને માટે એકેક સમય હોય છે;

અસમયે કશુંજ થઈ શકતું નથી.

પ્રત્યેક કાર્યની એકેક તક હોય છે. અસમયે અથવા ખીનતકે કશુંજ થતું નથી. ઝાડપર ફળ થાય છે એમ જોઈને કોઈ વ્યક્તિ એવું ધારી લે કે, આ ઝાડમાં એ ફળ રહેલાં છે, માટે લાવ એને ચીરીને ફળ કાઢી લઉં; તો તેથી ઉલટો એ ઝાડનો વિનાશજ થવાનો. પરંતુ એને જાહેર જે ધીરજ રાખી તેનો યોગ્ય સમય આવવા દે, તો વિનાપ્રયાસે એ ઝાડમાંથી આપોઆપ ફળ દેખા દે છે. ધર્મની બાબતમાં પણ તેવોજ પ્રકાર છે. એમાં પણ અસમયે કશું થઈ શકતું નથી. અસમયે કરાતો પ્રયત્ન પણ નકારો બાય છે. સમય આવતાં હરકોઈ રીતે અને હરકોઈ રૂપે કાર્ય સિદ્ધ થાય

છે. જે વ્યક્તિ અસમયે કોઈને સમજાવવા જાય છે, તે વ્યક્તિ પોતેજ કંઈ સમજતી નથી, એમ સમજવું.

પ્રશ્ન—પ્રાદ્યસમાજમાં જઈને મેં મારો વિશ્વાસ ગુમાવ્યો છે, મારું મન વિવિધ પ્રકારના સંદેહોથી ભરાઈ ગયું છે, અને સત્ય માર્ગમાંથી અનેક વાર આડો ચાલ્યો છું, તો મારું પ્રાદ્યસમાજમાં જવું શું વૃથા નીવડ્યું છે ?

ઉત્તર—પ્રાદ્યસમાજમાં જવાથી તો તમારું હિત થયું છે. પ્રાદ્યસમાજમાં જવાથીજ તમારાં ભક્તિ, ચરિત્ર વગેરેનું રક્ષણ થયું છે. પ્રથમ અવસ્થામાં પ્રદ્યજ્ઞાનની જરૂર છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં ટોકી ટોકીને કહેવાયેલું છે કે, પ્રથમ અવસ્થામાં પ્રદ્યજ્ઞાન જોઈએજ જોઈએ. પ્રદ્યજ્ઞાન ન હોય તો ખરું તત્ત્વ જાણવા કે સમજવાનો અધિકારજ પ્રાપ્ત થતો નથી. એટલા માટે પ્રદ્યજ્ઞાનનું શિક્ષણ તો અપાવુંજ જોઈએ. પ્રદ્યજ્ઞાન સર્વ-વ્યાપી, સત્ય, પવિત્ર, નિર્વિકાર, નિરાકાર અને મંગળમય ભાવનું ધ્યાન કરતાં કરતાં, પરિણામે તેમાંથી એ ભાવોની જ્યારે બહાર પ્રકટે, ત્યારેજ બધું સમજી શકાય.

પ્રશ્ન—સાધનાદિ પછી પ્રદ્યજ્ઞાન થાય કે નહિ ?

ઉત્તર—થાય, કેમ ન થાય ? પરંતુ એમ થતાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે. પ્રથમથીજ જેઓ પ્રદ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને સમગ્ર તત્ત્વ સમજવામાં મુશીબત પડતી નથી. પરંતુ જેમને પાછળથી પ્રદ્યજ્ઞાન થાય છે, તેમને બહુ મુશીબત વેઠવી પડે છે.

પ્રશ્ન—ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો સહેલો ઉપાય શો છે ?

ઉત્તર—ગાય આમતેમ જતી હોય, ત્યારે કોઈ વ્યક્તિ તેના વાછરડાને લઈ ચાલવા માંડે; તો તરતજ ગાય “હંબા હંબા” કરતી કરતી તેની પાછળ દોડી આવે છે, તેમ મનુષ્ય પણ ભગવાનને જાણતો નથી કે તેની ભક્તિ પણ કરી શકતો નથી, કિંતુ જો તે ભગવાનના ભક્તની પૂજા અને ભક્તિ કરે તો ભગવાન પણ તેને આપોઆપ વશ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન—સુખ શેમાં છે ?

ઉત્તર—“મૂમૈવ સુખં નાન્તે સુખમસ્તિ”-ભૂમા કહેતાં અમાદિ અનંત વસ્તુમાંથીજ સુખ મળે છે, અંતવાન વસ્તુમાં સુખ મળી શકતું. જે વસ્તુ અંતવાન છે, તે એક દિન નાશ પામશે.

તેથી તેના પર આસક્ત થવાથી એક દિન હુઃખજ થવાનું છે.

શ્રીરામચંદ્ર તો સત્યનિષ્ઠાનો આદર્શ છે.

ભગવાન પોતે અવતાર ધરીને દૃષ્ટાંતસ્વરૂપ થયા છે. શ્રીરામચંદ્રનો અવતાર એ સત્યનિષ્ઠાનો આદર્શ છે. પિતાનું સત્ય બિરહ પાળવા માટે તેમણે ચૌદ વરસ વનવાસ સ્વીકાર્યો. પ્રજાનું રંજન એજ રાજધર્મ હોઈ તેના પાલન અર્થે તેમણે સીતાજીનો પણ ત્યાગ કર્યો; તેમ સત્યના પાલનમાટે લક્ષમણ જેવા ભાઈનો ત્યાગ કરતાં પણ પાછી પાની કાઢી નહિ. એ શું સામાન્ય મનુષ્યથી થઈ શકે ખરું કે ? સીતાજી ઉપર તેમનો સંપૂર્ણ અનુરાગ હતો. તે વખતના રાજાઓ હજાર હજાર રાણીઓ કરતા હતા, પરંતુ ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર ચુસ્ત એકપત્નીવ્રતધારી હતા. યજ્ઞ વખતે સીતાજીની ગેરહાજરીમાં સીતાની સોનાની પૂતળી પડખે બેસાડી, પણ અન્ય સ્ત્રીનો અંગીકાર નહિજ કર્યો. સીતાજી એ સંપૂર્ણ સાધ્વી સતી હતાં, તેમના પર શ્રીરામચંદ્રજીનો પૂરો વિશ્વાસ હતો. સકળ દેવતાઓએ પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરી હતી. એ જાતની સત્યનિષ્ઠા જ્યારે જાતીય અથવા રાષ્ટ્રીય ધર્મ બને, ત્યારેજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ ઘેરઘેર બિરાજમાન થાય.

પ્રશ્ન—શ્રીરામચંદ્રે વાલીનો વધ કર્યો હતો, તે સંબંધમાં અનેક જણ અનેક વાતો કરે છે તેનું શું ?

ઉત્તર—જેઓ શાસ્ત્રો જાણતાં નથી કે સમજતાં નથી, તેઓ એ પ્રમાણે ગમે તેમ બકે છે. તેમની એવી વાતો કાને ધરવી ઉચિત નથી. જેઓને શાસ્ત્રો પર શ્રદ્ધા નથી, તેઓ વિવિધ જાતની ટીકા અને કુતર્કો કરે છે. શાસ્ત્રમાં જે કંઈ છે, તે બધા પર વિશ્વાસ કરવો જોઈએ; અરધા-પરધા પર વિશ્વાસ કર્યો ન ચાલે. શાસ્ત્રકારોએ કશાનો ત્યાગ કર્યો નથી. બધીજ બાબતની મીમાંસા યાને બધીજ વાતોનો ખુલાસો તેઓ કરતા ગયા છે. જેમને શાસ્ત્રપર વિશ્વાસ છે, અને જે શાસ્ત્રોની ચર્ચા કરે છે, તેમને એ વાત સમજાય છે. દૃષ્ટ બુદ્ધિવાળા વાલિએ પોતાના નાના ભાઈ સુગ્રીવની સ્ત્રીનું હરણ કર્યું હતું, યાને તેને બળાત્કારે પોતાના ઘરમાં બેસાડી દીધી હતી, તેની ખબર કેને નથી ? શ્રીરામચંદ્રે સુગ્રીવનું હિત કરવા માટે રાજધર્મને અનુસરીનેજ બ્રાતૃપત્નીનું હરણ

કરનાર વાલિનો વધ કર્યો હતો. જે લોકો શાસ્ત્રની વાતોમાં આવી જાતના કુતર્ક ઉઠાવે છે, તેમણે ‘કૃતરો અને વાધ’ એ નામની અગ્રેણ વાત એક વાર વાંચી જવી.

પ્રશ્ન—પ્રહ્લા, વિષ્ણુ, શિવ વગેરેને સંતુષ્ટ કર્યા વગર શું સુક્રિત ન મળે ?

ઉત્તર—અધાનું સન્માન કરવું જોઇએ, કોઇની અવગણના ન કરવી.

પરબ્રહ્મની પૂજાદ્વારા અધુજ સિદ્ધ થાય છે. ઝાડના મૂળમાં પાણી સિંચવાથી અધાં ડાળડાળખાં તથા પાંડદાંને તે પહોંચી જાય છે, તેમ એક પરબ્રહ્મની પૂજા કરવાથી તે અધાજ દેવદેવતાને પહોંચી જાય છે.

પ્રશ્ન—જ્ઞાન અને ભક્તિ—એ બેમાં કોણુ શ્રેષ્ઠ ?

ઉત્તર—જ્ઞાન એ ભાઈ છે, અને ભક્તિ એ બહેન છે; તેથી બન્નેની મર્યાદા યાને બેઉનો દરજ્જો સમાન છે. વળી જ્ઞાન અને ભક્તિ બન્નેની આવશ્યકતા છે. જ્ઞાન વગર ભક્તિ થતી નથી. જેની ભક્તિ કરવાની, તે વસ્તુનેજ ન જાણતો હોય તો પછી સાધક ભક્તિ કરે કેની ?

અવતારતત્ત્વ

ગીતાજીમાં ભગવાને કહ્યું છે કે:—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

એનો અર્થ એવો નથી કે, એક યુગમાં તે એકજ વાર માત્ર અવતારે છે. પરંતુ જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ અને અધર્મનો ઉદય થાય છે, ત્યારે ત્યારે તેને દૂર કરવા સારૂ તે અવતાર ધારણ કરે છે. કોઇ વાર મૂર્ત સ્વરૂપ લઇને, તો કોઈ વાર શક્તિરૂપે, તો વળી કોઈ વાર ભાવરૂપે તે આવિર્ભૂત થાય છે. એમાં વળી, તે જે સમાજને માટે અવતારે છે, તે સમાજમાંજ તેનું કાર્ય થયેલું દેખાય છે. ઇસુ ખ્રીસ્ત પાશ્ચાત્ય જાતિઓ માટે અવતર્યો હતા, તેથી તેમનું તમામ કાર્ય તેમનેજ માટે છે. ભારતવર્ષમાં તેમનું કાર્ય તેવું કારગત ન નીવડે. એવા રજોગુણપ્રધાન લોકો માટે સેવા વગર અન્ય ઉપાય નથી, તેથી તેમના ઉદ્ધારમાટે તેઓ સેવા-ધર્મનો ઉપદેશ આપતા ગયા છે.

અધાજ અવતારો પૂર્ણ હોય છે-પ્રકાશની માત્ર ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

કેાક વખતે કોઇ વિશેષ પ્રયોજન માટે ભગવાનની શક્તિ અમુક વ્યક્તિદ્વારા વિશેષ કાર્ય કરતી દેખાય છે. એ પણ ભગવાનનો એક અવતાર છે. એ વિશિષ્ટ પ્રયોજન ખલાસ થતાં ભગવાનની એ શક્તિ તે વ્યક્તિમાં વધુ વાર રહેતી નથી; એટલે પછી તે અવતારતરીકે બંધ પડે છે. કેમકે પરશુરામ અમુક એક વિશિષ્ટ કાળ માટે અવતાર હતા. ચિરકાલિન અવતારો પણ હોય છે-જેમકે શ્રીરામચંદ્ર. વળી અંશ, કળા, આવિર્ભાવ, આવેશ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ બહુ પ્રકારના અવતારો છે. અવતાર સર્વદા પૂર્ણ હોય છે, કારણ ભગવાનની શક્તિનો પ્રકાશ યાને સ્ફોટ તેનુંજ નામ અવતાર. ભગવાન સદા સર્વદા પૂર્ણ છે, તો પછી તેનો અંશ, અંશાંશ ઇત્યાદિ કહેવાનું તાત્પર્ય એજ કે, ક્યાંક જ્ઞાનનું કાર્ય હોય છે, તો ક્યાંક વીર્ય અર્થાત્ પરાક્રમનું કાર્ય હોય છે. જે કાર્યમાં જેટલી શક્તિને પ્રકાશિત કરવાનું આવશ્યક લાગે છે તેટલીજ શક્તિને તે પ્રકાશિત કરે છે. તે પરથી એમ કહેવું કે, તેનામાં બીજી શક્તિજ નથી, એ ગેરવાજબી છે. એ અવતાર પોતાની શક્તિને સંપૂર્ણરૂપે પ્રકાશમાં આણતો નથી, એક ઘડી માટે પણ કોઇ ક્ષેત્રમાં જે ભગવતશક્તિનો આવેશ આવે, તો ત્યાં પણ તેની પૂર્ણ શક્તિ રહેલી છે, એમજ સમજવું જોઇએ. ભગવાન ક્યાંય પણ અપૂર્ણ નથી, બધી જગ્યાએ અને બધીજ અવસ્થામાં તે પૂર્ણ છે. લોકો માત્ર તેના પ્રકાશ જેટલાજ તેને પીછાની શકે છે.

પ્રશ્ન—અઘોરી તેમજ બીજા કેટલાક બાવાઓ નર-માંસ, ગૂ, મૂતર વગેરેનો આહાર કરે છે, તેનું શું કારણ? એ શું તેમની સાધનાનું એક અંગ છે?

ઉત્તર—વૈષ્ણવમાર્ગના કેટલાક બાવાઓ તથા અઘોર-પંથીઓ ગૂ, મૂતર તથા મરેલા મનુષ્યનું માંસ ખાય છે, તે સાધનની એક અવસ્થાનું ચિહ્ન છે. બ્રહ્મ સિવાય કશુંજ નથી, એમ તેઓ પોતાના કાર્યથી સૂચવે છે. તેથીજ શ્રુતિમાં એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે “યતો વા ઈમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે, યાનિ જાતાનિ જીવન્તિ, યસ્મિન્ પ્રત્યભિસંવિશન્તિ, તદેવ બ્રહ્મત્વં વિચ્છિ, નેદં યદિદમુપાસે.”

બ્રહ્મમાંથી સઘળું ઉત્પન્ન થાય છે, બ્રહ્મમાંજ જીવે છે, અને બ્રહ્મમાંજ લય પામે છે. કરોળિયો જેમ પોતાના શરીર-માંથી તાંતણા બહાર કાઢીને બાળું તૈયાર કરે છે, તેવીજ રીતે બ્રહ્મમાંથી આ પ્રપંચસૃષ્ટિ પ્રાદુર્ભૂત થઈ છે. હવે જ્યારે બ્રહ્મવિના બીજું કશુંજ નથી, તો પછી ગૂ-મૂતરનો આહાર કરવામાં દોષ કેવો? એવી ભતનો ભાવ થયો છે કે નહિ, તથા ભૂતપદાર્થમાત્રમાં બ્રહ્મની પ્રતીતિ થઈ છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા સારૂ તે લોકો એ પ્રમાણે વર્તે છે. તે એક ભતની પ્રણાલીમાત્ર છે. બધાએ એમ કરી જોવું જોઈએ, એમ નથી.

સાધકોએ સ્ત્રીજનથી સાવધાન રહેવું જોઈએ, એ

સંબંધમાં શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુનો ઉપદેશ

સ્ત્રીજનથી સાવધાન રહેવા વિષે ગૌરાંગ ભગવાને વિવિધ પ્રકારનો ઉપદેશ આપેલો હોવા છતાં, એક દહાડો ‘છોટા હરિદાસ’ નામના તેમના એક શિષ્ય કોઈએક સ્ત્રી પાસેથી ચોખાની ભિક્ષા માગી લાગ્યા. એ અપરાધ માટે શ્રીમહાપ્રભુજીએ અન્ય લોકોને ધડો બેસાડવા માટે ત્યાગ કરી દીધો. પણ હરિદાસે ગુરુવિરહ ન સહેવાયાથી પ્રયાગ-ક્ષેત્રના ત્રિવેણીસંગમમાં ઝંપલાવી પ્રાણ ત્યજ્યા.

શ્રીપુરીધામમાં (જગન્નાથજીમાં) એક દહાડો એક સ્ત્રી વેંગણ તોળતાં તોળતાં ગીતગોવિંદ ગાતી હતી. તેનો એ ગીતધ્વનિ કાને પડતાં શ્રીમહાપ્રભુજી ભાવાવેશમાં આવી જઈ તેણીની તરફ દોડવા લાગ્યા. તે વખતે ગોવિંદ નામના મહાપ્રભુજીના એક સેવકે તેમને રોકી રાખ્યા. પછી બરાબર શુદ્ધિમાં આવતાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહ્યું હતું કે “ ગોવિંદ ! તેં મને બચાવી લીધો છે, નહિ તો એ સ્ત્રીનો સ્પર્શ થયો હોત, તો મારે સમુદ્રમાં સમાઈ જવું પડત.”

એક વિધવાનો છોકરો રોજ તેમની પાસે આવતો હતો. મહાપ્રભુજી પણ તેનો આદરસત્કાર કરતા હતા. તે ઉપરથી દામોદર નામના એક ભક્તે એક દહાડો લાગ જોઈને કહ્યું કે “ગોસાંઈ પ્રભુ ! અત્યારનો વખત વર્તો, તમે ગમે તેવા પણ એક સુંદર ને તરુણ પુરુષ, અને એ છોકરાની મા રહી એક જીવાન વિધવા. એટલે કેટલાક લોકો કંઈ કંઈ ઘુસપુસ કરે છે. તમે લોકોને એવી રીતે સંદેહ લઈ જવાની

તકે આપો છોજ શામાટે ?” એ સાંભળી શ્રીગૌરાંગ પ્રભુએ કહ્યું “ હામાદર ! તેં મારા મોટા ભાઈની ગરજ સારી છે.” એ પ્રસંગ પછી તે છોકરાને પોતાની સમીપ આવવાનો પણ શ્રીમહાપ્રભુએ નિષેધ કરી દીધો હતો.

વૈષ્ણવી (રામકી) રાખવી અને લેખ ગ્રહણ કરવો, એ શાસ્ત્રસંમત નથી.

કામિની-કાંચનથી સાવધાન ન રહેવાય, તો પછી બચવાનો આરો રહેતો નથી. અત્યારના ગૌડી વૈષ્ણવો તાંત્રિક શૈવવિવાહ અને વામાચારનું અનુકરણ કરી વૈષ્ણવી અર્થાત્ રામકી રાખે છે, એ વાત શાસ્ત્રસંમત નથી અને એ અવસ્થા વિશુદ્ધ નથી.

મહાપ્રભુએ રઘુનાથદાસને મર્કટવૈરાગ્યનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો; ને બહારથી કર્તા થઈને અંતરમાં અકર્તા રહેવાનું કહ્યું હતું. મર્કટવૈરાગ્ય એટલે કે આજે કૌપિન ધારણ કરવી, ગૃહસ્થવેષનો ત્યાગ કરી દેવો; ને થોડા દહાડા પછી પાછું ‘ત્યજેલું’ બધું ગ્રહણ કરવું. આજકાલના બાવાજીઓ, સાચો વૈરાગ્ય પ્રકટયો છે કે નહિ તે જોવા બાણુવાની દરકાર કર્યા વગર બાળક, જુવાન, વૃદ્ધ હરકોઈને લેખ આપી દે છે. એવા લોકો લેખ લીધા પછી ઈંદ્રિયોનું દમન કરી શકતા નથી, એટલે તેઓ જાતજાતના દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. વૈષ્ણવસ્મૃતિમાં, હરિભક્તિવિલાસ ગ્રંથમાં કે બીજે ક્યાંય પણ કોઈની પાસે લેખ લેવાની વાતનો ઉલ્લેખ સરખો નથી. જ્યારે ખરો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય, ત્યારેજ તે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણેનો લેખ લે. ખરો વૈરાગ્ય પ્રકટતાં એ બાબતમાં જોવા વિચારવાનું રહેતું નથી. પરંતુ એવી અવસ્થા થઈ ન હોય, ત્યાંસુધી તો ઘરમાંજ રહીને અભ્યાસ અને કર્તવ્ય કર્મો કરવાં ઉચિત છે.

પ્રશ્ન—શક્તિસંચાર એટલે શું ?

ઉત્તર—ઈશ્વરની શક્તિ બધાંયની અંદર રહેલી છે. એ શક્તિને યાને કુલ કુન્ડલિનીને મહાપુરુષની પ્રબળ શક્તિવડે જાગ્રત કરી આપવી, તેને શક્તિનો સંચાર કર્યો કહે છે. એ શક્તિ સાધારણ રીતે નિદ્રિત અવસ્થામાં રહે છે. તેથી શક્તિસંચારદ્વારા તેને જાગ્રત કર્યા છતાં પણ

પાછી તે નિદ્રાધીન થઈ જવાની કોશિષ કરે છે. તેથી જેઓ અવિશ્રાંતપણે પ્રત્યેક શ્વાસપ્રશ્વાસે જપ કરતા થકા તેને ઉંઘી જવા હેતા નથી, તેમનીજ શક્તિ ઠીક ખીલે છે.

પ્રશ્ન—અનેક સાધકો કેફી પદાર્થોનો ઉપયોગ કરે છે, તો તેવા પદાર્થો સાધનાનું કોઈ અંગ છે કે શું ?

ઉત્તર—કેફી પદાર્થો સાધનને સહાયબૂત છેજ નહિ. કેફી પદાર્થમાત્રનો સંપૂર્ણ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. કેફનું સેવન કરવાનું શાસ્ત્રમાં કોઈ ઠેકાણે કહ્યું નથી; પણ જે લોકો પહાડપર્વતોમાં નિરંતર ફરતા રહી સાધના વગેરે કરે છે, તેમને અનેક શારીરિક કષ્ટો સહેવાં પડે છે. એ કષ્ટો સહન કરવા કાજે તેમને કેફી ચીજોની જરૂર પડે છે; પરંતુ તે શરીરના સ્વાસ્થ્યપૂરતીજ. એથી તેમની સાધનામાં કોઈ પ્રકારની સહાય મળતી નથી, પણ ઉલટું અનિષ્ટ થાય છે; અને ચિત્રવિચિત્ર કલ્પનાના ઘોડા મગજમાં દોડાદોડ કરે છે. જેઓ શરીરને માટેજ માદક પદાર્થો વાપરે છે, તેઓ કાર્ય પૂરું થતાં ઓસડની માફક તે દ્રવ્યો છોડી દે છે.

આયુર્વેદ તેમજ યોગશાસ્ત્ર સર્વમાં માદક વસ્તુઓના મહાદોષનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. તંત્રશાસ્ત્રમાં પણ તેનો વ્યવહાર વિધેય મનાયો નથી. કેફી વસ્તુઓમાં એક ગુણ એ છે કે, તેનું સેવન કરવાથી કરનારમાં રહેલા ગુણદોષ પ્રકાશમાં આવે છે.

તંત્રશાસ્ત્રમાં સુરાની જે વ્યવસ્થા જેવામાં આવે છે, તે બહારની સ્થૂળ સુરા નથી; પણ લોકો એ વાત સમજી શકતા નથી. આ દેહની અંદરજ ભક્તિના પ્રભાવે એક પ્રકારની સુરા પેદા થાય છે, તેનાથી પ્રબળ વેલછા પ્રગટે છે. એનેજ શાસ્ત્રમાં અમૃત કહી વર્ણવ્યું છે. ક્રોધથી જેમ મગજના અમુક ભાગમાં લોહી ગરમ અને અસ્વાભાવિક બની સર્વ અંગોમાં ફરી વળે છે; તેમ આનંદ થતાં મગજદ્વારા એ લોહીની ગતિમાં આનંદાવેશ પ્રવેશે છે. કામ વગેરે ખીજાં બિઠારો વિષે પણ મસ્તકના અમુક અમુક એકેકા ભાગમાં લોહીપર તે તે ભાતની અસર થાય છે, તેનાંજ એ પરિણામો હોય છે. જેવી રીતે ક્રોધ અને આનંદની વખતે લોહી અમુક અમુક અવસ્થાને પામી સર્વ અંગોમાં પસરી બાય

છે, તેવીજ રીતે ભક્તિરસમાં પણ મગજના અમુક ખાસ સ્થાનમાંથી એ લોહી ભિન્ન અવસ્થાને પામી શરીરમાં ફરી વળે છે. મગજમાં જે લોહી ભક્તિની ક્રિયા કરે છે, તે અત્યંત ગરમ બની જતાં (સામાન્ય ભક્તિમાં તેમ થતું નથી) તે લોહીમાંથી એક પ્રકારનો રસ ઝરે છે. એ વખતે ભક્ત બે-ચાર ફેાતરાં ખાધને પણ પાંચસાત દિવસ સુધી અનાયાસે રહી શકે છે. એ રસમાં એટલી માદક શક્તિ હોય છે, કે ન પૂછે વાત. એ અમૃતનું પાન કરતાં લોકો બહારથી બેશુદ્ધ જેવા બને છે, પરંતુ તેમના અંતરમાં પૂર્ણ શુદ્ધિ હોય છે. એ રસનો સ્વાદ પણ હોય છે. ભક્તિના મહાભાવો સાથે તેનો સંબંધ છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે ભિન્ન ભિન્ન સ્વાદ હોય છે. કેાંઈ વાર ખારો તો કેાંઈ વાર તીખો; ને કેાંઈ કેાંઈ વાર તો તે કેવળ મીઠો મધુરો હોય છે. શરીરને માટે તે રસ મહા-કલ્યાણકારી હોય છે, એનેજ શાસ્ત્રમાં અમૃત કહેલ છે.

ઈશ્વરદર્શનનું એક ચિહ્ન

ઈશ્વરના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તોજ સાક્ષાત્કાર થાય-સૂર્યોદય થયા પછી તેનાં કિરણો બધે ફેલાઈ જાય છે ને પછી તે ઉગ્ર રૂપ ધારણ કરે છે; તેમ આનંદસ્વરૂપ પરમેશ્વરનો હૃદયરૂપી આકાશમાં ઉદય થયા પછી તેનાં આનંદકિરણો સર્વ અંગોમાં પથરાઈ જાય છે તેથી શરીર રોમાંચિત થાય છે, તથા આનંદાશ્રુથી ગાલ બીંબઈ જાય છે. એવો આનંદાનુભવ, એ પણ ઈશ્વરદર્શનનું લાક્ષણિક ચિહ્ન છે.

સાધનપંથની અગ્નિપરીક્ષા

કેાંઈ સાધકે પ્રશ્ન કર્યો કે “ મારા અંતરનો કલેશ કેમ દૂર થતો નથી ? ” તેનો ઉત્તર આપતાં શ્રીગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—આહાર, વિહાર, કર્મ, સ્વભાવ અને ગ્રહ વગેરેનો પ્રભાવ જેમ બહાર પડે છે, તેમ અંદર પણ પડે છે. જેઓ સંસારમાં રચ્યા પચ્યા હોય છે તેમને એની સમજણ પડતી નથી. પરંતુ જેઓ સાધનભજન કરતા હોય છે, તેમને એનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. પૂર્વકાળમાં સાધકજનો એને ઇંદ્રદેવનો અત્યાચાર કહેતા હતા. અનેક સાધકોને તો તેમણે અતિશય કષ્ટ આપ્યું છે. મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી સાધકો એને ‘સેતાન’નું નામ આપે છે. પહેલાં તો તે રણેશુણ્યજન્ય કામકોષરૂપે

આવે છે, એટલાથી અસર ન થાય તો પછી વાસના અને કલ્પનારૂપે દેખા દે છે. એની પણ અસર સાધક પર ન પડે, તો તે બાહ્યાચાર અથવા બાહ્યધર્મરૂપે દેખા દે. રાજસ અથવા તામસ અહંકારનું રૂપ લઈને સાધકનો સર્વ-નાશ કરી દે છે. મહાદેવજી, બુદ્ધદેવ, હરિદાસ ઠાકુર, શુકદેવજી, ઇત્યાદિએ સાધન કરતાં કરતાં તેનો પરાજય કર્યો છે. નરનારાયણ ઋષિ આગળ તેને વિશેષ અપમાનિત થવું પડ્યું હતું. એના નિવારણ માટે માત્ર એકજ ઔષધ છે કે, ધીરજપૂર્વક ભગવાનનું મહત્ત્વ સારી પેઠે સમજી એ મહત્ત્વના સ્મરણપૂર્વક તેનું નામ રટતાં રહેવું. લાંબા વખતના રોગી-ને ઓસડ ખાતાં ખાતાં ઓસડ ઉપર શ્રદ્ધા રહેતી નથી, દરદને લીધે તે કંઈકંઈ ધમપછાડા કરે છે; તથાપિ ઓસડ અને પરેજીનું સેવન તો કરવુંજ પડે છે. કારણકે વ્યાધિનિવારણનો ખીજો કોઈ ઇલાજજ નથી. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે પૂર્વજન્મજન્મમાંતરનાં સર્વ કર્મોનાં ફળ ભોગવી લઈને તેમનો અંત આણવો જોઈએ. ભગવાનના સ્મરણચિંતનના પ્રતાપે મુક્તિ સહજે પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ ઉપરોક્ત વિઘ્ન નામસ્મરણમાં રુચિ થવા દેતું નથી. છતાં એ વિઘ્નો વચ્ચે પણ સ્મરણચિંતન તો કરવુંજ જોઈએ. પ્રહ્લાદજીનું ચરિત્ર એ આનું જીવંત દૃષ્ટાંત છે. પ્રહ્લાદજીના દાખલામાં સંસાર પાપ છે, હિરણ્યકશિપુ શયતાન છે, ને પ્રહ્લાદ સાધક છે. સાધક પ્રહ્લાદજીને ખાનપાનમાં વિષ અપાયું હતું, અશ્નિકુંડમાં નાખવામાં આવ્યો હતો, હાથીને પગે બાંધવામાં આવ્યો હતો, શસ્ત્રોના ઘા તેને કરવામાં આવ્યા હતા, સમુદ્રમાં ડૂબાડી દેવાના પ્રયત્નો થયા હતા. એ રીતે એ મહાભક્ત વિપદ, વિપદ ને વિપદથી ઘેરાયા હતા, ત્યારે સહાય હરિસ્મરણ સિવાય બીજી કોઈ ઔષધિ તેમની પાસે નહોતી. એ યંત્રણાથી પ્રહ્લાદજી હેરાન હેરાન થઈ ગયા; છતાં છેવટે જય તો તેમનોજ થયો. શ્રીહરિએ નૃસિંહરૂપ ધારણ કરીને હિરણ્યકશિપુને સંહાર્યો. પછી વરદાન માગવા કહેતાં પ્રહ્લાદજીએ માગ્યું કે, હિરણ્યકશિપુનું કલ્યાણ થાઓ. ખ્રિસ્તી સાધકોએ યાત્રાળુઓની ગતિ નામનું જે પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં આનુંજ વિવરણ મળી આવે છે. મુસલમાન સાધકો વિષે પણ એવી

ઘટનાઓ અનેક છે. એ ચંત્રણાઓ ખીજાઓને જેટલી દુઃખ-
દાયક દેખાય છે; તેટલી તે સાધકને પોતાને દુઃખદાયક
અનુભવાતી નથી. એટલુંજ નહિ પણ એ અવસ્થા ઔષધિ-
રૂપ વ્યાધિવિહારક, અને મળવિક્ષેપને ટાળી અંતઃકરણને
વિશુદ્ધ બનાવનારી હોવાથી, અને સાધકમાં એવી સાચી
સમજણ હોય છે તેથી તે હૃદયના ઉંડાણમાંથી વૈદ્યો નારાયણો
હરિ રૂપે દયાસિંધુ ભગવાનની દયાળુતા અને પોતાની અચો-
ગ્યતા યાદ કરીને ગદ્ગદ્ હૃદયે તેનો આભાર પણ માને છે.
પ્રકૃતિ, સાધકની સહનશક્તિ અને સંસ્કાર ઇત્યાદિના પ્રમાણમાં
એ સમજણ, કષ્ટ અને અવસ્થાનું વર્તણૂકો પાણું પણ હોય
છે. એનું ઓસડ શ્રીહરિનામ અર્થાત્ તારક બ્રહ્મનામ નામીની
મહત્તાના ઉંડા ભાવપૂર્વક રટવું એજ છે.

એ પ્રકારની અવસ્થામાં વિવશ બની બે વાર હું
આત્મહત્યા કરવા ગયો હતો. કેટલાય જન્મજન્માંતરના પાપ-
પુન્યને બાળવા માટે પ્રયત્ન અર્પિત હોય તો વહેલો પાર
લાવી સઘમોક્ષનો હેતુ બને છે. જે સાધક એ અવસ્થામાં
મુકાય છે, તેને કૃત્રિમ ધર્મનું અને બાહ્યાચારનું ભાન
સરખું રહેવા પામતું નથી. એને તો જેનાથી આંતરિક તીવ્ર
મોક્ષચ્છા-આતુરતા શાંત થાય, તે પરમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત
કર્યા સિવાય ખીજા કશાથી સંતોષજ નથી બળતો. આપણો
પાપપુન્ય કાયમ છતાં પણ આપણને જો આનંદ પ્રાપ્ત થાય,
તો એ છેતરનારો છે. રોગી કુપથ્યનું સેવન કરે અને સ્વાદને
લીધે તત્કાળમાં સુખી બને, એના જેવું એમાં છેતરાવાનું
અને પાછળથી રોગ વધી વધારે દુઃખી થવું પડવાનું છે;
માટે પ્રથમ તો સાધનારૂપી ઔષધ અને શમદમાદિરૂપ
પરેણ સેવીને વિષયસ્વાદ મૂકી દેવા જોઈએ. વિષયાસક્તિ
હોય ત્યાંસુધી બ્રહ્માનંદ આવતો નથી. એ સાધના અને
અને સાધક દશામાં અનેક સૂક્ષ્મ રહસ્યો રહેલાં છે, અને
વખત આવતાં તે બધાંય પ્રકાશી ઉઠે છે.

અત્યારે પણ મારી પરીક્ષા ચાલુ છે. સોમવારે રાત્રે
(૨૩, શ્રાવણ, ૧૩૦૦ બંગાળ) બહુ સુંદર ચાર સ્ત્રીઓ
પરાણે મારા ચોરડામાં ધૂસી આવીને મારી પરીક્ષા કરવા
લાગી; પણ તેમાં એમનું કંઈ ન ચાલવાથી તેમણે મને

સોનામહોરોથી ભરેલો એક ચરૂ આપવા માંડ્યો. તેમાંજે એમનું કંઈ ચાલ્યું નહિ, એટલે પછી તેઓ બોલી કે “અમને શિષ્યતરીકે સ્વીકારો.” મેં પૂછ્યું કે “તમે કોણ છો?” ત્યારે તેઓ બોલી કે “અમે પતિત સ્ત્રીઓ છીએ, અમારો ઉદ્ધાર કરો.” મેં કહ્યું કે “માથાના વાળ મુંડાવી કાઢો, અને સુંદર વસ્ત્રાભૂષણનો ત્યાગ કરી ફાટેલાં લૂગડાં પહેરીને આવો.” એ સાંભળીને તેઓ હાસ્યપૂર્વક બોલી કે “અમને ઝોળખી નહિ? કેટલા બધા દહાડા અમારા ચરણો સેવ્યા છે! છતાં અત્યારે અમને ઝોળખી પણ શકતા નથી! ઠીક, તમારું કલ્યાણ થાઓ. અમને આશીર્વાદ આપજો.” એમ કહીને તેઓ ચાલી ગઈ.

પ્રશ્ન—મનઃસંયમ સધાતો નથી તેનું શું કારણ?

ઉત્તર—જેને અપરાધી શત્રુ લેખતા હો, અને જેનું અનિષ્ટ કરવા ધારતા હો, તેની અકપટ ભાવથી સેવા કરો. જેથી તેનું હિત થાય, તેવું આચરણ રાખો. હૃદયમાં શત્રુતા હશે ત્યાંસુધી મન સ્થિર થઈ શકશે નહિ. એ તો ભીતર પડપડ્યો ધાજેમનો તેમ રહેવા દઈ ઉપર મલમપટી ચોઢયા સમાન થાય.

હરિનામદ્વારા થતી પ્રેમભક્તિ-પરાભક્તિનો ક્રમ

પ્રથમ પગથીએ પાપનું ભાન થવું, બીજે પગથીએ પાપકર્મનો પશ્ચાત્તાપ થવો, ત્રીજે પગથીએ પાપમાંથી નિવૃત્તિ થવી, ચોથે કુસંગથી ઉપરામ થવું, પાંચમે પગથીએ સત્સંગમાં પ્રીતિ થવી, છઠ્ઠે હરિનામમાં રુચિ થવી અને ગામકુથલીમાં અરુચિ થવી, સાતમે પગથીએ આંતરિક ભાવોનો ઉદય, અને છેલ્લે આઠમે પગથીએ પરમાત્મપ્રેમ-પરાભક્તિ જાગ્રત થાય છે.

તણખલાના જેવા હલકા બનવાથી, વૃક્ષના જેવા સહિષ્ણુ થવાથી, માન્ય વ્યક્તિને માન આપવાથી, ઇષ્ટમહિમા સમજવાથી, તથા અભિમાનનો ત્યાગ કરવાથી સાધના વહેલી ફળે છે. આ બધી યોગ્યતા મેળવવા માટે સત્સંગ, ધર્મ-ગ્રંથ અને ભક્તચરિત્રનો અભ્યાસ, ગુરુઆજ્ઞાનું પાલન તથા પિતામાતા વગેરે વડીલોની તેમજ ભક્તોની સેવાપૂજા એટલાની અગત્ય છે.

જેઓ નામ લેતાં લેતાં પણ પાપાચરણ કરે છે, તેઓ

લયંકર અપરાધી બને છે. નામાપરાધના જેવું પાપ બીજું કંઈજ નથી.

પ્રશ્ન—સદ્ગુરુ કોણ ?

ઉત્તર—રક્તમાંસનો બનેલો આ દેહ એ સદ્ગુરુ નથી. સદ્ગુરુ સર્વવ્યાપી છે. જેવી રીતે સામાન્યરૂપે અમિ સર્વ સ્થાનમાં વ્યાપી રહેલો છે, છતાં તે બધે દેખાતો નથી અને જ્યાં તે વિશેષરૂપે પ્રકટ થયો હોય છે ત્યાંજ તે જોઈ શકાય છે; તેવુંજ સદ્ગુરુની સર્વવ્યાપકતા વિષે પણ સમજવાનું છે.

પ્રશ્ન—‘ગુરુબ્રહ્મ’—એનો અર્થ શું ?

ઉત્તર—સાધના કરતાં કરતાંજ્યારે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો મહિમા ઠીક ઠીક સમજાય છે અને ચિત્ત પ્રભાવિત થતાં થતાં પરમદશા—પરબ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારેજ ગુરુ અને બ્રહ્મની એકરૂપતા યથાવત્ સમજાય છે. અને પરમાત્મા પોતાને અને સર્વને દોરવાનું કામ કેવા કેવા રૂપે, કેવી અજબ રીતે તથા કેટલું બધું બજાવ્યા કરે છે; તેનો ઠીક ખ્યાલ આવે છે. જેમને આવી જાતનાં દર્શનનો અને એવી જાતની સમજણનો લાભ મળે છે, તેને માટેજ ગુરુબ્રહ્મ છે. તેમ ન થાય ત્યાંસુધી તો ‘ગુરુબ્રહ્મ’ એ કલ્પનાજ છે.

પ્રશ્ન—ગુરુમાં પાકો વિશ્વાસ કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર—ગુરુમાં વિશ્વાસ બંધાવો બહુ કઠણ છે. પૂર્વજન્મનાં સુકૃત વગર ગુરુમાં સહેજે વિશ્વાસ બંધાતો નથી. વિશ્વાસ દઢ થતાંજ કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય છે. વિશ્વાસ દઢ થવાનો એકજ માત્ર ઉપાય છે, અને તે એ કે, ગુરુ જે ઉપદેશ આપે તેને આચરણમાં ઉતારવો. કારણ કે ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તતાં વર્તતાં હૃદયનો વિકાસ થશે એટલે આપોઆપ દઢ વિશ્વાસ બંધાશે.

પ્રશ્ન—પાપનું જ્ઞાન ક્યારે થાય ?

ઉત્તર—સાધુસંતની કૃપાથી કોઈ પાપી જ્યારે પોતાના પાપનો અનુલવ કરે છે, ત્યારે તેની જવાબા એવી તો પ્રબળ હોય છે કે તેની આગળ નરકની ચંત્રણા પણ નજીવી લાગે. જગાઈ માધાઈનાં પાપ પોતે લેતાં શ્રીમહાપ્રભુના શરીરનો ગોરો રંગ કાળો પડી ગયો હતો. તે પર જગાઈ માધાઈએ રુદન કરવા માંડતાં નવદ્વીપનાં પશુપંખીઓ સુદ્ધાંએ આકંઠ કર્યું હતું.

યોગસાધન વિષેનાં આઠ બંધનો

(૧) લજ્જા, (૨) ઘૃણા, (૩) ભય, (૪) શોક, (૫) જુગુપ્સા યાને નિંદા, (૬) કુલ, (૭) શીલ અને (૮) જાતિ.

પ્રશ્ન—મૃત્યુ પછી શું થાય છે? પરલોકને નામે જે સદ્ગુણાં સ્થાનોની વાત સાંભળવામાં આવે છે, તે શું સત્ય છે?

ઉત્તર—મૃત્યુ પછી સૌ કોઈ પિતૃલોકમાં જાય છે. પિતૃલોકમાં પ્રત્યેક વંશનો એકએક પિતૃપુરુષ હોય છે. તે એને ત્યાં જે અવસ્થામાં રહેવાનું હોય છે તે બતાવી દે છે. ત્યાં રહેતાં ક્રમેક્રમે એનામાં વાસના પ્રગટે છે. એ વાસના અત્યંત પ્રબળ બને છે, ત્યારે તેને જન્મવાની ઇચ્છા થાય છે. જન્મ કેવળ આ પૃથ્વીપર જ થાય, એવું કંઈ નથી. સૌરજગત કહી આપણે જેને ઓળખીએ છીએ, એવાં સૌરજગત તો અસંખ્ય છે. વિષ્ણુલોક, અંદ્રલોક વગેરે સ્થાનો પણ છે. તે દરેકનો અધિષ્ઠાતા દેવ પણ હોય છે. વાસનાના યોગે જન્મવાની ઇચ્છા અતિશય પ્રબળ બને છે, ત્યારે કયા સ્થાનમાં જન્મવું તે તેને પેલો પિતૃપુરુષ કહી આપે છે. એટલે તે જીવ તે પ્રમાણેની પ્રાર્થના કરે છે. પ્રાર્થના પૂરી થતાં અવસ્થાના પ્રમાણમાં હરકોઈ એક ગ્રહપર તેનો જન્મ થાય છે. આ પૃથ્વીપર જેનો જન્મ થાય નહિ તેનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો એવું માનવાનું નથી. બીજા ગ્રહો ઉપગ્રહોમાં પણ જન્મવા અને રહેવાનાં સ્થાન છે. ત્યાં સ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ આપણાં પૃથ્વીનાં સ્ત્રીપુરુષોના સંબંધ જેવો નથી. પરંતુ ત્યાં તે લોકો પણ મોહને આધીન છે. ત્યાં પણ વાસના હોય છે. એ પ્રમાણે એક ગ્રહપરથી બીજા ગ્રહપર તે જન્મ લેતો ફરે છે. વાસના અનુસાર જન્મ થાય છે, એ વાત સાચી; પણ બધાંની વાસના કંઈ એકસરખી હોતી નથી. એ વાસનાની ન્યૂનાધિકતા પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન ગ્રહોમાં જીવે જન્મે છે. બધાનો જન્મ એક ગ્રહપર થતો નથી.

પ્રભુનામમાં રુચિ ન થતી હોય તો શું કરવું?

હરરોજ બહુ અલ્પ સમય માટે પણ સાધન કરવું જોઈએ. તેમ કરવું સાફ ન લાગે તોયે કટુ ઓસડનો ઘુંટડો ઉતારવાની પેઠે અનિચ્છાએ પણ નામસ્મરણ કરવાનું જારી રાખ્યાથી ક્રમે ક્રમે રુચિ પેદા થશે. નામની અરુચિનું ઓસડ

નામજ. જેમ પિત્તરોગમાં મોઢું કડવું બની જાય છે ત્યારે સાકર પણ કડવી લાગે છે, કિંતુ એ રોગનું ઓસડ સાકરજ છે. ખાતાં ખાતાં સાકર મીઠી લાગવા માંડે છે, તેવીજ રીતે નામનો જપ ચાલુ રાખતાં નામમાં અભિરુચિ થાય છે.

પ્રશ્ન—ભગવતપ્રાપ્તિ ક્યારે થઈ શકે?

ઉત્તર—તપસ્યાદ્વારા અંતર નિર્મળ થતું જશે, તેમ તેમ સાધક પોતાને શરીરભાવે નિકૃષ્ટ માનતો થશે; અને આત્મભાવે પોતાને શરીરથી ભિન્ન પિછાનતો બની તેની આંતરિક દૃષ્ટિ પ્રબળ થશે.

તપ અને સત્સંગવડે જ્યારે સાત્ત્વિક ભાવો—દૈવી સંપત્તિ પ્રબળ થાય છે, ત્યારે પાપ નિસ્તેજ બની જાય છે. એ અવસ્થામાં ભગવદ્વાચ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

જેટલો વખત આસક્તિ રહે, તેટલો વખત તો તાપ લાગે એજ ઉચિત છે. કેમકે એથી અંતરમાં રહેલી આસક્તિ બળી જાય છે. સોનું અગ્નિથી નિર્મળ બને છે, તેમ અંતર પણ કષ્ટતાપથી નિર્મળ બને છે. આસક્તિ ગયા પછી જ્યારે શુદ્ધ અંતઃકરણથી ભગવાનનું ભજનપૂજન થઈ શકે એવી સ્થિતિ થાય છે, ત્યારે જો કોઈ દુઃખની ઝાળ લાગે છે, તો તેનો તાપ ઇષ્ટદેવને લાગે છે. ભક્તથી એ સ્થિતિ સહેવાતી નથી, તેથી તે સંસારતાપમાંથી પલાયન કરી જાય છે.

વિચાર—કયી વસ્તુ નિત્ય છે અને કયી અનિત્ય છે, ઇત્યાદિનો નિરંતર વિચાર કરતાં રહેવું.

સંતોષ—જે દિવસે જે આવી બને, તેમાં સંતોષ માનવો. કોઈના મનને ઉદ્વેગ ન પહોંચાડવો, કોઈની પાસે બદલાની આશા ન રાખવી, તથા ભગવાન એજ પાલનકર્તા છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો એ સંતોષદ્વારને પહોંચવાનો ઉપાય છે. અને એજ મોક્ષનું સર્વશ્રેષ્ઠ યાને સિંહદ્વાર છે.

સત્સંગ—એટલે કે સાધુજનોનો સમાગમ. જેને જોતાંજ ભગવાનનું સ્ફૂરણ થાય, તેને સાધુ સમજવો.

પ્રમ્ન—કોઈએ થોડીએક તપસ્યા કરવા માંડતાંજ ચોતરફથી લોકો તેની તરફ જૂકી પડે છે તેનું કારણ શું?

ઉત્તર—ભગવાનની પાસે પહોંચી શકાય નહિ. એટલે તે તેમને કંઈક કંઈક (પ્રતિષ્ઠા વગેરે) આપીને વિદાય કરી દે છે.

કોધ અને તેજ વચ્ચેનો તફાવત

કોધ—આત્માભિમાનમાંથી પ્રગટતી ગુસ્સાની લાગણી તે કોધ કહેવાય છે, કિંતુ ન્યાય અને ધર્મરક્ષાને અર્થે જે એવી લાગણી પ્રગટે તો તેને તેજ અથવા ઓજસૂ કહેવું જોઈએ. એ તેજ—એ મનુષ્યનો ધર્મ છે.

જે વ્યક્તિ જે ભાવથી ધર્માચરણ કરતી હોય, તે ભલે કરે. આપણે કોઈનીજ નિંદા કરવી નહિ. ઉલટું કંઈ પ્રશંસા કરવા જેવું લાગે, તો તેજ કરવી. કર્તાહર્તા શ્રી ભગવાન છે. તે કેનો કયા ભાવથી ઉદ્ધાર કરશે, તે આપણે ક્યાંથી જાણીએ, એમ માની ચૂપ રહીએ એજ સારી વાત છે.

પ્રશ્ન—કયાં કયાં કારણોમાંથી અભિમાન જન્મે છે ?

ઉત્તર—દ્રવ્યથી અભિમાન આવે છે, વિદ્યાથી અભિમાન આવે છે; ધર્મથી તેમ તપસ્યાથી પણ અભિમાન આવે છે. આ બધાં અભિમાનો તો સહેજે નષ્ટ કરી શકાય તેવાં છે; પરંતુ એક પ્રકારનું અભિમાન એવું છે કે જે ઉપરોક્ત અભિમાનોથી સાવ વિપરીત છે. નિર્ધન દરિદ્ર વ્યક્તિ ધારે છે કે ધનવાન મારી ઘૃણા કરે છે, તેથી મારે પણ તેની ઘૃણા કરવી જોઈએ, નહિ તો મારી અધમતા અથવા હલકાઈ જણાઈ જશે. એવી રીતે મૂર્ખ વિદ્વાન પ્રત્યે, ને ધાર્મિક વ્યક્તિ ઉદાસીન સંન્યાસી પ્રત્યે અભિમાન દાખવે છે. રાજા જનકની પાસે અનેક ઋષિઓએ આ પ્રકારનું અભિમાન દાખવ્યું હતું.

પ્રશ્ન—અભિમાન શાથી નષ્ટ થાય ?

ઉત્તર—અભિમાનનો ફાંકો નષ્ટ કરવાનું કામ સહેલું નથી. મુક્ત થતાંસુધી અભિમાન કાયમ રહે છે. જ્યાંસુધી પોતાની જાતને કંગાલ ન કરી શકે ત્યાંસુધી કંઈજ બને નહિ. એ અભિમાનનો ભાવ સહેજ પણ રહેતાં મોટમોટા ચોગી-ઓનાં પણ પતન થયેલાં દેખાય છે. અભિમાન એ ખરેખર એક ભયાનક શત્રુ છે.

પ્રતિષ્ઠાને છુંડની વિષ્ઠા સમાન ગણુવી જોઈએ.

કવિરાજ ગોસ્વામીએ કહ્યું છે કે “પ્રતિષ્ઠા, સુવરની વિષ્ઠા છે.” સુવરની વિષ્ઠા તરફ આંગળી ચીંધતાં પણ અહિંત થાય છે. કોઈ ઝાડને ફળ આવવા માંડતાં, ઝાડને મથાળે જેમ ચૂનો

ચોપડેલું હાંદલું એક લાકડી પર ભેરવી રાખે છે અથવા ઘાસનો માણસ ચાને ચાડીઓ બનાવી રાખે છે; તેમ સાધના સિદ્ધ થતાં બાળકવત, જડવત, ઉન્મત્તવત કે પિશાચવત આચરણ રાખવું જોઈએ. વળી તે કોઈને ગાળો. ભાંડે તો તેથી પણ લાભ થાય. ઉન્નત લાવોને છુપા રાખવામાંજ સારું છે. પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જો તેમ ન કરી શકાય તો પછી લાચાર. વિશેષ કંઈ ન બને તો ચૂપ રહેવું સારું છે; કારણ કે એથી અહંકાર આવી જાય છે. અને તેમ થતાં સર્વનાશ થઈ ગયો સમજવો. ક્રૂતરા કે વાંદરાને લાલચ પાડતાં તે ગળે ને છાતીએ ઘોંટે છે. પણ આવતાંવેંતજ જો હડધૂત કરીએ તો તે આધુ રહે છે, ને પછી કંઈ ખાવાનું આપીએ તે આવે બેહું બેહું ખાય છે. પ્રતિષ્ઠાનું પણ તેમજ છે.

પ્રશ્ન—સ્વપ્નમાં મંત્રપ્રાપ્તિ થાય છે તે કેવી રીતે ?

ઉત્તર—કોઈ કોઈ વાર પૂર્વજન્મજન્માંતરનો મંત્ર પ્રકટ થાય છે, અને કોઈ કોઈ વાર તે મહાપુરુષની કૃપાનું પરિણામ હોય છે.

આપણાં શાસ્ત્રોમાં બધેજ અધિકારી અધિકારી વચ્ચેના ભેદનો ઉપદેશ ભરેલો છે. શાસ્ત્રોના જે જે અંશે પહેલાં ત્યજ દેવા જેવા લાગતા હતા, તેમાંનો એક અક્ષર પણ અત્યારે છોડી દેવાય એવો દેખાતો નથી. ખ્રિસ્તી વગેરેનાં શાસ્ત્રમાં અધિકારી કે બીનઅધિકારીના વિચાર વગર સઘળાંને એકજ પ્રકારનો ઉપદેશ આપવામાં આવેલો છે. પરંતુ નાની વયના બાળકની ખાંધપર યુવકના જેટલો છ મણનો બોલો ચઢાવી દઈએ, તો તે તેનાથી શી રીતે ઉચકી શકાય ?

સાધકે નિત્ય અનિત્યનો વિચાર તથા

આત્માની યોગ કરવી જોઈએ.

તપસ્યાદ્વારા આત્મા જેટલો નિર્મળ અને પવિત્ર બનશે, તેટલીજ પોતાની જાતને નિકૃષ્ટ ગણશે. શરીરથી પોતાને ભિન્ન પેખતાં પેખતાં આત્મદૃષ્ટિ પ્રબળ થશે. તપસ્યાદ્વારા પોતાને નિકૃષ્ટ વિચારતા થયા છતાં, તથા શરીર અને મનને શાસન કરતાં કરતાં પણ એક પ્રકારનો અહંકાર જન્મે છે. તેના યોગે મનમાં આવે છે કે, હું સ્વાધીન છું, હું મુક્ત છું. એ ભાવ પ્રત્યેક મનુષ્યનામાં હોય છે; પણ તપસ્યાદ્વારા

તે પ્રબળ બને છે. એ વખતે આત્મસમર્પણ કરી દેવાની ઈચ્છા થાય છે, પણ તેમ થઈ શકતું નથી. કેમકે એજ વખતે અંદરથી જાણે કોઈનું રુદ્ધન સંભળાય છે અને જાણે તે નિષેધ કરતું હોય તેમ લાગે છે. એ નિષેધ કાણુ કરે છે તે તો કહી શકાતું નથી. હવે એજ અવાજ જે તમને એમ કહે કે ‘મરી જાઓ’ તો શું કરવું? કહે કે “ધર છોડી વનમાં જાઓ” તો શું કરવું? એ જાતનો માનસિક સંશ્રામ પ્રત્યેક સાધકના અંતરને હચમચાવી મૂકે છે; એટલા સાડ પોતાની જાતને સારી પેઠે છણી છણીને તપાસી જોવી. દાકતર જેમ કહોવાતા ધારાને કાપી હાડકાને ભેદી માંસની અંદર જે વિષમ રોગનું મૂળ હોય છે તેને કાઢીને દૂર ફેંકી દે છે, તેમ સાંભળેલી કે વાંચેલી વાતપરથી એકદમ સાહસ નહિ કરતાં અત્યંત વિચાર અને તપાસ કરીને પોતાની જે વાસ્તવિક અવસ્થા હોય તે પ્રમાણેજ વર્તવું ઉચિત છે.

સાધનભજન માટે અનુકૂળ સ્થાનો

સાધનભજનનું યથાર્થ સ્થાન તો હિમાલયજ છે. તેના પછી ગંગા, યમુના નર્મદા, ગોદાવરી, એ બધી નદીઓના કાંઠાનો પ્રદેશ પણ તેને માટે યોગ્ય છે. પંજાબની રાવી નદીના કાંઠાનો પથરાળ પ્રદેશ પણ સારો છે. ગયાળ પણ સાધનભજન માટે અનુકૂળ સ્થાન છે. બંગાળાનો પ્રદેશ અનેક કારણોને લઈને એ કામ સાડ અનુકૂળ નથી. બંગાળાની આબોહવા, જમીન વગેરે બધુંજ એને માટે પ્રતિકૂળ છે.

સાધનપંથીનો ક્રમ

ક, ખ-ને શીખીનેજ જે કોઈ પુસ્તક વાંચવા માંડે, તો જે પુસ્તક વાંચશે તેમાં તેને ક, ખ જેટલા હશે તેટલાજ ઉકલશે. ક-ખ- સિવાયનું બીજું કશુંજ તેનાથી વાંચી શકાશે નહિ. ધર્મની બાબતમાં પણ એવોજ પ્રકાર છે. તેમાં પણ કોઈ એક પ્રણાલીને પકડીને ચાલવું જોઈએ. પ્રથમ તો આ દેહ એજ ‘હું’ એ માન્યતાને વટાવી દેહીને યથાર્થ જાણવા કાજે પ્રાણાયામ, ન્યાસ, મુદ્રા ઇત્યાદિ પણ સહાય-ભૂત છે. તે પછી સ્મૃતિતત્ત્વને જાણી લેવામાં આવે છે, ત્યારે બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી બ્રહ્મવિના બીજું કંઈજ નથી, એવું અને જીવબ્રહ્મની એકતાનું જ્ઞાન થાય

છે. એ પ્રકારે યોગસાધન યથાર્થ સિદ્ધ થતાં, ભગવાન જગત-માં કેવા રૂપે બિરાજી રહ્યો છે, તે પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. અગાઉના વખતમાં ઋષિજનો બહુ પરિશ્રમ ઉઠાવીને આ રીતે ક્રમે ક્રમે સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરતા હતા. જમીનમાં બીજ રોપતાં તેના અંકુર ફૂટે છે, એમાં ખેડુતનો કંઈ ગુણ નથી. સાધનના સંબંધમાં પણ એમજ સમજવું.

મરણુસમયે હરિનામસ્મરણુ સઘળાંના

ભાગ્યમાં હોતું નથી.

આખા જીવનમાં મનુષ્યે જે જાતના વિચાર અને કાર્યો કર્યાં હોય છે, તેનાજ વિચાર મરણુકાળે તેને આવે છે. મરણુકાળે હરિસ્મરણુ બધાના ભાગ્યમાં હોતું નથી. જાત અવસ્થામાં જેવા વિચાર હોય છે તેવાજ વિચારો સ્વપ્નાવસ્થામાં આવે છે; તેવાજ પ્રકાર મૃત્યુ વખતે બને છે.

શ્રીબુદ્ધદેવને ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી, કેાની આગળ એ તત્ત્વ પ્રકટ કરવું, એનો વિચાર કરતાં કરતાં તેમને પૂર્વના પાંચ શિષ્યો સાંભરી આવ્યા. તેમની આગળ શ્રીબુદ્ધદેવે સમસ્ત તત્ત્વનું વર્ણન કરીને પોતાનો શરીરરથ, તેમાં દેવતા અને કંદર્પનો પ્રકાશ, અને પછી બ્રહ્મલાભ-એ બધુંજ તેમને પ્રત્યક્ષ કરાવી દીધું; એજ એ રથ. તે વખતથી પ્રત્યેક બૌદ્ધ મંદિરમાંથી રથયાત્રા નીકળે છે.

સાધન કરવા માટેનો સર્વોત્તમ સમય

મહાપુરુષો રાત્રિના દોઢ વાગે બહાર નીકળીને ચાર વાગ્યા સુધી બહાર રહે છે. એ વખતે રાત્રિ-જગરણુનો મહાવરો પાડવો એ સાધના માટે ઉચિત છે. સાધના માટે એ સર્વોત્તમ સમય છે. બેએક વાર પ્રાણુયામ કરીને મંત્ર-જપ કરવા માંડવો. જપ કરતી વખતે મહાપુરુષો સાધકની સોડે આવીને ઉભા રહે છે અને તેને ખપજોગી સહાય આપે છે. એવો કેાઈ મહાપુરુષ આવતાં અંદન તથા ધૂપની સુવાસ આસપાસ ફેલાઈ જાય છે. કેાઈ કેાઈ વાર ગાજર જેવી ગંધ પણ આવે છે. મહાત્માના શરીરમાંથી આવતી સુગંધથી મન અતિશય પ્રકુલ્લિત બની જાય છે.

બ્રાહ્મસુહૃત્ યાને રાત્રિના ચારનો વખત, પહેલા પહોરનો પહેલો કલાક તથા સંધ્યાનો સમય, એ બજન માટે ખરે-

ખરે સમય છે. એ આરંભેનાએ દેવતાઓ અને સાધુમહાત્માઓ વિચરણ કરે છે અને બહાર ફરે છે. તેથી એ વખતે સાધન કરવાથી તમ કહેતાં અજ્ઞાનાંધકારનો સત્વર નાશ થાય છે.

પ્રશ્ન—જપ કરવા બેસતાં મન આમતેમ ભટકે છે, તેનો શો ઉપાય કરવો ?

ઉત્તર—જપ કરતાં કરતાં નામનો સ્વાદ પડવા માંડે છે, ત્યારે એક પ્રકારનો નાદ શરીરમાંથી નીકળતો સંભળાવા લાગે છે. એને શ્રવણ કર્યા કરવાથી મન ચલિત થતું નથી; છતાં પણ જો તે હજી ચલિત થતું લાગે, તો પછી મનને એક અલાયદી વ્યક્તિ કહી તેની આગળ લજ્જાનો ત્યાગ કરી હાથ જોડીને બહુ બહુ રીતે પ્રાર્થના કરવી કે “ હે મન ! હું તારા પગે પડું છું, તું મારા નામજપમાં ખલેલ ન પાડ ” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પ્રકારે પ્રાર્થના કરી શકશો, તો એક પ્રકારનો આદેશ સાંભળવા પામશો. એ આદેશ પ્રમાણે વર્તતાં તમારી કાર્યસિદ્ધિ થશે.

પરમહંસ કેને કહેવો ?

હંસ જેમ પાણી અને દૂધના મિશ્રણમાંથી દૂધ દૂધ શ્રવણ કરી પાણીનો ભાગ ત્યજી દે છે, તેમ જે પુરુષ આ અનિત્ય મિથ્યા સંસારમાંથી કેવળ સાર-સાર વસ્તુનો સંગ્રહ કરે છે, તેજ પરમહંસ છે. તે માત્ર ગુણગ્રાહીજ હોય છે.

સદ્ગુરુની કૃપાથી બધુંજ બને છે, એ વાત સાચી; તેમ સદ્ગુરુની જેવી ઇચ્છા થાય તેવું તે કરી શકે છે, અને જ્યારે પણ ઇચ્છા થાય ત્યારે કરી શકે છે, એ વાત પણ સાચી. પરંતુ એથી ફાયદો શું ? કોઈ પણ ચીજનું મૂલ્ય યથાર્થ સમજ્યા વગર જો તે ચીજ પ્રાપ્ત થાય, તો તે વસ્તુની પ્રાપ્તિથી આનંદ થતો નથી, તેમ તે વસ્તુપર એટલો ભાવ પણ બંધાતો નથી. વસ્તુની ગેરહાજરીના જ્ઞાનથી જીવને જેટલા પ્રમાણમાં દુઃખ-કષ્ટ થાય, તેટલાજ પ્રમાણમાં તે વસ્તુની પ્રાપ્તિથી આનંદ થાય છે, અને તેટલાજ પ્રમાણમાં તેની કિંમત વધુ સમજાય છે.

ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી એજ ધર્માર્થીનું પ્રધાન અને પ્રથમ લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. ઉપાસના, આરાધના, ધ્યાન, ધારણા, જપ, તપ-એ બધાનો આધાર ચિત્તની સ્થિરતા પર છે.

સાધુ પુરુષો સ્થિરતાની પ્રાપ્તિ માટે અનેક ઉપાયો કહી ગયા છે. તે પૈકી નામસંકીર્તન તથા મોટે સ્વરે સ્તવન-પાઠ, એ શીઘ્ર ફળદાયી ઉપાય છે. તેથી કરી સાધકોને હરરોજ પ્રાતઃસંધ્યા, ભગવાનનું નામકીર્તન તથા સ્તવન-ભજન કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. અંચળ ચિત્ત-વાળું બાળક પોતાનો પાઠ જો મોટેથી વારંવાર ગોખે છે, તોજ મોઢિ કરીને યાદ રાખી શકે છે; તેમ અંચળ વૃત્તિવાળા સાધકે પણ પ્રથમ અવસ્થામાં વસ્તીમાં કે એકાંતમાં મોટે સ્વરે સ્તવનભજન અને કીર્તનગાન કરીને ભગવાનની પૂજા કરવી જોઈએ. નામસાધન તથા પ્રાણુયામ વગેરે પણ ચિત્ત-ને સ્થિર કરવાના ઉત્તમ ઉપાય ગણાયા છે.

હરરોજ એકજ સ્તવનપાઠ, એકજ સંકીર્તન ગાન અને એકજ મંત્રનો જપ કરવો ઉચિત છે. ભજનકીર્તનની બાબત-માં ક્રેટલાક નિત્ય નિત્ય નૂતન ભજનકીર્તન કરે છે. જે દિવસે જે પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે દિવસે તે પ્રકારના ભાવવાળું ભજન કે કીર્તન ગાય છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે, સાધક ભાવને વશ બની જાય છે, ભાવ તેને પોતાને કહી વશ થતો નથી. ભાવના ઝરણુને રોકી રાખવું એ વાજબી નથી, પરંતુ ભાવને વશવર્તી બની જવું એ પણ વાજબી નથી; એક તરફ ભાવ પ્રકટવામાં અંતરાય આવીને ઉભો રહે છે, તો બીજી તરફ ચારિત્રગઠનમાં અંતરાય આવી નડે છે. ભાવનો આવેશ આવતો લાગે તો તેને મોકળે મને વધવાજ દેવો જોઈએ; કિંતુ પોતાની બાતને સહાને માટે એવા ભાવને વશ થવા દેવી ન જોઈએ. જે દિવસે જેવો ભાવ આવે તે દિવસે કેવળ તેજ ભાવનું કીર્તન-ભજન કરવાથી પરિણામ એ આવે છે કે, સાધક શક્તિહીન થઈ જઈ ભાવને વશ થઈ પડે છે. માટે અમુક સમયે તો રોજ અમુકજ પાઠ અને અમુક અમુક ભજનકીર્તનોજ કરવાં ઉચિત છે. એનાથી ચિત્તની સ્થિરતા, ભાવની ગહનતા અને ચારિત્ર-ની શક્તિ સિદ્ધ થઈ રહેશે.

પાઠ અને ભજનકીર્તનની બાબતમાં જેવું છે, તેવુંજ આસનના સંબંધમાં પણ સમજવાનું છે. આસનમાં પણ એકજ સ્થિરતા જળવાઈ રહે તો સાફ. હરરોજ સાધન કરવા બેસતાં

એકજ આસન પર, એકજ ખંડમાં અને એકજ દિશા તરફ મેં કરીને બેસવું જોઈએ. પોતાની પથારી કે સુવાનું સ્થાન બદલાતાં શરૂઆતમાં સ્વસ્થ નિદ્રામાં થોડી ઘણી ખલેલ પહોંચતી હરેક જણના અનુભવમાં આવે છે; તેવીજ રીતે આસન, સ્થાન કે દિશાભિમુખમાં ફેરફાર કરવાથી સાધનસમયે ચિત્તની સ્થિરતાને ખલેલ પહોંચે છે. પ્રાચીનકાળમાં સાધનાની ઇચ્છા-વાળાઓ તેમના ધર્મજીવનના પ્રારંભમાંજ આ બધા સાધન-સંકેતનું શિક્ષણ ગુરુમુખે પ્રાપ્ત કરતા હતા. અત્યારની ખંડ-ખોર વૃત્તિને પરિણામે એ બધી શિક્ષાપ્રણાલિ વિહીન થઈ જવાથી, અનેક સાધકોને એ જાતની બધી સામાન્ય સહાય પણ હુલ્લ થઈ પડી છે. વિશેષ કે, જેઓ આત્મપ્રયાસ-પૂર્વક સાધન કરવાની કેશિષ કરે છે, તેઓને આ બધા સંકેતની ખબર નહિ હોવાને લીધે, જે સાધન ત્રણ અઠવા-ડીઆંમાં પૂરું થઈ શકે એવું હોય છે, તે ત્રણ વર્ષમાં પણ તેઓ પૂરું કરી શકતા નથી. આવી જાતના બધા સામાન્ય ઉપદેશને અભાવે અનેક સરળ ધર્મપિપાસુઓ, દીર્ઘકાળના પ્રયત્ન પછી પણ પોતાના ધર્મજીવનમાં વિશેષ ઉન્નતિ થયેલી જોતા નથી.

ગંભીરભાવે અને એકાગ્રતા ને ભક્તિપૂર્વક આરાધ્ય દેવતાનું સ્મરણ કરતાં કરતાં અથવા ઇષ્ટમંત્રનું સ્મરણ કરતાં કરતાં શરીરનાં ભિન્ન ભિન્ન અંગોનો સ્પર્શ કરવાથી સાધકનાં તે તે અંગો અને ઇન્દ્રિયો ભગવદ્ભાવથી ભરપૂર અને વિશુદ્ધ થાય છે. જેની જે ઇન્દ્રિયની ચંચળતા અથવા મલિનતા જેટલી વધારે હોય, તેણે તેટલા વિશેષ ભાવથી તે ઇન્દ્રિયનો ન્યાસ કરતા જઈ ભગવન્નામનું અને પવિત્રતાનું અરુબલિત સ્મરણચિંતન કરવાથી વિશેષ લાભ થાય છે. જેની દૃષ્ટિ અપવિત્ર હોય, તેણે નિત્ય પોતાની આંખોપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરીને ભક્તિભાવપૂર્વક ઇષ્ટદેવતાનું નામ લેવું-ઇત્યાદિ.

જેઓ શાસ્ત્રોપર વિશ્વાસ કરતા હોય છે, તેમણે યુક્તિ અને આત્મપ્રતીતિની સાથે મેળ બેસાડીને શાસ્ત્રોનાં વચન ગ્રહણ કરવાં જોઈએ, એવો શાસ્ત્રનોજ ઉપદેશ છે. બાળકનો જેમ માતાની ઉપર અખૂટ વિશ્વાસ હોય છે, તેવોજ વિશ્વાસ સ્વાભાવિક થઈ રહેતાં યુક્તિને તર્ક આપોઆપ અદૃશ્ય થઈ જશે.

કોઈ પુરુષ કહે તેટલો ઉન્નત કાં ન હોય, પણ તેણે સ્ત્રીઓથી દૂર રહેવું જોઈએ. બિધ્વરેતા થયા છતાં યાને ચુસ્ત પ્રહ્લ્લચર્યાપાલનની શક્તિ કેળવ્યા છતાં સ્ત્રીજનોના સહવાસથી અનિષ્ટ પરિણામની વકી રહે છે.

ન્યાસુધી નેત્ર-કર્ણાદિ ઇન્દ્રિયો ખહારના વિષયોથી આકર્ષાય છે, ત્યાંસુધી શરીરના વિસ્મરણપૂર્વક અંતરપ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. અને બીતર પ્રવેશ ન કરી શકાય, તો અન્ય કોઈ ઉપાયથી શરીરને વીસરી શકાતું નથી. બીતરમાં પ્રવેશ કરવાના વિભિન્ન ઉપાય છે. હરકોઈ ઉપાયે પરમાત્મદર્શન થયા પછી શરીર તરફ દ્રષ્ટિ રહેતી નથી, અને સહેલાઈથી શરીરનું વિસ્મરણ થઈ શકે છે. પરંતુ એ અવસ્થા સર્વ કોઈને સાધ્ય થતી નથી. માટે કોઈને પણ અતિશય આહતા થવું જોઈએ, અકૃત્રિમ નિઃસ્વાર્થ ભાવથી આહતા થવું જોઈએ. એવો આહ યાને એવો પ્રેમ જગવા માટે અહિંસાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. કાયા, વાચા ને મનસા કોઈને દુઃખ આપવું નહિ. કોઈ તમને મારે કિંવા ગાળ ભાંડે, અરે ! તમારો સર્વનાશ કરી નાખે તોપણ તેનું અમંગળ ઇચ્છવું નહિ. એવી રીતે દ્રેષ-હિંસાનો નાશ થતાં, અકૃત્રિમ પ્રેમ પ્રગટ થાય છે. એ પ્રેમનું કોઈ ઠેકાણે સમર્પણ કરી તે પ્રેમપાત્રનું ચિંતન કર્યોથી બીજું બધુંજ વિસ્મૃત થઈ જશે. ભગવાનમાં એ પ્રેમ સમર્પિત થતાં એ અવસ્થા સિદ્ધ થઈ સહેજે ઇષ્ટસાક્ષાત્કાર થાય છે.

પાપ—શારીરિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક પાપ એટલે શું ? સ્વભાવથી વિપરીત કાર્ય તે પાપ. આધ્યાત્મિક પાપ, શારીરિક પાપ, માનસિક પાપ અને સામાજિક પાપ—એમ ચાર પ્રકારનાં પાપ હોય છે.

આધ્યાત્મિક પાપ—અપ્રેમ, નિષ્કુરતા, નીચતા એ વગેરે આધ્યાત્મિક પાપો છે.

માનસિક પાપ—કામ, ક્રોધ ઇત્યાદિ માનસિક પાપો છે.

સામાજિક પાપ—ચોરી, વ્યભિચાર ઇત્યાદિ સામાજિક પાપો છે. અને રોગ એ શારીરિક પાપ છે. આધ્યાત્મિક, શારીરિક અને માનસિક પાપ લોકોની દ્રષ્ટિએ ચઢતાં નથી, અને ચઢે છે તો તે તરફ તેઓ દુર્લક્ષ કરે છે. કેવળ

સામાજિક પાપોજ દષ્ટિએ ચઢે છે, અને તેનાજ નિવારણ-
માટે રાજ્યદંડ, સમાજદંડ વગેરેની ગોઠવણ હોય છે.

માત્ર બહારનાંજ કેટલાંક કાર્યો ન કરવાથી આજકાલ-
ના સમાજમાં ધાર્મિકતરીકે ગણાવાઈ શકાય છે. અત્યારે
જે કોઈ વેશ્યાવાડામાં ન જતો હોય, ચોરી ન કરતો હોય,
આગ લગાડવાનું કે એવું બીજું કામ ન કરતો હોય,
તો તેની ગણતરી સારા માણસ તરીકે સમાજમાં થાય
છે. પરંતુ તેના અંતઃકરણમાં તો હિંસાવૃત્તિ ભરેલી
હોય છે, કે જે તુષાશિની માફક માનવી ચિત્તને દગ્ધ કરી
નાખે છે. વળી સંભવ છે કે પરનિંદા, શાસ્ત્રનિંદા, દેવનિંદા
કે નરહત્યા કરતાં પણ વધારે પાપજનક પ્રવૃત્તિઓ તે કરતો
હશે; તથાપિ સમાજમાં તો તેની ગણના ધાર્મિક વ્યક્તિ-
તરીકેજ થાય છે. પણ યાદ રાખો કે, ધર્મ એ કેવળ બહાર-
નાંજ કેટલાંક કાર્યો નથી. જેમને આત્મપ્રવેશ કરવાની શક્તિ
સાધ્ય થઈ હોય, તેઓએ પણ રોજ ને રોજ પોતાના ચિત્તની
પરીક્ષા કરી સાવધાન રહેવું જોઈએ.

ભજનીક નીલકંઠના ગાનથી અનેક જણને લાભ થયો છે.
નાસ્તિક હતા તે આસ્તિક બન્યા છે. શાંતિપુરમાં હું એક
દહાડો સ્નાનાર્થે જતો હતો, ત્યાં વાટે સાંભળાયું કે ગાન
ચાલી રહ્યું છે, એટલે વિચાર આવ્યો કે ચાલ થોડુંક
સાંભળી આવું. તે વખતે ચાર વાગ્યા હતા. એક મંદિરના
સભામંડપમાં સંગીત ચાલતું હતું. ત્યાં એક મુસલમાન
મગ્નચિત્તે ગાન સાંભળતો હતો, અને અશ્રુપ્રવાહથી તેનું
વક્ષસ્થળ ભીંજતું જતું હતું. એવે વખતે એક ગોસાંધએ
તેની પાસે આવીને કહ્યું કે “ઉઠે, બેટા! તું અહીં કેમ
આવ્યો? આ શું હાટબજાર છે કે?” તે સાંભળતાંજ
નીલકંઠે બે હાથ જોડીને તે ગોસાંધ મહાશયને કહ્યું કે
“પ્રભો! આ શું કહેવાય? કૃષ્ણના નામસ્મરણમાં જાતિનો
વિચાર! એ હરિદાસ યવન છતાં પણ હરિનામના પ્રતાપે
જગતમાં પૂજ્ય થઈ ગયા છે.” પછી નીલકંઠે તે મુસલમાન
વ્યક્તિને ગોસાંધ “ઉઠ, બેટા” કહે છે તે વખતે દેવતાઓ
તેની ચરણરજ માટે પ્રાર્થના કરે છે, એવા ભાવવાળું એક
નૂતન ભજન રચીને ત્યાં ગાયું.

કૃપા હાખવીને કોઈ જે અવસ્થા ખીલવી આપે, તો એ બધી વસ્તુનું મૂલ્ય રહે નહિ. તપસ્યાનું જે એક ક્ષણ છે, તે અવશ્ય સ્વીકારવા યોગ્ય છે. તપસ્યા થોડોક વખત તો નિદાન કરવીજ જોઈએ. રસ્તાપર ચાલ્યા વગર રસ્તાનો ચથાવત્ અનુભવ ખીજી રીતે નથીજ મળતો; માટે તપસ્યાની જરૂર છે.

અયોગ્ય વ્યક્તિ પણ જે દીનહીન ને અકિંચનભાવે ભગવત્શરણ થઈ રહે, તો ઇશ અને ભક્તિદેવીની કૃપા અવશ્ય તેનાપર ઉતરે. પરંતુ હું ભક્ત છું એવું અભિમાન હોય તેના ઉપર એ કૃપાપ્રસાદી ઉતરતી નથી. જે વૃત્તિને લીધે ભગવદ્ભજન સતત કર્યા કરાય, તેનું નામ પણ ભક્તિ છે. સાધકેએ ભક્તિને વૈધી અને અહૈતુકી એવા બે પ્રકારની કહેલી છે. વૈધી ભક્તિ ચાર શ્રેણીના જીવોમાં હોય છે. (૧) આર્ત, (૨) જિજ્ઞાસુ, (૩) અથાર્થી-દ્રવ્યાર્થી, અને (૪) જ્ઞાની. આર્ત એટલે કે, જ્યારે આપણું મન અવિશ્વાસ, અભક્તિ, શુષ્કતા અને પાપતાપથી મુંઝાઈ જાય છે, ત્યારે આપણે આર્ત ભક્તની શ્રેણીમાં આવ્યા ગણાઈએ છીએ. એ અવસ્થામાં ભગવદ્ સ્મરણમાં પણ વિરક્તિ અને અવિશ્વાસ આવે છે. પરંતુ એવી સ્થિતિમાં પણ કર જોડીને સ્મરણ કરવાનો જરૂર પ્રયત્ન કરવો; કેમકે એ પ્રયત્ન વૃથા જતો નથી. કડવું ઓસડ વિરક્તિ કંટાળીને પણ પીવાથી રોગની શાંતિ થાય છે.

જેનું સાધન (તેની પ્રકૃતિ ઇલાહિને અનુસરીને) જે પ્રકારનું નક્કી થયું હોય, તેણે તે સાધન એકનિષ્ઠાપૂર્વક કર્યે જઈ પ્રત્યેક સાધકે પોતપોતાની હૃદ મર્યાદામાં ચાલવું એ વેદવાક્ય છે, એમ સમજવું.

હીપક જે બળતો હોય તો તેમાંથી હજારો હીવા પ્રગટી શકે છે. પરંતુ તેલ, બત્તી અને ફાનસ હાજર હોવા છતાં પણ જે દેવતા કે હીવાસળીનો સંયોગ થાય નહિ તો એકે હીવો પ્રકટી શકતો નથી; તેમજ અગ્નિ સર્વત્ર રહેલો છે, એમ કદા કરવાથી પણ હીવો પ્રકટતો નથી-અર્થાત્ જે ઉપાયથી તે પ્રકટે, તે ઉપાય લેવામાં ન આવે ત્યાંસુધી હીવો પ્રકટી શકતો નથી. શક્તિસંચારની બાબતમાં પણ એમજ સમજવાનું છે.

સાધના કરવાને ચિત્ત જે ખરેખર વ્યાકુળ બનેછું હોય, તોજ તે સાધનાની હીક્ષા લેવી વાજબી છે. માત્ર વાતો

સાંભળીને કોઈની દીક્ષા લેવા તત્પર થવું ઉચિત નથી. બળરમાંથી એક સામાન્ય વસ્તુ ખરીદવી હોય તો પણુ લોકો તે વસ્તુ નજરે જોઈ તેના ગુણુદોષ વિષે પૂછપરછ કરીનેજ ખરીદે છે; તેમ જેની પાસે દીક્ષા લેવાની હોય તથા જે સાધના માટે દીક્ષા લેવાની હોય, તે શાસ્ત્ર અને સદાચારને સંમત છે કે નહિ તેની ચોક્કસ માહિતી મેળવ્યા પછીજ તે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. દીક્ષા લેવા પહેલાં સેંકડો સંદેહ આવે તેની હરકત નહિ, પરંતુ ગ્રહણ કર્યા પછી સંદેહ ઉભો થાય તો નુકસાન થાય છે. માટે દીક્ષા લેવા પહેલાં અત્યંત સાવચેત થઈ ખારીકમાં ખારીક તપાસ કર્યા પછીજ તે ગ્રહણ કરવી જોઈએ.

પ્રશ્ન—ગુરુ સમક્ષ હોય તે વખતે અન્ય પૂજા, અર્ચા અને સાધનભજનનું પ્રયોજન ખરું કે નહિ ?

ઉત્તર—ગુરુની અનુમતિ હોય તો તેમ થઈ શકે. પણ એથી કોઈ પ્રકારનું ઔદત્ય જણાવા જેવું હોય (ખીજાઓને દેખાડવાના હેતુથી જે કરાય છે, તેને ઔદત્ય અથવા ઉદ્ધતાઈ કહે છે), તો તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. ગુરુની અનુમતિ હોય અથવા ગુરુમાં વિશ્વાસ ન રહ્યો હોય, તો તે વાત જુદી છે; પરંતુ ગુરુમાં જો સર્વ દેવ હોવાની શ્રદ્ધા હોય, તો તો અન્ય કોઈની પૂજા કરવાનો ખાસ નિષેધ છે.

પ્રશ્ન—ગુરુનું ધ્યાન અને ગુરુની પૂજા કરવામાં ઈશ્વરની પૂજા થઈ જાય કે નહિ ?

ઉત્તર—અગ્નિ હોય છે તો બધે ઠંકાણે, પરંતુ તે અગ્નિને જ્યાંસુધી કોઈ પકડી શકે નહિ, ત્યાંસુધી તેના વડે કયું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે ? શૂન્યમાં પણ અગ્નિ હોય છે; પણ ત્યાંથી તેને કોઈ લઈ શકતું નથી. હીવો, તાપણી, ચૂલો, સગડી એ વગેરે જે સ્થાનોમાં અગ્નિ જવલંતભાવે વિશેષરૂપે પ્રકાશી રહ્યો હોય, તે ઠંકાણે જાઓ તોજ અગ્નિ મેળવી શકાય. એ પ્રમાણે ઈશ્વર પણ સામાન્યરૂપે સર્વવ્યાપી હોવા છતાં કોઈ તેને જોઈ કે પામી શકતો નથી. ગુરુમાં ઈશ્વરની ચિત્તશક્તિ પ્રકાશતી દેખાય તો તેમનીજ પૂજા કરવી જોઈએ. કેમકે એવા ગુરુ કંઈ સામાન્ય મનુષ્ય નથી; એવા ગુરુની પૂજા ઈશ્વરનીજ પૂજા છે.

પ્રશ્ન—એવા સુયોગ્ય ગુરુની પ્રસાદી કેવી હોય છે? અને તે કેવે પ્રકારે મેળવી શકાય?

ઉત્તર—જમતાં વધે તે પ્રસાદ નથી, એ તો એકું છે. પ્રસન્નતા એજ ખરો પ્રસાદ છે. પ્રસાદ તો તેમના ભાવમાં રહ્યો છે. કૃપા એજ પ્રસાદ છે. ગુરુજી જે જે નિયમ કરી આપે, તે સર્વંતું યથાયોગ્ય પાલન કરવાથીજ ગુરુની યથાર્થ પ્રસાદી પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન—શ્રીજનને હાથે દીક્ષા લેવાથી લાભ થાય કે નહિ? તથા દીક્ષા આપવાનો શ્રીઓને અધિકાર છે કે નહિ?

ઉત્તર—શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, ગુરુનો ઢેહ સર્વંદા શુદ્ધ સમજી દર્શનસ્પર્શન કરવાથી શિષ્યો પવિત્ર બને છે. પરંતુ કેટલાંક સ્વાભાવિક અનિવાર્ય કારણોને લઈને શાસ્ત્રકારોએ શ્રીઢેહને સર્વંદા અપવિત્ર કહ્યો છે. આથીજ બ્રાહ્મણી યજ્ઞોપવીત ધારણ કરી શકતી નથી. શાસ્ત્રની વ્યવસ્થા અને આજ્ઞા જેઓ માને નહિ, તેમને તો કંઈ કહેવાપણું છેજ નહિ. પરંતુ છે. શાસ્ત્રાનુસાર તો શ્રીઢેહ બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થયા પછી પણ આચાર્યપદ કે ગુરુપદ ધારણ કરી શકે નહિ.

જ્યાં શ્રીજન પાસે દીક્ષા લેવામાં આવે છે, ત્યાં કોઈ પુરુષને ઉપગુરુ કરી તેની પાસે શિક્ષણ મેળવીને પુરસ્કરણ કરવાથી લાભ થાય છે; પણ એ દેશાચાર છે, શાસ્ત્રનું તેવું ફરમાન નથી.

યોગતંદ્રા—(૧) નામજપ કરતાં કરતાં સમસ્ત ઇંદ્રિયોથી નિદ્રાની માફક શિથિલ થઈ જવું, (૨) નિદ્રા આવતાં અંતરમાંથી એક પ્રકારની વાણી દ્વારા કંઈ કંઈ વાતો સાંભળવામાં આવે છે; તે સર્વ ધ્યાનમાં લઈ તે પ્રમાણે ચાલવું, (૩) ભાવિ અવસ્થાનું દર્શન સ્વપ્નની માફક થાય છે, (૪) શારીરિક ભાન સુદૃઢ હોય નહિ, પણ અંતરમાં સંપૂર્ણ ભાન હોય.

આત્મા પંચકોષમાં બંધાયેલો છે. એ પંચકોષથી પર (બહાર) થઈ શકાય, ત્યારે મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. પંચકોષ આ પ્રમાણે:—(૧) અન્નમય કોષ, (૨) પ્રાણમય કોષ, (૩) મનોમય કોષ, (૪) વિજ્ઞાનમય કોષ અને (૫) આનંદમય કોષ.

અન્નમય કોષમાંથી છુટાતાં પાર્થિવ વસ્તુઓનું આકર્ષણ

રહેતું નથી, પ્રાણમય કોષમાંથી પસાર થયા પછી શારીરિક ઉત્તેજના રહેતી નથી, મનોમય કોષમાંથી મુક્ત થવા સંકલ્પ-
વિકલ્પ માત્ર નાણુદ થઈ જાય છે, વિજ્ઞાનમય કોષમાંથી પાર પડતાં સંશયબુદ્ધિ રહેવા પામતી નથી અને છેલ્લે
આત્મદમય કોષથી પર શ્વાતાં પાર્થિવ આનંદો મોહિત
કરી શકતા નથી.

લોકો પૂછે છે કે, ભગવાનનું ચિંતન અથવા નામસ્મ-
રણ કરવાની ઇચ્છા કેમ થતી નથી? 'ભગવાન' એવું નામ
માત્ર સાંભળવામાં આંચું છે; પણ તે કોણ છે-કેવો છે,
અને ક્યાં રહે છે તે જાણતા નથી, તેથી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે
કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ-એ પંચમહાભૂત
આપણા તન મનનું પાલનપોષણ માટે એમને કાળે પણ
યજ્ઞ કરવો. વૃક્ષ, વેલા, ફૂલ, ધાન્ય, એમને માટે પણ યજ્ઞ
કરવો. પશુ, પંખી અને જીવજંતુપ્રીત્યર્થે પણ યજ્ઞ કરવો.
પિતામાતા વગેરે પિતૃપુરુષોના નામને પણ યજ્ઞ કરવો તથા
મનુષ્યની અને કોઈ પણ અતિથિની સેવા યજ્ઞબુદ્ધિથી
કરવી. એ પ્રમાણે કરવાથી કેમેકેમે ભગવાનને જાણી શકાય છે.

મિથ્યા બોલવું એ જેવી રીતે પાપ છે, તેવીજ રીતે
મિથ્યા કલ્પના કરવી એ પણ પાપ છે.

સાધકોને માટે લગ્ન કરવું ઉચિત છે કે નહિ ?

શાસ્ત્રકર્તાઓએ કહ્યું છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમ એ તો સાધકનો
દુર્ગ અર્થાત્ કિલ્લો છે. લગ્ન કરવાથી અનિબંધ થાય છે,
એવું નથી; પણ ઉલટું અવસ્થા અનુસાર લગ્ન કરવાથી
ફાયદો થાય છે. વિષયવાસનાઓ જીત્યા વિનાજ લેખ લેવાથી
અનેકોને પાછા સંસારી બનવું પડ્યું છે. સ્ત્રીપુરુષે સંસાર
કરવો એમાં ખપ નથી. સંસારવાસનાનો ક્ષય કરવા માટે
જે સંસાર કરવામાં આવે તો તેથી હિતજ થાય છે. સ્ત્રી,
પુત્ર આદિ હોવાથી ધર્મ ન થઈ શકે, એવું કંઈ નથી; તથાપિ
જે વાસ્તવિક વૈરાગ્યને પરિણામે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવામાં
આવે, તો તે એક નોખી વાત છે.

પાપ અને પુણ્ય વિષે બધાને માટે એક

ધોરણ ન કહી શકાય.

આ પાપ અને આ પુણ્ય એવું બંધપણમાંથીજ સાંભ-

મના અને વાંચવાથી માત્રપુણ્ય વિષે એક બાતના અંકર બંધાઈ જાય છે; પરંતુ આ કામ કર્યાથી પુણ્ય શ્રેષ્ઠ અને આ કામ કર્યાથી પાપ થયે, એમ સૌની બાબતમાં એકસરખું કહી શકાય નહિ. સામે મોઢેના રણસંગ્રામમાં ક્ષત્રિય માનવહન્ય કરે છે, પણ એથી એને કંઈજ પાપ લાગતું નથી; પરંતુ એક મોક્ષાર્થીને માટે તો એક ક્રીડી મારવામાં પણ મહાપાપ છે. ચોરી સામાન્ય રીતે પાપકૃત્ય છે, પણ અમુક સંયોગોમાં તે પુણ્યકાર્ય લેખાય છે. મનુષ્ય તો કેવળ બહારનાંજ કાર્ય બેઠ શકે છે, ત્યારે ભગવાન તો અંતરનો ઉદ્દેશ શુભ છે. કિંતુ વાસ્તવિક પાપપુણ્ય કેને સમજવું? તો કે જે કાર્ય કરવાથી આપણા ધર્મની હાનિ થાય તેને પાપ સમજવું, અને જે કાર્ય કર્યાથી ધર્મમાં વધારો થાય તેને પુણ્ય કૃત્ય સમજવું.

સ્ત્રીઓથી સર્વદા સાવધાન રહેવું જોઈએ.

માત્રા સ્વસ્રા દુહિત્રા વા ન વિવિકાસનો વસેત્ ।

बलवान् इंद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥

અર્થાત્ કે માતા, ભગિની કિંવા પુત્રી સાથે પણ એકાંતમાં એક આસને બેસવું નહિ. કારણ કે પ્રબળ ઇન્દ્રિયો વિદ્વાનના ચિત્તને પણ ચળાવે છે.

આનો પ્રતિરોધ કરતાં એક હંડી સંન્યાસી કહેતો કે, વિદ્યાશક્તિ કદીયે ઇન્દ્રિયોને વશ થતી નથી. પણ પછી એક દહાડો એવું બન્યું કે, એજ હંડી સંન્યાસીને રાત્રિના ગાઢ અંધકારને લીધે જે ઠેકાણે રાતની રાત રહેવું મડયું, તે આશ્રમ એક સ્ત્રીનો હતો. તેણીએ પોતાની ઓરડીનાં બારણાં વાસ્યાં હતાં. પણ તે હંડી કામરિપુને વશ બન્યો અને તે સ્ત્રીને પોતાની મરજીને અનુકૂળ થવાની અનેક કૌશલ્યો તેણે કરી; પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. પછી તેણે આશ્રમના જે ખંડમાં તે સ્ત્રી હતી તેના આંતરામાં બાકેઈ પાડી અંદર ખેંસવાણું કર્યું, પણ ચમત્કાર એવો થયો કે તેનાથી નીચે પણ તમાચ નહિ અને ઉપર ટટાર થવાય નહિ. એમ આખી રાત વીત્યા પછી સવારમાં આસપાસના લોકો આ હંડી સ્વામીની આવી દુરવસ્થા જોઈને કહેવા લાગ્યા કે, શું આ મૂર્તિજ વ્યાસ ભગવાનના શાસ્ત્રવચનને ઉથામવી હતી કે? એવીજ ફકંશા

શાશ્વત્યનને નહિ ગણુકારવાથી થાય છે. માટે સ્ત્રીપુરુષે સદા સાવધાનતાથી વર્તવું જોઈએ.

ધર્મસાધનમાં ચારિત્રજ મુખ્ય છે; તેથી ચારિત્રને નિર્મળ રાખવાનો યત્ન કરો.

“ઉપાધિ વ્યાધિરેવ ચ”

જીવમાત્ર કેવળ ઉપાધિમાં લપટાયલા હોઈ અધવત્ છે. એ ઉપાધિઓ જેમ જેમ કાપતા જવાય, તેમ તેમ દેવત્વને પમાય છે. તેથીજ જીવને ચિત્-કણ કહી ઓળખાવ્યો છે. મુક્ત થતાંજ જીવ ચિત્ સાગરમાં ભળી જઈ શિવ બને છે.

કલિયુગને ક્ષુદ્ર યુગ કહે છે.

કલિકાળનું નામ ક્ષુદ્ર યુગ છે. એટલે કે આ યુગમાં ક્ષુદ્ર યાને હલકી ભતિના લોકો ધર્મસાધન કરીને મહત્તા પામશે.

પ્રકૃત સત્ય અને મિથ્યાસત્ય

જેનું લક્ષ્ય અસત્ પદાર્થ તરફ હોય તે મિથ્યા સત્ય, અને જેનું લક્ષ્ય સત્ પદાર્થ તરફ હોય તે ખરું સત્ય છે, એમ સમજવું.

પારકી ચર્ચા તજવા ચોગ્ય છે.

સાધકોએ પારકાના જીવનનો વિચાર કરવામાં કંઈ સાર નથી; પોતાનાજ જીવનને જોતા ને વિચારતા રહેવું સારું છે.

પ્રશ્ન—ધર્મ એક છતાં પંથો જુદા જુદા છે તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર—એકજ નિયમથી સૌનું ધર્મસાધન થાય નહિ. શરીરની તેમજ મનની પ્રકૃતિઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે; તેથીજ પંથો પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

ભગવાનની કૃપાવિના ગતિ કેવી ?

જે વ્યક્તિ પોતાનાજ બળથી ભવસાગરને પાર કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, તે વ્યક્તિ ગળે મોટો પહોળો ખાંધીને પાણીમાં તરવાની કોશિષ કરે છે. પરિણામ એ આવે છે કે, તે વ્યક્તિ ડૂબતીજ ભય છે.

વીર્યરક્ષાનું પ્રયોજન અને તેનો ઉપાય

જે સાધકો લગ્નગાંઠથી જોડાયેલા હોય, તેમણે બે ત્રણ સંતાનો થયા પછી વીર્યની રક્ષા કરવી જોઈએ. પરંતુ એ કામમાં તો સ્ત્રીપુરુષ બન્નેની પરસ્પર સહાય જોઈએ. સ્ત્રીપુરુષે

અલગ પથારીની ગોઠવણ કરવી ઉચિત છે. એવી એવી રીતે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરી જોવો, પણ જો શક્તિથી કંઇજ વળે નહિ, તો પછી આત્મસમર્પણ સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

વીર્યરક્ષાદ્વારા શરીર નિરોગી અને મન સુસ્થિર બને છે. વીર્યરક્ષા નહિ થવાથી સાધનાના માર્ગમાં અડચણ આવે છે, તેથી વીર્યરક્ષાનું ખાસ પ્રયોજન છે.

પ્રત્યેક શ્વાસપ્રશ્વાસે સ્મરણ કરતા રહેવું એજ ઉત્તમ સાધન છે. તેનો ખરાબર મહાવરો પડતાં વીર્ય પણ સ્થિર થાય છે, તથાપિ વીર્યરક્ષા માટે પ્રયત્ન તો કરતાંજ રહેવું જોઇએ.

મઝછી અને માંસાહારના દોષગુણ

મઝછી અને માંસ એ બન્નેનું ખાણું દૂષિત છે. માછલાંનો ખોરાક કામને વધારે છે, તથા જાતજાતના વ્યાધિ કરે છે, અને માંસ સત્ત્વગુણનો નાશ કરે છે.

પ્રશ્ન—ખંગાળાના હિંદુઓમાં માછલાંનો વ્યવહાર કેવી રીતે ફાખલ થવા પામ્યો ?

ઉત્તર—ખંગાળામાં પહેલવહેલાં કેવળ અનાર્ય લોકોનોજ વસ્તી હતી. એ દેશમાં જે બધા આર્યો આવ્યા, તેઓએ પાછળથી અનાર્યોનો એ વ્યવહાર ગ્રહણ કર્યો હતો.

પ્રશ્ન—વિષયપદાર્થ પ્રત્યેની આસક્તિજ શું પરલોક-ગત આત્માના પુનર્જન્મનું એકમાત્ર કારણ છે ?

ઉત્તર—એવું આકર્ષણ પુનર્જન્મનું એક કારણ છે ખરૂં, પણ તેના કરતાં પણ બીજાં વધારે મોટાં કારણો છે.

સદ્ગુરુની શાક્ષનપ્રણાલિ

જે પ્રકારના વૈદ્યો હીઠામાં આવે છે; એક નિદાનને જાણનારા અને બીજા નહિ જાણનારા યાને ઉંટવૈદ્ય. તાવ આવતાં કોઇકોઇનું માથું દુઃખે છે, પગે કળતર થાય છે, ખરોળ અને પિત્તાશયની વૃદ્ધિ થાય છે, વગેરે વગેરે ચિહ્નો થાય છે. ઉંટવૈદ્ય જાણનારો હોય છે, તે તો રોગના મૂળ તરફ જોયા વગર માથાના દુઃખાવા વગેરે માટે દવાજ ઠોક્યે જાય છે; ત્યારે નિદાનને જાણવાવાળો વદ્ય તાવનુંજ નિવારણ કરવાના ઉપચાર કર્યે જાય છે. તાવ જતાંજ એની પાછળ આવેલી પીડાઓ એની મેળે શમી જાય છે; તેમ સદ્ગુરુ પણ કામ, ક્રોધ વગેરે તરફ દષ્ટિ ન રાખતાં દેહાભિમાનપરજ

આશ્વાત કરે છે. એનો નાશ થતાં બીજું બધું આપોઆપ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ધર્મદ્વાજન્યામાં અભિમાન જેવો બીજો શત્રુ નથી.

જે જન ધર્મસાધના કરતો હોય છે, તેના શિરપર મોટો પાષાણ લટકે છે, અને તે કોઈ પણ રૂપમાં અભિમાન આવતાં માથાપર તૂટી પડીને ચગદી નાખે છે. જેમની નજર ધર્મ તરફ નથી, તેમની વાત નિરાળી છે. અનાજને ઉપજીવા માંડતાં અનાજનો ઢગલો એક તરફ અને છાત્રાં-ચોતરનો ઢગ બીજી તરફ વળે છે; તેમ ભગવાન પણ સારા નરસાને નોખા પાડી લે છે. ધર્મમાર્ગમાં અભિમાન આવતાં ભલભલાને પણ ગુલાંટ ખાવી પડે છે. કારણ ભગવાન દર્પહારી યાને મદ ઉતારનાર છે.

પ્રશ્ન—ભગવાનની દયા કેવી રીતે મળે ?

ઉત્તર—પોતાનું જીવન તપાસતા રહેવાથી અને દંભ-રહિત સરલ બનાવવાથી એનો અનુભવ થાય. બીજાના જીવનપરથી તે ન સમજાય. અનેક ઘટનાઓમાં કંઈક કંઈક અનુભવ તો સહેજે મળે છે, કેમકે તેમાં પણ ભગવાનની જે ઈચ્છા અને દયા રહેલી હોય છે તે વધારે ઉંડો વિચાર કરવાથી સહેજે સમજી શકાય છે. સુખના સમયમાં તેની દયા એક પ્રકારની હોય છે; અને દુઃખના સમયની શાંતિકારી હોય છે.

બૌદ્ધ શાસ્ત્ર યોગમૂલક છે.

બૌદ્ધ શાસ્ત્રો બધાંજ યોગના પાયાપર રચાયેલાં છે. અશ્વવેદમાં યોગનો ઉપદેશ અધિક પ્રમાણમાં મળી આવે છે. સઘળાં તત્ત્વો તાપનિશ્ચુતિમાં સમાયેલાં છે. બૌદ્ધોની ઉપાસનાપ્રણાલિ તંત્રમૂલક છે યાને તંત્રના પાયા પર રચાયેલી છે. નિર્વાણ, એ તંત્રનો ઉદ્દેશ છે. એટલા માટેજ એને બૌદ્ધ શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. બ્યારે બૌદ્ધોની સાથે બ્રાહ્મણોનો વિવાદ ચાલતો હતો, ત્યારે પુરાણોમાં એવી જાતનાં વચનો પ્રસ્થિત થયાં છે યાને ઘુસાડી દેવાયાં છે. દાખલા તરીકે દેવી ભાગવતમાં કહેવાયું છે કે, કલિયુગના પ્રભાવે જે બધા બ્રાહ્મણો પતિત થયા છે, તેમને માટે મહાદેવજીએ તત્ત્વોની સૃષ્ટિ રચી છે.

પ્રશ્ન—અંતરશુદ્ધિનો ઉપાય શું ?

ઉત્તર—પ્રત્યેક શ્વાસપ્રશ્વાસે ઇષ્ટજપ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક કરવાથી અંતર શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક થઈ શકે છે. ભુક્તો, શ્વાસપ્રશ્વાસથીજ દેહનું રક્ષણ થાય છે. શ્વાસપ્રશ્વાસની અસર દેહના પ્રત્યેક પરમાણુ પર થાય છે. લોહી પણ શ્વાસપ્રશ્વાસથી વિશુદ્ધ બને છે. દુઃકામાં કહીએ તો દેહનાં ક્ષય, વૃદ્ધિ અને ક્ષિતિ આ શ્વાસપ્રશ્વાસની ક્રિયાપર આધાર રાખે છે. એ શ્વાસપ્રશ્વાસની ક્રિયા સાથે ઇષ્ટસ્મરણ બ્યારે શુંથાઈ જાય-યાને પ્રત્યેક શ્વાસપ્રશ્વાસની સાથે ઇષ્ટજપ આદ્યા કરે, ત્યારે શ્વાસપ્રશ્વાસની અસર સમગ્ર શરીરપર થાય છે, તેમ જપની અસર સૂક્ષ્મ શરીરના પ્રત્યેક પરમાણુપર થાય છે. અને કંમે કંમે તે પણ ઇષ્ટમય થઈ જાય છે, અને એમ થયા પછી એવા મનુષ્યથી કેવળ સાત્ત્વિક કર્મોજ થતાં રહે છે.

બ્યારે ઉંડા-હૃદયથી ઇષ્ટસ્મરણ અખંડિતપણે થઈ શકે છે, ત્યારે અસ્થિ, માંસ અને રક્તમાં પણ નામની છાપ પડી રહે છે. મુસલમાનોના ધર્મપુસ્તકમાં એક ફકીરના સંબંધમાં લખાયલું છે કે, બ્યારે બ્યારે તેને લોહી નીકળતું ત્યારે ત્યારે તેના લોહીના પ્રત્યેક કણમાં “અન-અલ-હક” એ શબ્દ જોવા મળતો હતો. (એ ફકીર સાહેબ એ નામ લે જપ કરતા હતા. એ નામનો અર્થ આપણાં શાસ્ત્રોમાંના ‘સોઽહમ્’ શબ્દને મળતો છે.)

પ્રશ્ન—આજકાલ અનેક પુસ્તકોમાં યોગાભ્યાસની સમસ્ત પ્રણાલી છપાયલી જેવામાં આવે છે, તે ધ્યાનમાં રાખીને તે મુજબ યોગાભ્યાસ કરવાથી તેવો લાભ થાય કે નહિ ?

ઉત્તર—લાભ કેવો ! પુસ્તકો જેઈને યોગાભ્યાસ કરવા જતાં તો ભયાનક પરિણામ આવે છે. અનેક જણ એ પ્રમાણે કરવા જતાં સારણુ, કોઢ, મધુપ્રમેહ, મસ્તકપીડા ઇત્યાદિના લોગ બની અથવા કોઈક વાર બીજા પ્રકારના તીવ્ર રોગમાં સપડાઈ દેહ છોડે છે. સાધનભજનની કોઈપણ ક્રિયા અને તેનું કૌશલ યાને રહસ્ય જાણ્યા વગર, માત્ર પુસ્તકપરથીજ પ્રયત્ન કરવા જેવો નથી. કેમકે લગભગ બધીજ ક્રિયાનો અનુષ્ઠાનવિધિ શાસ્ત્રકારો ખૂબ સંકેતમાં લખી ગયા છે, જેથી ક્રિયાનો અભ્યાસ કરવો હોય તો ક્રિયાકુશળ ગુરુ

પાસે જઈને તેનું રહસ્ય સમજવું જોઈએ, તથા પ્રણાલી-પૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

મનુષ્યની સ્વાધીનતા દોરડે બાંધેલા પશુ જેવી છે.

મનુષ્યની સ્વાધીનતા અતિ અદ્વય છે. જેમ એક ગાયને ગળે દોરડું બાંધ્યું હોય, તેો દોરડું જેટલું લાંબું હોય તેટલા સુધીજ તેનાથી હરીફરી શકાય છે તેવીજ રીતે નેત્રોમાં જોવાની, કાનમાં સાંભળવાની, અને નાકમાં સુંઘવાની જે કાંઈ શક્તિ રહેલી છે તેના કરતાં વિશેષ કાર્ય કરવાની ક્ષેત્રમાં શક્તિ નથી. માણસ પોતાના બાળકને જેટલા અને જેવા ભાવથી ચાહે છે, તેવા ને તેટલા ભાવથી તે પારકાના બાળકને ચાહી શકતો નથી. હજારો કૌશિય કરવા છતાં પણ અંતરમાં તે તેવો ભાવ આણી શકતો નથી; તેથી કહેવાની મતલબ એ છે કે, મનુષ્ય બાંધેલા પશુના જેટલોજ અમુક હદ સુધીજ બહુ થોડોજ સ્વાધીન છે.

દાન, દાતા અને દાનને પાત્ર

જે મનુષ્ય સદાસર્વદા યાચના કરતો ફરે છે, તે દાનને પાત્ર નથી. બય, સ્નેહ, શરમ, માન, કુળ, મર્યાદા, બદલાની આશા—એવા એવા ભાવોથી કરવામાં આવેલું દાન ખરૂં દાન—સાત્ત્વિક દાન નથી.

સ્વર્ગકામના, પાપમોચન તથા પરલોકમાટે પુણ્યસંચય વગેરે હેતુથી કરાયેલું દાન પણ સાત્ત્વિક નથી; તેમ જ દાન કર્યા પછી પસ્તાવો થાય તે તો તામસિક દાન હોવાથી નુકસાન કરે તોપણ આશ્ચર્ય નથી.

જેવી રીતે ખરી તરસ લાગતાં વ્યથતાપૂર્વક પાણી પીવાય છે, તેવીજ રીતે જે સાત્ત્વિક દાતા હોય છે તે દાન-પાત્ર વ્યક્તિને બાળતાંજ વ્યથા બની જાય છે અને સર્વસ્વ આપીને પણ તેનું દુઃખ દૂર કરી શકાતું હોય, તો તેમ કરવામાં પણ પાછી પાની કરતો નથી; તેમ દાન કર્યા પછી તેના આનંદની સીમા રહેતી નથી. ઉંઘ વૃત્તિ પ્રાપ્ત્યનું એવાજ એક સર્વશ્રેષ્ઠ દાતાતરીકે મહાભારતમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

વૈરાગ્ય ન ઉપજે ત્યાંસુધી નિયમપૂર્વકજ સમય ગુજારવો જોઈએ. કોઈ પણ કારણે એ બધા નિયમોમાં ખામી આવે એ ઉચિત નથી. સંસારમાં રહીને જ વ્યક્તિ સાધન

ન કરી શકે, તે વ્યક્તિ બની શકે તેટલું કરે. બધાના રસ્તા એક હોતા નથી. કર્મમાત્રનો ત્યાગ કરી દેવો—સમ્યક્ પ્રકારે આત્મસમર્પણ કરી દેવું તેનુંજ નામ સંન્યાસ.

પ્રશ્ન—પુરુષાર્થ ક્યાંસુધી કામ આવે ? સહાય ક્યારે લેવી પડે ? અને કૃપા એટલે શું ?

ઉત્તર—પદ્મા ને મેઘના જેવી પ્રચંડ અને વેગવાન નદીઓને પાર કરી જવી હોય, તો હોડીને ગુણ (સત્ત્વ, રજ અને તમ) રૂપી સઢ બાંધીને નદીને સામે કાંઠે જ્યાં જવું હોય તે સ્થાનથી ઘણે આથે પ્રવાહની ઉલટી દિશામાં હોડી લઈ જઈને પછી તે સઢ છોડી નાખવા જોઈએ. આ ઠેકાણેજ પુરુષાર્થની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. તે પછી તો ખલાસી (ગુરુ) પરજ આધાર રાખવો પડે છે. સશક્ત અને બાહોશ ખલાસી તે પછી સુકાન પકડીને બરાબર સાવચેત થઈ બેસે છે. હવે પછી કૃપારૂપી પવન સિવાય અન્ય ગતિજ નથી. પવન અનુકૂળ વહેવા માંડતાં કુશળ ખલાસી હલેસાં મારીને ઉતાડ્યો સહિત હોડીને સામે પાર સહીસલામત લઈ જાય છે.

કળિના અધિકારનાં ઠેકાણાં

પરીક્ષિત રાજા જ્યારે કળિનો વધ કરવાને તત્પર થયા, ત્યારે કળિ કહેવા લાગ્યો કે “મહારાજ ! આપને જેણે પેઢા કર્યા છે, તેણેજ મને પણ પેઢા કર્યો છે. તોપછી મારો વધ કરવાનો તમને શો અધિકાર છે ?” તે પછી તેણે પરીક્ષિત રાજા આગળ ફેટલાંક સ્થાન પોતાના નિવાસ માટે માગ્યાં. તે પર પરીક્ષિત રાજાએ અનુમતિ આપી કે “જે સ્થાનમાં જુગાર, સુરાપાન, વેશ્યાવૃત્તિ અને પ્રાણીહત્યા—એ ચાર અધર્મો પ્રવર્તતા હોય, ત્યાં જઈને તારે વાસ કરવો.” કળિએ બીજાં પણ સ્થાન માગ્યાં. એટલે રાજાએ તેને અસત્ય, ગર્વ, કામના, હિંસા અને વૈરનાં સ્થાનક આપ્યાં. તેથી આપણે એ બધાં સ્થળોથી સાવધાન રહેવું જોઈએ.

મહાપુરુષાની શક્તિસંચારણની પ્રણાલી

મહાપુરુષો ત્રણ પ્રકારે શક્તિનો સંચાર કરે છે. દષ્ટિદ્વારા, સ્પર્શદ્વારા અને ધ્યાનદ્વારા. દષ્ટિદ્વારા શક્તિસંચારનું ઉદાહરણ માછલું છે. માછલી ઇંડુ મૂક્યા પછી તે ઇંડાને સર્વદા પોતાની દષ્ટિમાં રાખે છે, અને એજ દષ્ટિશક્તિ

ઇંડામાં સંચારિત થઇને તે ઇંડુ ફૂટે છે ને અંજીથી માછલું નીકળે છે. સ્પર્શશક્તિનું ઉદાહરણ પક્ષી છે. પક્ષી ઇંડુ મૂક્યા પછી તેનું સેવન કરે છે. પક્ષીના સ્પર્શથી ઇંડામાં શક્તિનો સંચાર થાય છે અને તે ફૂટે છે. ધ્યાનનું ઉદાહરણ કાચળો છે. કાચળી ઇંડુ મૂકીને માટી તળે દાબી દે છે, ને પછી ત્યાંથી ચાલી જાય છે; પરંતુ મનમાં તે તેનું સ્મરણ કર્યા કરે છે. એ ધ્યાનશક્તિદ્વારા કાચળીનું ઇંડુ ફૂટે છે ને બચ્ચું નીકળે છે.

પ્રશ્ન—જેટલો વખત હું બ્રાહ્મસમાજમાં હતો, તેટલો વખત મનમાં જે એક પ્રકારની તેજસ્વિતા, સત્યાનુરાગ, ઉત્કર્ષ ઇત્યાદિ વિવિધ વિષયમાં જે એક જાતની સુંદર અવસ્થા હતી, તે આજકાલ રહી નથી; તો શું સાધન ગ્રહણ કરવાથી મારી અવનતિ તો થઇ નહિ હોય ?

ઉત્તર—આ સાધનમાર્ગમાં જેટલા લોકો આવે છે, તે બધાયની એ અવસ્થા થાય છે. બધી બાબતનો હું કર્તા છું, મારી જાતને હું ઉન્નત કરી શકું છું, અવનત પણ હું જ કરી શકું છું, એવી જાતનું જે અભિમાન હોય છે, તેનો નાશ થવા માટે એમ થવાની જરૂર રહે છે. પરમ પદાર્થને પામવા માટે જે સાધના, શક્તિ અને યોગ્યતા જોઇએ, તે જોતાં મનુષ્ય પોતે કંઇજ નથી, એજ વાત બરાબર સમજાવી જોઇએ; નહિ તો ખરી ઉન્નતિ થઇ શકતી નથી. ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સંગ્રામ કરવાનું કહ્યું છે; એવો સંગ્રામ સાધકમાત્રના જીવનમાં એક યા બીજા પ્રકારનો જરૂર આવે છે. જાતજાતનાં પ્રલોભનોમાંથી પસાર થતાં થતાં સાધકને એ સંગ્રામ કરવો પડે છે. તેમાં ક્યારેક જય તો ક્યારેક પરાજય અળે છે. એવા વિષમ સંગ્રામમાં બહુ દિવસ વીતાવવા પડે છે. એ સંગ્રામના સમયમાં ગુરુમંત્ર અને ઇષ્ટમાં શ્રદ્ધાનો આશરો લઇ, અત્યંત ધીરજપૂર્વક રિપુઓને જીતવાની જરૂર છે. આ સંગ્રામનો સમય આવતાં અનેક જણ સાધનમાં અવિશ્વાસી બનીને નાસ્તિક થઇ જાય છે. સાધકના જીવનમાં આવી ભયાનક અવસ્થા બીજી નથી. એ સંગ્રામમાં જેઓ પ્રાપ્ત સાધના ત્યજી દે છે, તેમને ઇષ્ટસિદ્ધિ મળતાં વિદાંબ લાગે છે, અનેક લોકમાં પડવું પડે છે; અને જેઓ હૃદય-પૂર્વક એ સંગ્રામ ખેલી શકે છે, તેમનો સંગ્રામ શીઘ્ર પૂરે

થાય છે. જેની જેવી પ્રકૃતિ હોય છે, તે તેવી જાતનું યુદ્ધ કરે છે. જેનામાં રમેશુષ્ણ વધારે હોય છે, તેને અધિક સમય યુદ્ધ કરવું પડે છે. એ સંગ્રામમાં સર્વને પરાજિત થવું પડે છે. એમ પરાજિત થતાં થતાં જ્યારે કુટાઇ છુંદાઇ-ને ચૂર્ણવિચૂર્ણ બને છે, ત્યારે સાધકને સમભય છે કે, તેનામાં શત્રુ સામે જૂઝવા જેટલી શક્તિ નથી અને બધી બાબતમાં તે અત્યંત હીન છે, અને પોતાના પુરુષાર્થ વડે જીવન ઉન્નત કરી પરમ પદાર્થ પામવાને તે કેવળ અસમર્થ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે તે પોતાને સાવ હીન અને અશક્ત સમજીને અન્ય કોઇ શક્તિનો આશ્રય ગ્રહણ કરે છે, ત્યારેજ તે ખરી ભક્તિને પથે ચઢે છે અને પછી તેને પોતાને કોઇ પ્રકારનો પ્રયત્ન, ઇચ્છા કે સ્વાધીનતા રહેતી નથી. સર્વ કંઇ શ્રીહરિજ કરે છે; એમ તે હવે સ્પષ્ટ રીતે સમજી અને જોઇ શકે છે.

સંગ્રામની કથા ગીતાજીના કર્મયોગમાં આવે છે; અને તે પછીજ ભક્તિયોગનો વિષય આવે છે. એ ભક્તિયોગ આરંભાયા પછી ભક્ત ક્રમે ક્રમે દરેક અને બધી બાબતમાં ભગવાનનો હાથ રહેલો પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે, ત્યારેજ પછી વિવિધ આશ્ચર્યજનક તત્ત્વો તેની આગળ પ્રકાશિત થાય છે. એ અવસ્થાને ગીતામાં જ્ઞાનયોગ કહી વર્ણવી છે. મતલબ કે, સંગ્રામ કર્યો જવો. કેમકે જીવનમાં એવી સંગ્રામની સ્થિતિ આવવી એ પણ કાંઇ સહેલ નથી. અનેકાનેક ઉપર-ચોટિયા સાધકોના જીવનમાં એ સંગ્રામનો પ્રસંગજ આવવા પામતો નથી. એવો પ્રસંગ આવતાંજ સમજી લેવું કે, હવેજ ધર્મજીવનનો ખરો આરંભ થયો છે. આ જાતના સાધનમાર્ગ-માં જેટલા લોકો છે, તેમાંના કોઇને પણ એ સંગ્રામ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. બધાયને સર્વ પ્રકારના રિપુઓ આગળ પરાજય પામ્યાની કબુલાત કર્યેજ છૂટકો છે. પોતાની સ્વાભાવિક અવસ્થામાંજ એ પ્રસંગે ઉભા રહેવું પડે છે. એ વખતે “હે હીનબંધુ, પતિતપાવન” એમ કહીને પોકાર કર્યા વગર બીજી ગતિજ નથી. પોતાની હીનહીન અવસ્થાનો અનુભવ કર્યા પછી ભગવાનના નામનો ઉંડા હૃદયથીજ પોકાર કરાય છે; એટલે તે પોકાર તરતજ સ્વીકારી પૂરો કરાય છે, યાને ભગવાનની સહાય શીઘ્ર આવી મળે છે.

પ્રશ્ન—સંસારમાં રહીને મનને એકાગ્ર કેવી રીતે કરી શકાય ? કેને એકાગ્રતા સિદ્ધ થાય ?

ઉત્તર—મન અંતર્મુખ થયા વગર તો એકાગ્ર બનેજ નહિ. સ્મરણ, કીર્તન, જપ-એ બધાથી મન અંતર્મુખ થાય છે. સમીપમાં કંઈ ન હોય તોજ એકાગ્ર થઈ શકાય, એવું નથી. મનરૂપી ઘોડો કુંકું કરતો ધૂમ્પે બાય છે. નિર્જન સ્થાનમાં હો કે ઘરનાં દ્વાર બંધ કરીને એકાંતમાં એકલા બેસો, અથવા તો સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને અરણ્યમાં જઈને રહો, એથી એકાંતવાસ થાય તો ખરો, પરંતુ એકાગ્રતા માટે મૂળ વાત તો એજ છે કે, મન અંતર્મુખ બનવું જોઈએ. બાકી નિર્જન વાસમાં પણ મન બાહ્ય વિચારમાં ભટકતું હોય તો એકાગ્રતા સિદ્ધ થતી નથી. એક ફકીર મારા જોવામાં આવ્યો હતો. તે ભરબજારમાં બેસી રહેતો, અને બેઠો બેઠો ત્યાં ધ્યાન ધર્યા કરતો કિંવા જપ કર્યા કરતો. તે જોઈ મેં તેને સવાલ કર્યો કે “આપ આવા કોલાહલ વચ્ચે શામાટે રહો છો ?” તેણે જણાવ્યું કે “આવા કોલાહલમાં પણ મન એકાગ્ર થાય, તોજ એકાગ્રતા ખરાખર સિદ્ધ થઈ ગણાય.”

પ્રશ્ન—જે નામપ્રત્યે આસક્તિ થાય તો ?

ઉત્તર—હાં, એમ થવાની તો જરૂરજ છે. અસત્ વિષય યાને જેનું અસ્તિત્વજ નથી અને જે અનિત્ય છે, તેમાં આસક્તિ રાખવી નહિ. અને જે સત્ય વિષય છે તેમાં તો આસક્તિ કરવીજ રહી અને તે થાયજ.

પ્રશ્ન—યોગસિદ્ધ કરવાને કયા નિયમપૂર્વક ચાલવું જોઈએ ?

ઉત્તર—વીર્યનું ધારણ અને સત્યની રક્ષા ન થાય તો યોગલાભ થતો નથી. કલ્પના પણ સત્યમયી હોવાની જરૂર છે. વીર્યધારણ એ જેવી રીતે શરીર, મન અને આત્માની રક્ષાનું એક સાધન છે, તેવીજ રીતે સત્યપાલન પણ શરીર, મન અને આત્માની રક્ષાનું આવશ્યક સાધન છે. વૃથા વિચારોથી વિશેષ હાનિ થાય છે. ભગવદ્વિચારથી અંતઃકરણની અને મગજની શક્તિ બહુ વધે છે; ત્યારે વૃથા વિચારોથી એ શક્તિનો ક્ષય થાય છે. મિથ્યા ભાષણ કરવું એ જેમ પાપ છે, તેમ મિથ્યા કલ્પના કરવી એ પણ પાપ છે. જેમને યોગના માર્ગે ચાલવું હોય, તેમણે

બધાએ સત્યની સાથે યોગ રાખવોજ જોઈએ. અસાર નાટક, નવલકથા ઇત્યાદિનો યોગશાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલો છે.

ભગવાનને વશ કરવાનો સહેલો ઉપાય

ગાયને દોરડે બાંધીને ઘસડી જવા માગતાં તે અનિચ્છા-પૂર્વક જરા તરા ચાલે છે; પરંતુ જ્યાં તેના વાછરડાને ઉંચકી ચાલવા માંડીએ કે તે ચોતાની મેળેજ ‘હંબા’ ‘હંબા’ કરતી પાછળ પાછળ ચાલી આવે છે. તેવીજ રીતે મનુષ્ય ભગવાનને ઓળખતો હોતો નથી, તેથીજ તેની ભક્તિ તે કરી શકતો નથી; પણ જો તે ભગવાનના ભક્તને શોધી ઓળખીને તેની પૂજા કરે છે, તો ભક્તનો સફાવ અને કયાવૃત્તિ ભગવાથી ભગવાનની પણ તેને ઓળખાણ અને ઉદારતા પ્રાપ્ત થાય છે.

સાધકને માટે અહંકાર જોવો અન્ય શત્રુ નથી.

જ્યાંસુધી અહંભાવ કાયમ છે, ત્યાંસુધી માથાપર ભારે બોલો રહ્યો છે. ભગવાન હર્ષહારી હોવાથી સહેજ પણ અહંકાર થતાં લપડાક ચોટી કાઢે છે; અને એટલેથી સમજી જાયો તો ઠીક, નહિ તો પછી એવી દુર્ગતિ થાય છે કે પછી પત્તોજ ન લાગે.

“સાધનભજન મેં કર્યું” છે, તેથી મને આવી આવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે; મારી આટઆટલી ઉન્નતિ થઈ છે” એવો અહંકાર આવે છે, તોપણ ઉગરી શકાતું નથી. લક્ષમણુલ રોજ સીતાજીને પગે લાગતા હતા, એ પરથી શું એમ સમજવાનું છે કે, તેઓ ખીજ કોઈને પગે લાગતા નહિ? તેઓ વડીલો અને ગુરુજનો વગેરેને નમસ્કાર કરતા હતા—અર્થાત્ ઉન્નત થવા ઇચ્છનારે પશુ, પંખી, કીટપતંગ, વૃક્ષ-લતા—સર્વને નમતા રહેવું જોઈએ. એથી સહેલાઈથી કૃત-કાર્ય થઈ જવાશે.

શ્રીજનમાત્રને માતાતુલ્ય ભાવે નીરખવી જોઈએ; શ્રી-માત્રમાં જગદંબાને નીરખી તેને પ્રણામ કરો. સમસ્ત નર-નારીમાં જો એ આનંદમયી જગદંબાને અને પરમ પિતાને નીરખતા થાઓ, ને પછી કોઈ પણ શ્રીને જોતાં તેને એવાજ ભાવથી ચાહી શકો, તો તેજ દેવી છે, દેવી છે, દેવી છે! એને એવા ભાવે પ્રણામ કરવાથી પાપમાત્ર દૂર થઈ જઈ ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અંડીકાસને ધોળજીપર

માતૃભાવ રાખવાથી સિદ્ધિ મળી હતી, તેમાં લોકો જે દોષા-રોપણ કરે છે તે મિથ્યા વાત છે. નારી પ્રતિ કુદૃષ્ટિ કરનારનું તો મરણ થાય એજ સાચું.

પ્રશ્ન—ઈશ્વરનો આદેશ કેવી રીતે સમજી શકાય ?

ઉત્તર—વીસ વર્ષે કોઈ ખાસ મિત્ર ઓચિંતો આવીને આપણું નામ દઈ બોલાવે છે, તો તેનો સાદ આપણે કેવી રીતે પિછાણી શકીએ છીએ ? એનો ખુલાસો આપણે કદી કરી શકીએ તેમ નથી, તેમજ ઈશ્વરનો આદેશ કેવી રીતે બાણી શકાય છે, તે પણ કહી બતાવાય તેમ નથી.

પ્રશ્ન—કેટલાક વૈષ્ણવોમાં બે ગુરુ કરવાનો ચાલ કેમ છે ?

ઉત્તર—શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુએ શ્રીપાદ ઈશ્વરપુરી પાસે દીક્ષા લીધી હતી, પણ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું રામાનંદની પાસે. દીક્ષા પછી ઈશ્વરપુરીનો મેળાપ સરખો થયો નહોતો. ભત્તિ અભિમાન ટાળવા માટે શ્રીમહાપ્રભુએ તે શૂદ્ર ભત્તિ-વાળા રામાનંદજી પાસે શિક્ષણ લીધું હતું; અને મહાપ્રભુ પાસે કોઈ બ્રાહ્મણ શિક્ષણ લેવા જતો, તો તેઓશ્રી તેને રાય રામાનંદની પાસેજ મોકલી આપતા. આથીજ ગૌડીય વૈષ્ણવોમાં દીક્ષાગુરુ અને શિક્ષાગુરુના ભેદથી બે ગુરુ કરવાની પ્રથા પ્રચલિત થઈ છે.

અભિમાન પણ શું સહેજે જતું રહે છે ? ના, જનસેવા-દ્વારાજ એનાપર જય મેળવી શકાય છે. સંસારમાં તમને જેઓ નીચ અથવા દીનદુઃખી લાગતા હોય તેમનીજ સેવા તમારે ઉઠાવવી જોઈએ.

પ્રશ્ન—ખરી સેવા કેને કહેવી ?

ઉત્તર—જેવી રીતે પોતાને જેની જરૂર પડે છે તે પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છા આપોઆપ થાય છે, તેવીજ રીતે બીજાની જરૂર બધામાં આવતાં તે પણ પૂર્ણ કરવાની વ્યાકુળતા આપણા મનમાં પ્રગટે તેનુંજ નામ સાચો સેવાભાવ. માતા બાળકની સેવા એજ ભાવે કરે છે. બાળકને કશાની જરૂર જણાતાં માતાનું ચિત્ત વ્યાકુળ બની જાય છે; એનુંજ નામ સાચો સેવાભાવ છે. બાકી અંદરખાને લાગણી નહિ છતાં દેખાદેખી કે શરમાશરમી કોઈને કાંઈ આપો કે કોઈ રીતે સહાયભૂત થાઓ, તે સેવા કરી કહેવાય નહિ.

શ્રીગૌરાંગ પ્રભુએ કહ્યું છે કે, કલિયુગમાં અનેક મનુષ્યો (ખીન્નઓમાં ભક્ત કહેવાવા અથવા હલકી વાસનાના હેતુથી) નાચીકૂદીને નરકમાં જશે. અંતરના સાર્વિક ભાવો માટે સાધકોએ સાવચેતી રાખવાની છે. ખીન્નઓને તે દેખાડવાથી હાનિ થાય છે.

પ્રશ્ન—શંકરાચાર્યે રાધાકૃષ્ણનું સ્તોત્ર રચ્યું છે શું ? કયા પ્રામાણિક ગ્રંથમાં તેનો ઉલ્લેખ છે ?

ઉત્તર—શ્રીશંકરાચાર્યે તેમના શિષ્યોને એક દહાડો કહ્યું કે “તમારે કંઈ જિજ્ઞાસા કરવી હોય તો કરો.” એટલે શિષ્યોએ વિનંતિ કરી કે “અમને ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય શો છે તે કહો.” એ પર શ્રીશંકરાચાર્યે જોડ્યા કે “સગુણ ઉપાસનાવગર ભક્તિ સાધ્ય થતી નથી.” તે પછી તેઓશ્રીએ શારદામઠ, જ્ઞેતિર્મઠ, ગોવર્ધનમઠ અને શૃંગેરી મઠ—ઈત્યાદિ મઠોની સ્થાપના કરી. હવે બધાંને એકજ જાતની સગુણ ઉપાસના રચતી આવતી નથી. કોઈને શક્તિની ઉપાસના તો કોઈને વિષ્ણુની ઉપાસના, તો ખીન્ન કોઈને વળી શિવજીની ઉપાસના રચે છે. તે જાણી જઈને શ્રી-શંકરાચાર્યે તે વખતે વિવિધ સ્તવ-સ્તોત્રોની રચના કરી હતી. રાધાકૃષ્ણનું સ્તોત્ર પણ તેમણે તેજ વખતે રચ્યું હતું. ‘શંકર દિગ્વિજય’ નામના ગ્રંથમાં એ બધાંજ સ્તોત્રો આપેલાં છે. આ દેશમાં શંકરદિગ્વિજય અત્યારે પ્રચલિત છે, છતાં અનેક જણને શંકરદિગ્વિજયની વાતની ખબર સરખી નથી.

શૂન્ય સમાધિ અને તેની નિર્રર્થકતા

આસન અને પ્રાણાયામાદિ સ્થૂળ સાધનોથી શરીર સ્વસ્થ રહે છે અને મન એકાગ્ર અને છે. એ રીતે એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં મનનો નિરોધ થઈ જે સમાધિ થાય છે, તેને શૂન્ય સમાધિ કહે છે. એવા પ્રકારની શૂન્ય સમાધિમાં હજાર વરસ ગાળ્યા છતાં કંઈજ લાભ થતો નથી. એ સંબંધમાં યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે, એક પ્રસંગે શ્રી-વસિષ્ઠગુરુ શ્રીરામચંદ્રજીને સાથે લઈને વનવિહાર માટે નગર બહાર નીકળ્યા. તે વખતે એક ગાઢ જંગલમાં એક છોકરી-ને સમાધિસ્થ થયેલી જોઈને ‘શ્રીરામચંદ્રજીને વિસ્મય થયું અને તે તેમણે વસિષ્ઠગુરુ આગળ કહી બતાવ્યું. તે છોકરી

એક મોટા વડના ઝાડની મૂળીથી એવી તો જકડાઇ ગઇ હતી, કે તે જોતાંજ સહેજે ખ્યાલ આવે કે આ સમાધિની અવસ્થામાં તે ઘણા લાંબા કાળથી હોવી જોઇએ. શ્રીરામચંદ્ર-ને વિશ્વિત્ત થતા જોઇને વસિષ્ઠગુરુએ એક પ્રક્રિયા કરતાં કરતાં ત્રણ વખત તે બાલિકાના અંગપર હાથ ફેરવતાંમાંજ તે છોકરી ઝાડના પાશમાંથી પોતાના અંગને છોડવીને ઉભી થઇ ગઇ ને અનુગ્રહમાટે પ્રાર્થના કરતી મસ્તક નીચું નમવવા લાગી. એ જોઇને તો રામચંદ્રજી અવાકજ બની ગયા. એટલે વસિષ્ઠ-દેવે કહ્યું કે, આ સ્થાને ઘણાં વર્ષ ઉપર એક રાજમહેલ હતો. ત્યાં આગળ રાજપરિવારને પોતાના તમાશા દેખાડવાને કેટલાક નટો એક છોકરીને સાથે લઇને આવ્યા. બીજી કેટલીક ક્રિયાઓ દેખાડ્યા પછી આ બાલિકા સમાધિવશ થઇને અદ્ધર આકાશમાં ચઢી બતાવવાનું કૌશલ દેખાડવા ગઇ. તે અદ્ધર ઉંચે ચઢી તો ખરી, પણ બહુ વાર થયા છતાં તે અદ્ધર ને અદ્ધર રહી ગઇ, કંઈ કરતાં પણ તે ભૂતળપર ફરીને ઉતરી શકી નહિ. એટલે સાથેનાં બધાં માણસો કહેવા લાગ્યાં કે, એ છોકરી નીચે ઉતરવાની પ્રક્રિયા વીસરી ગઇ છે, અમને પણ તે આવડતી નથી; તેથી તેને નીચે ઉતારવાનું અમારે માટે પણ શક્ય નથી. તથાપિ ફિકર કરવા જેવું કંઈ નથી, કેમકે જ્યાંસુધી તેની આવી અવસ્થા રહેશે ત્યાંસુધી ભૂખ-તરસ એના દેહને પીડી શકશે નહિ. એમ કહીને સંઘનાં માણસો તો ચાલ્યાં ગયાં. પછી ત્યાંના રાજાએ ઇલાવશ બનીને તે છોકરીના આસન નીચે ઠેક ઉંચે સુધી એક ચોતરો ચણાવ્યો ને તેના પર એક વડનું ઝાડ પણ રોપાવ્યું. અત્યારે એ રાજાએ નથી, અને તેની રાજનગરી પણ ઉજ્જડ થઇને ઘોર અરણ્ય બની ગઇ છે, તેમ તેણે રોપાવેલું વડનું ઝાડ પણ અત્યારે જળરજસ્ત મોટું વધી ગયું છે; પરંતુ કાળના એ સપાટામાં પણ આ છોકરીનું શરીર પહેલાં જેવું હતું તેવું ને તેવુંજ અત્યારે પણ છે; છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, એનો માનસિક બાવ બરાબર પહેલાંના જેવોજ કાયમ ટકી રહ્યો છે. તેથીજ એણે મારી પાસે અનુગ્રહમાટે પ્રાર્થના કરી.”

આ પ્રમાણે બાહ્ય પ્રક્રિયાદ્વારા જે સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેની કંઈ કિંમત નથી. અધ્યાત્મયોગથી યાને જીવાત્માનો

પરમાત્માની સાથે સંયોગ થવારૂપે જે સમાધિ થાય છે, તેનાથી જ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઇષ્ટકૃપાવિના એવી સમાધિ થતી નથી.

બાહ્ય પ્રક્રિયાદ્વારા અને ઇશકૃપાથી થયેલી

અવસ્થા વચ્ચેનો ભેદ

ગુરુ નાનકે એક વખતે પોતાના શિષ્યો સહિત રામેશ્વરની યાત્રાએ ગયા; ત્યારે સીધા મંદિરમાં ન જતાં સમુદ્રને કાંઠે બેઠા. એ વખતે ત્રણ હંકયોગીઓએ ત્યાં જઈને ગુરુ નાનકેને વંદન કર્યું. તેઓ ગુરુનાનકના પ્રભાવની વાત બાબત હતા. થોડોક સદાલાપ ચાલ્યા પછી તેમણે નાનકેજીને પૂછ્યું કે “શ્રીરામેશ્વરનાં દર્શન કરવામાં આવડો વિલંબ શાને કરે છે?” તેના જવાબમાં નાનકે ગુરુએ જણાવ્યું કે “આટલા બધાને લઈને સમુદ્રપાર કેવી રીતે જઈ શકું તેનાજ વિચારમાં છું. શ્રીરામેશ્વર દેવની કૃપા કેઈ દહાડો થાય તો તે બાણે.” એ સાંભળીને તે ત્રણે યોગીઓ બોલ્યા કે “એ વળી કેવું! આપ આવડા મોટા મહાત્મા થઈને સમુદ્રપાર જઈ શકતા નથી, તો આટલા દહાડા કેવું યોગશિક્ષણ મેળવ્યું?” એમ કહીને તે ત્રણે જણા એકાદ પ્રક્રિયાદ્વારા અદ્ધર આકાશમાં ચઢીને સમુદ્રપાર જવા લાગ્યા; પરંતુ સામે પાર પહોંચીને તેઓ જુએ છે તો ગુરુ નાનકેદેવ પણ પોતાના શિષ્યોસહિત ત્યાં સામે પાર બેઠેલા છે. તે જોઈને તેમને અતિશય આશ્ચર્ય ઉપજ્યું, ને આશ્ચર્યચકિત દશામાંજ તેમણે શ્રીનાનકજીને જિજ્ઞાસા કરી કે “મહારાજ! આટલા બધા માણસોને લઈને આટલા જલદી આપ આ પારે કેવી રીતે આવ્યા?” ગુરુ નાનકે ઉત્તર આપતાં કહ્યું કે “શ્રીરામેશ્વરદેવ કૃપા કરીને અમને આ પાર રાખી ગયા છે; બાકી મને પોતાને તો કૌશલ નામની પણ ખબર નથી. હું તો મારે ભગવાનની કૃપા ઉપરજ આધાર રાખું છું.” આ બધું જોઈ સાંભળીને એ ત્રણે યોગીઓને પોતાની દુર્ગતિ સારી પેઠે સમજાઈ ગઈ, તથા આટલા દહાડા તેમણે ધર્મને નામે જે સઘળો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો તે બધોજ વ્યર્થ બાણી ગુરુ નાનકેના શિષ્ય થયા.

સીંજાતિને સન્માન આપવાનું શીખ્યા

વગર આ દેશનું શ્રેય નથી થવાનું.

સીંજો અને પુરુષોએ એક ઠેકાણે રહેવામાં સદા

સાવધાન રહેવું જરૂરી છે, કદાપિ ગાઢ સહવાસમાં રહેવું ઉચિત નથી. સ્ત્રીજાતિનું જેટલું સન્માન કરશો, તેટલાજ પોતે પવિત્ર રહી શકશો. જેનું સન્માન કરતા હોઈએ તેના પ્રત્યે કુદૃષ્ટિ કરી શકાતીજ નથી. બંગાળામાં તો સ્ત્રીજાતિનું સન્માન કરવું, એ જાણે એક ઉપહાસનો વિષય થઈ પડ્યો છે. બાબુઓને જો કહેવામાં આવે છે કે, સ્ત્રીજાતિનું સન્માન કરો, તો તેઓ હો હો કરી હસવા લાગે છે.

ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશોમાં સ્ત્રીજાતિપ્રતિ સન્માનની લાગણી છે. દક્ષિણી લોકોમાં નારીજાતિનું સન્માન વિશેષ હોવાથી તેમનામાં વીર પુરુષો પાકે છે. અંગ્રેજો જગતમાં પ્રધાન જાતિ થઈ પડી છે, તેનું કારણ પણ નારીજાતિ પ્રત્યેનું તેમનું સન્માન છે. પુરાણોમાં કથાયું છે કે, જ્યાં નારીજાતિનું સન્માન થાય છે ત્યાં લક્ષ્મીનારાયણની હાજરી હોય છે. વળી, યજ્ઞ નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ । તે મુજબ અંગ્રેજ પ્રજામાં અત્યારે લક્ષ્મીનારાયણ બિરાજે છે.

નારિજાતિનું સન્માન કરાવુંજ જોઈએ, નહિ તો દેશનું શ્રેય કશાથી થવાનું નથી. એક સતીના યાને દ્રૌપદી દેવીના અપમાનથી ભારતવર્ષ અત્યારે પણ બળી રહ્યો છે.

ગૃહસ્થ પુરુષે પત્નીને ભગવદ્શક્તિ ગણીને તેની મર્યાદા રાખવી જોઈએ; તેમ પત્નીએ સ્વામીને નારાયણરૂપ સમજીને તેની સેવા-શુશ્રૂષા કરવી જોઈએ. જે સંસારમાં પતિ-પત્ની વચ્ચે એવો સંબંધ સ્થપાયો હોય છે, તે સંસારનું કદી પણ અમંગળ થતું નથી; ત્યારે જે સંસારમાં સ્ત્રીજનોની મર્યાદા જળવાતી નથી અને તેમને વારે વારે ધૂતકારી કાઢવામાં આવે છે, તે સંસારનું મંગળ કદી પણ થઈ શકતું નથી.

પતિસેવા એજ નારીજાતિનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે.

પતિની પ્રત્યે અસહ્યવહાર આચરનાર તથા પતિને હરહમેશ કડવા શુકનોથી દુભવનાર સ્ત્રીને ઘોર યાતના ભોગવવી પડે છે, એમ શાસ્ત્રકારોએ પોકારી પોકારીને ફરી ફરીથી કહ્યું છે. એ રોગનું એકજ ઓસડ છે અને તે એ કે, પતિના ચરણોમાં પડીને થયેલા અપરાધની તેની પાસે ક્ષમા માગવી. પતિ એ દેવતા છે, એ અત્યંત દુઃખદારિદ્ર્યમાં હોય તોપણ સ્ત્રીને માટે પૂજનીય છે. પતિએ પણ સ્ત્રીને ભગવત શક્તિ ગણીને

તેના પ્રત્યે સદા સદ્વ્યવહાર અને સન્માનવૃત્તિ રાખવાં જોઈએ.

પોતાના મતની પેઠે પરમતનું પણ
સન્માન કરવું જોઈએ.

વિવેકબુદ્ધિ જો નિર્માળ હોય છે તો તે પોતાના મતની પેઠે પારકાના મતનું પણ સન્માન કરી શકે છે. બૂલ, ભ્રાંતિ અને ત્રુટિઓ તો બધામાં હોય છે; પણ કાળે કરીને તે ચાલી જાય છે. કેવળ પોતાનાજ મતની સાથે જેઓ મળતા આવે તેઓજ ઉત્તમ, એ મત અત્યંત અનુદાર છે. સત્ય હમેશાં ઉદાર હોય છે, અનુદાર કદી હોતું નથી.

સંબંધ—દૈહિક અને આત્મિક

સંબંધ બે જાતનો હોય છે—દૈહિક અને આત્મિક. આત્મિક સંબંધ અતિ વિરલ હોય છે. જે બે આત્માઓનું એકજ લક્ષ્ય હોય છે, તેમની વચ્ચે આત્મિક સંબંધ હોય છે. જેમકે ભક્ત ભક્ત વચ્ચેનો.

શોક, મોહ એ દૈહિક સંબંધનાં પરિણામ છે; તેથીજ જે શોકમોહ થાય છે, તે અસ્થિર હોય છે. આત્મિક સંબંધમાં શોક—મોહને સ્થાન નથી, પરંતુ વિરહને અવકાશ છે. એ વિરહ આશાજનક હોઈ સદાકાળ ટકવાવાળો નથી પણ પાછો મેળાપ સધાય છે. બહુ દૂર હોવા છતાં બન્નેની વચ્ચે એક પ્રકારનું જોડાણ હોય છે, તેથી તેઓ સર્વદા એક મનવાળા રહે છે.

મિત્રની આવશ્યકતા

અગાઉ સર્વ કોઈને બેએક મિત્ર તો રહેતાજ. બે જણના મત મળતા આવે તેનું નામ મિત્રતા નથી. અત્યારે સાચા મિત્રો દુર્લભ થઈ ગયા છે. મિત્ર મળવાની વાત તો દૂર રહી, પણ જેની આગળ મનના ઉભરા ખાલી કરી શકાય, એવા વિશ્વાસુ માણસો મળવા પણ દુર્લભ થઈ પડ્યા છે. વિશ્વાસ કરીને કોઈની આગળ આપણે અતિ એકાંતમાં વાત કરીએ છીએ તે થોડીજ મુદતમાં હાટેબજારે સંભળાતી જણાય છે, અને જ્યાં ત્યાં આપણી હાંસી થાય છે. એ કાળનું માહાત્મ્ય છે. પોતાના મનનું દુઃખ કોઈ આગળ કહી શકાય નહિ તો તેથી કંમે કંમે હૃદય કુટિલ થઈ જાય છે. કુટિલતા એ મહાપાપ છે. મનુષ્યથી કોઈ પણ જાતનું સાધનભજન

ન શ્વચ, અને પૂરેપૂરી હોય તો તેટલાથી પણ સુકિતનો લાભ મળી શકે છે; કેમકે સરળહૃદયી આણસ સર્વદા સત્યવાદી હોય છે. કપટી માણસ હજારો યજ્ઞયાગ ને સાધનભજન કરવા છતાં પણ નરકગામી થાય છે. કપટી હૃદય હમેશાં અસત્ય આવે છે ને અસત્યજ વાગોળે છે—એટલે કે જ્યારે ને ત્યારે અસત્યજ બોલ્યા કરે છે. સાચા મિત્રને અભાવે આટલી બધી દુર્ગતિ થાય છે.

પ્રશ્ન—શોકનિવારણનો ઉપાય શો ?

ઉત્તર—જેને શોકાનુભવ થયો હોતો નથી, તેને શોક એ શી વસ્તુ છે તેની સમજણ હોતી નથી. મહર્ષિ વસિષ્ઠ જેવા પણ પુત્રશોકથી વિહ્વળ બનીને પ્રાણત્યાગ કરવા તૈયાર થયા હતા. શોકથી શરીરમાં આગ ઉઠે છે, તેથીજ એને શોકાગ્નિ કહેવામાં આવે છે. ભગવાન કાળસ્વરૂપ પણ છે. એ કાળ સર્જન કરે છે, પાલન કરે છે અને નાશ પણ કરે છે. એ કાળજ દુઃખ દે છે, તેમ શાંતિ પણ દે છે. શોકનું દુઃખ પણ કાળે કરીનેજ શાંત થાય છે. દુઃખની તીવ્રતા એકસરખી ટકી રહે તો પછી ઉગરવા વારો ક્યાં રહે ? શોકની વેળાએ કોઈથી કશું થઈ શકતું નથી; તથાપિ કોઈ માણસ દુઃખી માણસને સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિપૂર્વક મળે તો શોક કમી થાય છે. તે વખતે જેને માટે શોક કરતા હોઈએ તેના ગુણજ ગાવા જોઈએ. દોષ કાઢીને તેના પ્રત્યે અશ્રદ્ધા પ્રગટાવી શોક ટાળવા ઇચ્છવું એ ભયંકર બૂલ છે. ભગવાન બુદ્ધદેવની આગળ પુત્રશોકથી વિહ્વળ બનેલી એક વિધવા બાઈ આવી. તેને ઉદ્દેશીને તેઓશ્રીએ કહ્યું હતું કે “જેઓ શોકથી પીડાતા હોય, તેમનાં આંસુ તારા હાથે લૂછી નાખ, એટલે તારો શોક શાંત થઈ જશે.” વિષયોમાં પુરાઈ રહેવાથી શોક સહેજે મટતો નથી. એવી અવસ્થામાં તીર્થાટન કરવું ઉચિત છે. તીર્થયાત્રામાં સુયોગ્ય સ્થળો અને સાચા સાધુજનોનાં દર્શનસમાગમ કરવાથી લાભ થાય છે અને ઇચ્છા હોય તો મનનો મેલ પણ જાય છે. તીર્થયાત્રા અને સત્સંગની પેઠે સત્કથાના શ્રવણથી પણ શોક દૂર થાય છે.

સર્વપ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવી જોઈએ.

સર્વ કોઈની અવસ્થા તરફ સહાનુભૂતિ દેખાડવી

જેઠાં. કોઈની સાવ વિપરીત અવસ્થા દેખાય, છતાં પણ તેના પ્રત્યે જે મનુષ્ય સહાનુભૂતિ દેખાડતો નથી, તે મનુષ્ય-કોટિનોજ નથી. ભગવાનના રાજ્યમાં કોઈ પણ બે પદાર્થ એકસરખા નથી; પરંતુ બુદ્ધાપણું છે તેથીજ તેઓ ટકી રહ્યા છે. એ વિવિધ વિચિત્રતા અને વિભિન્નતામાં એક સુંદર સુસંબદ્ધતા રહેલી ન જોઈ શકવાથીજ લોકો ગોટાળો કરે છે. ખાગમાં જેમ ભાતભાતનાં વૃક્ષવેલાથી સુંદર શોભા થઈ રહે છે, તેમ સંસારમાં પણ વિભિન્ન વિભિન્ન લોકોને લીધે સુંદર શોભા આવે છે.

દુર્ભિક્ષનું કારણ અને તેના નિવારણનો ઇલાજ

અત્યારને વખતે ધનધોર દુર્ભિક્ષ કહેતાં દુકાળ પ્રવર્તી રહ્યો છે. અગાઉ અમુક અમુક ઉદ્યોગધંધા દરેક જાતિને માટે ઠરેલા હતા, અત્યારે તેમ રહ્યું નથી. ધણા ખરા લોકો આજે કાંઈ કારીગરી કે ધંધો ન કરતાં નોકરી કરે છે. મોટાં નગરોમાં કારખાનાં ને મીલો નીકળ્યાથી લોકો ખેતી છોડી દઈને, મજૂરી કરતા થયા છે. રેલ્વે, કોલસાની ખાણો વગેરે ઠેકાણે મજૂરી કરી પૈસા પેદા કરવાના લોકોમાં ખેડુતો ખેતીનું કાર્ય ભૂલવા લાગ્યા છે.

પહેલાંની માફક કામના વિભાગ સ્થિર નહિ થાય તો આ મોંઘવારી દીર્ઘકાળ ટકશે, અને એમ થતાં પછી તે સ્વાભાવિક લાગશે.

મનુષ્યનાં પાપો વધવાથી પણ અનાજ વગેરેની પેદાશ ઘટતી જાય છે, તેમ ભૂમિની ઉત્પાદક શક્તિમાં ઘટાડો થયો છે, અને ગાયો પણ ઘટતી ચાલી છે; એટલે વારંવાર દુકાળ પડે છે. પણ તેથી હડબડી ન જતાં ભગવાનને પોકારવામાં આવશે તો સૌ સારાં વાનાં થશે.

પ્રશ્ન—દુષ્ટ અને વ્યસની લોકોને દાન આપવું ઉચિત છે ?

ઉત્તર—દુઃખી અને ભૂખ્યાનેજ દાનનો ખરો અધિકાર છે. એક વાર દુઃખ દૂર કર્યા બાદ તેના દોષો દુઃખના કારણ-તરીકે હોય તે તેને સમજાવવા હોય તો સમજાવી શકાય.

ધર્મમત સંબંધમાં અતિથિનો કંઈ ભ્રમ હોય તો પ્રથમ તેનું નિવારણ કરી ત્યાર બાદ તેનું આતીથ્ય કરવાનું રાખવું નહિ; પણ પ્રથમ તો તેને જેની આવશ્યકતા હોય તે પૂર્ણ કરવી.

તે પછી જો તે રહેવાનો હોય, તો પ્રસંગ સાધીને તેના મંત્રની અનુચિતતા અને અશાસ્ત્રીયતા તેને સમજાવવાની કોશિષ કરવી. અતિથિનો અર્થ આજકાલ સમજવામાં આવે છે તેમ ઓળખીતા-પારખીતા પરોણા નહિ, પણ ક્ષુધાર્ત અને શ્રમિત થઈને જે કોઈ આવ્યો હોય, તેને અતિથિ સમજવાનો છે. બૂખની વખતે તેની ભ્રમણા ભાંગવા બેસવું, એ તો નિષ્કૃત-તાજ કહેવાય.

જે દેશમાં દાનેશ્વરી કર્ણ જેવા થઈ ગયા અને જે દેશમાં અતિથિસેવાર્થે પોતાના પુત્રને ખાંડણીમાં ઘાલી છુંદ-નાર સગાળશા દંપતી જેવાં ધર્મિષ્ઠ દંપતી થઈ ગયાં છે, તેજ દેશના લોકો અતિથિસેવા હાય ! આજે કેમ બૂલતા ચાલ્યા છે !

**નિરપેક્ષ થયા વગર સત્યનું પ્રતિપાલન
કરવું સંભવિત નથી.**

નિરપેક્ષ બન્યા વગર સત્ય વાત કહી શકાતી નથી. આપણે જો કોઈને ચાહતા હોઈએ છીએ, તો તેના દોષોને દોષ-તરીકે ગણી શકતા નથી. ત્યારે કોઈના પ્રત્યે જો આપણને વેર કે વિદ્વેષ હોય છે, તો તેના ઉપર નાહક દોષારોપણ કરવામાં પણ પાછા પડતા નથી. એમ કરવાથી સત્યની રક્ષા થતી નથી. માટે નિરપેક્ષ બનવું જોઈએ. બાળક જેમ બધાંને સમાનભાવે જુએ છે, એજ પ્રમાણે જોતાં થવું જોઈએ. કોઈના પણ પ્રત્યે આપણને જો વિદ્વેષ હોય તો તે વ્યક્તિ આપણું અહિત કરનારી છે, એવી ધારણા આપણી બંધાઈ જાય છે. પરિણામે એની વિરુદ્ધની જે જે કંઈ વાત સાંભળવામાં આવે છે, તેને આપણે એકદમ માની લઈએ છીએ, પણ એ ખરાબર નથી.

મિષ્ટ વાક્યનું બહુ પ્રયોજન છે.

મિષ્ટ વાક્યો ઉચ્ચારવાની અત્યંત જરૂર છે. શ્રીરામ-ચંદ્રજીએ અશ્વમેધના પ્રસંગે હનુમાનજીને ભંડારીપદે સ્થાપ્યા હતા; તે એટલા માટે કે હનુમાનજી મોકળે અંતરે ને મોકળે હાથે દાન કરે. હનુમાનજી પણ જે પ્રાદક્ષિણ જેની ઇચ્છા કરતો તેને તેનું દાન તરતજ દઈ દેતા; તોપણ વચમાં વચમાં તેઓ ધુરકતા, તેથી પ્રાદક્ષિણો તેમનાથી બહુ ઘડીતા. સર્વદર્શી ભગવાન રામચંદ્રજી આ વાત પામી ગયા. એટલે તેમણે હનુમાનને બોલાવીને કહ્યું કે “વત્સ ! તું નીલ-

કમળ લઈ આવવા કાજે અમુક પહાડપર જા.” તે મુજબ હનુમાનજી તે પહાડ પર આવીને જુએ છે તો ત્યાં આગળ એક સર્વાંગ સુંદર સોનાના દેહવાળો પુરુષ બેઠો છે, પણ તેનું મોઢું શૂકર અર્થાત્ ભુંડના જેવું છે. તે પરથી હનુમાનજીને બહુ આશ્ચર્ય ઉપજ્યું ને તેની તૃપ્તિ અર્થે તેમણે તેને પૂછ્યું કે “આપ આવા સુંદર હોવા છતાં, ને આખો દેહ સોનાનો હોવા છતાં આપનું મુખ ભુંડ સરીખું કેમ છે વાડ?” તેનો જવાબ આપતાં તે સુવર્ણકાય પુરુષ બોલ્યો કે—

નાના દાનં મયા દત્તં રત્નાનિ વિવિધાનિ ચ ।

ન દત્તં મધુરં વાક્યં તેનાહં શૂકરમુખઃ ॥

અર્થાત્ મેં અનેક પ્રકારનાં દાન કર્યાં હતાં, અને તેમાં વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો આપ્યાં હતાં; પણ મધુર વાક્યનું દાન મેં કર્યું નહોતું; તેથીજ મારે શૂકરમુખ થવું પડ્યું છે.

એ સાંભળતાંજ હનુમાનજી પામી ગયા કે, તેમને પોતાને ધડો આપવા માટેજ ભગવાન રામચંદ્રજીએ આ પગલું લીધું છે. તે પછી હનુમાનજીએ શ્રીરામચંદ્રજીની પાસે પાછા ફરીને કહ્યું કે “મહારાજ ! મોઢથી કહ્યું હોત તોયે બસ હતું, એટલા માટે મને પહાડપર શેને મોકલ્યો ?” શ્રી-રામચંદ્રજીએ જવાબ વાળતાં કહ્યું કે “સ્વચક્ષુએ આ ઘટના તેં જોઈ છે, તેનાથી તારી જેટલી ખાત્રી થઈ છે તેટલી ખાત્રી માત્ર મોઢાની વાતથી ન થાત.”

દત્ત વસ્તુપર દાતાનો કશોજ અધિકાર નથી.

સંપૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગ, એનુંજ નામ દાન. જેને જે વસ્તુ આપવામાં આવે, તે વસ્તુને તે દેવતામાં ફૂંકી દે, તોપણ દાતાથી તેને કંઈજ કહી શકાય નહિ. કારણ તે વસ્તુ પછી તેની પોતાની માલીકીની રહેતી નથી. દાતા જો જરાયે એવી ભાવના રાખે કે, તેના અભિપ્રાય પ્રમાણેજ તેની આપેલી ચીજનો ઉપયોગ થવો જોઈએ, તો તેણે દાન કર્યું કહેવાય-જ નહિ. એ તો થાપણ મૂકી રાખી કહેવાય.

ધૈર્ય એજ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ છે.

વિપદના વખતમાં જેટલા અધીરા થવાય છે, તેટલાજ જોરથી વિપદ ચાંપી રાખે છે. અધીરા બનવાથી કંઈજ લાભ થતો નથી, ઉલટું વિપદનો ઉપાય કરવામાં અડચણ આવે છે,

ધેમ્ને! અભાવ એજ મનુષ્યમાત્રનું મનુષ્યત્વ છે. અભાવથીજ અશાંતિનું કારણ છે.

બલિદાન-બલિ એટલે પૂજાપહાર

બલિનો અર્થ પૂજાપહાર ચાને પૂજાને માટે કરેલી એટલે એવો થાય છે. પૂજાના હેતુથી જે જે કંઈ આપવામાં આવે છે, તે બધાંની ગણના બલિમાં થાય છે. બકરાં વગેરે વધેરવાંજ એક એ એવો કંઈ વિધિ નથી. અસહના વખતમાં યજ્ઞો વગેરેમાં પશુનો લોગ આપવામાં આવતો હતો, પરંતુ તેમને વધેર્યા પછી ફરી જીવતા કરી આપવામાં આવતા હતા. એ પ્રમાણે ન કરે તો હત્યા કરનારાને મારી નાખતા. સુરથ રાજા એનું દૃષ્ટાંત છે.

અહિંસાનું માહાત્મ્ય

સાધુઓ ગહન અરણ્યોમાં વાઘ, રીંછ વગેરે હિંસક જનાવરો હોવા છતાં સહીસલામત રહે છે. એમાં એ લોકો કેઈ તરેહનો તંત્ર, મંત્ર કે અન્ય ઇલમનો પ્રયોગ કરે છે, એવું નથી હોતું; ખરી અહિંસા એજ એનું એકમાત્ર કારણ છે. મનમાં કિંચિત્ પણ હિંસા ન હોય તો વાઘ વગેરે પણ ઉપદ્રવ કર્યા વગર ચૂપચાપ પસાર થઈ જાય છે.

ગંગાસ્નાનનો મહિમા

ગંગાજળનો અપાર મહિમા છે. હિમાલયના અતિ ઉચ્ચ શિખરપરથી ગંગાજી ઉતરી આવ્યાં છે. તેથી અનેક પ્રકારનાં ઔષધોનાં સત્ત્વો એના જળમાં મળેલાં હોય છે. ગંગાજીમાં સ્નાન કરતાં પહેલાં આખે શરીરે તેની મૃત્તિકાનું મર્દન કરીને પછીથી સ્નાન કરવું ઉચિત છે. ગંગાજળના પાનથી સત્ત્વ-ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, અને અવિશ્વાસીઓને પણ લાભ થાય છે.

अज्ञावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयवेन्द्रियः ।

જ્ઞાનં લઘ્વા પરાં શાન્તિમન્ત્રિરેનાધિગચ્છતિ ॥

(ગીતા અ. ૪, શ્લો. ૩૬),

અર્થાત્ શાસ્ત્ર તથા ગુરુવચનમાં દૃઢ વિશ્વાસવાળો ભજનશીલ અને સંયતેન્દ્રિય બનીને ભગવતસંબંધનાં સકળ તત્ત્વોને પ્રત્યક્ષ કરતો થકો થોડાજ સમયમાં પરાશાંતિને પામે છે.

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । हरिः ॥

સમાપ્ત

જરૂરી શિસ્તીઅમળો

જે ધર્મવૃદ્ધ હોય-ધર્માચરણ કરતાં કરતાં વૃદ્ધ થયા હોય, તેમનો આદર કરો અને તેમની મૈત્રી મેળવો.

જેને કપકાપૂર્વક દોષ કહી શકનાર મિત્રો મળ્યા હોય, એ માણસનો નાશ કોણ કરી શકે તેમ છે?

ધણી શત્રુ બનાવવા એ મૂર્ખતાનું લક્ષણ છે; પણ સબળનોનો ગાઠ પરિચય જતો કરવો એ તેનાથી દશગણું ખરાબ છે.

જેનું બહું કરવું હોય તેના સ્વભાવ અને લક્ષણનો ખ્યાલ નહિ રાખો તો બલાઈ કરવામાં પણ બૂલથાપ થવા પૂરો સંભવ છે.

મનુષ્યના સારાપણા અને નરસાપણાનો તોલ કરો; અને તેમાં જેનું પ્રમાણ વધારે જણાય તે તેનો સ્વભાવ છે એમ માનો.

દેખાવ પરથીજ કોઈનો તિરસ્કાર ન કરો; કેમકે એવાં પણ માણસો દુનિયામાં છે, કે જેઓ વેગબંધ દોડતા મોટા ગાડાની ધરીના ખીલા જેવા બહુ અગત્યના હોય છે.

નાગી તલવારના જેવા ખુદલા દુશ્મનથી ડરવું નહિ; પણ મિત્રને વેશે આવનાર શત્રુથી સદા સાવચેત રહેવું.

મનકમાં પણ હલકા શબ્દો બોલવાથી મનુષ્યની લાગણી દુખાય છે; માટે સુસંસ્કારી લોકો દુશ્મનો-પ્રત્યે 'પણ અવિનયી વર્તન-રાખતા' નથી.

ભાગ્યવશાત્ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, તો વિનાવિલાંબે એવાં કામો કરો, કે જેથી સ્થાયી કલ્યાણ થાય.

વાચા બંધ થઈ જાય અને ગળામાં ખોખરી બાઝી હેડકીઓ આવે, તે પહેલાં શુભ કાર્યો જલદી કરી લ્યો.

પરથી ભરેલા બિખારીને બાળો; સાનીઓ કહે છે કે, એણે આગલા જન્મે હિંસા કરીને લોહી વહેવડાવ્યું હશે.

સંસારમાં જેઓ ઉન્નતિ સાધવા ઇચ્છે તેમણે કલંકિત બનાવનાર સર્વ આચરણોથી અળગા રહેવું ઘટે.

અધમ સાધનોથી મેળવેલી દોલત ને બહોજલાલી કરતાં સદાચારી-મનુષ્યની નિર્ધનતા બહુજ સારી છે.

સામાને રાવરાવીને મેળવાયલી સંપત્તિ છેવટે માલીકને રાવરાવીનેજ વિઠાય થઈ જાય છે.

સાધુ સાધુ અને મહાન પુરુષો વિષે

(તામિલ વેદમાંથી થોડા સારાંશ)

હિતિ' વધારનારી પાચમાલી અને ચર આપનાઈ' મરણ મહાન આત્માઓ સિવાય બીજાઓને મળવાં અશક્ય છે.

જનસેવાનો ગૌરવભર્યો આનંદ માત્ર એવા મહાન આત્માઓ-ને જ મળે છે, કે જેઓ મહેનત કરવામાં પાછા કંટા નથી.

ખરાબ અને સારાં મનુષ્યો બહારથી કેવાં મળતાં આવે છે! બાહ્ય આચાર અને ઉચ્ચારમાં આવું સરખાપણું બીજે નથી જણાતું.

સાધુજનો કરતાં મલિન જીવો સુખીઆ પણ વધુ છે. કેમકે તેમના અંતરમાં મેલ વધુ હોવાથી તેમને ચોતાના અયોગ્ય હેતુ અને ભૂઠપ્રત્યાહિ તેવા રૂપે જણાતાં નથી, તેથી આંતરિક ડાંગો પણ વેઠવા પડતા નથી!

મેળવવા યોગ્ય જ્ઞાન અવશ્ય મેળવવું; પરંતુ આચરણ પણ તેને અનુસરતાં કરવાં જોઈએ.

કાન માટેનું લોજન પૂરું થયા પછીજ પેટને લોજન આપવું. બહુશ્રુત મનુષ્યો પૃથ્વી પરના સાક્ષાત દેવતાઓ છે.

જેમને હિતિની કાળજી હોય છે, તેઓ ચોતાના રાઈ જેવા દોષને પણ તાડ જેટલો મોટો સમજે છે.

સમજી માણસ તેજ છે, કે જે ફરી જન્મવા જેવી મૂખાંધ-માંથી ઉગરી સત્ય અને સંપૂર્ણતા મેળવવા મથે છે.

ધરતી માતા બોદનારીને પણ આશ્રય આપે છે; તેમ તમે પણ કોઈ સતાવે તે સાંખી લ્યો. ખરી મોટાઈ એમાંજ છે.

નુકસાન કરનારને સજા કરવાનું ખરી રીત તો એ છે કે, તેના ઉપર ઉપકાર કરીને તેને શરમા દો બનાવવો.

નિર્વાસના જેવી ઉત્તમ દોલત આ જ્ઞાનમાં બીજી કોઈ નથી; અને પરલોકમાં પણ તમને એના જેવા મળના મળવાનો નથી.

જગતમાં બે અવસ્થાઓ પ રૂપે વિદ્યમાની છે. એક વસ્તુ સફળ સંસાર છે; અને સાધુના તથા પવિત્રતા એ તદ્દન બીજી વસ્તુ છે.

હયાથી ઉભરાતું દિગ એ મોટામાં મોટી દોલત છે. કારણ કે જડ દોલત તો નીચ પાસે પાડી દોય છે.

જે મોહને લીધે મનુષ્ય અસ્થાયી પદાર્થને સ્થાયી માની લે છે, તે મોહ કરતાં વિશેષ મૂળાંધ બીજી કોઈજ નથી.

